

Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije

Priredili

Mladen Lazić i Slobodan Cvejić

Čigoja
S T A M P A

INSTITUT ZA SOCIOLOŠKA ISTRAŽIVANJA
FILOZOFSKI FAKULTET
UNIVERZITET U BEOGRADU

PROMENE OSNOVNIH STRUKTURA DRUŠTVA SRBIJE U PERIODU UBRZANE TRANSFORMACIJE

Priredili

Mladen Lazić i Slobodan Cvejić

Autori

Željka Manić · Vladimir Vuletić · Vera Vratuša · Slobodan Cvejić · Vladimir Ilić
· Marija Babović · Dragan Stanojević · Dunja Poleti · Irena Petrović · Dragana
Stokanić · Ognjen Radonjić · Jovo Bakić · Milica Vesković · Aleksandar Molnar
· Mladen Lazić · Jelena Pešić · Anđelka Mirkov · Milan Vukomanović · Đokica
Jovanović · Marija Radoman · Veselin Mitrović

Izdavači:

Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, Beograd, Čika Ljubina 18-20
„Čigoja štampa“

Za izdavače:

Dušan Mojić
Žarko Čigoja

Recenzenti:

Prof. dr Slobodan Miladinović
Prof. dr Mina Petrović
Doc. dr Dušan Mojić

Lektura i korektura:

Dragana Sabovljević

Tiraž:

500

Štampanje knjige finansiralo je Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja
Republike Srbije

PROMENE OSNOVNIH STRUKTURA DRUŠTVA SRBIJE U PERIODU UBRZANE TRANSFORMACIJE

Priredili

Mladen Lazić i Slobodan Cvejić

Beograd, 2013.

Svi tekstovi u zborniku nastali su u okviru rada na projektu „Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri“, evidencioni broj 179035, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Sadržaj

I TEORIJSKO-METODOLOŠKI PROBLEMI

Željka Manić	
OPERACIONALIZACIJA POJMA DRUŠTVENI POLOŽAJ U ISTRAŽIVANJIMA DRUŠTVENE STRUKTURE U SRBIJI	11
Vladimir Vuletić	
OSNOVNI POJMOVI DRUŠTVENE STRUKTURE U UDŽBENICIMA SOCIOLOGIJE.....	29
Vera Vratuša	
„NOVA” ILI „STARA” DRUŠTVENA STRUKTURISANJA/RASLOJAVANJA U SRBIJI, BIVŠIM JUGOSLOVENSKIM REPUBLIKAMA I BIVŠIM DRUŠTVIMA „REALNOG SOCIJALIZMA”?.....	46
Slobodan Cvejić	
PENZIONERI I NEZAPOSLENI U KLASNOJ ANALIZI – SLUČAJ SRBIJE	64
Vladimir Ilić	
ODNOS POSMATRANJA I DRUGIH ISTRAŽIVAČKIH POSTUPAKA.....	78

II PROMENE DRUŠTVENO-EKONOMSKIH STRUKTURA

Marija Babović	
PROMENE U EKONOMSKIM STRATEGIJAMA DOMAĆINSTAVA U SRBIJI 2003-2012: EKONOMSKO DELANJE PRIPADNIKA RAZLIČITIH DRUŠTVENIH SLOJEVA U USLOVIMA RASTA I RECESIJE	99
Dragan Stanojević	
MEĐUGENERACIJSKA OBRAZOVNA POKRETLJIVOST U SRBIJI U XX VEKU.....	119
Dunja Poletić	
MOBILNOST RADNO AKTIVNOG STANOVNIŠTVA U SRBIJI.....	140
Irena Petrović	
REGIONALNE NEJEDNAKOSTI NA TRŽIŠTU RADA U SRBIJIKARAKTERISTIKE NEZAPOSLENOSTI PREMA REGIONIMA	157
Dragana Stokanić	
ULOGA SIVE EKONOMIJE U KLASNO-SLOJNOM POZICIONIRANJU GRAĐANA SRBIJE NAKON 2000. GODINE.....	178
Ognjen Radonjić	
JOŠ JEDNA DEKADA BESPUĆA SRPSKE PRIVREDE: UZROCI I PERSPEKTIVE..	198

III PROMENE POLITIČKE STRUKTURE

Jovo Bakić POPULIZAM ILI DEMAGOGIJA U POLITIČKOM ŽIVOTU SRBIJE?	219
Milica Vesković POLITIČKA (NE)OPREDELJENOST GRAĐANA U IZBORNOJ 2012.	240
Aleksandar Molnar O ZAŠTIĆENOSTI LJUDSKIH PRAVA U SRBIJI IZ PERSPEKTIVE NJENIH GRAĐANA.	257

IV KULTURNE I VREDNOSNE PROMENE

Mladen Lazić, Jelena Pešić DRUŠTVENE PROMENE I PROMENE VREDNOSNIH ORIJENTACIJA PRIPADNIKA OSNOVNIH KLASA U SRBIJI	281
Anđelka Mirkov VEZANOST GRAĐANA SRBIJE ZA MESTO U KOJEM ŽIVE: EMOCIJE I ZAJEDNIČKI INTERESI	307
Milan Vukomanović REVITALIZACIJA RELIGIJE U SRBIJI I KONCEPT MNOGOSTRUK MODERNOSTI	320
Đokica Jovanović O RASIZMU U NAŠOJ KULTURI	332
Marija Radoman ANALIZA HOMOFOBIE I DISKURSI O HOMOSEKSUALNOSTI U SRBIJI . .	347
Veselin Mitrović SOCIJALNA STRUKTURA APATIJE I FENOMENOLOGIJA „BESPERSPEKTIVNOSTI“ MEĐU NEZAPOSLENIMA U SRBIJI	364

PREDGOVOR

Pred čitaocima su radovi predstavljeni na naučnom skupu *Stratifikacijske promene u Srbiji*, koji je Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu organizovao 14. i 15.12. 2012. godine. Sami radovi nastali su, prvenstveno, na osnovu rezultata empirijskog istraživanja, koje je Institut izveo u okviru projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri*, a koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije (evidencioni broj 179035). Istraživanje je činilo samo deo složenog projekta, a njegova osnovna tema bilo je proučavanje društveno-ekonomskog položaja pojedinaca i domaćinstava. Sprovedeno je tokom 2012. godine, na nacionalno reprezentativnom uzorku od 2.500 domaćinstava, a dodatno je anketirano i 150 pripadnika ekonomske elite.

Ovo istraživanje, pa i sam zbornik, nadovezuju se na višedecenijski rad Instituta, posvećen središnjoj sociološkoj temi stratifikacijskih promena. Taj je rad počeo još tokom 1970-ih, a sistematski se odvija od kraja 1980-ih, omogućavajući društvenim naučnicima, kao i široj javnosti, uvid u osnovne fenomene vezane za promene klasne strukture, ekonomskog položaja domaćinstava i društvenih grupa, obrazaca i kanala klasno-slojne regrutacije, načina života pojedinaca i grupa, njihovih vrednosnih orijentacija, kao i celog niza drugih pojava i procesa koji prate sistemsku transformaciju društva u Srbiji. Značajan deo tog ranije prikupljenog istraživačkog materijala, kao i mnogobrojni drugi primarni i sekundarni izvori, uključeni su u analize većeg broja autora, što omogućava praćenje dugoročnog procesa promena, kao preduslova njihovog temeljnijeg naučnog objašnjenja.

Bogatstvo korišćene građe i tema koje su istraživanjima obuhvaćene jasno se vide iz sadržaja samog zbornika. Suočeni s dilemom objavljivanja sadržajno, teorijski i metodološki relativno koherentne studije, u kojoj bi se sistematski analizirao ograničeni broj međusobno čvrsto povezanih problema, od strane manjeg broja autora, ili uključivanja većeg broja istraživača koji bi izneli rezultate svog rada na širokom polju značajnih, ali i veoma raznovrsnih tema, priređivači su se opredelili za ovu drugu strategiju. Razloga za takvu odluku je nekoliko. Pre svega, istraživanje, kao i konferencija na kojoj su predstavljeni njegovi prvi rezultati, snažno je obeleženo činjenicom da je u njega bio uključen veliki broj mladih saradnika, doktoranata na studiju sociologije. S obzirom na stručni kvalitet nji-

hovog rada, smatrali smo da bi bilo korisno pružiti im priliku da svoje rezultate prikažu široj publici. Uz to, tematski sužena verzija zbornika uskratila bi javnosti bogatstvo informacija prikupljenih istraživanjem, kao i uvid u širinu interesovanja koja obeležava najnoviju generaciju naših sociologa. Najzad, iako ne proističu iz jedinstvenog teorijskog okvira, izloženi radovi obrađuju naučno i društveno nesumnjivo relevantne probleme, pa stoga sami po sebi mogu biti podsticajni za dalji razvoj naše naučne zajednice.

Izražena raznovrsnost, kao i obilje tekstova, čine neprikladnim njihovo sažeto predstavljanje. Pomenućemo samo da su tekstovi grupisani, prema tematici koja se u njima obrađuje, u četiri celine. U prvoj se teorijski i metodološki istražuju, ali i empirijski proveravaju, neki osnovni pojmovi vezani za proučavanje društvene stratifikacije. U drugoj se predstavljaju analize društveno-ekonomskih promena u Srbiji tokom poslednjih dvadesetak godina, pre svega onih na području nejednakosti i pokretljivosti. U trećoj su tekstovi koji su posvećeni istraživanju aktuelnih političkih odnosa. A u četvrtoj su grupisani, po pravilu empirijski utemeljeni, uvidi u promene u okviru vrednosnih orijentacija građana Srbije. Iako su veze između tekstova u osnovi tematske, a ne teorijsko-metodološke, a predstavljene tematske oblasti su analizom zahvaćene u ograničenom obimu, bogatstvo analitičkih postupaka i analizirane građe čini, po našem mišljenju, ovaj zbornik vrednim i važnim za dalji razvoj društvenih nauka u Srbiji.

Beograd, 20. 10. 2013.

Mladen Lazić
Slobodan Cvejić

I

TEORIJSKO-METODOLOŠKI PROBLEMI

Željka Manić

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

OPERACIONALIZACIJA POJMA DRUŠTVENI POLOŽAJ U ISTRAŽIVANJIMA DRUŠTVENE STRUKTURE U SRBIJI

OPERATIONALIZATION OF THE CONCEPT SOCIAL POSITION IN STUDIES OF SOCIAL STRUCTURE IN SERBIA

Summary

The aim of this paper is to determine how the concept social position is operationalized in empirical studies of the social structure in Serbia. The basic assumption in the paper is that the ways the concept is operationalized depend on the social contexts in which research is conducted. This does not mean that an operational definition of the concept does not depend on other factors, especially the theoretical understanding of researcher and complexity of the studied phenomenon. The paper is based on the most important empirical studies of the social structure in Serbia, mostly realized at the Institute for Sociological Research of Faculty of Philosophy in Belgrade.

Uvod

Predmet rada je razmatranje operacionalizacije pojma društveni položaj u empirijskim istraživanjima društvene strukture u Srbiji, a cilj utvrđivanje najčešćeg načina njegovog dekomponovanja. Osnovna pretpostavka od koje se polazi je uslovljenost operacionalne definicije društvenim kontekstom u kom se vrši istraživanje, odnosno osobinama konkretnog predmeta proučavanja. „Operacionalno definisanje teži da bude što bliže neposrednoj pojavnjnoj ravni stvarnosti koja je, zbog izrazite istoričnosti društvenog života, daleko više izložena promenama, a i uopšte više podložna uticajima osobenih uslova mesta i vremena, nego

dublji i trajniji strukturalni i dinamički odnosi u društvu“ (Milić, 1996: 271). To ne znači da operacionalno definisanje pojma ne zavisi i od drugih faktora, pre svega od teorijskih shvatanja istraživača, koja uslovljavaju različit iskustveni sadržaj pojma. Operacionalno definisanje uslovljava i složenost same pojave koju pojam izražava, razvijenost primarnog iskustva istraživača i njegova spremnost da u analizi pojma ide što dalje u pojedinosti. Naposljetku, ne treba zanemariti značaj sociološke imaginacije istraživača. „Stvaranje *o. d.* je stvaralački čin, utoliko teži ukoliko je reč o apstraktnom pojmu, kada lanac posredovanja od njegovog teorijskog do konkretnog sadržaja može biti i vrlo dug“ (Bogdanović, 2007: 379).

U radu je dat istorijat empirijskih istraživanja društvene strukture u Srbiji, koji nije celovit, što nije ni bila namera. Prvo istraživanje položaja društvenih slojeva u Srbiji realizovano je 1974. godine pod vođstvom Mihaila Popovića (Popović (ur.), 1977). Tokom naredne decenije usledila su još dva istraživanja pod Popovićevim rukovodstvom, koja su se odnosila na osobine i promene društvene strukture Beograda (Popović (ur.), 1987) i Srbije (Popović (ur.), 1991). U radu su analizirana i istraživanja kojima je rukovodio Mladen Lazić: istraživanje o kvalitetu života u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji (SFRJ) 1989. godine (Lazić, 1994; Lazić i Cvejić, 2004), istraživanje društvene strukture u Saveznoj Republici Jugoslaviji (SRJ) 1993. godine (Lazić (prir.), 1994), istraživanje društvene strukture Srbije 2003. godine (Lazić i Cvejić, 2004), kao i rezultati istraživanja o izazovima nove društvene integracije realizovanog u Srbiji 2012. godine. Hronološki red neće biti u potpunosti praćen, već će istraživanja biti prikazana imajući u vidu sličnost u njima upotrebljenih operacionalnih definicija.

Pre nego što usredsredimo pažnju na operacionalizaciju pojma društveni položaj u realizovanim empirijskim istraživanjima, ukazaćemo na značaj analize pojmova. Neophodno je osvrnuti se i na način na koji će operacionalne definicije biti prikazane u daljem tekstu. S obzirom na to da operacionalno definisanje pojma zavisi od niza faktora, ne može se izdvojiti sama definicija pojma bez osvrta na osnovne ciljeve istraživanja, teorijski i kontekstualni okvir u kom je realizovano, kao i bez prikaza osnovnih rezultata istraživanja.

Analiza pojmova: dimenzije i indikatori

Većina pojmova kojima se koriste društvene nauke upućuje na složene pojave koje se ne mogu neposredno posmatrati, te je nužno utvrditi na koji će način biti prepoznate i opisane u empirijskom istraživanju. Analiza pojmova ima dva povezana i različita aspekta (Đurić, 1962). Prvi aspekt je metod definicije, odnosno teorijsko definisanje pojma. Zadatak teorijskog definisanja je da odredi osnovni sadržaj pojma, da izrazi opšti karakter iskustvenih pojava koje pripadaju

nekom pojmu, čime se teorijski pojmovi povezuju sa drugima u pojmovnoj mreži nauke. Tako se obezbeđuje sistematski značaj istraživanja, kao i uporedivost dobijenih rezultata. Drugim rečima, na ovaj način se omogućuje postizanje opštosti, to jest teorijskog karaktera samog naučnog saznanja.

Drugi aspekt je metod specifikacije značenja, odnosno operacionalno definisanje pojma. Termin operacionalna definicija koristi se „za označavanje načina definisanja pojmova koji se neposredno odnose na iskustvo o stvarnosti“ (Milić, 1996: 270). Zadatak operacionalnog definisanja je da precizno naznači iskustvena obeležja preko kojih će teorijski pojam biti zastupljen u istraživanju. Pojmovi se dovođenjem u neposrednu vezu sa iskustvenim pojavama pretvaraju u instrumente za prikupljanje empirijskih podataka.

Radi bližeg određenja značenja pojma, najpre se pristupa razdvajanju njegovih važnih i istovremeno manje apstraktnih sastavnih delova. „Na osnovu opštih teorijskih razmatranja ili pomnim ispitivanjem onih pojava koje su prvobitno dale odlučan podstrek za njegovo stvaranje, mi pokušavamo da izdvojimo pojedine dimenzije od kojih je pojam sastavljen“ (Đurić, 1962: 91). Merenje iskustvenih pojava zasniva se na pretpostavci da je pojava koju nameravamo da merimo homogena. Složene pojave se takođe mogu meriti, ali se merilo složene pojave javlja kao krajnji ishod nakon obavljenog niza prethodnih merenja pojedinih dimenzija pojave. Stoga je stvaranje sintetičkih indeksa postupak koji sa analizom pojmova istovremeno stoji u logički obrnutom i komplementarnom odnosu. Kao što analiza pojmova spada u prve faze izvođenja istraživanja, stvaranje sintetičkih indeksa ulazi u završne faze tretiranja iskustvene evidencije, predstavljajući pretpostavku za sistematičan opis i analizu proučavane društvene pojave.

Naredni korak, posle dekomponovanja složenog pojma na njegove sastavne dimenzije, sastoji se od navođenja svojstava na koje se odnose prethodno izdvojene dimenzije pojma. Indikatorima nazivamo svojstva pomoću kojih rastavljamo sadržaj pojma na još manje apstraktne elemente. Zbog odnosa verovatnoće indikatora prema latentnom činiocu, koji korespondira sa stepenom složenosti, pa time i „vidljivosti“ proučavane pojave, izražene preko pojma u procesu analize, moramo koristiti što veći broj indikatora, imajući u vidu praktična ograničenja. „Svaki niz odabranih indikatora mora biti reprezentativan u odnosu na univerzum, jer je samo u tom slučaju opravdano uopštavati rezultate do kojih se u istraživanju došlo“ (Đurić, 1962: 95).

Društveni položaj u Srbiji sedamdesetih godina

Prvo istraživanje društvenih slojeva realizovano je 1974. godine na području Srbije (Popović (ur.), 1977), dakle tokom perioda socijalizma. Cilj istraživanja

bio je utvrđivanje karaktera društveno-ekonomske diferencijacije stanovništva i „kako se ona izražava u interesima, načinu (stilu) života, svesti i vrednosnim orijentacijama društvenih slojeva“ (Popović, 1977: 23). Osnovna hipoteza je da se društveni slojevi razlikuju prema klasno-slojnoj svesti, kao i prema interesima, vrednosnim orijentacijama i životnom stilu, a da su razlike prvenstveno posledica različitih društvenih položaja koje zauzimaju.

Pretpostavilo se da je društveni položaj slojeva u SFRJ klasno-slojno heterogen. To znači da društveni položaj zavisi od raspodele političke i ekonomske moći, da diferencijacija počiva na elementima najamnog odnosa, ali da se, istovremeno, posebno u periodu samoupravnog socijalizma, javljaju i nejednakosti novog tipa¹ koje počivaju na zauzimanju različitog mesta u podeli rada. Hijerarhijski odnos koji proizilazi iz pozicioniranja na različitim društvenim funkcijama ne smatra se konfliktnim.

Uzorak je bio kvotnog tipa i činilo ga je 1.000 ispitanika. „Glavna kvotna kontrola ostvarena je utvrđivanjem kriterijuma pripadnosti pojedinaca različitim društvenim slojevima, s tim što su iz praktičnih razloga kvote za svaki sloj imale da budu jednake“ (Janićijević, 1977: 43). Upotrebljena je četvoročlana shema društvene slojevitosti, koju čine: rukovodeći sloj (profesionalni političari, privredni rukovodioci); srednji (nemanuelni, socijalistički) slojevi (viši i visoki stručnjaci, administrativni i rutinski službenici); slojevi radnika-neposrednih proizvođača i slojevi sitnih sopstvenika (poljoprivrednici, seljaci-industrijski radnici, zanatlije i dr)². Upitno je zašto se samo srednji slojevi nazivaju socijalističkim (Sekulić, 1983).

Pojam društveni položaj dekomponovan je na tri dimenzije:

- mesto u profesionalnoj podeli rada, o kom su podaci prikupljeni postavljanjem pitanja o obrazovnom nivou ispitanika i stepenu stručne kvalifikacije;
- pozicija u raspodeli materijalnog bogatstva, merena prihodom po članu domaćinstva;
- mesto u podeli političke i ekonomske moći, dekomponovano na indikatore partijske pripadnosti, članstva u samoupravnim telima i izbor u delegatska tela. Indeks političke moći konstruisan je tako što je svaki ispitanik prema datim odgovorima na skali mogao imati 1 do 3 boda³.

¹ Nije definisano šta se podrazumeva pod nejednakostima novog tipa.

² Iz svake skupine izdvojen je jedan ili više reprezentativnih slojeva (ukupno 10), koji su bili predmet istraživanja.

³ Niži status moći imaju respondenti do 1,25 bodova (nisu članovi Saveza komunista (SK), samoupravnih ni delegatskih tela), srednji od 1,26 do 2 (članovi SK bez funkcija ili sa funkcijama manjeg značaja), a viši od 2,1 do 3 boda (članovi partijskih rukovodstava od opštinskog nivoa do federacije, članovi i rukovodioci radničkih saveta, upravnih odbora, delegati skupštine od pokrajinskog do saveznog nivoa, itd).

Za svaku dimenziju društvenog položaja izračunati su indeksi, kao i za društveni položaj kao njihov sintetički izraz⁴. Ponderisanje je izvršeno isto kao i za indeks društvene moći i razlikovan je niži, srednji i viši društveni položaj, a indeks ne obuhvata slojeve privatnika i poljoprivrednika jer nisu prikupljeni podaci o njihovom materijalnom statusu. Redosled društvenih slojeva je isti prema svim posmatranim dimenzijama i mogu se razvrstati u tri grupacije. Najniži društveni položaj imaju seljaci-radnici i NKV radnici, srednji službenici sa srednjom školom, a najviši rukovodeće osoblje. Između najnižeg i srednjeg društvenog položaja nalaze se KV radnici u industriji i uslužnim delatnostima, od kojih se većina približava srednjem položaju, a između srednjeg i najvišeg stručnjaci u privredi i van privrede koji su pretežno bliži najvišem položaju.

U vezi sa operacionalizacijom pojma društveni položaj primenjenom u ovom istraživanju javlja se najmanje nekoliko sledećih problema. I u kapitalističkim društvima postoji diferencijacija po navedenim dimenzijama, pa je pitanje po čemu su one osobene za socijalističko društvo (Sekulić, 1983).

Materijalni status je meren samo jednim indikatorom, što nije dovoljno za dobijanje potpunih i pouzdanih podataka. Pored toga, istraživači su pod prihodima podrazumevali samo primanja koja ispitanici i članovi njihovih domaćinstava dobijaju u fiksnim mesečnim iznosima. „Nedostatak ovakvog postupka je u tome što se njime ne mogu obuhvatiti i prihodi slojeva privatnika (poljoprivrednici, zanatlije, različiti vršioci usluga), a materijalni status seljaka-radnika (tzv. polutana) prikazuje donekle nerealno (jer se ne mogu dodati i prihodi ostvareni na poljoprivrednom gazdinstvu)“ (Janićijević, 1977: 49). Činjenica da se ovako operacionalizovanom dimenzijom materijalnog statusa ne mogu prikupiti podaci o svim društvenim slojevima trebala je da bude dovoljna za redefinisane metodskog okvira istraživanja pre prikupljanja istinskih podataka.

Kada je reč o indeksu društvene moći, upitno je da li se članstvo u SK može smatrati izvorom moći, ili samo otvara mogućnost da se stekne moć, odnosno, da li ovaj indikator meri ono što su istraživači pretpostavili da meri. Posebno se postavlja pitanje opravdanosti pripisivanja srednjeg statusa moći članovima SK bez funkcija. Takođe je upitna opravdanost pripisivanja višeg statusa moći članovima i rukovodiocima radničkih saveta. „Empirijske studije o sudjelovanju radnika u samoupravnim odlučivanju i o strukturi moći u jugoslavenskim radnim organizacijama, što su izvršene u poslednjih petnaestak godina, pokazuju uočljiv raskorak između institucionalno-ideološkog projekta i stvarnosti organizacijskog života“ (Županov, 1987: 207).

⁴ Indeks društvenog položaja predstavlja srednju vrednost tri posebna indeksa: obrazovnog nivoa, materijalnog statusa i društvene moći.

Društveni položaj u Srbiji osamdesetih godina

U Beogradu je 1986. godine realizovano istraživanje s ciljem utvrđivanja karaktera i stepena društvenih nejednakosti između društvenih slojeva (Popović (ur.), 1987). Kao teorijski okvir istraživanja upotrebljeno je shvatanje društvene strukture primenjeno u prethodnom istraživanju, a uzorak je činilo 749 ispitanika prema klasifikacijskoj shemi društvenih slojeva⁵. Dve godine kasnije, realizovano je kompleksnije istraživanje društvenih nejednakosti u 12 opština užeg područja Srbije na višestepenom uzorku od 1.765 respondenata (Popović (ur.), 1991). Shema društvenih slojeva je ista kao i u prethodnom istraživanju (Popović, 1991), a oba istraživanja karakteriše isti teorijski i kontekstualni okvir i gotovo ista operacionalizacija pojma društveni položaj, pa ćemo njihove osobenosti i rezultate prikazati zajedno.

Društvene nejednakosti su definisane kao nejednakosti u raspolaganju, odnosno upotrebi materijalnih i drugih dobara, čiji su nosioci društveni slojevi koji se na osnovu njih hijerarhijski raspoređuju na lestvici društvenih položaja. „Operacionalizaciju pojma društvenog položaja ’kao različite veličine materijalnih i moralnih naknada’ nalazimo, za potrebe istraživanja, u dimenzijama obrazovanja, materijalnog standarda i političke moći“ (Bogdanović, 1987: 26). Za svaku dimenziju društvenog položaja izračunati su indeksi, kao i za sam društveni položaj. Indeksi su stvarani na bazi objektivnih podataka, koji su ponderisani u skladu sa pretpostavljenim značajem za svaku dimenziju.

- Indeks obrazovanja je u oba istraživanja dobijen na osnovu odgovora na pitanje o najvišoj završenoj školi. U istraživanju 1986. godine za nezavršenu osnovnu školu dat je ponder 1, završenu osnovnu 2, srednju 3, višu 4, visoku 5, specijalističke studije, magistarske ili doktorske ponder 6⁶, a dve godine kasnije su kategorije visokog obrazovanja, specijalističkih studija, magistrature i doktorata spojene u jednu.
- Indeks materijalnog standarda je 1986. godine posebno računat za *zaposlene u društvenom sektoru* (stan je ponderisan sa 6, što znači da ima najveći značaj za ovu dimenziju, prosečan prihod po članu domaćinstva 5, opremljenost domaćinstva trajnim dobrima 4, automobil 3, godišnji odmor 2, vikendica 1) i za privatnike, s tim da je i u grupaciji privatnika posebno računat za *poljoprivrednike* (veličina poseda 6, porez 5, opremljenost gazdinstva poljoprivrednim zgradama, mašinama i alatima 4, opremljenost domaćinstva trajnim dobrima 3, automobil 2, godišnji

⁵ Razlikuju se sledeći društveni slojevi: rukovodioci (državni, partijski i privredni), stručnjaci (u privredi i van privrede), službenici (u privredi i van privrede), radnici (visokokvalifikovani, kvalifikovani i polukvalifikovani-nekvalifikovani), gradski privatnici (sa i bez zaposlenih radnika) i poljoprivrednici.

⁶ Ponderi se sabiraju, pa tako ispitanik sa doktoratom ima 21 poen.

odmor 1) i za *gradske privatnike* (porez 6, prihod po članu domaćinstva 5, opremljenost domaćinstva trajnim potrošnim dobrima 4, posedovanje zemlje i opremljenost gazdinstva 3, prevozno sredstvo 2, godišnji odmor ili vikendica 1). Isti instrument je primenjen i 1988. godine, s tim što je kod gradskih privatnika pitanje o prosečnom prihodu po članu domaćinstva zamenjeno pitanjem o ušteđevini.

- Indeks političke moći je dobijen preko istih indikatora u oba istraživanja: članstvo u SK, partijske funkcije, samoupravne funkcije, članstvo u predstavničkim telima, dobijena društvena priznanja, članovi porodice obavljali važne društvene funkcije, lično poznavanje ljudi koji vrše važne društvene funkcije, da li se ispitaniku ljudi obraćaju za pomoć u rešavanju problema. Svim indikatorima je dat ponder 1 (kada je odgovor negativan 0), odnosno, svi imaju isti značaj za dimenziju političke moći, ili istraživači nisu pouzdano utvrdili njihovu specifičnu uzročnu težinu.

Polazna pretpostavka u istraživanju iz 1986. godine je bila da Beograd pruža različite mogućnosti za napredovanje i da će društvene nejednakosti biti tako raspoređene da će se dobiti jedno relativno homogenizovano društvo, čiji će članovi biti koncentrisani oko srednjeg društvenog položaja. Rezultati istraživanja pokazuju da visok društveni položaj zauzima 15,6%, srednji 70,2% i nizak 14,2% ispitanika. Visok društveni položaj imaju slojevi rukovodilaca i stručnjaka, uz izrazitu zastupljenost političkih i državnih rukovodilaca (83,7%), stručnjaka van privrede (69%), a rukovodioci i stručnjaci u privredi su prisutni sa polovinom svojih pripadnika. Srednji društveni položaj zauzima velika većina službenika (96,7%), sve grupe radnika (93,1%-72%), gradski privatnici (86%) i poljoprivrednici (59,8%). Nizak društveni položaj pretežno imaju poljoprivrednici (40,2%) i NKV-PKV radnici (28%). Rezultati istraživanja su potvrdili da Beograd, uslovima koje pruža, omogućava različitim društvenim slojevima prisustvo u kategoriji srednjeg društvenog položaja.

Među ispitanicima na području Srbije preovlađuje nizak društveni položaj (55%), sledi srednji (41,8%), a samo 3,2% ispitanika ima visok društveni položaj. Raspored društvenih slojeva na lestvici ukupnog društvenog položaja je sledeći: rukovodeći sloj je na prvom mestu, sledi srednji, pa radnička klasa i privatnici. Prva dva sloja koncentrišu se na srednjem, a druga dva na niskom društvenom položaju. Dakle, rezultati se bitno razlikuju od onih dobijenih za Beograd dve godine ranije: nizak društveni položaj je zastupljeniji od srednjeg, a opada procenat respondenta sa visokim društvenim položajem. „Ukratko, raslojavanje u unutrašnjosti Srbije odvija se sporije i na nižem nivou, još uvek između nižeg i srednjeg društvenog položaja s blagim nagoveštajem ka višem“ (Bogdanović, 1991: 53).

Kada je operacionalizacija pojma društveni položaj u pitanju, može se izneti nekoliko zapažanja. U odnosu na istraživanje iz 1974. godine, primetno je sadržinski potpunije prikupljanje podataka o materijalnom standardu ispitanika, kao

i nastojanje da se instrument za prikupljanje podataka prilagodi osobenostima društvenih grupa koje se proučavaju. Ne samo da prihod po članu domaćinstva nije bio jedini indikator, već nije smatran ni najvažnijim⁷.

U vezi sa dimenzijom političke moći, uočava se nastojanje istraživača da, pored formalnih, obuhvate i neformalne izvore moći. Problematici indikatori članstva u SK i vršenja samoupravnih funkcija javljaju se u oba istraživanja. Ako se uopšte mogu smatrati indikatorima političke moći, nije opravdano pripisati im istu uzročnu težinu kao i obavljanju partijskih funkcija i članstvu u predstavničkim telima. Obavljanje partijskih i državnih funkcija nesumnjivo je značajniji indikator političke moći, te je pitanje u kolikoj je meri davanje istih pondera svim indikatorima uticalo na rezultate istraživanja. Valja obratiti pažnju i na mogućnost različitog tumačenja dva indikatora od strane ispitanika. Pitanje je šta su respondenti podrazumevali pod poznanstvom sa ljudima koji zauzimaju značajne društvene položaje, kao i pod obraćanjem za pomoć u rešavanju problema (Lazić, 1994).

Lazić smatra da su navedene komponente univerzalne osnove društvene diferencijacije i da ovakva operacionalizacija pojma društveni položaj u socijalističkom sistemu društvenih odnosa nosi sa sobom određene teškoće: postavlja se pitanje potpunosti operacionalne definicije, izostavljanja dimenzije vlasništva, tipa naselja u kom živi respondent, itd. (Lazić, 1994). Treba imati u vidu da Lazić, proučavajući društvenu strukturu Hrvatske 1984. godine, primenjuje drugačiju operacionalnu definiciju pojma društveni položaj (Lazić, 1987). Koncept društvenog položaja je zasnovan na analizi osnovnog reprodukcijskog oblika socijalističkog društva u SFRJ, tačnije na suprotstavljenosti kolektivno-vlasničke i radničke klase, koja formira složen sistem odnosa. Društveni položaj u socijalizmu definisan je kao „*sintetički izraz globalne društvene podele rada, koja se uspostavlja prisilno i relativno trajno, tako da suprotstavlja velike grupe ljudi po osnovnim dimenzijama ljudske prakse*“ (Lazić, 1994: 66). Dekomponovan je na pet dimenzija: položaj u društvenoj reprodukciji, materijalni status, obrazovanje, karakter rada i mesto življenja, a vrednosti dimenzija su različito ponderisane u skladu sa pretpostavljenim značajem. Navedeno istraživanje je nužno imati u vidu, iako prevazilazi prostorni okvir obuhvaćen ovim radom, da bi se videlo kako teorijska shvatanja utiču na način operacionalizacije pojma društveni položaj, ali i da bi se pokazalo kako se teorijska shvatanja redefinišu pod uticajem promena konkretnog predmeta proučavanja, što je vidljivo u narednim istraživanjima pod Lazićevim rukovodstvom.

Dakle, operacionalizacija pojma društveni položaj u istraživanjima iz 1986. i 1988. godine ima iste slabosti, ali omogućava poređenje nalaza. Učestala je situacija da se, radi očuvanja mogućnosti poređenja rezultata iz različitih istraživanja,

⁷ Za zaposlene u društvenom sektoru najznačajnijim indikatorom materijalnog standarda smatrano je posedovanje stana, za gradske privatnike porez, a za poljoprivrednike veličina poseda.

prihvataju, odnosno zadržavaju indikatori koji su manje pogodni za prikupljanje adekvatnih podataka o proučavanoj pojavi.

Istraživanja su otkrila naznake sve većeg produbljivanja jaza između Beograda i ostatka Srbije na planu raspodele društvenih dobara, do čega će doći u narednom razdoblju. Mada prediktivna moć istraživanja ne mora nužno značiti njegovu dobru teorijsku i metodološku utemeljenost, ove osobine najčešće idu zajedno. Nije naodmet ukazati na zahtev koji je Sekulić izneo 1983. godine. Vrednost pojedinih teorijskih rešenja i način operacionalizacija primenjenih u istraživanjima društvene strukture treba ocenjivati i na osnovu njihovog prediktivnog i heurističkog potencijala. S druge strane, sam Popović naknadno ukazuje na nedovoljnu teorijsku i metodološku razvijenost istraživanja kojima je rukovodio. „Teorijski najrazvijenije i najkonzervativnije istraživanje bilo je prvo o društvenim slojevima i njihovoj svesti“ (Popović, 1994: 99).

Materijalni položaj u Jugoslaviji devedesetih godina

Krajem 1993. godine realizovano je istraživanje društvene strukture na porcionalnom uzorku od 1.203 ispitanika i poduzorku od 325 pripadnika ekonomske elite na području SRJ bez Kosova i Metohije⁸ (Lazić (prir.), 1994). Najopštiji okvir za tumačenje promena društvene strukture tokom perioda blokirane postsocijalističke transformacije bio je slom socijalizma u SFRJ. Stanovište primenjeno u istraživanju društvene strukture Hrvatske 1984. godine (Lazić, 1994) je i u ovom istraživanju poslužilo kao teorijsko-hipotetički okvir, uz aktuelizaciju u skladu sa društvenim promenama. „Rat, a pogotovo ekonomske sankcije Ujedinjenih nacija stvorile su specifične društvene okolnosti: iscrpljivanje resursa, uz rastuće potrebe i nemogućnosti da se one zadovolje na regularan način, te, kao posledica, razaranje pravnog poretka (u kojem je prednjačila sama država), formirali su pretpostavke za drastičan rast socijalne diferencijacije“ (Lazić, 1994b: 122). Klasifikacijsku shemu činile su sledeće grupacije: menadžeri, stručnjaci, službenici i tehničari, KV radnici, NKV radnici, poljoprivrednici, penzioneri i nezaposleni.

Najviše pažnje posvećeno je proučavanju materijalnog položaja društvenih grupa jer je izrazito osiromašenje stanovništva bilo najevidentnije obeležje društvenih promena (Lazić, 1994a). Pristupilo se proveravanju hipoteze da je masovno osiromašenje uslovalo brisanje nejednakosti uslova života različitih društvenih slojeva, odnosno destrukciju društva (Lazić, 2002). Posebno je proveravana teza o gubljenju materijalnih povlastica srednjeg sloja, tačnije, da li je po pitanju materijalnog položaja došlo do njegovog stapanja sa nižim slojevima. U svrhu

⁸ Rezultati istraživanja prikazani su zbirno za obe članice, te se ne mogu izdvojiti podaci koji se odnose samo na Srbiju.

testiranja naznačene hipoteze formirane su dve grupe indikatora, akumulisanih resursa i potrošnje, kao i njihovi indeksi, čijim je zbirom dobijen indeks materijalnog položaja.

- Indeks akumulisanih resursa formiran je na osnovu indikatora materijalnog položaja koji su sticani pre krize: stambeno pitanje (posedovanje, veličina, opremljenost i lokacija stambenog objekta), posedovanje vikendice, zemljišta, itd. „Pretpostavka je da međuslojne razlike prema ovom zbirnom pokazatelju (indeksu) treba da budu približne razlikama u materijalnom položaju društvenih grupa koje su utvrđivane ranijim istraživanjima“ (Lazić, 2002: 64).
- Indeks potrošnje formiran je na osnovu indikatora koji su pokazivali trenutnu potrošačku moć ispitanika: prihodi (redovni i dodatni), kvalitet ishrane, potrošnja benzina, letovanje, zadovoljavanje drugih egzistencijalnih potreba, itd. Hipoteza o smanjenju socijalne diferencijacije testirana je poređenjem međuslojnih razlika prema navedena dva indeksa.

Distribucija slojeva prema indeksu akumulisanih resursa ukazala je na postojanje malih materijalnih nejednakosti između društvenih slojeva u periodu pre zaoštavanja krize ($C=0,296$), što je u skladu sa rezultatima dobijenim u ranijim istraživanjima (Popović (ur.), 1991; Lazić, 1994). Kada je reč o indeksu potrošnje, pokazalo se da je veza jača ($C=0,382$). „Drugim rečima, pokazuje se da pauperizacija obuhvata sve društvene slojeve, ali ipak različitim intenzitetom tako da ne briše slojne razlike“ (Vujović, 1994: 104). Hipoteza da se materijalni položaj srednjih slojeva izjednačio sa položajem nižih društvenih slojeva je opovrgnuta. I u ovoj grupaciji pretežno je pogoršan materijalni položaj u odnosu na period pre krize, ali se izdvojila i najbrojnija grupa koja je dobrostojeća (Lazić, 2002).

Radi dobijanja preglednije slike o promenama na stratifikacijskoj lestvici, prikazaćemo rang-listu društvenih slojeva prema dimenzijama akumulisanih resursa i potrošnje (Tabela 1).

Tabela 1. Rang-lista društvenih slojeva prema dimenzijama akumulisanih resursa i potrošnje

Slojevi	Rang-lista	
	Akumulisani resursi	Potrošnja
Menadžeri	2	3
Stručnjaci	3	1
Službenici i tehničari	4	2
KV radnici	6	6
NKV radnici	8	7
Poljoprivrednici	1	5
Penzioneri	7	8
Nezaposleni	5	4

Rang-lista ukazuje na promene koje su produkt dešavanja u jugoslovenskom društvu početkom devedesetih godina, ali i metodoloških rešenja primenjenih u istraživanju. Primat poljoprivrednika na rang-listi akumuliranih resursa rezultat je naglašenijeg vrednovanja zemljišta od strane istraživača. U uslovima hiperinflacije, nekretnine realno vrede više, a hrana postaje redak resurs, pa mogućnost njene proizvodnje dodatno obrazlaže naglašeno posедovanje zemljišta. Na niži rang iskazane potrošnje poljoprivrednika verovatno je takođe uticao istraživački instrument jer oni tradicionalno ređe idu na letovanje, koriste automobil, itd. Bez obzira na razloge tehničke prirode, uočljivo je poboljšanje njihovog položaja u odnosu na rezultate prethodnih istraživanja. „Poljoprivrednici su doživeli relativan materijalni uspon, jer je u situaciji žestoke krize najlakše preživeti (pitanje ishrane i tsl.) na samom izvoru prirodne potrošnje“ (Vujović, 1994: 112).

Uslovi krize zahtevali su primenu specifičnog istraživačkog postupka radi utvrđivanja materijalnog položaja društvenih grupa, odnosno dekomponovanje na dimenziju akumuliranih resursa i potrošnje. Na primeru ovog istraživanja najjasnije se vidi kako društveni kontekst utiče na operacionalizaciju pojma, s tim da je to jedan od faktora. Masovno osiromašenje, kolaps privrede, ekonomske sankcije, uticali su na porast bavljenja sivom ekonomijom, te istraživači, prilikom utvrđivanja materijalnog statusa, posebnu pažnju posvećuju dodatnim prihodima domaćinstva. Oni su mereni postavljanjem sledećih pitanja: da li domaćinstvo ostvaruje dodatne prihode od poljoprivrede, manuelnih i sličnih delatnosti, od trgovine i koje predmete prodaje, od izdavanja prostora, intelektualnih delatnosti, materijalne pomoći članova porodice, kao i koliko iznose ukupni dodatni prihodi domaćinstva.

Materijalni položaj u Srbiji na početku druge decenije XXI veka

Naposletku ćemo se osvrnuti na istraživanje društvene strukture u Srbiji 2012, poredeći ga sa istraživanjima iz 2003. i 1989. godine. Poslednje istraživanje o izazovima nove društvene integracije u Srbiji realizovano je u okviru Instituta za sociološka istraživanja 2012. godine na višestapnom uzorku od 2.557 ispitanika. U okviru projekta *Istraživanje društava jugoistočne Evrope* 2003. godine realizovano je i istraživanje na području Srbije na višestapnom uzorku od 2.997 respondenata (Lazić i Cvejić, 2004). Istraživanje o kvalitetu života iz 1989. godine realizovao je Konzorcijum Instituta društvenih nauka Jugoslavije na kombinovanom kvotnom uzorku⁹ od 4.382 ispitanika (Lazić, 1994). Poslednja dva

⁹ Osnovne kvote predstavljale su društvene klase operacionalizovane preko radnih mesta.

istraživanja pripadaju periodu deblokirane postsocijalističke transformacije, a prvo krizi socijalizma. Značajni delovi upotrebljenih upitnika su isti, te su dobijeni podaci uporedivi. Prikazaćemo operacionalizaciju materijalnog položaja i rezultate poslednjeg istraživanja, uz poređenje sa dva prethodna, s tim da treba imati u vidu da su, pored materijalnog položaja, predmet proučavanja bile i vrednosti, društvena pokretljivost i druge teme, čije razmatranje nije predmet ovog rada.

Instrument za prikupljanje podataka, kao i njihovo tumačenje, usmerio je teorijski okvir u kom klasa¹⁰ predstavlja primarnu jedinicu analize, a određena je na temelju uloge društvene grupe u reprodukciji sistema. „Klase čine hijerarhiju, zasnovanu na razlikama u raspolaganju ekonomskim, političkim i kulturnim kapitalom, na osnovu kojih su njihovi interesi, pa tako i međusobni odnosi, potencijalno konfliktni“ (Lazić i Cvejić, 2004: 45). Reč je o složenim grupama sačinjenim od slojeva, čiji pripadnici imaju slične uslove života. U istraživanjima je upotrebljena sedmoklasna shema koju čine: 1. političari, preduzetnici (krupni i srednji), direktori (viši i srednji); 2. sitni preduzetnici, niži direktori, krupni poljoprivrednici; 3. stručnjaci, samozaposleni, niži rukovodioci i slobodne profesije sa visokom stručnom spremom; 4. samozaposleni i nemanuelni zaposleni sa srednjom stručnom spremom (niži rukovodioci, slobodne profesije, službenici i tehničari); 5. VKV i KV ne/manuelni radnici; 6. NKV i PKV ne/manuelni radnici; 7. sitni poljoprivrednici (Lazić i Cvejić, 2004). Operacionalizacija je izvršena na osnovu dva kriterijuma: radnog mesta i obrazovanja ispitanika.

Materijalni položaj u istraživanju iz 2012. godine, isto kao i u dva prethodna, meren je preko indikatora koji se odnose na prihode, imovinu i potrošnju domaćinstva: dohodak domaćinstva, posedovanje stambenog prostora i njegovu tržišnu vrednost, posedovanje i tržišnu vrednost drugih nekretnina, infrastrukturnu i dodatnu opremljenost domaćinstva, posedovanje automobila i njegovu tržišnu vrednost, godišnji odmor. Na osnovu navedenih indikatora formiran je kompozitni indeks materijalnog položaja, a razlikovani su niži, niži srednji, srednji, viši srednji i viši materijalni položaj.

Rezultati istraživanja iz 2012. godine ukazuju da je među pripadnicima društvenih slojeva najzastupljeniji niži srednji materijalni položaj sa 41,8%, zatim sledi niži 33,1%, srednji 16,9%, viši srednji 6,2%, dok samo 1,9% ispitanika ima viši materijalni položaj (Tabela 2).

¹⁰ Klasni pristup podrazumeva proučavanje društvenog položaja, odnosno prikupljanje podataka o radnom mestu ispitanika, obrazovanju, materijalnom položaju, itd.

Tabela 2. Društveni slojevi prema materijalnom položaju 2012. godine (u %)

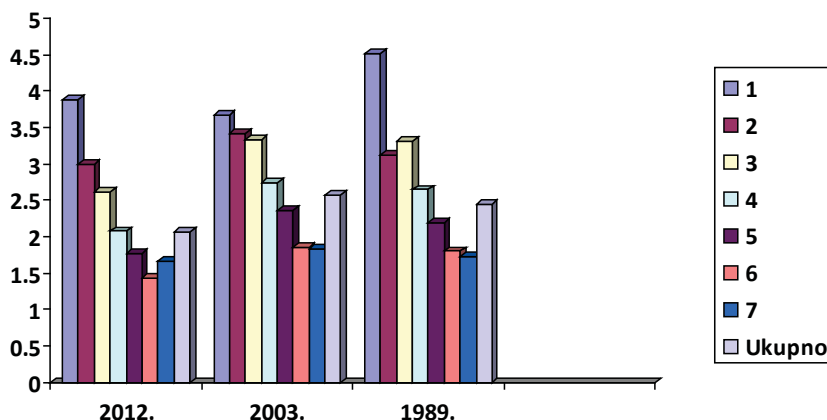
Slojevi	Materijalni položaj					
	Niži	Niži srednji	Srednji	Viši srednji	Viši	Ukupno
Političari, preduzetnici, direktori	3,4	1,7	27,1	39,0	28,8	100
Sitni preduzetnici, niži direktori i krupni poljoprivrednici	5,0	28,0	36,0	23,0	8,0	100
Stručnjaci, samozaposleni, niži rukovodioci i slobodne profesije sa VSS	10,9	38,4	33,4	13,2	4,0	100
Samozaposleni i nemanuelni zaposleni sa SSS	23,6	50,9	20,1	4,7	0,7	100
VKV i KV radnici	40,2	46,2	10,3	3,1	0,2	100
NKV i PKV radnici	64,3	29,7	4,8	1,1	–	100
Sitni poljoprivrednici	46,4	42,0	10,1	1,5	–	100
Ukupno	33,1	41,8	16,9	6,2	1,9	100

Većina pripadnika sloja političara, preduzetnika i direktora zauzima viši srednji, viši i srednji materijalni položaj (94,9%), od kojih najveći broj ima viši srednji položaj (39%), a na druga dva se gotovo podjednako raspoređuju. Sitni preduzetnici, niži direktori i krupni poljoprivrednici uglavnom imaju srednji, niži srednji i viši srednji materijalni položaj (87%), s tim da je srednji najzastupljeniji (36%). U kategoriji stručnjaka, samozaposlenih, nižih rukovodilaca i slobodnih profesija sa VSS pretežno je zastupljen niži srednji i srednji materijalni položaj (71,8%), a niži srednji je najprisutniji (38,4%). Samozaposleni i nemanuelni zaposleni sa SSS uglavnom imaju niži srednji, niži i srednji materijalni položaj (94,6%), a jedina su grupa čiji su pripadnici većinski na nižem srednjem položaju (50,9%). VKV i KV radnici zauzimaju uglavnom niži srednji i niži materijalni položaj (86,4%), s tim da je niži srednji prisutniji (46,2%). NKV i PKV radnici pretežno imaju niži i niži srednji materijalni položaj (94%) i jedini su sloj čiji pripadnici većinski zauzimaju niži položaj (64,3%), a nemaju predstavnike sa višim položajem. Sitni poljoprivrednici takođe imaju uglavnom niži i niži srednji materijalni položaj (88,4%), s tim da su zastupljeniji na nižem (46,4%) i nisu prisutni u kategoriji višeg materijalnog položaja.

O rezultatima istraživanja iz 2003. i 1989. godine pisano je na više mesta (Lazić i Cvejić, 2004; Lazić, 1994) i ovde nema prostora za njihov detaljni prikaz i poređenje sa najnovijim podacima, osim navođenja najopštijeg nalaza da 2012, u odnosu na 2003. i 1989. godinu, dolazi do primetnog pada materijalnog položaja.

ja kod svih društvenih slojeva osim kod političara, preduzetnika i direktora, čiji je materijalni položaj neznatno viši u odnosu na 2003. godinu, ali znatno niži nego 1989. godine (Grafikon 1).

Grafikon 1. Prosečni skor slojeva na indeksu materijalnog položaja 2012, 2003. i 1989. godine

Razlike između instrumenata za merenje materijalnog položaja upotrebljenih 2012, 2003. i 1989. godine postoje bez obzira na uporedivost. Osnovna razlika tiče se odsustva pitanja o vrednosti nekretnina¹¹ i visini prihoda u upitniku upotrebljenom 1989. godine. Vrednost nekretnine je rekonstruisana na osnovu hipoteze da su nosioci stanarskog prava otkupili svoje stanove, a druga varijabla na osnovu zanimanja ispitanika, imajući u vidu broj članova domaćinstva i izdržavanih lica (Lazić i Cvejić, 2004). Vidljivo je kako promene same pojave iziskuju uvođenje novih indikatora koji nisu izražavali njeno staro stanje, ali imaju značajnu diskriminativnu snagu u opisu novog.

Preostale razlike odnose se pre svega na upotrebu indikatora opremljenosti domaćinstva.

- U istraživanju iz 2012. godine koriste se sledeći indikatori: frižider, zamrzivač, mašina za veš, klima-uređaj, vredniji muzički uređaj (200 evra i više), mašina za sudove, kompjuter, mobilni telefon, kablovska televizija, satelitska antena i internet¹².

¹¹ O stambenoj situaciji ispitanika postavljena su sledeća pitanja: da li je stan u državnom ili privatnom vlasništvu; na koji način su došli do stana (žive kod roditelja, dobili stan od roditelja/rođaka, radne organizacije, stan solidarnosti, kadrovski stan, kupovina, gradnja, nasleđe, bespravno useljenje, podstanar, sustanar) itd.

¹² U odnosu na 2003. i 1989. godinu javlja se i razlika u tome što se od ispitanika ne traži samo informacija da li poseduje određeni uređaj, već i koliko je star ukoliko poseduje jedan, odnosno da li poseduje više komada.

- Instrument iz 2003. godine sadržao je većinu istih indikatora (osim frižidera i klima-uređaja), ali i neke druge: kupatilo, WC sa tekućom vodom, centralno grejanje, telefon, skuplju video ili DVD opremu (500 evra i više), vrednija umetnička dela (1.000 evra i više), kućnu biblioteku (više od 100 knjiga) i još neko prevozno sredstvo osim automobila¹³.
- U istraživanju iz 1989. godine je, u poređenju sa istraživanjem iz 2012, prisutan veći broj istih indikatora (osim klima-uređaja, mobilnog telefona, kablovske televizije, satelitske antene i interneta), ali se upotrebljava i znatan broj drugih: tekuća voda, električna struja, kanalizacija, tuš/kupaonica, WC sa tekućom vodom, centralno grejanje, telefon, električni/plinski šporet, crno-beli televizor, televizor u boji, video uređaj, umetnine, kućna biblioteka (preko 100 knjiga)¹⁴.

Poređenje indikatora opremljenosti domaćinstva ukazuje na promene po pitanju njihovog pretpostavljenog značaja. „Naravno, ne treba zaboraviti ni to da je opšti 'nivo standarda' promenljiv, pa se indikatori kojima se utvrđuju razlike u materijalnom položaju društvenih grupa moraju s vremena na vreme menjati“ (Lazić, 1987a: 403).

Rekapitulacija

Nesumnjivo je najviše promena u društvenoj strukturi Srbije doneo proces postsocijalističke transformacije. Društvene promene uslovile su promenu pristupa u istraživanju društvene strukture: teorijskog okvira, klasifikacijske sheme, dimenzija društvenog/materijalnog položaja i indikatora. Pre svega je promena ideološkog modela uticala na teorije o društvenoj strukturi u smeru omogućavanja racionalnije analize. Socijalna jednakost bila je jedna od osnovnih vrednosti u socijalističkom vrednosnom sistemu, što je uticalo na mogućnost utvrđivanja realnih društvenih nejednakosti. Lazić ukazuje i na skrivenost privilegija u socijalizmu, koja proizilazi iz oblika proizvodnje društvenog života. „Materijalni status hijerarhijski viših grupacija je, dakle, određen pre svega *korišćenjem upotrebnih* vrednosti, a kako je ono fleksibilnije od privatne svojine, istraživački ga je teže odrediti“ (Lazić, 1994: 71).

¹³ I upitnik iz 2012. godine sadrži pitanje o posedovanju nekog većeg/vrednijeg vozila osim automobila.

¹⁴ Postavljena su i pitanja o tome da li je stan vlažan i od čega je napravljen pod u stanu (parket/daska, beton, zemlja, nešto drugo).

Popović i saradnici su koristili klasno-slojni pristup, a klasifikacija primenjena u prvom istraživanju bila je upotrebljavana i u narednim istraživanjima pod njegovim rukovođenjem: rukovodioci (državni, politički i privredni), srednji slojevi (stručnjaci i nemanuelni radnici sa srednjom stručnom spremom), radnici zaposleni u društvenom sektoru i privatnici (gradski privatnici i poljoprivrednici).

U istraživanjima realizovanim pod Lazićevim rukovodstvom primenjuje se klasni pristup, dopunjen stratifikacijskim, a klasifikacijska shema se usložnjava u skladu sa društvenim promenama i teorijskim pristupom: političari, preduzetnici (krupni i srednji), direktori (viši i srednji); sitni preduzetnici, niži direktori, krupni poljoprivrednici; stručnjaci, samozaposleni, niži rukovodioci i slobodne profesije sa visokom stručnom spremom; samozaposleni i nemanuelni zaposleni sa srednjim obrazovanjem (niži rukovodioci, slobodne profesije, službenici i tehničari); VKV i KV ne/manuelni radnici; NKV i PKV ne/manuelni radnici; sitni poljoprivrednici.

Pojam društvenog položaja je u sva tri istraživanja pod Popovićevim rukovodstvom operacionalizovan na isti način, preko dimenzija obrazovanja, materijalnog standarda i političke moći. Indeksi dimenzija su, uz male izmene, dobijeni na isti način u poslednja dva istraživanja. Novina u odnosu na prvo istraživanje je kompleksnija operacionalizacija dimenzije materijalnog položaja.

Za razliku od Popovića i saradnika, koji u svoja dva poslednja istraživanja nastoje da operacionalizaciju dimenzije materijalnog položaja prilagode osobnostima društvenih grupa koje proučavaju i formiraju tri različita indeksa materijalnog standarda, u istraživanjima pod Lazićevim rukovodstvom pristupa se operacionalizovanju jedinstvenog indeksa materijalnog standarda, ali istraživači u dekomponovanju dimenzije idu u pojedinosti specifikujući indikatore. S obzirom na to da su ona uglavnom bila usmerena na materijalni položaj društvenih grupa, kada je reč o temama relevantnim za ovaj rad, osvrnućemo se na problem preciznog utvrđivanja materijalnog statusa ispitanika.

Materijalni položaj je kompleksna dimenzija društvenog položaja. Uobičajeni indikator materijalnog položaja je prihod domaćinstva, koji nije jednostavno izmeriti, s obzirom na to da domaćinstva, pored redovnih, imaju i povremene prihode, a oni mogu poticati od obavljanja honorarnog posla, bavljenja sivom ekonomijom, rođaka iz inostranstva, itd. Za materijalni položaj je značajna i povezanost sa selom, koja obezbeđuje snabdevanje hranom, pa se prihodi mogu preusmeravati na zadovoljavanje drugih potreba. Pored prihoda, postoji još niz indikatora materijalnog statusa, poput posedovanja stana, s tim da vlasništvo nad stanom nije dovoljan podatak, već je neophodno utvrditi i veličinu stambenog objekta, tržišnu vrednost, opremljenost, itd. Zbog navedenog, empirijske podatke o materijalnom položaju društvenih grupa treba posmatrati s rezervom, bez obzira na napore koje istraživači ulažu da bi prikupili što pouzdanije podatke.

Uslovi drastičnog osiromašenja stanovništva zahtevali su primenu specifičnog istraživačkog instrumenta prilikom proučavanja materijalnog položaja 1993. godine. Formirane su dimenzije akumuliranih resursa i potrošnje, kao i njihovi indeksi. I tehnička procedura konstrukcije indeksa akumuliranih resursa je drugačija. Zbog nastalih društvenih promena posed zemlje dobio je veći značaj nego u prethodnim istraživanjima, odnosno veći ponder, a posebna pažnja je posvećena utvrđivanju dodatnih prihoda domaćinstva.

Evidentno je da su u istraživanjima iz 2012. i 2003. godine upotrebljeni slični indikatori materijalnog položaja kao i 1989. godine¹⁵, koji se odnose na prihode, imovinu i potrošnju domaćinstva i omogućavaju poređenje dobijenih podataka bez obzira na postojanje razlika. Stabilizacija ekonomske situacije omogućila je ponovnu upotrebu mernih instrumenata koji se tokom perioda hiperinflacije i sankcija nisu mogli koristiti jer njihova primena ne bi uspešla da registruje realne materijalne nejednakosti.

Analiza načina dekomponovanja pojma društveni položaj na osnovne dimenzije u sklopu izučavanja društvene strukture u domaćoj sociologiji donosi i zaključak da neki indikatori, pa i dimenzije, menjaju svoj značaj u skladu sa promenama samog društva: članstvo u SK je postalo gotovo irelevantno, posедovanje zemlje u vreme inflacije je bilo značajnije, posедovanje kompjutera danas ne predstavlja luksuz, pa ovaj indikator nema isti značaj kao u istraživanju iz 1989. godine.

Literatura:

- Bogdanović, M. 1987. „Opšti okvir i metod istraživanja“, u: Popović, M. (ur.). *Društvene nejednakosti*. Beograd: ISI FF.
- Bogdanović, M. 1991. „Osnovne dimenzije i društveni položaj slojeva“, u: Popović, M. (ur.). *Srbija krajem osamdesetih*. Beograd: ISI FF.
- Bogdanović, M. 2007. „Operacionalna definicija“, u: Mimica, A. i M. Bogdanović (ur.). *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Đurić, M. 1962. *Problemi sociološkog metoda*. Beograd: Savremena škola.
- Janićijević, M. 1977. „Opšti metodološki pristup i socijalne osobenosti društvenih slojeva“, u: Popović, M. (ur.). *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. 1987a. „Društveni položaj: posredovanje između klasnog i stratifikacionog pristupa“. *Sociologija*, 3/1987: 395-409.

¹⁵ Materijalni položaj je meren na gotovo isti način i u istraživanju društvene strukture Hrvatske 1984. godine (Lazić, 1987).

- Lazić, M. 1994. *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. (prir.). 1994. *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 1994a. „Opšte pretpostavke istraživanja“, u: Lazić, M. (prir.). *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 1994b. „Preobražaj ekonomske elite“, u: Lazić, M. (prir.). *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2002. „Osobnosti globalne društvene transformacije Srbije“, u: Bolčić, S. (ur.). *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Beograd: ISI FF.
- Lazić, M. i S. Cvejić. 2004. „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije“, u: Milić, A. (ur.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. Beograd: ISI FF.
- Milić, V. 1996. *Sociološki metod*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Popović, M. (ur.). 1977. *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Popović, M. 1977. „Teorijske pretpostavke i pojmovni elementi istraživanja“, u: Popović, M. (ur.). *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka.
- Popović, M. (ur.). 1987. *Društvene nejednakosti*. Beograd: ISI FF.
- Popović, M. (ur.). 1991. *Srbija krajem osamdesetih*. Beograd: ISI FF.
- Popović, M. 1991. „Teorijske pretpostavke i cilj istraživanja“, u: Popović, M. (ur.). *Srbija krajem osamdesetih*. Beograd: ISI FF.
- Popović, M. 1994. *Teorija i empirija: Sociološko istraživanje društvenih klasa i slojeva*. Beograd: ISI FF.
- Sekulić, D. 1983. „O pristupima izučavanju stratifikacione strukture jugoslavenkog društva“. *Sociologija*, 1/1983: 1-20.
- Vujović, S. 1994. „Promene u materijalnom standardu i načinu života društvenih slojeva“, u: Lazić, M. (ur.). *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić.
- Županov, J. 1987. *Sociologija i samoupravljanje*. Zagreb: Školska knjiga.

Vladimir Vuletić

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

OSNOVNI POJMOVI DRUŠTVENE STRUKTURE U UDŽBENICIMA SOCIOLOGIJE

BASIC TERMS OF SOCIAL STRUCTURE IN SOCIOLOGY TEXTBOOKS

Summary

There is a significant difference in the way that some basic terms used for analyzing of social structure are defined in sociology textbooks in our high schools and universities.

On one side, this article is a critical review of existing interpretations of several basic terms, and on the other side, an attempt to suggest their consistent interpretation.

Few most often used terms cause biggest confusion. For that reason, this article is focused on analyzing the terms system and structure. Then, we are trying to explain the difference between terms class and layer. In the end, we make short review of different answers to the question: Does, analytically speaking, the term social mobility belong to the field of social structure or to the field of social changes?

Uvod

U našim udžbenicima sociologije, kako srednjoškolskim, tako i univerzitetkim, postoje značajne razlike u definisanju nekoliko osnovnih pojmova koji se koriste u analizi društvene strukture. Te razlike do sada nisu izazvale pažnju sociološke javnosti između ostalog zbog monopola koji su pojedini udžbenici imali u nastavi sociologije. Sada se, međutim, ta situacija menja jer se u nastavi koriste različiti udžbenici, pa razlike u definisanju ovih pojmova postaju očigledne.

Naravno, različito definisanje pojmova ne predstavlja novost u sociološkoj tradiciji. Autori koji pripadaju različitim teorijskim pravcima na različite načine definišu pojmove. Međutim, kada je reč o razlikama u domaćim udžbenicima, utisak je da one ne proizilaze iz teorijskih premisa jer u njih nisu ni dosledno ugrađene.

Ovaj tekst je, s jedne strane, kritički osvrt na postojeća tumačenja nekoliko osnovnih pojmova, a sa druge strane, pokušaj da se predloži njihovo konzistentnije tumačenje¹. U tom smislu, on pre svega predstavlja poziv za otvaranje debate o određenju značenja ključnih pojmova društvene strukture.

Najveće probleme stvaraju najčešće korišćeni pojmovi. Zbog toga će ovde biti reči o korišćenju pojmova **sistem** i **struktura**. Zatim će se pažnja posvetiti pokušajima da se razgraniče pojmovi **klasa** i **sloj**. Na kraju, ukratko će se napraviti osvrt na različite odgovore na pitanje da li **društvena pokretljivost** predstavlja pojam koji analitički pripada oblasti društvene strukture ili društvenih promena.

Struktura i sistem

U ovom delu biće reči o određenju pojmova sistem i struktura u dva srednjoškolska i dva univerzitetska udžbenika. Naravno, osim pomenutih tekstova, ovde se ne može izbeći osvrt na gledište koje je izložio profesor Mihailo Popović jer je ono presudno uticalo na shvatanje ovih pojmova u svesti većine današnjih sociologa².

U tom smislu, Popović o strukturi govori na sledeći način: „... reč struktura ili sastav u našem prevodu, označava, po pravilu, *manje ili više stabilnu celinu odnosa između elemenata jedne stvari, pojave ili šireg područja realnosti*“ (Popović, 1988: 36). U ovom određenju Popović, dakle, ističe tri ključna momenta:

¹ Još davnih osamdesetih godina, kao student sociologije, bezuspešno sam pokušavao da odgonetnem u čemu je suštinska razlika između pojmova struktura i sistem. Nije, naime, bilo problema kada je trebalo odrediti bilo strukturu, bilo sistem, ali problemi su nastajali kada je trebalo razgraničiti njihovo značenje. Tri-deset godina kasnije, čini se da isti problemi stoje pred sadašnjim generacijama studenata.

² Interesantno je da ovo tumačenje Popović nije menjao od 1967. godine, kada se pojavilo prvo izdanje ove knjige. Osim Popovićevog, u domaćoj sociologiji ostalo je zabeleženo i gledište Vojina Milića koji je u tekstu posvećenom društvenoj strukturi (Milić, 1960), takođe, definisao ovaj pojam. Milić se, međutim, kasnije prvenstveno bavio metodologijom socioloških istraživanja, tako da je primat u određenju pojmova društvene strukture i sistema preuzeo profesor Popović.

elemente, odnose i, što je posebno važno za našu temu – stabilnu celinu ovih odnosa koja se, kako kaže, „često naziva sistem” (Isto: 36).

Za Popovića je struktura realno postojeći entitet. On smatra da zahvaljujući strukturi stvari imaju fizionomiju koja ih međusobno razlikuje. Bez structure, stvari bi bile „bezoblični skupovi ili haotične smeše različitih sastojaka” (Isto: 36). Primere za to naš autor pronalazi kako u svetu nežive materije, tako i u svetu živih organizama koji nestaju onoga trenutka kada se raspadne njihova organska struktura.

Ovde se ne može raspravljati pitanje da li je struktura realno postojeći entitet ili misaona konstrukcija. Za nas je važnije to što autor govori o sistemu kao jednom „od tri osnovna momenta” strukture. Sistem je, dakle, stabilna celina odnosa. Kada pažljivije osmotrimo, vidi se da je predložena definicija strukture zapravo identična određenju pojma sistem³. Drugim rečima, struktura, kao i sistem, predstavlja relativno stabilnu celinu odnosa između elemenata, s tim što struktura obuhvata i elemente, a sistem se odnosi samo na odnose. U tom smislu, sistem je određen kao uži pojam, odnosno kao „jedan momenat” (šta god to značilo) strukture.

Problem je, međutim, kako zamisliti „sistem odnosa” koji ne uključuje elemente između kojih se ti odnosi uspostavljaju. Zapravo, moguće je zamisliti sistem „čistih” odnosa, ali je to bez većeg analitičkog značaja. Bez obzira na nivo apstrakcije, uvek se mora znati, odnosno očekuje se, neka vrsta odrednice koja svedoči o kakvom je sistemu reč, odnosno između kojih elemenata se ti odnosi uspostavljaju. Ako se radi o političkom sistemu, to znači da je reč o odnosima između elemenata koji čine političku strukturu, ako je reč o ekonomskom sistemu, to znači da je reč o odnosima između elemenata ekonomske strukture, itd. Drugim rečima, ako pojam sistem nema određeno značenje, postavlja se pitanje njegove svrhe. U najboljem slučaju, tako ispražnjen, pojam sistem predstavljao bi skraćenicu za „stabilne odnose između bilo kojih elemenata”, pa bi se, shodno tome, moglo reći: struktura je sistem elemenata. Drugim rečima, ako bi se insistiralo na razgraničenju koje proizilazi iz ovako postavljenih osnova, struktura bi se mogla videti kao nešto realno postojeće, a sistem bi predstavljao više tehnički izraz ispražnjen od realnog sadržaja. Ovakvo razgraničenje, međutim, svakako nije ono što se očekuje ako se želi jasno definisanje pojmova.

³ Izvorno, Popović piše: „I pored manjih ili većih razlika u interpretaciji reč ‘struktura’ ili ‘sastav’ u našem prevodu, označava, po pravilu, *manje ili više stabilnu celinu odnosa između elemenata jedne stvari, pojave ili šireg područja realnosti*. Strukturu karakterišu dakle, bar tri osnovna momenta: 1) elementi iz kojih se sastoji i njihove karakteristike; 2) odnosi kojima su elementi povezani i 3) relativno stabilna celina ovih odnosa koja se često naziva ‘sistem’” (Popović, 1988: 36).

Moglo bi se pomisliti da će strani udžbenici, pre svih Gidensov i Haralambosov, koji se koriste u nastavi na našim fakultetima, doprineti jasnijem pojmovnom razgraničenju. Međutim, uvid u definicije koje oni nude pokazuje da ni tu situacija nije mnogo bolja. Pre svega, u njima se ne daje mnogo prostora ovoj problematici. Tako Haralambos, u duhu svog pluralističkog pristupa, na dva mesta šturo određuje pojam sturkutra. Najpre predočava funkcionalističku poziciju, a potom govori o poziciji Klod Levi-Strosa⁴. Predstavljanje funkcionalističke pozicije ovde je važnije jer se kroz njega direktnije prelamaju oba pojma o kojima je reč.

Haralambos polazi od uvida da je za funkcionaliste društvena struktura „ukupan zbir normativnih ponašanja – tj. ukupan zbir odnosa kojima upravljaju norme”⁵. Sistem je, s druge strane, određen kao „skup međupovezanih delova koji zajedno oblikuju celinu” (Haralambos, 2002: 1033).

Vidimo, dakle, da Haralambos sistem određuje više na način na koji je Popović odredio strukturu, a struktura je određena kao zbir normi koje upravljaju ponašanjem, odnosno više na način na koji Popović određuje sistem. Ipak, trebalo bi istaći da je pojam struktura ovde mnogo preciznije određen. Pre svega, reč je o određenju koje se fokusira na društvenu, a ne strukturu uopšte. Zbog toga, struktura, za razliku od Popovićevog sistema, nije ispražnjena od sadržaja, već je čine normirana ponašanja.

Gidens ovom problemu pristupa iz nešto šire perspektive koju je razvio stvarajući svoju teoriju strukturacije. Tako on o strukturi raspravlja u kontekstu prevazilaženja dualizma pojedinac-društvo s namerom da ukaže kako taj odnos ne treba posmatrati kao dualizam, već pre kao dualnost: „*Struktura je skup pravila i resursa koji su vanprostorni i vanvremenski*”, ona se uspostavlja kao sistem kada se akteri oslanjaju na pravila i resurse u svojim aktivnostima. Struktura je paradigmatiska. „*Sistem je skup interakcija koje se odigravaju po strukturnim obrascima i odnosi se na konkretne prakse aktera koje se odvijaju u vremenu i prostoru*”. On je empirijska datost, sistem je struktura u akciji (Gidens, 2006: 685-687)⁶.

⁴ Haralambos ovako opisuje Levi-Strosovo gledište o postojanju univerzalnih struktura: „...svi oblici društvenosti imaju određenu strukturu. Te strukture se ne mogu neposredno posmatrati, ali ih se može razotkriti u ljudskoj kulturi koju te stukture oblikuju. S obzirom da su strukture zajedničke svim ljudima dokazi o njima mogu se svuda naći” (Haralambos, 2002: 910). Tako, na primer, uprkos razlikama u pojedinostima, „različiti mitovi ili **sistemi** srodstava” imaju istu strukturu.

⁵ Takav zaključak se izvodi iz shvatanja da funkcionalistička teorija počiva na ideji da je ponašanje ljudi strukturirano, što znači da su odnosi među ljudima organizovani po nekim pravilima. Vrednosti daju opšta uputstva koja se, pomoću pravila i normi, prevode u konkretna uputstva.

⁶ Struktura u odnosu na aktera nije nešto spoljno. Ona je neodvojiva od njegovog ponašanja (nešto poput vrednosnog sistema), zato ne postoji dualizam između pojedinca i

Lako je uočiti da je Gidensovo shvatanje strukture, mada nešto šire jer obuhvata i resurse, blisko Haralambosovoj interpretaciji funkcionalističkog gledišta, ali i Levi-Strosomovom gledištu o univerzalnosti struktura. U oba slučaja struktura se određuje kao skup pravila, odnosno univerzalnih obrazaca. Određenja sistema, međutim, razlikuju se kod ova dva autora jer je za Gidensa sistem skup strukturiranih akcija, a za Haralambosa celina međusobno povezanih delova.

Trebalo bi, međutim, posebno istaći da Gidensov pokušaj univerzalizacije strukture, bez određenja šta je to što je zajedničko svim društvima u svim vremenima, deluje krajnje neodređeno. Zbog toga je prilično neodređen i pokušaj diferencijacije pojmova struktura i sistem koji se svodi na to da je sistem istorijski konkretizovana struktura. Time je pojmovna zbrka o kojoj smo govorili samo dodatno usloženjena.

Razrešenju ove nedovoljno jasne distinkcije stare gotovo pola veka nisu, dakle, bitno doprineli ni prevedeni udžbenici. Pokušaj da se uspostavi jasno razgraničenje između ovih pojmova načinio je Slobodan Antić u udžbeniku *Sociologija za srednje škole* (Antić, 2011). Po njegovom mišljenju, „struktura je postojana **celina sastavnih elemenata koji su u međusobnom odnosu**”. S druge strane, „sistem je **sastav kod koga su svi elementi nužni za njegovo samoodržanje**”. Da bi naglasio tu razliku, Antić dodaje: „dok struktura nastavlja da postoji i ako se ukloni jedan od elemenata sistem biva ugrožen bez neke svoje sastojnice” (Antić, 2011: 52).

Ono što se odmah zapaža to je da Antić, kao i Popović, strukturu vidi kao stabilnu, ili postojanu celinu elemenata i njihovih odnosa. Za Antića je, međutim, sistem centralni pojam, a struktura je neka vrsta sistema obogaćenog elementima koji nisu suštinski bitni za sistem. Može se reći da je sistem ogoljena, ili osnovna struktura.

Antić, dakle, u osnovi prihvata Popovićovo određenje strukture, ali pokušava da ga jasnije razgraniči od pojma sistem. Kao kvalitativna razlika koja razdvaja ove pojmove ističe se stepen obaveznosti prisustva pojedinih elemenata. Ovde vidimo da, za razliku od Popovića, Antić smatra da je sistem „živ”, on nestaje ako zakaže neki element. Struktura postoji čak i kada „se ukloni jedan od elemenata”.

Da bi objasnio razlike između ovih pojmova, Antić navodi da je struktura sastav, a sistem sklop. U prvom slučaju je „naglasak na složenosti, a u drugom na uklopljenosti”. Ako se setimo osnovne definicije sistema koja glasi da je sistem

strukture nego samo dualnost. Struktura kao skup pravila i resursa je i sredstvo i rezultat ponašanja ljudi. Kao sredstvo ona osigurava pravila i resurse i čini ponašanje mogućim. Kao rezultat, ona nastaje reprodukcijom i transformacijom pokretanjem pravila u akciju i interakciju. Struktura je, dakle, ograničava, ali i omogućava pojedincu aktivnosti (Gidens, 2006).

sastav kod koga su svi elementi neophodni za njegovo održanje, onda to znači da je sistem struktura koja funkcioniše, ili živa struktura⁷.

Ovde se, međutim, postavlja pitanje: da li uopšte postoji sistem (sklop) za koji bi se moglo reći da su svi elementi neophodni za njegovo funkcionisanje? Ovo pitanje je, u nešto drugačijoj formi, još davno postavio Robert Merton raspravljajući o vladajućim postulatima u funkcionalnoj analizi (Merton, 1979). U osnovi Mertonovog odgovora na to pitanje bio je uvid da se mora praviti razlika između, s jedne strane, nužnosti određenih funkcija za održanje sistema – tada smo na polju onoga što funkcionalisti nazivaju funkcionalnim preduslovima i, s druge strane, nužnosti da određeni elementi obavljaju te funkcije – što je sadržano u definiciji koju predlaže Antonić. U tom smislu Merton naglašava da nasuprot nužnosti elemenata „postoji dakle, pojam funkcionalnih alternativa, ili funkcionalnih ekvivalenata, ili funkcionalnih supstituta” (Merton, 1979: 95). Drugim rečima, čak i najsloženiji sistemi poput društvenih sistema, ili čovekovog organizma mogu da imaju funkcionalne zamene, što znači da mogu da funkcionišu bez određenih elemenata.

Otuda proizilazi da je teško razlikovati strukturu i sistem samo na osnovu predloženog kriterijuma. U prilog tome može se dodati da se struktura, takođe, teško može zamisliti bez svih svojih elemenata. Ako iz spiska elemenata od kojih je sastavljena struktura demokratskog društva izostavimo, na primer, nezavisno sudstvo, to onda više nije struktura demokratskog društva.

Da zaključimo, prema Antoniću struktura postoji i kada nema sve elemente, a sistem postoji samo kada su prisutni svi elementi neophodni za njegovo funkcionisanje. Međutim, ovakvo određenje vodi paradoksalnim zaključcima. Na primer, ako govorimo o strukturi i sistemu jedne iste pojave kao što je ljudski organizam, onda bi se moglo zaključiti da je organizam sistem ako ima sve elemente neophodne za funkcionisanje, ali ako ih iz bilo kog razloga izgubi, ili ako ti elementi prestanu da funkcionišu, postaje struktura. To bi značilo da se o ljudskom organizmu može govoriti kao o sistemu samo dok je živ, a nakon toga postaje struktura.

Međutim, to, gotovo izvesno, nije ono što je autor želeo da kaže. Čini se da je Antonić, u nameri da naglasi distinkciju između ovih pojmova, suviše pažnje posvetio razlikama u njihovom sadržaju.

Takvo razlikovanje, međutim, nije dovoljno, a iz perspektive koja se ovde zastupa, izgleda i suvišno. Umesto u sadržaju, razliku između ovih pojmova trebalo bi tražiti u *analitičkom okviru* u kome se koriste. Drugim rečima, kada pokušavamo da odgovorimo na pitanje od kojih elemenata je jedno društvo sastavljeno

⁷ Na izvestan način ovo razlikovanje podseća na Gidensovu distinkciju između sistema kao entiteta koji se odnosi na konkretne prakse aktera i strukture koja je vanprostorna i vanvremenska.

i kakvi su odnosi između tih elemenata, tada govorimo o strukturi. Međutim, ako želimo da opišemo kako društvo funkcioniše, odnosno, koje su funkcije pojedinih elemenata društva, tada govorimo o sistemu.

Na ovaj način prevazilazi se problem razgraničenja dva posmatrana pojma. Postojeći pokušaji da se problem reši pronalaženjem sadržinskih razlika pokazali su se neuspešni jer takva razlika zapravo ne postoji. Elementi i odnosi među elementima su ono što čini sadržaj oba pojma. Isti elementi koji čine strukturu nekog društva čine i sistem tog društva.

Gledište koje se ovde zastupa polazi od toga da je za pojam strukture ključan pojam položaj, a za pojam sistema pojam uloga. Struktura društva ukazuje da je društvo sastavljeno od mnoštva različitih grupa. Neke grupe, kao porodice, preduzeća, političke stranke, itd. realno postoje u smislu da ih formiraju sami pojedinci tokom svojih interakcija. Postoje i drugačije vrste grupa kao što su društveni slojevi i različite statističke kategorije (stari, mladi, oženjeni, razvedeni, itd). Ove kategorije definisane su na osnovu određenih sličnosti (u prihodima, starosti, bračnom stanju i sl) koje se uočavaju među pojedincima. U oba slučaja, međutim, polazi se od pretpostavke da pripadnost različitim grupama, u većoj ili manjoj meri, utiče na ponašanje pojedinaca. Sociolozi koji čvrsto zastupaju ovo gledište tvrde da društvena struktura određuje pojedinca. Oni, takođe, veruju da se grupe koje čine strukturu nalaze u međusobnim odnosima koji se ne menjaju lako. Zbog toga se kaže da strukture predstavljaju relativno stabilne celine.

U zavisnosti od toga koje grupe posmatramo, govorimo o različitim strukturama. Na nivou konkretnog društva možemo prepoznati mnoge grupe kao što su, na primer, političke organizacije, preduzeća, plemena, starosne kategorije, slojevi i dr. Ako posmatramo preduzeća, videćemo da se ona razlikuju prema vrsti delatnosti, broju zaposlenih, vlasničkoj strukturi, ukupnom dohotku, itd. Demografsku strukturu čine starosne i polne skupine. Na sličan način mogli bismo govoriti o obrazovnoj, nacionalnoj, religijskoj, strukturi zanimanja i mnoštvu drugih struktura. Sve one, zajedno posmatrane, čine strukturu društva u širem smislu. Međutim, kada se govori o društvenoj strukturi (u užem smislu), onda se ima u vidu podela na društvene slojeve. Razlog zbog koga se posebna pažnja pridaje ovoj strukturi je taj što se dugo verovalo da upravo pripadnost različitim slojevima najdirektnije određuje ponašanje i identitet pojedinca. Drugim rečima, većina sociologa je tokom XX veka verovala da, bar kada je reč o „zapadnim” društvima, položaj u klasnoj strukturi predstavlja glavni, ili master položaj.

Uprkos razuđenoj strukturi modernih društava, odnosno postojanju mnoštva grupa koje imaju posebne interese i ciljeve, vidimo da ona relativno skladno funkcionišu. Da bi odgovorili na pitanje kako je to moguće, sociolozi su osmislili pojam društveni sistem.

Teorija društvenog sistema pretpostavlja da svaki deo društva, odnosno svaka grupa (organizacija ili institucija), ima određenu ulogu, odnosno funkciju. Kao što je struktura skup položaja, odnosno pojedinaca i grupa koji ih zauzimaju, tako i sistem predstavlja skup uloga, odnosno aktera koji ih obavljaju. Kao što u strukturi postoje odnosi između različitih položaja koji je čine relativno stabilnom, tako i između uloga postoje određeni odnosi koji sprečavaju da one dođu u konflikt i ugroze održanje sistema.

Uloge koje imaju pojedine grupe uvek su u vezi sa održanjem društva kao celine. Uloga porodice je, na primer, reprodukcija i primarna socijalizacija novih članova. Uloga preduzeća je obezbeđivanje sredstava za život članovima društva, itd. Ideja sistema polazi od pretpostavke da društvo ima mnoštvo različitih potreba i da svaka grupa ima ulogu da zadovolji neku od njih.

Klasa i sloj

Već je u uvodu istaknuto da teorijski pluralizam u sociologiji otežava neupitno definisanje osnovnih pojmova. No, čini se da to nije ozbiljan problem za udžbenički prikaz ukoliko se jasno ukaže na tradicije iz kojih se pojmovi definišu. Problem se, međutim, javlja kada, iz različitih razloga, autori pokušavaju da povežu različite tradicije u, više ili manje uspešnom, eklektičkom pokušaju da reše određene probleme. Jedan od takvih problema bio je svojevremeno sažet u pitanju: „Ima li klasa u socijalizmu?”. Ovo pitanje je dugo mučilo domaće sociologe jer je pridržavanje strogo marksističke tradicije dovodilo autore u, pojednostavljeno rečeno, situaciju da se sukobe bilo sa vladajućim ideološkim shvatanjem, bilo sa društvenom realnošću. Jedan od načina da se prođe između Scile i Haribde bio je beg u eklekticizam. Najviše uspeha u tome, pa samim tim i najviše uticaja na kasnije sociološke radove, imao je profesor Popović, koji je u analizi društvene strukture koristio pojmove klasa i sloj u nameri da pomiri ideološku doktrinu i društvenu stvarnost. Taj njegov pokušaj rezultirao je, između ostalog, nedovoljno jasnim razgraničenjem ovih pojmova koje se i danas zadržalo u domaćoj sociologiji.

Popović je bio svestan ovog problema, pa na jednom mestu kaže da je potrebno „što preciznije odrediti i istovremeno razgraničiti (...) u prvom redu pojmove ‘društvena klasa’ i ‘društveni sloj’” (Popović, 1974: 217). U tom cilju, on za društveni sloj kaže da se njime „može označiti ili deo (segment) neke klase ili takva grupa koja ne pripada ni jednoj klasi, niti ima osnovne klasne osobine, već zauzima posebno mesto u datom sistemu raspodele ekonomske i društveno-političke moći” (Isto: 219). Uprkos jasno izraženoj nameri da precizno odredi ove pojmove, određenje društvenog sloja ostalo je, u najmanju ruku, dvosmisleno.

Da stvar bude komplikovanija, nekoliko stranica pre navedenog određenja Popović sloj određuje na još dva načina. Na jednom mestu, koristeći pojam „sloj uopšte” ili „stratum”⁸ kaže da sloj obuhvata bilo koju grupu koja se razlikuje prema društvenom položaju. Drugim rečima, sloj uopšte obuhvata kastu, stalež i klasu kao istorijski različite oblike grupisanja na osnovu društvenog položaja. Kao „najznačajnija obeležja slojeva u širem smislu” Popović navodi isti društveni položaj, zajedničke interese, slične uslove života, način ponašanja i neka slična shvatanja i navike (Popović, 1974: 197-200).

Najzad, u pokušaju da definiše društvenu klasu, Popović pominje još jedno značenje sloja. „Ako značenje pojma klasa uzmemo tako široko da ga izjednačimo sa terminom sloj uopšte tada je klasa svaka grupacija koja ima posebno mesto u sistemu raspodele društvene moći, materijalnih i drugih vrednosti i posebno ugleda bez obzira na druga obeležja” (Popović, 1974:209).

Osnovni zaključak koji se može izvesti jeste da Popović, uprkos opredeljenju za preciznim definisanjem, pojam sloj koristi kao svojevrsnu poštapalicu za svaku priliku u kojoj govori o različitim oblicima stratifikacijskog grupisanja. Drugim rečima, on pojam sloj vidi istovremeno kao nešto što je šire, uže, istovrsno, ali i različito od pojma klasa. Sloj je širi kada istovremeno obuhvata klasu, stalež i kastu; uži je kada predstavlja delove klasa; istovrsan je kada se o klasi govori kao o sloju, a različit kada se njime označavaju sve one grupe koje se ne mogu podvesti ni pod jednu klasu. Nepristajanje na korišćenje isključivo, tada dominantne, marksističke terminologije plaćeno je stvaranjem konfuzije u definisanju pojma društveni sloj u meri da je on izgubio bilo kakvo sociološko značenje.

Uticaj ovakvog načina razmišljanja vidljiv je i danas. Tako se, na primer, u udžbeniku za srednje škole grupe autora govori o *klasno-slojnoj* diferencijaciji, ili *klasno-slojnoj* podeli rada (Babović), ili o „*interesima vodećih klasa i slojeva*”, gde se, u istoj lekciji, pominju i „*srednji slojevi*” (Kuljić). Na drugom mestu se govori o „*osećanju širih društvenih slojeva*”, ali i o „*interesima viših slojeva* odnosno društvene elite” (Bakić). Pored toga, u udžbeniku se pominju „*niži i viši društveni slojevi*”, ali, takođe, i „*građanski sloj*”. Izraz građanski sloj koriste i drugi autori koji istovremeno koriste i pojam „srednji sloj” (Vujović). U udžbeniku se i na drugim mestima govori o „srednjim slojevima”, a pojedini autori pominju „*novi sloj* mahom mlađih ljudi” (Tomanović). Poseban kuriozitet predstavlja, međutim, glosar nepoznatih reči u kome se, na primer, buržoazija definiše kao „*sloj buržuja*, pripadnika *građanskog staleža* u Francuskoj (i drugim zemljama)” (Grupa autora, 2011).

⁸ Ako je stratum termin koji izražava širi pojam, uključujući i „klasu”, postavlja se pitanje kakav je odnos između sloja uopšte i klasnog položaja kao ekonomske osnove slojevitosti u klasnim formacijama, odnosno u čemu se razlikuju istorijski drukčiji oblici slojeva, kao što su kaste i staleži od klasa... (Popović, 1974: 200).

Zbog prirode tema koje obrađuje u ovom udžbeniku, pojam društveni sloj najčešće pominje Slobodan Antić. Kada govori o klasi, on je određuje kao „društveni sloj koji nije određen pravom već mestom u proizvodnji”, a klase (po Marksu) određuje kao „neprijateljski suprotstavljene slojeve”. Kada govori o međupokoljenjskoj pokretljivosti u klasnom društvu, Antić koristi pojmove očeva i sinovljeva *klasa*, a kada govori o pokretljivosti u otvorenom društvu, govori o očevom i sinovljevom *sloju*. Iz toga proizilazi da se ti pojmovi međusobno razlikuju u zavisnosti od toga da li je reč o klasnom ili otvorenom (besklasnom) društvu. Na drugom mestu, međutim, Antić pominje podelu „na viši, viši srednji, niži srednji i niži *sloj (ili klasu)*” (Antić, 2011: 63). Na osnovu toga bi moglo da se zaključi da su ova dva pojma sinonimi. To nije sve, nekoliko pasusa pre toga govori se o „pripadnosti određenom sloju (staležu)”, što znači da pojam sloj obuhvata i pojam stalež.

Antić, dakle, poput Popovića, pojam društveni sloj koristi na više načina – prvo, kao najopštiji pojam društvene stratifikacije koji obuhvata sve oblike stratifikacijskog grupisanja. Zatim, kao samosvojan pojam koji se koristi za analizu stratifikacije u otvorenim društvima, ali i kao sinonim za pojam klasa.

Nedovoljno distinktivan pristup definisanju pojmova klasa i sloj može se naći i u stranim udžbenicima sociologije koji se koriste u našoj praksi. Tako, na primer, govoreći o tendenciji pripadnika različitih slojeva da razviju sopstvenu supkulturu, Haralambos kaže da će se oni: „često identifikovati sa svojim posebnim društvenim slojem i smatrati se, na primer, srednjom ili radničkom klasom” (Haralambos, 2002: 24). Međutim, i pored toga što u ovom udžbeniku nema jasnog određenja pojma društveni sloj, jasno je da se on koristi kao opšti termin koji obuhvata različite oblike stratifikacijskog grupisanja, dakle, u smislu koji je Popović označio kao sloj u širem smislu.

Nasuprot ovim primerima, u Gidensovom udžbeniku sociologije pojam sloj se i ne pominje. Slično tome, u udžbeniku *Sociologija* (Vuletić, 2012), takođe se ne pominje pojam sloj, osim na jednom mestu u rezimeu, gde se kaže da „elite predstavljaju gornji sloj”⁹. Sve u svemu, mnogostrukost značenja koju ovaj pojam ima u domaćoj sociologiji prelila se u svakodnevnu sociološku praksu na način da je teško nedvosmisleno reći koje od postojećih značenja je ispravno.

Upravo to mnoštvo značenja koja se prostiru na kontinuumu, od najširih shvatanja koja služe kao svojevrсни kontejner za sve oblike raslojavanja uključujući i klase, pa do najužih shvatanja koja sloj vide kao segment pojedinih klasa, čini uregentnom potrebu da se ovo pitanje razjasni.

Na osnovu postojećih shvatanja nije moguće odgovoriti na pitanje šta razlikuje sloj od klase. Zbog toga se ovde zalažem za to da se pojam društveni sloj

⁹ Zapravo, iz ovog udžbenika pojam društveni sloj je sistematski odstranjen što, takođe, predstavlja problem jer se umesto njega koristio pojam klasa u različitim značenjima.

rezerviša za analizu društvene slojevitosti, dok bi termini kao što su klasa, stalež, kasta, elita, itd. predstavljali društvene grupe koje imaju akcioni potencijal, pa bi ih trebalo koristiti u analizi društvenih promena. Drugim rečima, za razliku od sloja koji predstavlja klasifikacionu kategoriju, klasa predstavlja delatnu društvenu grupu. Pojam sloj nam koristi da opišemo razlike između pojedinih segmenata društva s obzirom na određena objektivna obeležja njihovog društvenog položaja, kao što su visina prihoda, moć, ugled, itd. Klasa, s druge strane, ukazuje na sposobnost pojedinih društvenih grupa da izgrade svest o svom posebnom društvenom položaju i da se aktiviraju u cilju njegove promene. Na izvestan način, mogli bismo reći da sloj shvatamo kao ono što je Marks nazivao „klasa po sebi”, a pojam klasa kao ono što je nazivao „klasa za sebe”.

Tek ako se prihvati ovakav način razlikovanja, moguće je razumeti zbog čega, istovremeno, pojedini autori zastupaju tezu o takozvanoj „smrti klase”, dok drugi ukazuju na sve izraženije klasne razlike (Haralambos, 2002).

Na ovaj problem ukazuje i Mladen Lazić pri definisanju pojma klasa. Kritikujući Goltorpov i Rajtov pristup, on ističe da im je zajedničko što klasu posmatraju kao fenomen društvenog strukturiranja. Lazić, međutim, ističe da postoji i treća grupa autora koja insistira da se klasa mora posmatrati kao akter. Kao predstavnika ovog shvatanja Lazić navodi Edvarda Palmera Tompsona, britanskog istoričara koji pokazuje da se prelazak iz klase po sebi u klasu za sebe manifestuje kao istorijski proces promena (Lazić, 2011).

U pokušaju da prevaziđe jaz između ova dva pristupa, Lazić predlaže da se o klasama misli na različitim nivoima apstrakcije. Na najvišem nivou, „klase se pokazuju kao grupe koje se formiraju na temeljima globalne podele društvenog rada” (Lazić, 2011: 29). Tu je reč o načinima proizvodnje, odnosno reprodukcije određenog tipa društva (socijalizam, kapitalizam, feudalizam), a klase su akteri koji imaju, odnosno osporavaju, kontrolu nad uslovima reprodukcije (vlasništvo, politička vlast i kulturna hegemonija). Ovde je, dakle, reč o klasama kao antagonističkim gupama, a njihove akcije se mogu interpretirati kao „usmerene na održavanje, odnosno osporavanje postojećeg odnosa monopola/isključenosti” (Isto: 29). Samo na ovom nivou o klasama se može misliti kao o grupama koje su unutar sebe homogene.

Na nižem, odnosno konkretnijem nivou društveno-istorijskog sistema, kontrola se ispoljava kao raspodela sredstava proizvodnje vlasti i kulturnog kapitala. Ovde se već može misliti o klasama koje su unutar sebe diferencirane na frakcije između kojih može dolaziti i do sukoba. „Stoga se i prvobitni jedinstveni korpus klase sada pokazuje kao unutrašnje složen, sastavljen od podgrupa (slojeva, frakcija i sl.)” (Isto: 30). Na ovom nivou analize više nije u fokusu reprodukcija sistema, već konkretne sistemske aktivnosti klase koje se realizuju kroz institucije i organizacije.

Na još nižem nivou – konkretno istorijskih društava (američko, francusko, srpsko), klasa se diferencira na osnovu dva činioca. Prvi upućuje na činjenicu da, osim dominantnog načina proizvodnje, u svakom konkretnom istorijskom društvu postoje i ostaci, ili embrioni drugih načina proizvodnje, pa se iz njih formiraju posebne društvene grupe koje stoje uz postojeće dominantne klase. Drugo, u okviru svake dominantne klase moguće je prepoznati različite hijerarhijski ustrojene grupe koje se razlikuju prema količini resursa kojima raspolažu. Po prvom osnovu je moguće govoriti o klasama iz drugih „vremena”, na primer, o aristokratiji. Po drugom osnovu moguće je govoriti o podeli unutar klase na grupe koje su u međusobnom sukobu, ali je taj sukob ograničen zajedničkim interesom održanja (ili rušenja) sistema.

Na najnižem nivou apstrakcije klasa postaje statistička i strukturna grupa, a granice između klasa se očituju kao propusne. Pripadnici klasa na ovom nivou mogu imati različite poglede na svet u zavisnosti od lične jednačine, itd, a njihov položaj se ne može anticipirati, već predstavlja stvar empirijske analize.

Lazić u svojoj knjizi nigde ne definiše termin sloj. No, uprkos tome, može se uočiti da određenje klasa na različitim nivoima apstrakcije podseća na pokušaj Mihaila Popovića da na različite načine odredi pojam sloj. Najviše sličnosti postoji između shvatanja klase na konkretno istorijskom nivou i Popovićevog ukazivanja da sloj može biti ne samo deo klase, nego i grupa koja ne pripada nijednoj klasi, već predstavlja ostatke prevaziđenih društvenih odnosa. U tom smislu, određeni prigovori koji su upućeni Popovićevom određenju sloja, mogli bi se uputiti i Lazićevom određenju klase.

Ključna primedba odnosi se na određenje pojma klasa na najnižem nivou apstrakcije. Naime, nije jasno zbog čega se na ovom nivou uopšte govori o klasi, s obzirom da postoji kvalitativna razlika između klase shvaćene na ovom i ostalim nivoima. Ta razlika se ogleda u tome što ovde „klasa”, kako sam Lazić navodi, nema sposobnost grupnog delanja: „...grupno delanje može (se) samo uslovno, naknadno rekonstruisati, polazeći od akcija pojedinaca – pripadnika grupe...” (Lazić, 2011: 34). Zapravo, središnji predmet istraživanja, kako ističe Lazić, ovde je pojedinac, a ne klasa.

Čini se da bi uputnije bilo da se za ovaj analitički okvir svakodnevnog života, kako ga naziva Lazić, koristi izraz sloj. Na taj način bi se izbeglo preklapanje pojmova koje je Lazić pokušao da prevaziđe predloženom podelom na četiri analitička okvira, odnosno nivoa apstrakcije.

Naime, u nameri da pomiri i poveže različite tradicije u kojima se klasa, s jedne strane, shvata kao „delatni istorijski subjekt”, a, s druge strane, kao „samo strukturni, a ne i delatni entitet”, Lazić prihvata obe tradicije, pokušavajući da problem prikaže kao razliku u nivou apstrakcije¹⁰. Čini se, međutim, da ovde nije

¹⁰ Lazić ispravno primećuje da gledište prema kojem grupe nemaju relativno autonomnu prirodu odvojenu od pojedinaca dovodi u pitanje ontološki karakter društva,

reč samo o stepenu apstrakcije, već, pre svega, o razlici u saznavnom cilju čijem dostizanju ti pojmovi služe. Drugim rečima, kada Lazić govori o klasi na nivou svakodnevnog života, onda je u središtu interesovanja pitanje društvene stratifikacije. Na ostalim nivoima, klasa predstavlja društvenu grupu koja ima sposobnost kolektivnog delovanja usmerenog ka očuvanju, odnosno promeni postojećih društvenih odnosa.

Analiza društvene slojevitosti bazira se na podacima prikupljenim od pojedinaca. Stvar je našeg interpretativnog okvira kako ćemo te podatke iskoristiti. Linije podele između slojeva možemo povući prema bilo kom kriterijumu. Zapravo, kriterijum za razlikovanje slojeva može biti plod statističke analize, ili naše opredeljenje da stratifikacionu lestvicu podelimo prema nekom drugom pogodnom kriterijumu. Moguće je razlikovati, na primer, niži, srednji i viši sloj, ali je, takođe, linije moguće povući i na više nivoa, pa tako pojedini autori razlikuju devet, a neki drugi četiri, ili sedam nivoa, itd. Kada je, međutim, reč o klasama kao delatnim grupama, takve operacije nisu moguće.

Klase su konkretno istorijske grupe, a slojevi su statističke kategorije. Potreba za razlikovanjem klasa i slojeva nije samo terminološka. Problem je u tome što se empirijska analiza obavlja na nivou slojeva, ali se rezultati te analize neretko koriste za klasnu analizu¹¹. Činjenica da klase nisu homogene grupe ne znači da su najvažnije podele unutar njih vezane za slojnu diferencijaciju. Frakcije unutar klasa mogu, a, istorijski posmatrano, češće su vezane za sektorske, rasne, rodne i razne druge podele. Takođe, što je još važnije, nisu svi pojedinci koje možemo razvrstati na skali društvene slojevitosti klasno svesne individue koje se bez problema identifikuju sa klasom koju im sociolozi pripisuju.

Upravo zbog toga je moguće da u današnjim društvima dolazi do sve veće socijalne polarizacije, a da su klasna identifikacija i klasna borba sve slabije izražene.

pa, samim tim, i opravdanost postojanja sociologije. Međutim, nejasno je zbog čega, uprkos tome, izdvaja kao ravnopravno ostalima ono shvatanje koje klasu vidi kao „velike grupe pojedinaca koje, s obzirom na to da dele slične životne okolnosti, u principu imaju slična svakodnevna iskustva i približno jednake životne šanse, oblikuju slične obrasce ponašanja i društvene svesti itd” (Lazić, 2011: 34). Naime, čini se da ovakvo određenje pre zasluđuje naziv sloj jer se suštinski razlikuje od prethodnih shvatanja po tome što ne implicira kolektivnu akciju.

¹¹ Takav je slučaj i u Lazićevoj studiji (Lazić, 2011). On to opravdava na sledeći način: „Osnovna jedinica istraživanja, u skladu s teorijskim okvirom (...) bila je klasa. Empirijska operacionalizacija pojma klase polazila je (...) od nekoliko pretpostavki”. Po našem mišljenju, ključna pretpostavka je „da su i same klase unutrašnje diferencirane, što znači da su sačinjene od slojeva koje formiraju pojedinci koji dele slične životne uslove, imaju približno jednake životne šanse, oblikuju slične obrasce ponašanja i društvene svesti itd” (Lazić, 2011: 132).

Društvena pokretljivost

Na kraju bi trebalo pomenuti i dilemu da li društvena pokretljivost predstavlja pojavu koju treba analizirati u okviru društvene strukture ili društvene promene. Ta dilema je, kao što ćemo videti, u značajnoj meri povezana sa prethodnim pitanjima i to je razlog zbog kojega se njome ovde bavimo. Naravno, time se ne gubi iz vida činjenica da je nemoguće, osim u analitičke svrhe, odvojiti probleme strukture i promene. Ta ideja je najpregnantnije izražena tvrdnjom da je promena razlika između dva stanja društvene strukture. No, upravo zbog analitičkih razloga, valja ispitati da li je ispravnije problematiku društvene pokretljivosti svrstati u oblast promene i razvoja društva, kao što je to slučaj u srednjoškolskom udžbeniku *Sociologija* Milovana Mitrovića, ili u tematsku oblast društvena struktura i sistem, kao što je to slučaj u udžbeniku *Sociologija* grupe autora.

Da bi se to utvrdilo, trebalo bi početi od određenja društvene pokretljivosti u pomenuta dva udžbenika. Milovan Mitrović pokretljivost definiše kao „sve izmene uloga i položaja pojedinaca i grupa u okviru neke strukture, pri čemu mreža uloga i položaja ostaje nepromenjena” (Mitrović, 2006: 111). Mitrović pritom razlikuje tri vrste pokretljivosti – horizontalnu, vertikalnu i prostornu (teritorijalnu) koja obuhvata migracije pojedinaca i grupa¹². S druge strane, Slobodan Antić kaže da je društvena pokretljivost „svaka promena slojne pripadnosti. Najčešće je pripadnost nekom sloju u neposrednoj zavisnosti od osnovnog zanimanja pojedinca, koje je glavni izvor njegovih prihoda i stečene imovine. Otuda se društvena pokretljivost posmatra uglavnom preko promene zanimanja, a razlikuju se dve vrste (...) unutarpokoljenjska i međupokoljenjska” (Antić, 2011: 64)¹³.

¹² Veoma slična definicija pokretljivosti nalazi se u Gidensovom udžbeniku: „Izraz društvena pokretljivost odnosi se na kretanje pojedinaca i grupa među različitim društveno-ekonomskim pozicijama” (Gidens, 2006: 306). Gidens, međutim, unosi dodatnu zabunu time što horizontalnu pokretljivost koja se obično vezuje za promenu uloge pojedinca u okviru istog položaja vezuje za „kretanje u geografskom smislu”, odnosno za ono što Mitrović naziva prostornom pokretljivošću. No, uprkos ovakvom određenju pokretljivosti, Gidens ovu problematiku situira u deo koji se naziva „Klasa, stratifikacija i nejednakost”, dakle u oblast koja se više tiče društvene strukture nego promene. To je razumljivo s obzirom da on promenu vezuje za „stepen promene u osnovnoj strukturi nekog predmeta ili događaja u određenom vremenskom periodu” (Gidens, 2006: 46), a društvenu promenu, s tim u vezi i veoma usko, vidi kao izmenu „osnovnih institucija u određenom vremenskom periodu” (Gidens, 2006: 46).

¹³ Slično određenje postoji kod Haralambosa koji društvenu mobilnost vezuje za prelazak pojedinaca „iz jednog sloja u drugi”. „Sistemi stratifikacije koji daju malo mogućnosti za društvenu mobilnost mogu se opisati kao zatvoreni. Oni s relativno visokim stepenom društvene mobilnosti su otvoreni. (...) U zatvorenim sistemima položaj pojedinaca je uveliko pripisan. Kaste su dobar primer zatvorenog sistema stratifikacije.

Mada naizgled slične jer direktno ili indirektno govore o promeni položaja u okviru slojne strukture, ove dve definicije se, pored ostalog, značajno razlikuju po tome što Antić govori o pokretljivosti pojedinaca, a Mitrović pokretljivost povezuje sa promenom položaja i uloga kako pojedinaca, tako i grupa.

Čini se da upravo ova razlika presudno utiče na mesto koje pokretljivost zauzima u analitičkoj shemi. Naime, ukoliko pokretljivost podrazumeva samo promenu položaja pojedinaca na hijerarhijskoj lestvici, onda je teško govoriti o društvenoj promeni jer se ne menja struktura društva. No, ukoliko je reč o promeni položaja društvenih grupa, tada je opravdano govoriti o društvenoj promeni jer svaka promena položaja grupa podrazumeva promenu odnosa među njima, a to onda podrazumeva svojevrsno društveno restrukturiranje.

Problem Mitrovićeve definicije sastoji se upravo u tome što postulira da je moguća promena položaja društvenih grupa, a da, pritom, „mreža uloga i položaja ostaje nepromenjena”.

Upravo zbog toga, ovde se zastupa mišljenje da je problematika društvene pokretljivosti vezana za probleme društvene strukture, a ne promene. Naime, pokretljivost nesumnjivo utiče na životne šanse pojedinaca. Ona je povezana i sa problemom društvenih nejednakosti. Najdirektnije svedoči o otvorenosti, odnosno zatvorenosti stratifikacijske strukture nekog društva od koje čak mogu zavisiti stepen i brzina društvenih promena, ali sama po sebi ne predstavlja društvenu promenu.

Društvena pokretljivost, ukoliko želimo da taj pojam bude precizno određen, podrazumeva unutar – i međugeneracijsku promenu položaja pojedinaca na zamišljenoj stratifikacionoj lestvici. Promena društvene strukture, s druge strane, podrazumeva pojavu i nestajanje društvenih grupa, kao i promene u njihovom međusobnom odnosu i položaju¹⁴.

Razlog zbog kojega se društvena pokretljivost često poistovećuje sa društvenom promenom jeste taj što su te dve pojave blisko povezane i mogu značajno uticati jedna na drugu. Kao što smo već rekli, otvorenija društvena struktura pogoduje bržim društvenim promenama. S druge strane, društvene promene su

(...) Poređenja radi, društvena klasa, sistem stratifikacije u kapitalističkom industrijskom društvu, primer je otvorenog sistema” (Haralambos, 2002: 24).

¹⁴ Ukoliko neka grupa, iz bilo kog razloga, izgubi/stekne dominantan položaj, ili oslabi/ojača u odnosu na druge grupe, tada je reč o promeni društvene strukture. Takve situacije mogu, ali ne moraju, biti posledica masovne socijalne pokretljivosti pojedinaca, ali te dve pojave – pokretljivost, makar ona bila masovna i promenu odnosa između grupa, odnosno strukture društva – treba analitički razdvojiti. Masovna pokretljivost može predstavljati temelj za promenu položaja grupa, ali promene u odnosu moći između grupa, takođe, mogu pogodovati većem stepenu otvorenosti društva, a moguće je, takođe, i da te dve pojave ne budu u vezi.

jedan od ključnih činilaca koji je istorijski uticao na stepen otvorenosti društva. No, iz toga ne sledi da pokretljivost predstavlja vrstu društvene promene.

Društvenu pokretljivost, takođe, ne bi trebalo povezivati sa promenom mesta boravka pojedinaca i društvenih grupa, odnosno sa migracijama. Reč je, naprosto, o dve potpuno različite pojave koje mogu biti u određenoj vezi, ali analitički se ne mogu povezati. Naime, često se dešava da pojedinci, usled gubitka određenog položaja, reše da napuste mesto dotadašnjeg boravka, ali razlozi migracija ne mogu se svesti, ili objasniti, isključivo promenama na stratifikacijskoj skali.

Pokretljivost bi, dakle, trebalo odrediti kao pojam koji označava promene društvenog položaja pojedinaca. U tom smislu, taj pojam bi trebalo koristiti za izučavanje stepena otvorenosti/zatvorenosti stratifikacijskog sistema (odnosno društvene strukture u užem smislu te reči). S tim u vezi, mada su promene položaja realne, one se zbivaju i beleže na zamišljenoj vertikalnoj osi slojevitosti. U tom smislu, ukoliko se želi dosledno korišćenje ranije pomenutih pojmova, onda bi pokretljivost trebalo vezati isključivo za promenu slojne, a ne klasne pripadnosti, kao što sam i sam učinio na jednom mestu (Vuletić, 2012: 64).

Zaključak

Prethodni tekst je pokazao da postoji veoma neujednačeno određenje osnovnih pojmova društvene strukture u najrasprostranjenijim srednjoškolskim i univerzitetskim udžbenicima sociologije. Zbog toga je ovde načinjen pokušaj da se ponudi pojamovni okvir kojim bi se prevazišle osnovne protivrečnosti koje otežavaju dosledno određenje posmatranih pojmova.

Ključnu protivrečnost koja otežava jasno razgraničenje pojmova struktura i sistem predstavlja pokušaj da se oni sadržinski diferenciraju. Ovde se, nasuprot tome, zastupa mišljenje da ove pojmove treba razlikovati s obzirom na saznajne ciljeve kojima služe.

Ključna protivrečnost koja otežava razlikovanje pojmova klasa i sloj nalazi se na ontološkoj ravni. Naime, pretpostavlja se da oba pojma imaju isti karakter. Ovde se zastupa gledište da je razgraničenje ovih pojmova moguće tek ako se klasa (kao i frakcije unutar klasa, ali i staleži i kaste) shvati kao realno postojeća društvena grupa, a sloj kao klasifikaciona kategorija koja može biti određena na različite načine, u zavisnosti od potreba istraživača.

Na kraju, kada je reč o pokretljivosti, ključna protivrečnost vezana je za činjenicu da se promene položaja pojedinaca često ne razlikuju od promene položaja grupa. Naime, mada mogu biti u vezi, promene položaja pojedinaca na stratifikacionoj lestevici – čak i kada su masovne, ne treba poistovećivati sa promenom

položaja grupa. U prvom slučaju, reč je o pokretljivosti koja svedoči o stepenu otvorenosti nekog društva. U drugom slučaju, reč je o promenama u odnosima moći između grupa.

Literatura:

- Antonić, S. 2011. „Društvena struktura i sistem”, u: Grupa autora. *Sociologija – udžbenik za srednje škole*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Gidens, E. 2006. *Sociologija*. Beograd: Ekonomski fakultet.
- Grupa autora. 2011. *Sociologija – udžbenik za srednje škole*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Haralambos, M. 2002. *Sociologija – teme i perspective*. Zagreb: Golden Marketing.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Merton, R., K. 1979. *O teorijskoj sociologiji*. Zagreb: CDD.
- Milić, V. 1960. Jedan pojmovno-hipotetički okvir za proučavanje društvene strukture. *Sociologija* br. 2.
- Mitrović, M. 2006. *Sociologija - udžbenik za III razred strucnih i IV razred gimnazije*. Beograd. Zavod za udžbenike.
- Popović, M. 1974. *Problemi društvene structure*. Beograd: BIGZ.
- Popović, M. 1988. *Problemi društvene structure*. Beograd: Naučna knjiga.
- Vuletić, V. 2012. *Sociologija – udžbenik za IV razred gimnazija i III razred srednjih stručnih škola*. Beograd: Klett.

Vera Vratuša

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

**„NOVA” ILI „STARA” DRUŠTVENA STRUKTURISANJA/
RASLOJAVANJA U SRBIJI, BIVŠIM JUGOSLOVENSKIM
REPUBLIKAMA I BIVŠIM DRUŠTVIMA
„REALNOG SOCIJALIZMA”?**

**“NEW” OR “OLD” SOCIAL STRUKTURATION/
STRATIFICATION IN SERBIA, FORMER YUGOSLAV
REPUBLICS AND FORMER SOCIETIES OF
“REAL SOCIALISM”?**

Summary

This paper questions the adequacy of using the adjective “new” to describe the social structuring of Serbia, the former Yugoslav republics and former societies of “real socialism” following the symbolic historic turning point event of tearing down the Berlin wall in 1989. The main hypothesis supposes that a common social denominator of conflict and consensus versions of positivist “old-materialistic” and/or phenomenological-hermeneutical “idealist” theoretical and methodological approaches to the study of social structure/stratification, presents the practical political standpoint/interest of exploiting class of conductors affiliates to preserve or only to reform the existing relations of reproduction of civil society’s social life. This hypothesis is checked through the content analysis of relevant texts, starting from the perspective of critical “new-materialistically inverted dialectic” theoretical and methodological approach to the study of class struggle throughout the class pre-history, from the practical political standpoint/interest of the class of exploited and subordinated, to establish the relations of “socialized humanity”.

Uvod:

Naslov sociološkog istraživanja društvenog strukturisanja/ stratifikovanja kao rezime teorijsko-metodoloških i praktičko- političkih pretpostavki autora istraživanja

Podsticaj za postavljanje naslovnog pitanja ovog rada „‘Nova’ ili ‘stara’ društvena strukturisanja/raslojavanja u Srbiji, bivšim jugoslovenskim republikama i bivšim društvima ‘realnog socijalizma’?“ pružila su dva naslova na istu temu koja su se pojavila u razmaku od samo četiri meseca. Prvi naslov – **„Nova društvena strukturisanja u Srbiji”** – pojavio se početkom avgusta 2012. godine, pozivajući potencijalne učesnike projektne konferencije da izlože svoje istraživačke nalaze. Drugi naslov – **„Stratifikacijske promene u Srbiji”** pojavio se početkom decembra 2012. godine, najavljujući definitivni Program projektne konferencije. Prvi naslov je podstakao autora ovog rada na preispitivanje primerenosti upotrebe prideva „nova“ u istraživanjima procesa nastajanja, postojanja i preobražavanja dominantnih društvenih odnosa između ljudi povodom uslova i sredstava reprodukcije njihovog društvenog života ne samo u Srbiji, nego i u bivšim jugoslovenskim republikama i bivšim društvima „realnog socijalizma“, nakon prekretničkog istorijskog događaja simbolisanog rušenjem zida u Berlinu 1989. godine, odnosno nakon tzv. „Demokratske revolucije“, „Bager revolucije“ ili puča iz „senke“ u Beogradu 2000. godine (Ranković, 2000: 406-426; Savić, 2001; Maršal, 2002). Drugi naslov je podstakao autora ovog istraživanja na preispitivanje u naslovu rezimiranih pretpostavki polazeći od kojih se vrši istraživanje i procena „novosti“, odnosno „starosti“ istraživanog oblika organizacije društvenih odnosa. Ovaj odabir podrazumeva razrešavanje ključne dileme istraživača društvenih procesa strukturisanja/raslojavanja, kojoj teorijsko-metodološkoj paradigmi istraživanja i kojoj praktičko-političkoj strategiji usmeravanja procesa očuvanja ili reformisanja „starih“, ili uspostavljanja „novih“ društvenih odnosa da se priklone u svojem radu.

Osnovna hipoteza ovog rada je da se u osnovi prvobitnog naslova poziva na projektnu konferenciju – „Nova društvena strukturisanja u Srbiji“ – nalazi priklanjane **konfliktnoj varijanti pozitivističkog** klasno relacionog teorijsko-metodološkog pristupa analizi **društvenih nejednakosti između klasa**, kao i da se u osnovi naslova konačnog programa projektne konferencije – „Stratifikacijske promene u Srbiji“ – nalazi priklanjane **konsenzualnoj varijanti pozitivističkog** slojno gradualističkog teorijsko-metodološkog pristupa analizi **razlika između stratuma**. Zajednički društveni imenitelj konfliktne i konsenzualne varijante **pozitivističkog „staro-materijalističkog“ i/ili fenomenološko-tumačećeg „idealističkog“** teorijsko-metodološkog pristupa istraživanju društvene strukture/stra-

tifikacije, jeste praktičko-političko klasno **stanovište/interes** od kojega se polazi u istraživanje: očuvanje ili samo reformisanje odnosa društvene reprodukcije života „**građanskog društva**“. Ovu hipotezu ćemo proveriti u daljem toku izlaganja na osnovu analize sadržaja relevantnih tekstova polazeći od **kritičkog „no-vo-materijalistički preokrenutog dijalektičkog“** teorijsko-metodološkog pristupa istraživanju klasnih borbi kroz klasnu predistoriju, sa praktičko-političkog klasnog stanovišta/interesa uspostavljanja odnosa **podruštvljenog čovečanstva** (Vratuša, 1995a: 417-431, 2006; Cvejić, 2012a: 28-32). Provera ove hipoteze na osnovu analize anketnih i statističkih podataka prikupljenih 1989, 1993, 1997, 2003. i 2012. godine, zbog ograničenog prostora, morala je da bude izbačena iz prvobitne verzije ovog rada kao građa za drugi tekst.

Pozitivistički i kritički pristup relacionoj klasnoj analizi društvene strukture

Pod „relacionom klasnom analizom“ društvene strukture podrazumevamo istraživanje društvenih klasa kao osnovnih elemenata društvenog strukturisanja koji se **uzajamno konstituišu kroz imanentno sukobljene odnose** između svojih pripadnika, povodom njihovog **nejednakog odnosa imanja/nemanja pristupa** i kontrole nad osnovnim sredstvima i uslovima za reprodukciju života.

U okviru relacione klasne analize društvenog strukturisanja, valja uočiti zagovornike dva njegova bitno različita paradigmatiska modaliteta, zavisno od odabranog epohalnog praktičko-političkog stanovišta/interesa: 1) kritički „**no-vo-materijalistički preokrenuti dijalektički**“ modalitet relacionog klasnog pristupa istraživanju društvenog strukturisanja, polazeći od svetsko-istorijskog **stanovišta/ interesa „podruštvljenog čovečanstva“** i 2) pozitivistički „**staro-materijalistički**“ i/ili „**idealistički**“ modalitet klasnog relacionog pristupa istraživanju društvenog strukturisanja sa **stanovišta „građanskog društva“**.

1. Zagovornici **kritičkog** istraživačkog modaliteta, na tragu Marksovih *Teza o Fojerbahu* (Marks i Engels, 1835-1895/1968-1979: knj. 6, 5-7), u društvenom objektu istraživanja prepoznaju i preobražavalačku delatnost istraživanog i samoistraživanog društvenog subjekta, a u proizvođačkom samorefleksivnom subjektu, njegovu proizvedenost i determinisanost istorijski zatečenom strukturom u prethodnom periodu objektivirane društvene delatnosti društvenih subjekata. Oni stoga afirmišu imanentne objektivno utopijske potencije kritičko realističkog stanovišta istorijskog nastajanja odnosa proizvodnje, razmene i raspodele prvenstveno upotrebnih vrednosti dobara i usluga za razvoj ljudskih potencija svih u okviru podruštvljenog čovečanstva.

Kritički istraživački modalitet odlikuje se prvenstveno shvatanjem klasnog karaktera društvene podele rada, tog temelja društvenog strukturisanja, kao **istorijski nastalog, pa stoga i prolaznog**, antagonističkog odnosa reprodukcije društvenog života. U pismu Vajdemajeru (Weydemeyer) od 5. marta 1852. Marks izričito naglašava da nije zaslužan za otkrivanje bilo postojanja klasa u modernom društvu, niti njihove međusobne borbe, pošto su građanski istoričari odavno prikazali istorijski razvoj te borbe, a građanski ekonomisti njihovu ekonomsku anatomiju. Svojom novinom i doprinosom smatra sledeća tri aspekta: 1) dokazivanje da je postojanje klasa povezano samo s određenim istorijskim razvojnim fazama proizvodnje; 2. da klasna borba nužno vodi do diktature proletarijata; 3) da ta diktatura ogromne većine nad neznatnom manjinom po prvi put u istoriji čini samo prelaz do uklanjanja svih klasa i do besklasnog društva. Savremenici koji „ne poriču samo borbu nego čak i postojanje klasa”, za Marksa su „ignorant-ski mamlazi“, koji „dokazuju samo to da su oni, usprkos svemu svom krvavom i tobože humanističkom kevtanju i time što smatraju društvene uslove u kojima vlada buržoazija za poslednji proizvod, za non plus ultra istorije – samo sluge buržoazije; da je to ropstvo utoliko odvratnije ukoliko ti mamlazi manje shvataju veličinu i prolaznu nužnost samog buržoaskog ustrojstva“ (Marks i Engels, 1968-1979: knj. 35, 463). Pretpostavka za pobedu modernog najamnog roblja nad buržoazijom i nove organizacije društva putem ukidanja svih klasnih razlika jeste, po Marksu, ne samo samoorganizovan i samosvestan proletarijat, nego i buržoazija u čijim su se rukama društvene proizvodne snage toliko razvile da omogućavaju konačno ukidanje klasnih razlika. Za razliku od zagovornika direktnog prelaza iz polufeudalnih odnosa carske Rusije u socijalizam, poput Tkačova, Marks se usprotivio uspostavljanju „stanja bez klasnih razlika kao kod ‘divljaka i poludivljaka’“, zato što su iz tog stanja kroz koje je prošao svaki narod, sa razvojem društvenih proizvodnih snaga **„nužno proizašle klasne razlike“** (naglašavanje V. V.). Tek na visokom stupnju razvoja društvenih proizvodnih snaga, postaće, po Marksu, moguće „podići proizvodnju tako visoko da će ukidanje klasnih razlika značiti stvarni napredak i da će biti trajno, i da neće dovesti do zastoja ili čak nazadovanja u društvenom načinu proizvodnje. Ali taj stupanj razvoja dostigle su proizvodne snage tek u rukama buržoazije. Buržoazija je prema tome isto tako nužan preduslov socijalističke revolucije kao i sam proletarijat“ (Marks i Engels: knj. 29, 449).

Ne gubeći iz vida da se može sporiti i da je **bilo osporavano evolucionističko produktivističko shvatanje razvoja proizvodnih snaga** u citiranim tekstovima, nesporno je da je Marks **istorizovao** neistorijsko shvatanje klasne podele rada kao večne pojave utemeljene u prirodno nejednakoj nadarenosti pripadnika raznih društvenih klasa, ili u „funktionalnim preduslovima“ postojanja društva. Marks i autori skloni kritičkoj istraživačkoj paradigmi polaze od pretpostavke da nijedan iskaz o društvenim procesima preoblikovanja društvenih

odnosa tokom celokupne klasne predistorije čovečanstva ne možemo da iskažemo, a da to nije sa određenog klasno zainteresovanog stanovišta da se očuvaju, reformišu ili ukinu klasno strukturisani odnosi izrabljivanja i tlačenja, zavisno od položaja i uloge koje zagovornici tih stanovišta zauzimaju u klasnoj podeli društvene životne delatnosti na upravljački i izvršilački otuđeni rad. **Iz klasno monopolizovane podele potencijalno jedinstvene i univerzalne ljudske životne delatnosti, proizilazi strukturalno-sistemska povezana hijerarhijska raspodela nejednakog pristupa proizvodima klasno podeljene životne delatnosti** ili „svojini nad materijalnim bogatstvom“, nejednakog pristupa učešću u donošenju strateških **odluka o organizovanju** te delatnosti ili „političkoj moći“, te nejednakog pristupa višim nivoima formalnog obrazovanja ili „znanju“ i „kulturnom ugledu“.

Popularnost kritičkog modaliteta klasno relacionog pristupa istraživanju društvenog strukturisanja raste u periodima cikličnog zaoštavanja klasnih sukoba i sistemske krize akumulacije kapitala u svetskim razmerama, kao što je to bio slučaj u prvim decenijama dvadesetog veka (Korš, 1919/1977; Lukács, 1923/1977) ili od kraja šezdesetih godina i početka sedamdesetih (Amin, 1970; Gouldner, 1970). Već tada je teorijski obrazložena i, sa izvesnom preuranjenošću, najavljena aktualna vrlo duboka sistemska kriza akumulacije kapitala od 2007/2008. godine.

2. Zagovornicima raznih varijanti **pozitivističkog** istraživačkog modaliteta na teorijsko-metodološkom planu zajedničko je to da, za razliku od pristalica **kritičkog** modaliteta, mehanički razdvajaju i hipostaziraju bilo „objekat“ teorije, metode i prakse istraživanja i društvenog postojanja ljudi (npr. Dirkemovu realistički shvaćenu „društvenu činjenicu“, Dirkem, 1895/1963: 21-30, 31-54), bilo njihov „subjekat“ (npr. Veberovo nominalistički shvaćeno „društveno delanje“, dopunjeno „pozitivističkom“ ambicijom da se njegov tok i posledice uzročno objasne na osnovu tumačećeg razumevanja idealno tipskog, od strane istraživača konstruisanog i pripisanog značenja pobuda delanja mase pojedinaca i organizovanih društvenih grupa, Weber, 1922/1964: 199-223). Time zagovornici kako pozitivističko funkcionalističke, tako i fenomenološko tumačeće paradigme istraživanja društvenog strukturisanja, deistorizuju istorijski nastale i prolazne odnose proizvodnje, razmene i raspodele prvenstveno prometnih vrednosti roba za tržišno posredovanu akumulaciju privatnog profita u okviru odnosa društvene reprodukcije života građanskog društva.

2a. Utemeljivač **konfliktne varijante pozitivističko funkcionalističke i fenomenološko tumačeće** istraživačke paradigme je Maks Veber. Uočio je da **svojina materijalnih dobara** monopoliše njihovim vlasnicima mogućnost da ih upotrebe kao kapital za sticanje prihoda pod uslovima robnog tržišta „i na taj

način (im) obezbeđuje neposredno ili posredno učešće u dobiti koja proizlazi iz **funkcije organizovanja i upravljanja** privrednim poslovima (...) oni koji nemaju ništa mogu da ponude samo svoje usluge (bilo u prirodnom obliku, bilo u obliku proizvoda svoga rada) i njih moraju ustupiti po svaku cenu da bi uopšte mogli da održe goli život“ (Weber, 1922/1964: 303-305). Ovaj pristup su dalje razvili, takođe u periodima zaoštavanja društvenih sukoba, „neoveberijanci“ poput Luisa Kozera (Coser, 1957: 197-207), Ralfa Darendorfa (Dahrendorf, 1972), Goldtorpa (Goldthorpe, 1987), ali i „neomarksisti“ poput Pjera Burdijea (Bourdieu, 1986) i Erika Olina Rajta (Wright, 1997). Postojanje klasa u „idealno tipskom“ smislu ovi teoretičari vezuju za kapitalističke odnose slobodne tržišne konkurencije privatnih vlasnika raznih vrsta roba, od proizvodnih sredstava do radne snage različitog nivoa obrazovanja i tržišne konkurentnosti, koja treba da bude institucionalizovana elementima državne regulacije, kako ne bi dovela do dezintegracije društva.

Opredeljenje za „konfliktnu“ varijantu „staro-materijalističkog“ ili „idealističkog“ relacionog pristupa analizi klasnog društvenog strukturisanja, **prepoznamo u prvobitnom naslovu poziva na projektnu konferenciju** koji je sadržavao pojam „(nova) strukturisanja“.

2b. Pozitivistički slojno gradualistički pristup istraživanju društvene stratifikacije. Zagovornici „konsenzualne“ varijante pozitivističkog pristupa analizi različitosti između pripadnika raznih stratumata, poimaju osnovnu jedinicu društvene diferencijacije kao društveni sloj. Oni u analizi društvene stratifikacije pomeraju akcenat sa odnosa klasnog sukobljavanja na odnose **međuzavisnosti i organske solidarnosti** između pripadnika raznih profesija u društvenoj podeli rada. Zagovornici stratifikacijskog pristupa istraživanju društvene različitosti negiraju klasni karakter društvene podele rada i svode je na puku **tehničku** ili funkcionalnu podelu rada. Akcenat je na **kvantitativnom postepenom** hijerarhijskom razvrstavanju pojedinaca u društvene slojeve. Pojedinci zauzimaju komplementarne položaje i uloge u tehničkoj podeli rada. Razlike su navodno utemeljene na opšteprihvaćenom nejednakom stepenu raspolaganja **zaslužnim, retkim i često međusobno nepovezanim vrstama nagrađivanja** (bogatstvo, moć i ugled) za različit specijalistički doprinos pojedinaca opstanku društva (npr. Davis and Moore, 1961/1990).

Ovaj pristup odabira većina autora socioloških udžbenika i naučnih istraživanja, naročito u periodima stabilizacije i nasilne imperijalističke ekspanzije akumulacije ekstraprofita na poluperiferiji i periferiji svetskog hijerarhijskog sistema kapitalističke privrede.

Opredeljenje za „konsenzualnu“ varijantu pozitivističkog gradualističkog pristupa analizi različitosti između pripadnika raznih stratumata, **prepoznamo u promenjenom naslovu programa projektne konferencije.**

Zajednički društveni imenitelj i konfliktne i konsenzualne varijante pozitivističkog pristupa analizi društvenog strukturisanja/stratifikacije na praktičko-političkom planu, jeste izričito ili prećutno uverenje da je **oduvek postojala i da će zauvek postojati** hijerarhijska raspodela radnih funkcija u specijalizovanoj tehničkoj podeli rada na one koji, po Dirkegovim rečima, „misle“ i na one koji „delaju“. Ovakva hijerarhijska raspodela specijalizovanih radnih funkcija je, prema Dirkevu, „društvu potrebna“, bez obzira što ovakva „stratifikacija“ podrazumeva zakržljavanje neupražnjanih ljudskih potencija (Dirke, 1922/1981: 79-80).

Pitanje/projekat prevazilaženja antagonističkih odnosa izrabljivanja i tlačenja između klasa koji počivaju na klasnoj podeli rada, uslovljenoj nejednakim pristupom uslovima i sredstvima reprodukcije, uopšte se ni ne postavlja sa stano- višta očuvanja ili reformisanja robno-novčanih odnosa građanskog društva. Naj- konzervativniji zagovornici varijante funkcionalističko-pozitivističkog pristupa istraživanju društvene stratifikacije, već samo postavljanje pitanja o mogućnosti i društveno-istorijskim pretpostavkama ukidanja istorijski nastale klasne pode- le rada na naredbodavni i izvršilački, odnosno univerzalnosti i večnosti klasne društvene nejednakosti, ideološki kvalifikuju i diskvalifikuju na tragu sociobio- loških ideja o ljudskoj prirodi, kao potencijalno „totalitarnu“ utopijsku ideologiju (Sanderson, 2001). Kapitalistički način proizvodnje i reprodukcije oligopolski kontrolisanim tržištem posredovanog društvenog života za privatni profit, često se pod drugim nazivima (postmoderno, postindustrijsko, uslužno, utemeljeno na znanju, informatičko, globalizovano... društvo) prikazuje kao jedino efikasan i zato poželjan oblik organizacije odnosa između ljudi povodom pristupa uslovima i sredstvima reprodukcije života.

Konfliktni i konsenzualni funkcionalističko-pozitivistički pristup istraživanju „novog strukturisanja“ i/ili „stratifikacijskih promena“ u Srbiji

U našoj sredini Mladen Lazić – od poslednje četvrtine dvadesetog veka – i Slobodan Cvejić – od prelaza na dvadeset prvi vek – dali su i dalje pružaju zna- čajan doprinos operacionalizaciji i povezivanju konfliktne i konsenzualne varijan- te pozitivističkog pristupa istraživanju klasno/slojnog društvenog strukturisanja/ raslojavanja i međugeneracijske mobilnosti, odnosno samoreprodukcije klasa/ slojeva. Najnovije odlike i rezultate primene ovog teorijsko-metodološkog pristu- pa istraživanju i strateškom usmeravanju društvenog strukturisanja/raslojavanja, analiziraćemo na primeru prezentacije rezimea rezultata primene ovog pristupa tokom ankete Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerzite-

ta u Beogradu u proleće i leto 2012. godine, koji su upoređeni sa nalazima ranijih uporedivih anketa. Oprevelila sam se za analizu sadržaja upravo ove prezentacije (Cvejić, 2012a), zato što ona sadrži autorski autentičan rezime teorijsko-metodološkog i praktičko-političkog okvira i najnovijih nalaza dugogodišnjih istraživanja kako Lazića, tako i Cvejića, koji su detaljnije izloženi u istoimenom naučnom članku (Cvejić, 2012b). Time nastojim da izbegnem vlastita skraćivanja i s njima povezana potencijalna iskrivljavajuća tumačenja samostalnih i koautorskih obimnijih tekstova ova dva autora. U obimnijim radovima samostalnim i koautorskim člancima i monografijama ova dva autora – na koje ću se pozivati na odgovarajućim mestima tokom izlaganja – nisam pronašla nijedan tekst u kojem bi ovi autori jedan drugom kritikovali bilo polaznu istraživačku paradigmu, bilo istraživačke rezultate. Naprotiv, kada god pominje neki ključni pojam, poput „socijalizam“, „postsocijalizam“, „klasa“, „de/blokirana transformacija“ i sl, Slobodan Cvejić u svojim tekstovima ne propušta da se pozove na neki teorijski utemeljujući, u našoj sredini pionirski, naučni rad starijeg kolege Mladena Lazića, objavljen poslednjih decenija dvadesetog veka, ili na neki njihov zajednički rad objavljen prvih decenija dvadeset prvog veka. Sa svoje strane, Mladen Lazić takođe ističe „znatan“ doprinos mlađeg kolege Slobodana Cvejića nastajanju koautorskih radova, ne samo kroz statističku ekspertizu, nego i kroz prvu interpretaciju nalaza i teorijsku elaboraciju Lazićevih izvođenja (Lazić, 2011: 13).

Već naslov pomenute prezentacije i istoimenog članka Slobodana Cvejića „**Novi trendovi u klasno-slojnoj pokretljivosti u Srbiji**“ najavljuje nastojanje autora da objedini konfliktnu sa konsenzualističkom varijantom pozitivističkog pristupa istraživanju društvenog strukturisanja/stratifikacije. Sadržaj prvog slajda **OSNOVNI POJMOVI I OPERACIONALIZACIJA KLASNO-SLOJNE STRUKTURE** razjašnjava način na koji je ovo objedinjavanje izvedeno (razvijenije videti u Cvejić, 2012b: 143). Mada se u oba teksta koristi izraz „klasa“ i pominje da je „klasna struktura istovremeno relaciona i hijerarhijska“, uz pozivanje na koautorski rad sa Lazićem (Lazic and Cvejic, 2007), u daljem izlaganju preovlađuje upotreba izraza klasa u gradualističkom značenju sloja ili kategorije hijerarhijskog rangiranja na kontinuiranim skalama raznih dimenzija društvene stratifikacije. Društvene klase su u prezentaciji i istoimenom tekstu definisane kao društvene grupe koje zauzimaju „različita mesta u društvenoj strukturi s obzirom na svoju ulogu u procesu reprodukcije datih društvenih odnosa“ (Isto). Pridev „različito“, međutim, asocira više na kontinuiranu hijerarhiju položaja i uloga koji se međusobno kvantitativno razlikuju u stepenu doprinosa obnavljanju postojećih društvenih odnosa, nego na imanentno protivrečne interese i antagonističke odnose između pripadnika osnovnih društvenih klasa, koji kroz klasnu borbu mogu makar potencijalno da dovedu do kvalitativnog preobražaja „datih društvenih odnosa“.

Gradualistički pristup analizi društvene stratifikacije je u početnim tezama i istoimenom tekstu podveden pod relacioni pristup analizi društvene strukturalizacije, uz pozivanje na zajednički rad (Lazić i Cvejić, 2004): „**klase čine društvenu hijerarhiju zasnovanu na razlikama u posedovanju/kontroli različitih oblika kapitala: ekonomskog, organizacionog i kulturnog**“; „klase su iznutra složene i podeljene na podgrupe koje čine pojedinci koje karakterišu slični ili isti životni uslovi“ (Cvejić, 2012b: 146). Način na koji Lazić (2011: 32) i Cvejić u pomenutim zajedničkim radovima upotrebljavaju i operacionalizuju pojam kapitala je pod snažnim uticajem francuskog sociologa **Burdijea** (Bourdieu, 1986: 46), koji kapital na pozitivističko neistorijski način poistovećuje sa „akumulisanim radom“, a njegove razne oblike sa „resursima“, to jest materijalnim i nematerijalnim „stvarima“, robama ili prometnim vrednostima u sferi razmene i raspodele u okviru vanvremeno izdiferenciranih i neobjašnjeno međusobno povezanih sfera ekonomije, politike i ideologije (Vratuša, 2012b: 82). Oba autora prenebrežavaju kritičko istorizovano određenje kapitala kao istorijski specifičnog odnosa prisvajanja neplaćenog viška rada pripadnika klase izrabljivanih i podređenih izvršilaca, od strane pripadnika klase izrabljivača i nadređenih upravljača, prevashodno kroz ekonomsku prinudu, mada je i fizička prinuda stalno u pripravnosti.

Tabela 1. Klase i oblici kapitala

	Društveni slojevi	Kombinacija 3 tipa kapitala
1	Krupni i srednji preduzetnici*, viši i srednji direktori, političari	Velik E i/ili O
2	Mali i mikro preduzetnici, niži direktori, krupni poljoprivrednici*	Srednji E i/ili O
3	Stručnjaci, samozaposleni i slobodne profesije i niži rukovodioci sa univerzitetskim obrazovanjem	Mali E i/ili O i velik kulturni
4	Službenici, tehničari, samozaposleni, slobodne profesije i niži rukovodioci bez univerzitetskog obrazovanja	Bez ili mali E i/ili O, mali Kulturni
5	VKV i KV ne/manuelni radnici	Bez E i O, mali Kulturni
6	PKV i NKV ne/manuelni radnici	Bez E, O i K
7	Sitni privatni poljoprivrednici	Zanemarljiv E, bez O i K

U tabelarnom prikazu (up. Tabela 1) osnovnih terijsko-metodoloških teza u prezentaciji i istoimenom tekstu (Cvejić, 2012b: 146), izraz „klasa“ gotovo

potpuno nestaje, da bi ustupio mesto izrazu „sloj“¹; na bazi tri pomenuta tipa kapitala, ekonomskog (E), organizacionog (O) i kulturnog (K), razlikujemo 7 osnovnih slojeva“:

Važno je da ukažemo na činjenicu da se ovaj spisak kategorija za razvrstavanje ispitanika i ispitanica u klase/slojeve prema njihovom „radnom mestu“, odnosno „društveno ekonomskom statusu“, samo malo menjao kroz vreme. Tako se spisak kategorija za razvrstavanje 3.660 ispitanika i ispitanica iz kombinovanog kvotnog uzorka Konzorcijuma jugoslovenskih instituta društvenih nauka tokom ankete o kvalitetu života **1989.** godine, koju Cvejić opisuje kao vreme „poslednje krize socijalizma“, **samo u četiri kategorije – označene zvezdicom u tabeli 1 – razlikuje** od spiska sličnih kategorija za razvrstavanje 2.557 ispitanika i ispitanica iz višestapnog uzorka Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu tokom ankete sprovedene **2012.** godine, koju Cvejić opisuje kao vreme „krize političkog kapitalizma“. Radi se o kategorijama krupnih i srednjih preduzetnika, pridodatih prvoj klasi/sloju, zajedno sa od ranije postojećim kategorijama viših i srednjih direktora i političara, kao i o kategorijama krupnih poljoprivrednika i mikro preduzetnika, pridodatih drugoj klasi, zajedno sa od ranije postojećim kategorijama malih preduzetnika („sitnih privatnika“) i nižih direktora. Ove kategorije (osim „mikro preduzetnika“) pojavile su se po prvi put u anketama sprovedenim 1993. i 1997. godine, dakle u vreme koje Lazić (2000: 130) poput Cvejića (2005: 73) opisuje kao vreme „’blokirane’ post-socijalističke transformacije“. U ovom periodu, deo prethodno vladajuće nomenklature, prema Laziću i Cvejiću, odlažući uvođenje tržišne ekonomije i političkog takmičenja, „konvertovao“ je svoj „**sveukupni društveni monopol u međusobno povezanu ekonomsku i političku dominaciju**“ (naglašavanje V. V.). Pomenute klasifikacione kategorije klasa/slojeva su ostale u upotrebi i u anketama sprovedenim 2003. (n=2.997, South East European Social Survey Project) i 2007. godine (ISIFF), u vreme koje Lazić i Cvejić opisuju kao vreme „deblokirane“ postsocijalističke transformacije (Lazić i Cvejić, 2004, 2007, 2011).

Citirane formulacije Lazića i Cvejića **prenaglašavaju monopolističko objedinjavanje kontrole nad svim područjima prakse** u rukama partijsko-državne nomenklature ili kolektivno vlasničke klase u navodno novom klasnom načinu proizvodnje socijalističkog društva, po ugledu na Đerđa Markuša (Feher et al., 1983/1986). U ovom navodno novom načinu proizvodnje, eventualni elementi kapitalističkih odnosa akumulacije profita, ukoliko uopšte postoje, potpuno su podređeni odnosima komandno-planske proizvodnje (Lazić, 1986: 17; Lazić and Cvejić, 2011), a postoji i „**sistemska**“ **onemogućavanje da se formiraju**

¹ Treba napomenuti da se u svim samostalnim i koautorskim Lazićevim tekstovima pojam sloja izričito koristi kao sastavni element empirijski složenog pojma klase i nigde se ne pominje kao samostalna jedinica društvenog strukturisanja.

značajnije društvene grupe čiji bi „specifični interes“ predstavljala privatizacija (Lazić, 1994a: 136, naglašavanje V. V.). Ne potvrđuju li postojanje ovog sistemski podsticanog „specifičnog interesa“ najpreduzimljivijeg dela vladajuće klase kolektivnih, odnosno grupnih, vlasnika državne i društvene svojine da kroz privatizaciju obezbede sigurnije mehanizme samoreprodukcije privilegija vladajuće klase nego što je to naimenovanje na rukovodeće položaje od strane vrha vladajuće klase (Vratuša, 1993, 1995b), nalazi istraživanja samog Lazića da je „tokom prve polovine devedesetih godina dve trećine elitnih preduzetnika poticalo (direktno ili indirektno) iz bivše vladajuće grupe“ (Lazić, u Lazić (ur.), 1994b, 2011: 152)? Iz potvrdnog odgovora na ovo pitanje možemo da zaključimo da **sedmočlana klasifikacija klasa/slojeva** u periodu deblokirane postsocijalističke transformacije **nije „nova“ nego „stara“**. Međutim, o rasprostranjenosti pojave tipično kapitalističkog proizvodnog odnosa u okviru navodno „novog“ socijalističkog komandnog načina proizvodnje, ne možemo da doznamo iz odgovarajućih socioloških anketa, upravo zbog teorijske pretpostavke koja je poslužila kao osnov za konstrukciju spiska klasa/slojeva da je najamni odnos samo zanemarljivi i podređeni ostatak „starog“ oblika klasnog strukturisanja, odnosno da je „(marginalna) grupa malih preduzetnika formirana izvan dominantnog klasnog odnosa“ (Lazic and Cvejic, 2011).

U cilju učvršćivanja teze o socijalizmu kao novom klasnom načinu proizvodnje, naročito je Lazić, od svojih ranih do kasnih radova, sklon da, sa druge strane, pre naglašava izdiferenciranost i uzajamnu autonomiju područja ekonomske, političke i kulturne prakse i odgovarajućih klasa/slojeva/elita u kapitalističkom načinu proizvodnje (Lazić, 1987: 15-21, 2011: 28). Time je **potcenjena sličnost** između državnog planiranja u „realnom socijalizmu“ i „realnom kapitalizmu“ i njihov zajednički temelj – tendencije akumulacije kapitala da, kroz koncentraciju i naročito centralizaciju društvenog kapitala, omoguću u graničnom slučaju pojavu samo jednog jedinog akcionarskog društva bez ukidanja kapitalističkih odnosa reprodukcije (Marks i Engels, 1867/1977: knj. 21, 555).

Sve četiri kategorije koje su se pojavile u spisku kategorija za razvrstavanje ispitanika i ispitanica prema njihovom društveno-ekonomskom statusu tek u istraživanjima posle 1989. godine, **postojale su u stvarnosti, dakle, i pre 1989. godine. Formalno-pravno gledano, mogućnost transformisanja tzv. stare sitne buržoazije**, malih preduzetnika i poljoprivrednika u spisku kategorija, u srednju i krupnu buržoaziju ili srednje i krupne preduzetnike i poljoprivrednike u spisku kategorija, otkrivena je **već 1953. godine Novim ustavom FNRJ** (Novi ustav FNRJ, 1953), a potpuno otvorena **amandmanom na Ustav SFRJ iz 1963. godine** (Ustav SFRJ, 1963). Ovi pravni akti su legalizovali unajmljivanje tuđe radne snage. Zbog zakonskih ograničenja i izbegavanja poreza, najveći deo najamnih radnika je angažovan u sivoj i crnoj ekonomiji. To je „puževski me-

tod“ postupnog uvećavanja eksploatacije najamnog rada radnika izvan porodice, kojim nastaju kapitalistički zakupci i industrijski kapitalisti (Marks i Engels: knj. 21, 661).

Sedmočlana klasifikacija Lazića i Cvejića konstruisana za potrebe analize procesa strukturisanja/stratifikovanja u Srbiji, takođe sakriva postojanje i uticaj na ove procese u Srbiji, bivšim jugoslovenskim republikama i bivšim društvima „realnog socijalizma“, **lokalno odsutne svetske vladajuće klase (a ne „sloja“)**. Radi se o finansijskoj oligarhiji, vlasnicima kontrolnih paketa akcija transnacionalnih bankovnih i industrijskih korporacija koji svoje interese sprovode kroz posredovanje domaće kompradorske buržoazije (Vratuša, 1983, 1997, 2007, 2012a). Previđanje ovog „spoljašnjeg“ transnacionalnog kolektivnog delatnika, uticalo je na nedovoljno iznijansirano tumačenje unutarnacionalnih „domaćih „kolektivnih delatnika“, odnosno previđanje podele pripadnika prvog, drugog i trećeg „sloja“ iz sedmočlanog spiska Cvejića i Lazića, na nacionalno ili kompradorski orijentisanu ekonomsku, političku i kulturnu „elitu“ (Antonić, 2006: 68-87, 2008: 71-92, 2012: 11-92).

U delu prezentacije koji nosi naziv **METODOLOŠKI PRISTUP** (isto u Cvejić, 2012b: 146), autor razrađuje dve mogućnosti pregrupisanja unutarnacionalne „7-člane slojne sheme“. Prva ponuđena mogućnost je podela na „4-slojnu klasifikaciju, viši sloj (1), srednji (2+3), prelazni (4) i niži (5+6+7)“, ukoliko je naglasak istraživanja na „sličnim životnim uslovima“. Druga mogućnost je „operacionalna podela na 3 osnovne klase, višu (1), srednju (2+3) i nižu (4+5+6+7)“, ukoliko fokus istraživanja predstavljaju „nejednakosti i razlike u interesima“.

Drugim rečima, ovim **metodološkim okvirom istraživanja „razlika u interesima“ između klasa na najapstraktnijem teorijskom nivou istraživanja istorijske smene kvalitativno različitih načina proizvodnje, nije ni predviđena operacionalna podela na dve osnovne klase** za potrebe empirijskog istraživanja društveno-istorijskih procesa dugog trajanja (up. i Lazić, 2011: 29-30). Ovo izostavljanje operacionalizacije dvoklasnog modela razvrstavanja klasa, upravo za potrebe istraživanja protivrečnog procesa transformacije dominantnih proizvodnih odnosa, tim više začuđuje kada imamo u vidu nalaze samog autora prezentacije i istoimenog teksta da društvo u Srbiji postepeno „klizi ka bipolarnom modelu tj. ka zaoštavanju klasnih odnosa“ (Cvejić, 2006: 132) i da se „regrutacijski krug za viši sloj sve više zatvara u relaciji viši sloj – stručnjački sloj“ (Cvejić, 2012b: 151). Izostajanjem operacionalizacije dvoklasnog modela, ne gubimo li osnovni kriterijum za razlikovanje između „starog“ strukturisanja, sličnog za celokupnu klasnu predistoriju čovečanstva – osim promene oblika organizacije temeljnog proizvodnog odnosa izrabljivanja i tlačenja jednih pripadnika ljudskog roda od strane drugih pripadnika ljudskog roda – od potencijalno kvalitativno „novog“ strukturisanja u okolnostima prevaziđene klasne podele rada?

Sa stanovišta kritičke istraživačke paradigme, jedino je primereno da se ispitanici **stručnjaci i ostali univerzitetski obrazovani slobodni umetnici, samozaposleni i niži rukovodioci ne izdvajaju u zaseban „srednji sloj/klasu“** kada se razmatra protivrečan proces razvoja društvene proizvodne snage ljudskog rada. Marks u *Kapitalu* s odobravanjem citira socijalistu utopistu Vilijema Tompsona koji je već u prvoj petini devetnaestog veka uočio da su se „čovjek od nauke i proizvodni radnik mnogo udaljili jedan od drugoga, i nauka, umesto da u ruci radnikovoj povećava njegovu sopstvenu proizvodnu snagu za njega samog, skoro se svugde postavlja protiv njega“. Marks zaključuje da proces odvajanja nauke od rada završava u prisilnom stavljanju nauke u službu kapitala (Marks i Engels: knj. 21, 322). Po Marksovom mišljenju, deo buržoazije, „sitnih srednjih staleža“ i naročito obrazovanih „buržuja – ideologa“, koji su „najugroženiji u svojim životnim uslovima“ tokom procesa koncentracije i centralizacije kapitala, u revolucionarnim situacijama kao što je bila ona 1848. godine, prelazi na stranu proletarijata i „dovode mu masu elemenata obrazovanja“ (Marks i Engels: knj. 7, 381- 389). Visokoobrazovani stručnjaci su zapravo pripadnici tzv. **nove sitne buržoazije**, najamnog proizvođača sistema ideja i privatnog vlasnika formalnih kvalifikacija za vršenje posredničkih naredbodavnih, koordinatorskih i kontrolnih funkcija u klasnoj podeli rada. Pripadnici nove sitne buržoazije poseduju visokoškolsku diplomu kao ličnu privatnu svojinu koja im otvara pristup upravljačkim položajima i ulogama u klasnoj podeli rada po pravilu u najamnoj službi posredovanja interesa krupnog kapitala niz društvenu hijerarhiju, čak i kada istovremeno sami uopšte ne poseduju deonice domaćih i/ili inostranih bankovnih i industrijskih kompanija. U društvima na periferiji i poluperiferiji svetskog sistema kapitalističke privrede u kojima je nerazvijena domaća industrijska buržoazija, visokoobrazovana posrednička nova sitna buržoazija predstavlja važan deo domaće kompradorski orijentisane domaće buržoazije.

Praktično-političke pretpostavke istraživanja tj. vrednosna opredeljenja istraživača koja su uticala na izostanak dvoklasne analize protivrečnih klasnih interesa su u prezentaciji Slobodana Cvejića i istoimenom članku – tekstu 2012b samo **nagoveštene u upotrebi prideva sa negativnom konotacijom** („blokirana“ postsocijalistička transformacija) **odnosno prideva sa pozitivnom konotacijom** („deblokirana“ postsocijalistička transformacija) za opisivanje pojedinih faza preobražavanja klasno/slojnih odnosa. Ove pretpostavke su detaljnije razvijene u onim delovima koautorskog rada sa Lazićem (2011) i monografije Mladena Lazića *Čekajući kapitalizam* (2011: 252-254, 260) u kojima se govori o tome da srednja klasa u Srbiji ne vrši dovoljan „pritisak (...) na vladajuće grupe da preduzmu brži i širi pristup tržišno-orijentisanoj transformaciji ekonomskog podsistema u Srbiji“ i nedovoljno delatno podržava „**stabilizaciju novog poretka**“ (naglašavanje V. V.), pošto i dalje u značajnoj

meri – mada vidno manjoj nego kod donjeg sloja manuelnih radnika – zastupa „redistributivni etatizam“. Ova vrednosna orijentacija je, prema Laziću i Cvejiću, navodno isključivo vezana za reprodukciju socijalističkog tipa društvenih odnosa, koja „**otežava normalizaciju kapitalističkog sistema društvene reprodukcije**“ (naglašavanje V. V.), podrivajući institucionalni i normativni okvir tržišne regulacije koji je već uspostavljen (Lazić, 2011: 252-254, 260). Drugim rečima, osnovni praktičko-politički smisao istraživanja procesa društvenog strukturisanja/stratifikacije nije proučavanje uslova i sredstava kvalitativno „nove“ transformacije zatečenih odnosa izrabljivanja i tlačenja utemeljenih u klasnoj podeli rada, nego „stabilizacija novog društvenog poretka“ i brže širenje pozitivne i poželjne „tržišne orijentisane“ varijante kapitalizma, nasuprot nepoželjnoj varijanti kapitalizma koja dominira u Srbiji, koju Cvejić u ovoj prezentaciji i istoimenom članku naziva „**političkim kapitalizmom**“ (isto u Cvejić, 2012b: 147). Preuzimajući izraz koji je prvi uveo Veber, Cvejić, kao i Lazić u meri u kojoj kritikuje „kontrolu državnih aparata nad ključnim privrednim resursima“ (Lazić, 1994b: 120), bez obzira da li i sam koristi izraz „politički kapitalizam“, implicitno se slažu sa Veberom da dominacija politike sile nad tržišnim zakonima ponude i potražnje u oligopolističkoj i imperijalističkoj fazi razvoja kapitalističkih odnosa spada u „politički“, „avanturistički“ ili iracionalni kapitalizam. Pri tome, oni zanemaruju strukturalno-sistemsku povezanost između „političkog“ kapitalizma i navodno „pravog“ kapitalizma koji Veber idealno-tipski definiše kao racionalno i miroljubivo sticanje dobiti putem konkurentne razmene na tržištu (Veber, 1976: tom II, 15-26).

Klasno zainteresovana ili ideološka funkcija teze da je tzv. realni socijalizam bio „nov“ neizdiferenciran, zatvoren i statičan način proizvodnje i odgovarajući oblik klasnog strukturisanja koji je samo u spoljnom kontaktu sa „svetom kapitalizma“, do punog izraza dolazi kada se na temelju nje sugeriše **zaključak da kapitalistički izdiferencirani, otvoreni i dinamični robno-novčano tržišni način proizvodnje i odgovarajuće klasno strukturisanje, omogućavaju društveni razvoj** (naglašavanje V. V.). Za razliku od njega, „novi“ komandni način proizvodnje socijalističkih, navodno statičnih i autarhičnih, društava izolovanih od kapitalističkih društava i u kojima preovladava planska državna regulacija, prema Laziću istorijski je demonstrirala da ne omogućava društveni razvoj (Lazić, 2011: 254). Previđanje prevashodno državno-kapitalističkog karaktera državne regulacije na polu-periferiji svetskog sistema kapitalističke privrede (Wallerstein, 1974/1986) nakon epohalnog izostanka socijalne revolucije u društvima „centra“, omogućava Laziću da posle 1989. godine kapitalistički način proizvodnje **ponovo predstavlja kao „nov“**, poželjan i progresivan način proizvodnje u odnosu na urušeni, kratkotrajno „nov“, a posle 1989. godine „stari“, nepoželjan i regresivan tzv. komandni socijalizam.

Zaključak – Šta bi to bilo „novo“ strukturisanje u Srbiji i svetu?

Zaključak autora prezentacije i istoimenog teksta (Cvejić, 2012b: 157) da je „u kratkom vremenskom rasponu (9 godina) **vidljiv trend dodatnog klasnog zatvaranja**“ koji je uočen još osamdesetih godina, na svojevrсни način potvrđuje tezu autora ovog rada da **u Srbiji ni nakon 1989. ni nakon 2000. godine nije došlo do kvalitativno „novih trendova u klasno slojnoj pokretljivosti**“, nego samo do **kvantitativnih promena u okviru „starog“ (klasnog) strukturisanja** utemeljenog u klasnoj podeli rada, odnosno privatnoj svojini kao njenom pravnom izrazu.

Osnovni zaključak autora ovog rada je da **upotrebu prideva „nova“ za opisivanje društvenog strukturisanja treba rezervisati samo za identifikovanje i analizu revolucionarnih društvenih procesa i pokreta koji pokušavaju da kroz samoupravnu učesničko-demokratsku samoorganizaciju planiranja ekološki održive reprodukcije društvenog života, prevaziđu klasnu podelu rada** na upravljački i izvršilački kao temelj reprodukcije „starog“ klasnog, a od produženog šesnaestog veka, kapitalističkog oblika izrabljivanja i tlačenja u svet-skim razmerama.

Literatura:

- Amin, S. 1970. *Accumulation à l'échelle mondiale*. Paris: Anthropos.
- Antonić, S. 2006. „Križa demokratije i transnacionalne elite“, u: Kajtez, N. (ur.). *Filozofeme 4: Zbornik*. Novi Sad: Srpski filozofski forum.
- Antonić, S. 2008. „Postoji li u Srbiji `transnacionalna kapitalistička klasa`?“, u: Vujović, S. (ur.). *Društvo rizika: promene, nejednakosti i socijalni problemi*. Beograd: ISI FF.
- Antonić, S. 2012. *Loša beskonačnost – prilozi sociologiji srpskog društva*. Beograd: Službeni glasnik.
- Bourdieu, P. 1986. “The forms of capital”, in: Richardson, J. (ed.). *Handbook of Theory and the Search for the Sociology of Education*. New York: Greenwood Press.
- Coser, L. 1957. “Social Conflict and the Theory of Social Change“. *The British Journal of Sociology*, Vol. 8, No. 3: 197-207. <http://www.csun.edu/~snk1966/Lewis%20A%20Coser%20Social%20Conflict%20and%20the%20Theory%20of%20Social%20Change.pdf> (preuzeto 26. 4. 2010).
- Cvejić, S. 2005. „Pokretljivost društava Srednje i Istočne Evrope na početku post-socijalističke transformacije“. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, br. 118-119: 71-92.

- Cvejić, S. 2006. *Korak u mestu, Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije*. Beograd: ISIFF.
- Cvejić, S. 2012a. „Novi trendovi u klasno slojnoj pokretljivosti u Srbiji“ – prezentacija prikazana u okviru „Socioloških debata“ u organizacija Srpskog sociološkog društva 1. novembra 2012 godine. <http://www.ssd.org.rs/images/cvejic.pptx>. (preuzeto 16. 1. 2013).
- Cvejić, S. 2012b. „Novi trendovi u klasno-slojnoj pokretljivosti u Srbiji“, u: *Promene u društvenoj strukturi i pokretljivosti* Šljukić, Srđan i Dušan Marinković (ur.). 143-157. Novi Sad: Odsek za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu. <http://ssd.org.rs/images/stories/opsti/34434.pdf> (preuzeto 16. 1. 2013).
- Dahrendorf, R. 1972. *Konflikt und Freiheit: auf dem Weg zur Dienstklassengesellschaft*. München: Piper.
- Davis, K. and W. Moore. 1961/1990. „Neki principi stratifikacije“, u: Kuvačić (ur.). *Funkcionalizam u sociologiji*. 345-355. Zagreb: Naprijed.
- Dirkem, E. 1895/1963. „Šta je to društvena činjenica“. „Pravila koja se odnose na posmatranje društvenih činjenica“, u: *Pravila sociološke metode*. 21-30; 31-54. Beograd: Savremena škola.
- Dirkem, E. 1922/1981. *Vaspitanje i sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Feher, F., A. Heler i Đ. Markuš. 1986. *Diktatura nad potrebama*. Beograd: Rad.
- Goldthorpe, J. 1987. *Social mobility and class structure in modern Britain*. Oxford: Clarendon Press.
- Gouldner, A. 1970. *The Coming Crisis of Western Sociology*. New York: Basic Books.
- Korš, K. 1919/1974. „Radno pravo za savjete poduzeća“; „Spisi o socijalizaciji“. Zagreb: Stvarnost.
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. 1994a. *Sistem i slom – Raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 1994b. „Preobražaj ekonomske elite“, u: Lazić, M. (ur.). *Razaranje društva*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2000. „Serbia: the Adaptive Reconstruction of Elites“, in: Highley, J. and G. Lengyel (eds.). *Elites after State Socialism. theories and Analysis*. Lanham, Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam – nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. i S. Cvejić. 2004. „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije“, u: Milić, A. (ur.). *Društvene transformacije i strategije društvenih grupa*. Beograd: ISIFF.
- Lazic, M. and S. Cvejic. 2007. „Class and Values in Post-Socialist Transformation in Serbia“. *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3.

- Lazic, M. and S. Cvejic. 2011. "Post-Socialist Transformation and Value Changes of the Middle Class in Serbia". *European Sociological Review*, Vol 27, Issue 6: 808-823. <http://esr.oxfordjournals.org.proxy.kobson.nb.rs:2048/content/27/6.toc> (preuzeto 24. 1. 2012).
- Lukács, G. 1923/1977. *Povijest i klasna svijest: studija o marksističkoj dijalektici*. Zagreb: Naprijed.
- Marks, K. i F. Engels. 1835–1895/1968–1979. *Dela* knj. 1–46. Beograd: Prosveta.
- Maršal, T. 2002. *Igra senki*. Beograd: RB92.
- Novi ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije*: ustavni zakon od 13. i. 1953 i ustav od 31. i. 1946 (dijelovi koji nisu ukinuti). 1953. Đorđević, J.(prior.). Beograd: Službeni list FNRJ.
- Ranković, M. 2000. „Četiri dimenzije 'Bager revolucije'". *Srpska slobodarska misao*, br. 5: 406-426.
- Sanderson, S. K.. 2001. *The Evolution of human Sociality: A Darwinian Conflict Perspective*. USA: Rowman & Littlefield.
- Savić, M. 2001. „Događaji i naracija: O procenjivanju karaktera savremenih događaja“, u: *R/evo-lucija i poredak* – zbornik radova sa skupa održanog u Beogradu, 2. i 3. marta 2001. Beograd: IDN_IFDT.
- Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije*. 1963. Beograd: Službeni list SFRJ.
- Veber, M. 1976. *Privreda i društvo*. Beograd: Prosveta.
- Vratuša, V. 1983. „Strategije razvoja zemalja u razvoju i klasni interesi“, u: Ranković, M. (ur.). *Istraživanje i planiranje društvenih promena i razvoja*. Beograd: ICIFF.
- Vratuša, V. 1993. „Protagonisti svojinske transformacije u društvenim sistemima istočne, centralne i jugoistočne Evrope s posebnim osvrtom na slučaj Jugoslavije“. *Sociologija*, g. 35, br. 1: 53–68.
- Vratuša, V. 1995a. „O smeni dominantne paradigme u društvenim naukama“. *Sociološki pregled*, g. 35, br. 3: 417-431.
- Vratuša, V. 1995b. "Attitudes toward the desirable organization of society and the war in Yugoslavia". *Sociologija (Sociology)*, vol. 37, no. 4: 485–513.
- Vratuša, V. 1997. "Balkan in Transition – Social Actors and Strategies". *Transition in central and eastern europe*, t. II. 183-200. Belgrade: Yashf.
- Vratuša, V. 2006. „Uvod u sociologiju saznanja“, u: *Forum umesto WIKIja*. <http://lms.f.bg.ac.rs/mod/forum/view.php?id=12777> (preuzeto 12. 5. 2010).
- Vratuša, V. 2007. „Kompradorska buržoazija“, u: Mimica, A. i M. Bogdanović (ur.). *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Vratuša, V. 2012a. *Tranzicija – Odakle i kuda?* Prvi deo. Beograd: ISIFF; Čigoja štampa.
- Vratuša, V. 2012b. „Čekajući kapitalizam ili antikapitalistički misleći i delajući?“. *Sociološki pregled*, god. 48, br. 1: 77-96.

- Wallerstein, I. 1974/1986. *Suvremeni svjetski sistem*. Zagreb: CEKADE.
- Weber, M. 1922/1964. „Pojam sociologije i društvenog delanja“, „Klase, staleži i stranke“, u: Đurić, M. *Sociologija Maxa Webera*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Wright, E. O. 1997. *Class Counts: Comparative Studies in Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.

Slobodan Cvejić

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

PENZIONERI I NEZAPOSLENI U KLASNOJ ANALIZI – SLUČAJ SRBIJE

THE UNEMPLOYED AND THE RETIRED IN CLASS ANALYSIS – THE CASE OF SERBIA

Summary

This paper raises the question of the role of the retired and the unemployed in reproduction of basic social relations in Serbia and their respective position in social structure. Class analysis approach has been used in order to answer this question. The retired and the unemployed have been compared to other active population along 3 structural dimensions: economic position, social (class) origin and basic value orientation. Empirical analysis is based on data obtained in three large social surveys conducted in 1989, 2003 and 2012. The analysis shows that class position of the retired has changed tremendously since 1989 and that today they present a separate social group on the margins of social stratification with significant capacity for class action. On the other hand, the unemployed are visibly split on two groups, one that shares class position of their (affluent) parents or spouses and the other that has more and more characteristics of underclass.

Uvod

U poslednjih desetak godina, nakon rasprave između neomarksista i neoveberijanaca iz sredine devedesetih godina XX veka (videti Cvejić, 2002), klasna teorija je u svetskoj sociologiji izgubila svoj zamah i pretvorila se u alat za deskripciju aktuelnih društvenih podela, zajedno sa rodnim, etničkim teorijama, itd. Najnovija svetska ekonomska kriza bacila je novo svetlo na rastuće ekonomske nejednakosti u svetu i na uloge koje različite klase igraju u stva-

ranju i reprodukciji globalnog i nacionalnih sistema društvenih i ekonomskih odnosa. Pitanje glavnih principa društvene reprodukcije je ponovo dobilo na značaju.

U ovom radu polazimo od gledišta da su trenutne društvene i ekonomske transformacije u bilo kojoj državi na svetu rezultat opštih klasnih odnosa na globalnom nivou, s jedne strane i posebnih klasnih odnosa na nacionalnom nivou, s druge, kao i da su ova dva nivoa u korelaciji (Lazić, 2011). Jasno je da podržavamo „kreacionu“ premisu klasne teorije (Pakulski and Waters, 1996) i da u klasama vidimo nešto više od nominalnih klasifikacija ili grupa ljudi koji slučajno dele istu poziciju na tržištu rada¹. Klase definišemo kao grupe koje imaju specifičnu ulogu u reprodukciji datog sistema društvenih odnosa. One tvore društvenu hijerarhiju zasnovanu na strukturalnim razlikama u posedovanju ekonomskog, organizacionog i kulturnog kapitala, što njihove odnose čini potencijalno konfliktnim. U isto vreme, klase poseduju složenu unutrašnju strukturu, podeljenu na podgrupe individua, koje dele slične uslove za život. Na taj način, klasna struktura se vidi kao istovremeno relaciona i hijerarhijska².

S obzirom na neizvestan rast značaja klasne analize i prepoznatu konvergenciju dva osnovna pristupa klasama (Crompton, 1998), za svrhu naše analize nije od najvećeg značaja određenje bazičnog teorijskog pristupa klasi. Bilo da želimo da transformaciju i funkcionisanje osnovnih društvenih odnosa objasnimo korišćenjem klasa kao bazične konstitutivne društvene grupe, ili da socijalne i ekonomske nejednakosti jednostavno opišemo analizom klasa kao socijalnih/stratifikacionih grupa koje dele isti način života, za spoljnu validnost klasne teorije veoma je važno da dokaže da klasni odnosi obuhvataju većinu stanovništva. Do sada su klase obično proučavane preko poslodavaca i zaposlenih u jednom društvu. Međutim, sa trenutnim demografskim i trendovima na tržištu rada, udeo aktivne populacije se smanjuje u evropskim društvima, posebno u centralnoj i istočnoj Evropi. Ovaj trend je opisan u literaturi o promeni režima blagostanja (socijalne države) sa dva glavna zaključka: populacija stari, a stopa nezaposlenosti raste (Glassman, 2000). Shodno tome, broj osoba koje zavise od budžetskih transfera i/ili porodice je u porastu, pre svega broj penzionera i nezaposlenih. To nas dovodi do pitanja da li ove dve grupe učestvuju u reprodukciji osnovnih društvenih odnosa i tako utiču na institucionalni oblik svojih društava. Ovde leži naše glavno istraživačko pitanje: da li bi, i kako, penzioneri i nezaposleni trebalo da budu uključeni u klasnu analizu, odnosno, da li penzioneri i nezaposleni pripadaju određenoj klasi (ili čak nekolicini njih)? Negativan odgovor na ovo pitanje bi bio dodatni argument tezi da bi klasna analiza trebalo da bude napuštena.

¹ Za više argumenata o ovoj polaznoj poziciji videti Cvejić, 2002.

² Za više informacija o raspravi o relacionom i gradacionom modelu videti Crompton, 1998.

Ukoliko bi odgovor bio pozitivan, postavlja se pitanje šta bi onda bio pravi položaj penzionera i nezaposlenih u klasnoj hijerariji. U ovako postavljenoj analizi, kontroverzni problem potklase dobija svoj legitimitet (videti Buckingham, 1999; Cvejić, 2006).

Sa tako definisanim istraživačkim pitanjem, Srbija postaje ključni slučaj za analizu. Stopa aktivnosti u Srbiji je 2012. godine iznosila 46,4% (Republički zavod za statistiku (RZS), 2013). Trenutna stopa nezaposlenosti je 25,5% (RZS), dok, s druge strane, mnogi zaposleni imaju privremene i povremene poslove. Stanovništvo je jedno od najstarijih u Evropi, a stopa zavisnosti se uvećava svake godine. Trenutno, na svakog penzionera dolaze 1,2 zaposlena. Ove činjenice svakako utiču na ekonomski položaj kako zavisnih, tako i aktivnih članova društva. Takođe, interesuje nas i koliko se nezaposleni i penzioneri razlikuju među sobom.

Kako bismo odgovorili na postavljeno pitanje, nameravamo da analiziramo nekoliko dimenzija klasnog položaja ove dve grupe: ekonomski položaj i uslove života, poziciju na tržištu rada, obrazovanje, vrednosne orijentacije, klasnu samoreprodukciju (klasnu mobilnost). Analiza će biti zasnovana na postojećim statističkim podacima, kao i na 3 skupa podataka prikupljenih u 3 istraživanja. Prvo je sproveo Konzorcijum instituta društvenih nauka bivše Jugoslavije 1989. godine, na uzorku od 4.382 ispitanika, drugo – Univerzitet Tromsø iz Norveške 2003. godine (SEESSP), na uzorku od 2.997 ispitanika, dok je treće organizovao Institut za sociološka istraživanja 2012. godine, na uzorku od 2.557 ispitanika. Ove ankete o društveno-ekonomskim strategijama domaćinstva i klasnom raslojavanju pružaju komparativnu osnovu za kvantitativnu analizu već pomenutih klasnih dimenzija u tri vremenske tačke: kraj socijalizma (1989), deblokiranje postsocijalističke transformacije (2003) i afirmacija političkog kapitalizma (2012).

Istorijska transformacija klasne pozicije pensionera i nezaposlenih

Na kraju socijalističkog perioda, penzioneri i nezaposleni činili su mnogo manji deo srpskog društva nego što to danas čine. Ukupna populacija Srbije (bez Kosova) u to vreme je brojala oko 7.900.000 stanovnika, sa približno 700.000 penzionera i 440.000 nezaposlenih osoba, što je činilo oko 14% ukupne populacije. U 2012. godini populacija Srbije se smanjila na gotovo 7.200.000, od kojih je otprilike bilo 1.700.000 penzionera i oko 720.000 nezaposlenih, što čini oko 1/3 ukupne i više od 40% odrasle populacije. Na taj način je udeo ove dve grupe u društvu udvostručen u 20 godina i one sada čine skoro polovinu stanovništva.

Do kraja socijalističkog perioda u Srbiji značajno su porasle razlike u prihodima i razlike u visini penzija. Kao posledica kasne modernizacije i visoke marginalne klasne pokretljivosti posle Drugog svetskog rata, penzionere je dominantno činilo stanovništvo seljačkog porekla. Među ovim graditeljima socijalizma rasprostranjena je bila vrednosna orijentacija prema redistributivnoj ekonomiji. Penzioneri nisu bili ni dovoljno brojni, niti dovoljno homogeni da bi bili analizirani kao posebna stratifikaciona grupa. S druge strane, njihovo neizdiferencirano socijalno poreklo i vidljive unutargrupne razlike u materijalnom položaju, bili su dovoljni da ih analitički zadrže na klasnom položaju koji su imali pre penzionisanja. Što se tiče nezaposlenih, oni su bili brojniji nego u ostalim socijalističkim zemljama (krajem socijalističkog perioda stopa nezaposlenosti je dostigla nešto više od 10%), ali domaćinstva bez zaposlenih članova su bila veoma retka, a dugoročna nezaposlenost nije dominirala i činila je oko 1/3 ukupne nezaposlenosti. Većina nezaposlenih zaista je delila društveni položaj svojih domaćinstava i na osnovu toga su mogli da budu klasifikovani u klasnoj analizi. Ipak, postojala je jedna mala grupa za koju se može reći da je činila potklasu, a koja će se tek razviti u narednim godinama krize u Srbiji.

Godine teške ekonomske, političke i socijalne krize tokom devedesetih godina značajno su uticale na dve grupe koje nas zanimaju. Jak ekonomski pad proizveo je povećanje i zvanične i skrivene nezaposlenosti (zvanično registrovano zaposlenje u državnim preduzećima, ali bez redovnih prihoda, a često i bez obaveza odlaska na radno mesto). Na vrhuncu krize, stopa nezaposlenosti je procenjena na preko 40%. To je bilo vreme rasta dugoročne nezaposlenosti za mnoge radnike u državnim preduzećima, koja se nisu oporavila u procesu privatizacije. Dugoročna nezaposlenost je naročito pogađala nekvalifikovane radnike iz radno intenzivnih industrija i nerazvijenih regiona Srbije. S druge strane, penzioneri su bili ekonomski gotovo upropašteni tokom hiperinflacije i piramidalnih šema štednje 1992/1993. godine, a razlike u visini penzija, koje smo pominjali ranije, skoro su izbrisane. Gotovo svi penzioneri u Srbiji su do kraja devedesetih godina bili izjednačeni u relativnom siromaštvu. Ovo je nateralo mnoge od njih da ponovo uđu na tržište rada i pronađu dodatne prihode kroz neformalno zapošljavanje.

Do vremena kada je sprovedeno naše sledeće istraživanje, 2003. godine, došlo je do nekih promena u sistemu koje su dovele do manjeg poboljšanja položaja nezaposlenih i penzionera. Ekonomski rast je smanjio stopu nezaposlenosti na podnošljivih 20% (2007. godine stopa je iznosila 13%). Međutim, nova zapošljavanja su se uglavnom odvijala u tercijarnom i kvartarnom sektoru, što je nekvalifikovane radnike i dalje zadržalo na marginama društva. Takođe, usled nedosledno sprovedenih reformi u realnom sektoru, veliki broj novih poslova je otvaran u javnom sektoru, što se pokazalo neodrživim u kasnijim godinama. Reforma penzionog sistema je vratila dostojanstvo penzionerima, ali zbog brojča-

nog rasta ove grupe i sve većeg pritiska na državni budžet, penzije su ipak ostale na niskom nivou, a razlike između njih su bile manje nego u socijalizmu. Moglo bi se reći da je nova pozicija ove dve grupe stabilizovana nakon 2000, ali da su njihovi pripadnici trajno ostali na marginama društva. I dok su penzioneri i nezaposleni postajali sve više homogenizovani u ekonomskom smislu, ove dve grupe su počele međusobno da se razlikuju u pogledu međugeneracijske reprodukcije jer je među penzionerima opadao broj očeva iz klase seljaka, dok je među nezaposlenima rastao broj očeva iz srednje i kvalifikovane radničke klase. Položaj ove dve grupe u socijalnoj stratifikaciji je bio, s jedne strane i dalje nedovoljno iskristalizovan da bi se one izdvojile u analitičkoj šemi, a s druge, previše različit od položaja drugih klasa da bi se individue svrstavale u odnosu na predašnje pozicije (pre nego što su ušle u status pensionera ili nezaposlenih). Samo je grupa kratko-oročno nezaposlenih mogla biti klasifikovana prema dominacijskom pristupu.

Do 2012. godine, novi talas ekonomske krize (ovoga puta globalnih razmera) pogodio je Srbiju i proizveo pogoršanje ekonomskog položaja većine domaćinstava. Grupe pensionera i nezaposlenih su postale toliko brojne, da su i svojom pukom brojnošću uspevale da utiču na sistem društvene reprodukcije u zemlji, a ujednačenim ekonomskim položajem i perspektivom su dale dovoljno agrumenata za ispitivanje sličnosti njihove klasne pozicije i posebnosti u odnosu na druge klase.

Međutim, ni grupna homogenost pensionera i nezaposlenih, niti njihova različitost u odnosu na druge grupe u društvenoj hijerarhiji, nisu jedino što nas zanima u klasnoj analizi savremene Srbije. Naše primarno interesovanje, koje proizilazi iz teorijskog stanovišta, jeste da li ove dve grupe igraju posebnu ulogu u reprodukciji datog sistema društvenih odnosa. One su se obično smatrale grupama koje stoje na marginama društva i ne utiču na glavne društvene i ekonomske tokove. Ipak, naša pretpostavka je da penzioneri i nezaposleni, kao odvojene stratifikacione grupe, imaju sve veći značaj za funkcionisanje društvenog sistema u Srbiji (a pretpostavljamo, takođe, i u nekoliko drugih zemalja u regionu i svetu). Ovaj uticaj se ostvaruje na dva načina, jedan pasivan i jedan aktivan, dok se oblici uticaja razlikuju među penzionerima i nezaposlenima. Pasivan način na koji penzioneri utiču na reprodukciju sistema u Srbiji je taj što redistribucija, na kojoj počiva njihova ekonomska reprodukcija, predstavlja veliko opterećenje za državni budžet i na taj način ugrožava ekonomski rast i razvoj. Pasivan način na koji nezaposleni utiču na reprodukciju sistema jeste to što oni dugo ostaju odsutni sa tržišta rada i iz obrazovanja, čime gube kvalifikacije i motivaciju i, na taj način, smanjuju vrednost ljudskih resursa neophodnih za održivi razvoj. Očigledno, ove dve grupe su u kontradiktornom društvenom položaju: što veći udeo državnog budžeta ide na penzije, to manje ostaje za investicije u privredu i za aktivnu podršku tržištu rada. Kreatori pravnog i institucionalnog okvira ugrađuju ovu suprotstavljenost u osnov sistema tako što se,

povećanjem starosne granice za penziju, mlađe generacije teraju da duže čekaju na status zaposlenih lica.

Poslednja tvrdnja nas dovodi do zaključka da će jedino dinamična ekonomska politika investicija i rasta, koja će otvoriti više radnih mesta na tržištu rada, povećati broj zaposlenih i popuniti državni budžet iz kojeg bi održiv penzioni sistem mogao da se finansira. Međutim, aktivni oblici uticaja, koje ove dve grupe vrše, ugrožavaju pomenuti princip ekonomskog rasta. Naime, penzioneri igraju veoma značajnu aktivnu ulogu u definisanju sistema društvene reprodukcije u Srbiji. Ovaj uticaj se može prepoznati u formi kolektivne ili individualne aktivnosti. Što se tiče kolektivnog delovanja, penzioneri su se organizovali u političku partiju, koja predstavlja nezaobilaznog koalicionog partnera već nekoliko godina unazad, i to je igralo značajnu ulogu u definisanju ekonomske politike i pregovaračkih uslova za dobijanje finansijske pomoći Srbiji od strane međunarodnih organizacija. Kada je pojedinačna aktivnost u pitanju, zbog rizika od siromaštva, značajni broj penzionera ulazi na neformalno tržište rada (najčešće za minimalni nivo plata) i na taj način se nadmeću sa mlađim nezaposlenim licima. Ova paradoksalna veza između penzije i nezaposlenosti ima višestruke posledice: mlađi odlažu osamostaljivanje od roditelja, broj proširenih porodica se obnavlja, a penzije su često jedini prihod u porodici, ili su ključne za održavanje porodičnih prihoda iznad linije siromaštva³.

Aktivni oblik uticaja nezaposlenih nije tako vidljiv i profilisan kao kod penzionera, ali je ipak prisutan. Generalno, to što se ovaj uticaj ne javlja u kolektivnoj formi čini ga teškim za definisanje kao klasne akcije. Važan individualni oblik uticaja jeste izlazna strategija. Mnogi nezaposleni, posebno oni sa univerzitetskim obrazovanjem, napuštaju Srbiju i ulaze na tržište rada u drugim zemljama. Moglo bi se reći da ovaj podatak grupu nezaposlenih čini irelevantnom za analizu reprodukcije društvenog sistema u Srbiji, ali to ne bi bilo tačno iz najmanje dva razloga. Prvo, obim „odliva mozgova“ je postao tako veliki da zapravo doprinosi starenju stanovništva i jačanju političkog uticaja penzionera. S druge strane, devizne doznake iz inostranstva koje šalju ekonomski emigranti igraju sve veću ulogu u srpskoj privredi (čine preko 11% BDP-a, UNDP, 2011) i u ekonomskoj održivosti značajnog broja domaćinstava. Klasni karakter ove akcije u Srbiji je na neki način „pozajmljen“ iz druge klase na paradoksalan način. Ovaj paradoks klasnih odnosa u Srbiji odnosi se na činjenicu da takvu strategiju izlaska kreira veliki broj porodica iz više i srednje klase, tako da one podržavaju svoju decu da se visoko obrazuju i da emigriraju, kako bi izbegla status nezaposlenih lica u Srbiji. Na ovaj način se doprinosi jačanju pritiska na državni budžet i slabe se ljudski resursi u zemlji, što, u ne tako dugom vremenskom periodu, ugrožava reprodukciju celog

³ Regresiona analiza porodičnih prihoda u ruralnim područjima u Srbiji je pokazala da su penzije ključna determinanta ostajanja van siromaštva (Cvejić et al., 2010).

sistema u kojem su oni (srednja klasa) glavna transmisiona komponenta. Ukratko, pokušavajući da poboljšaju izgledе svoje dece, roditelji ugrožavaju sopstvenu poziciju, iako devizne doznake ovaj proces mogu da odlože za jednu generaciju.

Ovde bi trebalo naglasiti da je svrstavanje značajnog broja nezaposlenih u potklasu u Srbiji takođe teško, zato što su strukturalne determinante ove pozicije slabe iz nekoliko razloga. Prvo, državne subvencije koje se nude ovoj grupi su veoma male. Tek nešto više do 2% porodica u Srbiji prima finansijsku pomoć za siromašne, a dodatak za nezaposlene je nizak i kratkotrajan. Drugo, broj domaćinstava bez zaposlenih članova u kojima se može očekivati međugeneracijska reprodukcija položaja u najnižoj klasi još uvek nije značajan i uglavnom je koncentrisan u jednoj etničkoj grupi (Romi), što omogućava kulturno označavanje klasne razlike kao etničke. Treće, teritorijalna podela, koja bi omogućila intenzivnu prostornu koheziju, i kulturna segregacija ove klase još uvek nisu široko rasprostranjene u Srbiji. Iz razloga koji su gore opisani, mi očekujemo da samo malom delu nezaposlenih može biti dodeljen poseban „klasni“ položaj koji pripada pasivnoj potklasi, grupi koja ne utiče na reprodukciju klasnih odnosa bilo na direktan, ili na merljiv indirektan način. Ostatak grupe obično deli klasnu poziciju svojih domaćinstava i trebalo bi da bude analiziran na ovaj način.

Opis pokazatelja, operacionalizacija i analiza

Kako je ranije navedeno, empirijska analiza naše teme će biti zasnovana na tri skupa podataka prikupljenih u okviru tri istraživanja. Prvo je sproveo Konzorcijum instituta društvenih nauka bivše Jugoslavije 1989. godine, na uzorku od 4.382; drugo je sprovedeno od strane Univerziteta Tromsø, Norveška 2003. godine (SEESSP set podataka), na uzorku od 2.997, dok je treće sproveo Institut za sociološka istraživanja iz Beograda 2012. godine, na uzorku od 2.557. U istraživanju iz 1989. godine je bilo 540 penzionera i 355 nezaposlenih; istraživanje iz 2003. godine je obuhvatilo 707 penzionera i 286 nezaposlenih; a u uzorku iz 2012. godine je bilo 813 penzionera i 520 nezaposlenih. Ovi brojevi su dovoljni za analizu na nacionalnom nivou.

Sledeća analiza se odnosi na podatke o ekonomskoj poziciji klasa iz 1989, 1997. i 2003. godine. Ekonomske nejednakosti su analizirane kroz kompozitni indeks ekonomskog položaja. Indeks sumira rezultate za domaćinstvo za 7 komponenti: bruto prihod domaćinstva, posedovanje i vrednost nekretnine u kojoj živi domaćinstvo, posedovanje i vrednost drugih nepokretnosti, kvalitet infrastrukture (centralno grejanje, itd), objekti za domaćinstvo, destinacija za odmor i posedovanje automobila. Sve komponente su definisane kao posebne varijable ponderisane na osnovu njihove procenjene tržišne vrednosti. I sam indeks eko-

nomskog položaja je predstavljen kao petostepena skala sa sledećim pozicijama: niži, niži srednji, srednji, viši srednji i viši⁴. U analizi ćemo posmatrati promenu ekonomskih dispariteta unutar dve grupe, ali i promenu u kristalizaciji posebne klasne pozicije (ovde će smanjene korelacije između nivoa obrazovanja i ekonomskog položaja značiti i kristalizaciju pozicije na margini klasne hijerarhije).

I dok klasno poreklo bez sumnje predstavlja klasnu strukturu očeve generacije za penzionere (sa manjim odstupanjima zbog razlika u očekivanom trajanju života između srednje i niže klase) i stoga je irelevantno za objašnjenje njihovog klasnog pozicioniranja kada odu u penziju, s druge strane, čini se da je ovo prilično važna determinanta posebnog klasnog položaja za nezaposlene. Zato će ovde biti prezentovana promena u klasi porekla nezaposlenih lica. Takođe, biće analizirane i varijacije u koeficijentu korelacije između klasnog porekla i ekonomske pozicije, u cilju odgovaranja na pitanje da li veća korelacija između ove dve varijable znači i jasniju distinkciju između klasnih (pod)grupa među nezaposlenima.

Na kraju će biti analizirane i vrednosne orijentacije ove dve grupe. Svrha ove analize jeste da pokaže da li sklonosti ka redistributivnom etatizmu u ekonomskoj sferi i kolektivnom autoritarizmu u političkoj sferi predstavljaju vrednosni okvir za klase, čije je pozicioniranje određeno zavisnošću od budžeta. Konstruisanje indikatora vrednosnih orijentacija je zasnovano na našem ranijem istraživanju (videti Lazic and Cvejic, 2007). Ukratko, dve skale će biti konstruisane od nekoliko tvrdnji koje su merene Likertovom skalom i testirane na pouzdanost. Ove skale izražavaju suprotstavljene vrednosne orijentacije, politički liberalizam nasuprot autoritarnom kolektivizmu i tržišni liberalizam nasuprot redistributivnom etatizmu. Međutim, trebalo bi napomenuti da su 1989. godine merene samo dve tvrdnje, po jedna za svaku već pomenutu dimenziju, pa će se iz tog razloga porediti samo rezultati iz 2003. i 2012. godine. U ova dva uzorka, skala političkog liberalizma je konstruisana od šest tvrdnji, a skala tržišnog liberalizma od tri. U oba uzorka korišćene su iste tvrdnje.

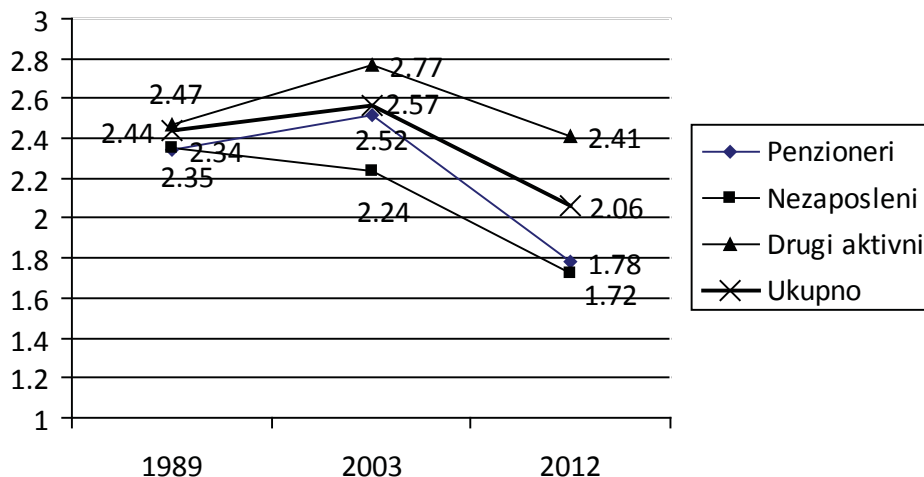
⁴ Upitnik za istraživanje iz 1989. godine, koje je sprovedeno na kraju perioda kolektivnog vlasništva i ekonomskog egalitarizma, ne uključuje pitanja o vrednosti nekretnine ili prihoda. Za potrebe ove analize, prva promenljiva je rekonstruisana na osnovu pretpostavke da će svi korisnici „socijalnog stanovanja“ vrlo brzo otkupiti stanove u kojima su živeli po veoma niskim cenama (što se stvarno i desilo sredinom devedesetih). Ispitanicima iz 1989. godine su potom dodeljene približne pozicije na intervalnoj skali vrednosti nekretnine. Ova klasifikacija je testirana putem multinominalne logističke regresije, u kojoj su veličina stana, infrastruktura i veličina naselja bili kovarijati. Klasifikacija je bila ispravna za tri četvrtine slučajeva. Prihodi domaćinstava su rekonstruisani na osnovu ispitanikovog zanimanja, korigovanog za ukupan broj članova domaćinstva i broj izdržavanih lica.

Rezultati

Promena u ekonomskom položaju

Promena kompozitnog indeksa materijalnog položaja za sve tri stratifikaci-
one grupe je predstavljena na donjem grafikonu.

Grafikon 1. Promena u ekonomskom položaju, 1989., 2003., 2012.

Pre nego što objasnimo promenu prezentovanu na gornjem grafikonu, ukratko ćemo predstaviti rezultate statističke analize razlika između tri grupe u svakoj od navedenih godina. U cilju utvrđivanja razlika između grupa u srednjim ocenama na indeksu ekonomskog položaja korišćena je ANOVA. Levenov test je pokazao da su razlike između varijansi ovih grupa značajne. Braun-Forsajtov test je primenjen radi testiranja hipoteze o razlikama u prosečnim skorovima grupa i razlike su potvrđene u sve tri godine. Međutim, u istraživanju iz 1989. godine, uočena razlika između grupe nezaposlenih i drugog aktivnog stanovništva je bila na granici značajnosti, a pošto je odnos veličina ove dve grupe bio veći od 1:4, primenjen je odgovarajući neparametrijski test (Kruskal-Valisov), koji je pokazao da između tri grupe nema razlike. Za dve druge godine primenjen je Danetov T3 post-hoc test kako bi se proverilo koje grupe se značajno razlikuju. U 2003. godini je postojala značajna razlika između sve tri grupe, a u 2012. godini rezultat za nezaposlene i penzionere je bio sličan i značajno niži od rezultata za druge aktivne. Ukratko, na kraju socijalizma nije bilo značajne razlike između penzionera, nezaposlenih i drugih aktivnih građana u pogledu ekonomskog položaja, dok su razlike rasle u naredne dve ankete. U 2003. godini je već pomenuti oporavak pen-

zionog sistema malo podigao penzionere na ovoj skali, između nezaposlenih koji su ostali na dnu, i drugih aktivnih građana koji su bili na vrhu. Međutim, godine krize su donele mnogo oštriji pad rezultata za nezaposlene i penzionere nego za druge aktivne građane.

Posmatrajući grafikon 1. možemo primetiti pad u prosečnom skor u ceo uzorak iz 2012. godine u odnosu na 2003, pa čak i na 1989. godinu (iako poslednji nije u potpunosti pouzdan zbog procena ugrađenih u kompozitni indeks, koje su objašnjene u fusnoti 5). Naš fokus je više na razlici između grupa i na promenama u ovim razlikama. Iznad linije proseka u sva tri istraživanja ostala je samo populacija drugih aktivnih građana. Penzioneri su ostvarili određeno poboljšanje ekonomskog položaja 2003. godine, ali i oštar pad 2012. godine. Nezaposleni su bili u konstantnom padu tokom celog istraživačkog perioda. Dakle, posle perioda socijalističkog egalitarizma, strukturni položaj nezaposlenih i penzionera postao je sve udaljeniji od drugog aktivnog stanovništva. Ove dve grupe su u 2012. godini bile relativno siromašne i zavisne. Dati nalazi su potvrđeni kroz analize korelacije između ekonomske pozicije i nivoa obrazovanja unutar ove dve grupe. Naime, Spirmanov koeficijent korelacije među penzionerima je bio značajan u sva tri istraživanja, kao što se očekivalo, sa vrednostima 0,454 u 1989. godini, 0,539 u 2003. i 0,428 u 2012. godini. Ista statistika za nezaposlene je, takođe, bila značajna u sve tri vremenske tačke, sa vrednostima 0,324, 0,313 i 0,340, respektivno. Odgovarajuće vrednosti za nezaposlene su bile niže zato što nivo obrazovanja manje varira u ovoj grupi u odnosu na penzionere (u svakom uzorku približno 2/3 nezaposlenih je imalo srednju školu) i zato što su penzioneri imali više vremena da akumuliraju sredstva. Ipak, očigledno da je do 2012. godine obrazovanje postalo manje važno za ekonomski položaj penzionera, dok se u isto vreme javlja blagi trend pada ekonomske pozicije sa padom nivoa obrazovanja kod nezaposlenih. Međutim, da bi se proverilo da li je to znak razlikovanja klasnih pozicija, moramo da testiramo i druge dimenzije.

Promena u obrascima regrutovanja

Kao što je pomenuto ranije, analiza međugeneracijske mobilnosti nije relevantna za penzionere, iako marginalna klasna pokretljivost, odnosno opšte povećanje nivoa obrazovanja i urbane koncentracije, pruža povoljan okvir za afirmaciju neegalitarnih vrednosti i klasnu mobilizaciju čak i za ovu grupu. Kod nezaposlenih pitanje je da li je njihovo socijalno poreklo danas niže, a ako dužina nezaposlenosti raste za potomke očeva iz niže klase, to doprinosi stabilizaciji pozicije u potklasi.

Tabela 1. Klasno poreklo nezaposlenih 1989, 2003. i 2012. godine (u %)

Godina	Klasni položaj očeva						
	Viša klasa	Mali preduzetnici	Stručnjaci	Službenici, tehničari	Kvalifikovani manualni radnici	Nekvalifikovani manualni radnici	Mali poljop.
1989.	2,5	3,4	22,3	19,4	25,1	10,1	13,8
2003.	1,7	1,7	6,6	15,7	30,1	21,7	14,7
2012.	3,2	1,6	6,2	17,9	32,4	18,9	19,8

Prvi zaključak do kojega dolazimo na osnovu posmatranja gornje tabele jeste da je, posle vremena socijalističkog egalitarizma, smanjena verovatnoća da osobe poreklom iz srednje klase budu nezaposlene, dok je ista verovatnoća za potomke iz porodica viših klasa ostala veoma mala. Generalno, rast se može uočiti kod potomaka iz nižih klasa, ali ne samo među onima sa dna hijerarhije (nekvalifikovani radnici i mali poljoprivrednici).

Što se tiče dužine nezaposlenosti, ona se može analizirati samo kod nižih klasa jer su veličine poduzoraka za ostale klase bile premale za pouzdanu analizu. Međutim, važno je napomenuti da, uprkos generalnom povećanju prosečne dužine nezaposlenosti u Srbiji, prosečne vrednosti su 2 puta veće za potomke kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika, nego za potomke očeva iz srednje klase, a 2,5 puta veće za potomke malih poljoprivrednika nego za one poreklom iz srednje klase.

Tabela 2. Prosečna dužina nezaposlenosti za potomke iz različitih klasa u mesecima, 2003. i 2012. godine

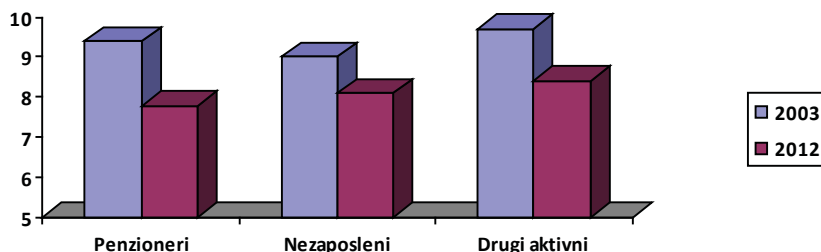
Godina	Klasni položaj očeva			
	Službenici, tehničari	Kvalifikovani manualni radnici	Nekvalifikovani manualni radnici	Mali poljop.
2003.	16	30	45	32
2012.	59	86	84	106

Imajući u vidu da je obrazovna mobilnost u Srbiji opadala tokom postsocijalističkog perioda (videti Cvejić, 2006; Stanojević, ovo izdanje), očigledno je da su godine tranzicionih promena u društvu i na tržištu rada u Srbiji pogoršale položaj „gubitnika tranzicije“. Mnogi od njih su ostali nezaposleni tokom čitavog perioda između dva istraživanja. Upečatljivo je da čak i među potomcima očeva sa srednjoškolskim obrazovanjem može vrlo jasno da se uoči intenzivni porast dugoročne nezaposlenosti.

Promena vrednosne orijentacije

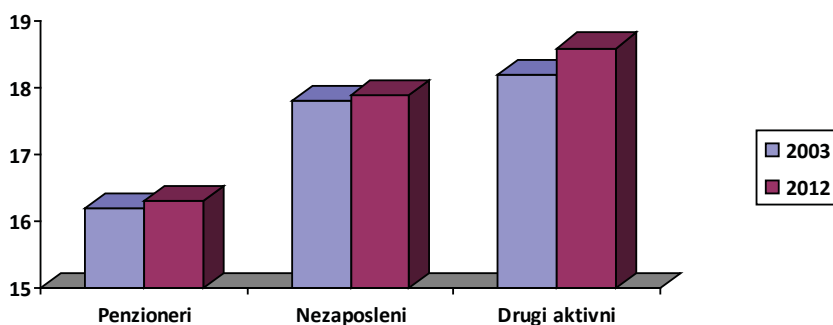
Na uzorku iz 2003. godine Levenov test je potvrdio homogenost varijanse za skalu tržišnog, ali ne i političkog liberalizma. ANOVA-om je utvrđena statistička značajnost na skali tržišnog liberalizma, a Braun-Forsit test je pokazao da značajne razlike postoje i na skali političkog liberalizma. U istraživanju iz 2012. godine Levenova statistika je bila značajna za obe skale, a i ANOVA je pokazala značajne razlike između prosečnih skorova na oba skale. Promene u skorovima na skalama su prikazane na grafikonima ispod.

Grafikon 2. Promena vrednosne orijentacije tržišnog liberalizma, 2003. i 2012.

Registrovan je opšti pad podrške tržišnom liberalizmu. Zaposleni generalno pružaju veću podršku ovoj vrednosnoj orijentaciji od nezaposlenih i penzionera. U istraživanju iz 2003. godine postoji značajna razlika između nezaposlenih i zaposlenih. Međutim, u 2012. godini utvrđena je značajna razlika između penzionera i zaposlenih.

Grafikon 3. Promena vrednosne orijentacije političkog liberalizma, 2003. i 2012.

Što se tiče političkog liberalizma, generalno nije bilo značajnih promena. I ovu vrednosnu orijentaciju zaposleni više podržavaju. Razlika je značajna u odnosu na penzionere u 2003. godini i u odnosu na penzionere i nezaposlene u 2012. godini.

Posmatrajući obe vrednosne orijentacije, može se zaključiti da, sa opadanjem ekonomske pozicije, sklonost penzionera ka redistributivnom etatizmu raste i pridružuje se već karakterističnom autoritarnom kolektivizmu ove grupe u političkom polju.

Zaključak

Prikazane analize dovode do interesantnog zaključka. Čini se da se penzioneri transformišu u prepoznatljivu stratifikacionu grupu koja se sve više razlikuje od aktivnog stanovništva i postaje sve homogenija iznutra. Njen ekonomski položaj je ozbiljno opao do 2012. godine, a korelacija između materijalnog položaja i stepena obrazovanja je smanjena. Ovaj trend je praćen povećanjem podrške jakoj ulozi države u ekonomiji i društvu. Ako se vratimo na naše prvo istraživačko pitanje, možemo da kažemo da penzioneri doprinose reprodukciji društvenog života u Srbiji, *kao posebna klasna grupa*. Pošto su retko direktno povezani sa drugim društvenim klasama preko tržišta rada, već je ta veza posredna preko zahteva za budžetsku (re)distribuciju, mi ih radije zovemo marginalizovana klasa. Čak i kada se pojavljuju na tržištu rada, opet se radi o marginalizovanoj formi (neformalna zaposlenost sa minimalnim zaradama). Marginalizovana klasa ne doprinosi ekonomskom rastu, ali učestvuje u reprodukciji sistema u osnovi vršenjem pritiska na državni budžet i na taj način ugrožava preduslove za ekonomski rast. Međutim, ovo treba smatrati legitimnom klasnom akcijom u situaciji kada je minuli rad ove klase i njen doprinos penzionom sistemu ozbiljno narušen i zloupotrebljen. Činjenica da jedan deo penzionera u Srbiji (mada, ne veliki) politički zastupa Partija ujedinjenih penzionera (članica vladajuće koalicije već 6 godina) izdvaja marginalnu društvenu klasu još više i daje joj političko sredstvo za prezentaciju i odbranu klasnih interesa. Kao i druge klase, i ova je verovatno heterogena iznutra, sa manjim delom visokoobrazovanih ljudi, koji potiču iz viših društvenih klasa, imaju bolje ekonomske pozicije, koji, takođe, mogu biti različiti po svojim vrednostima, ideološkim orijentacijama i političkom ponašanju. To bi, međutim, trebalo da bude predmet posebne analize.

Zaključak, ipak, nije tako jasan kada govorimo o nezaposlenima. Njihov ekonomski položaj se, takođe, pogoršava, prosečna dužina čekanja na posao raste i to se odnosi na potomke iz svih klasa koje su niže od srednje. Čini se da u ovoj grupi treba praviti razliku između onih koji potiču iz srednje i više klase, s jedne strane, i onih koji potiču iz nižih klasa, s druge. Dok oni sa višim obrazovanjem i socijalnim poreklom mogu kraće ostati u statusu nezaposlenih lica i deliti više resursa sa svojim porodicama, moguće je da se među ostatkom može naći velika grupa sa karakteristikama potklase. Ovo otvara pitanje o pokazateljima koji bi

trebalo da se koriste u ovakvim klasnim analizama, ali to je nešto što bi tek trebalo da se uradi.

Literatura:

- Arandarenko, M. 2011. *Tržište rada u Srbiji: trendovi, institucije, politike*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta.
- Buckingham, A. 1999. "Is There An Underclass in Britain?". *British Journal of Sociology*, Vol. 50. No. 1: 49-75.
- Crompton, R. 1998. *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*. 2nd ed. Cambridge: Polity Press.
- Cvejić, S. 2002. „Dometi klasne analize na kraju XX veka“, u: *Zbornik filozofskog fakulteta – spomenica Mihaila Popovića*. Beograd: Filozofski fakultet.
- Cvejić, S. 2006. *Korak u mestu. Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Cvejić, S. et al. 2010. *Socijalna isključenost na selu u Srbiji*. Beograd: UNDP.
- David-Baronijan, H. 2008. *Siromaštvo među penzionerima i starim licima sa 65 i više godina*. Istraživanje za Tim potpredsednika Vlade za implementaciju Strategije za smanjenje siromaštva. Beograd: Zavod za statistiku; Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.
- Deacon, B. 2000. "Eastern European Welfare States: the impact of politics of globalization". *Journal of European Social Policy*, Vol. 10 (2).
- Deacon, B. and P. Stubbs (eds.). 2007. *Social Policy and International Interventions in South East Europe*. Cheltenham: Edward Elgar.
- Glassman, R. 2000. *Caring Capitalism. A New Middle-Class Base for the Welfare State*. Houndmills; London: Macmillan Press Ltd.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazić, M. and S. Cvejić. 2007. "Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia". *International Journal of Sociology*, Vol 37. No 3: 54-74.
- Matković, G. 2009. *Penzijski sistem u Srbiji – Karakteristike, dosadašnje reforme, dileme i opcije*, Beograd: USAID/SEGA; CLDS.
- Mijatović, B. (ur.). 2008. *Reforme u Srbiji: dostignuća i izazovi*. Beograd: CLDS.
- Pakulski, J. and M. Waters. 1996. "The Reshaping and Dissolution of Social Class in Advanced Society". *Theory and Society* 25: 667-691.
- RZS. *STOPE – aktinosti, zaposlenosti, neaktivnosti i nezaposlenosti*. Preuzeto sa: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=26>
- Stanić, K. 2011. *Penzijski sistem u Srbiji. Dizajn, karakteristike i preporuke*. Beograd: USAID/SEGA; CLDS.
- UNDP. 2011. *Global Human Development Report*. NY: UNDP.

Vladimir Ilić

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

ODNOS POSMATRANJA I DRUGIH ISTRAŽIVAČKIH POSTUPAKA

OBSERVATION AND OTHER RESEARCH PROCEDURES

Summary

In the paper the relation among the observation and other research procedures is analyzed. In the first section relation among the observation, content analysis and focus groups is shown. In the next section classical debate on the mutual advantages between the observation and the interview is considered; comprehensions of the authors such as G. Shapiro, H. Becker, B. Geer, Martin Trow and G. McCall are examined. In the next part the experiences in respect to the bindings of the observation and case studies in contemporary sociology are considered. The negligence and the methodological decomposition of the observation are referred to methodological and research trends generated by the modified social role of sociology.

Kao što primećuju Festinger i Katz, grubo deleći, postoje samo tri izvora za prikupljanje podataka za istraživanja društva: postavljanje pitanja ljudima; posmatranje ponašanja osoba, grupa ili organizacija i njihovih proizvoda; korišćenje postojećih materijala ili podataka prikupljenih za neke druge ciljeve, a ne za vlastito istraživanje (Festinger and Katz, 1953: 239). V. Milić kao četvrti izvor podataka dodaje primarno iskustvo istraživača (Milić, 1978). Ovi izvori podataka razlikuju se prema tome koliko su pogodni za testiranje pretpostavki u istraživanjima sa teorijskim ciljevima.

Posmatranje, analiza sadržaja, fokusirane grupne diskusije

Posmatranje je još od dvadesetih godina dvadesetog veka i nastanka socijalne psihologije u znatnoj meri bilo potisnuto razgovorom i anketom na uzorcima. Ne

čudi što je J. Madge ocenio da se „razgovor – i njegov polubrat upitnik – popularno sagledava kao *par excellence* metod društvene nauke” (Madge, 1957: 150). Znatno kasnije, Burges je sažeo ovaj uvid kroz ocenu da neki sociologiju zbog toliko raširene upotrebe intervjua nazivaju „naukom intervjua” (Burges, 1984: 101). Njegov načelni pogled na odnos posmatranja i razgovora kao istraživačkih postupaka pokazuje stavljanje naglaske na posmatranje; on piše da „intervjui mogu biti komplementarni učesničkom posmatranju. Oni u ovoj kombinaciji pomažu istraživaču da situaciju smestii u širi kontekst” (Ibid:106). Komentarišući poglede M. Trowa iz polemike o kojoj će kasnije biti reči, Burges uravnoteženo tvrdi da „nijedan metod nije nadmoćan bilo kom drugom, svaki ima svoje sopstvene snage i slabosti, naročito kada se posmatra u odnosu prema posebnom problemu” (Ibid: 143).

Kada je u pitanju odnos posmatranja kao istraživačkog postupka sa korišćenjem postojećih materijala ili podataka prikupljenih za neke druge ciljeve, prvo na šta misao dolazi jeste analiza sadržaja, mada se, razumljivo, ovde misli i na dokumentarne, statističke, arhivske i istoriografske podatke. O odnosu posmatranja sa analizom sadržaja bilo je reči u ranijem tekstu (Ilić, 2012). Burges podseća da je svet prepun dokumenata koje ljudi proizvode (Burges, 1984: 123), a da nekada i specifična dokumenta povezana sa iskustvom naučnog posmatranja naknadno postanu javna. M. Mead je objavila pisma koja je slala ljudima sa refleksijama o svom terenskom radu (Mead, 1977), a i Malinowski je naknadno objavio svoj terenski dnevnik (Malinowski, 1967). Kada je u pitanju sama analiza sadržaja, P. Stone, D. Dunphy, M. Smith, D. Ogilvie i njihovi saradnici podsećaju da mnogi problemi analize sadržaja nalikuju na one s kojima se sreću posmatrači pri terenskom radu. Naime, u oba slučaja ne postoji kontrola nad istraživanim ponašanjem, a mnoge spoljne varijable sa značajnim uticajem mogu se procenjivati samo pomoću vrlo opštih ideja i mera. Osim toga, nedostaje bilo fizička, bilo statistička kontrola mnogih značajnih nezavisnih varijabli. Ovi pisci smatraju da se, s druge strane, za razliku od posmatranja, pri primeni analize sadržaja koristi verbalno ponašanje prikupljeno na sistematski efikasan način (Stone et al., 1966: 241). Ovo je u najmanju ruku prebrzo donesen sud. Pomenuta mogućnost bar načelno ne izmiče ni posmatranju u društvenim naukama. D. Katz podseća da, za razliku od analize sadržaja, pri terenskom radu tipovi posmatranja i merenja mogu da budu pod kontrolom istraživača. Kasniji metodolozi, a posebno K. Krippendorff, razvili su kontrolu merenja i kod analize sadržaja. Prema Katzovim rečima, nauka koja može da prikuplja svoje sopstvene podatke u skladu sa interesima istraživanja, a osim toga se koristi postojećim evidencijama, u ogromnoj je prednosti nad disciplinom koja preskače ovaj značajni deo naučnog procesa (Katz, 1953: 56). Drugim rečima, Katz naglašava aktivni karakter posmatranja; pritom on zanemaruje da je zbog niza razloga ovaj postupak ipak znatno manje aktivan od prikupljanja podataka preko verbalnog opštenja.

Katz je imao znatno širi pogled na posmatranje u sociologiji od većine savremenika, pa i od većine savremenih pisaca izgubljenih u zahtevima i aranžmanima takozvane kvalitativne metodologije¹. Prema njegovim rečima, „najznačajnija dimenzija prema kojoj terenska istraživanja mogu da se razlikuju jeste stepen merenja koje ona predstavljaju, koji obuhvata od krajnosti interpretativne antropološke deskripcije primitivnog društva do istraživanja koje koristi standardizovanu kvantifikaciju prikupljanja podataka u obliku posmatračkih skala za beleženje ponašanja i skala stavova za merenje verovanja i osećanja“ (Ibid: 59). On ukazuje i na epistemološke prednosti teorijski zasnovanog posmatranja: „treba, međutim, zapaziti da funkcionalna analiza Malinowskog ima definitivne prednosti nad mnogim deskriptivnim objašnjenjima kultura. Ovaj tip analize koristi teorijske pojmove koji neposredno ukazuju na opažanju dostupne društvene interakcije. Otud je interpretacija pogodna za konvertovanje u proverljive hipoteze“ (Ibid: 60).

Posebno mesto u određivanju odnosa posmatranja sa drugim istraživačkim postupcima zauzima njegov odnos prema takozvanim fokus grupama, odnosno fokusiranim grupnim razgovorima. Prikazujući sociološki empirizam, u knjizi *Oblici kritike socijalizma* pisao sam da se iza onoga što se naziva primena fokus grupa često nalazi *sistematsko posmatranje malih grupa uz grupni intervju* (Ilić, 1998). Kada se posmatra veza fokus grupa sa posmatranjem kao postupkom, vidi se da one nastoje da stvore podatke s tačke gledišta učesnika (posmatranih, odnosno intervjuisanih) i to tako što istraživač svojom veštinom moderiranja izma-mljuje objektivne činjenice o stavovima i mišljenjima članova grupe, istovremeno izazivajući takvo njihovo ponašanje koje omogućava opažanje interakcije učesnika i analizu konteksta u kojem nastaje njihov govor (Munday, 2006: 95). Prema nekim mišljenjima, na ovaj način se stvaraju podaci kakve ne može stvoriti nijedan drugi tip „tehnik“ intervjua (Blee and Taylor, 2002; Krueger and Casey, 2000). Kako A. Bryman komentariše, fokus grupa obezbeđuje priliku da se istraži kako pojedinci zajednički konstruišu i daju značenje pojavama i ponašanju (Bryman, 2001).

J. Munday primećuje da je „glavna prednost fokus grupa nad drugim tehnikama intervjua da one obezbeđuju istraživača alatkama da analizira ne samo šta je rečeno, nego takođe i kontekst i procese interakcije kroz koje se razgovor stvara. Kao što Blee i Taylor zapažaju, ‘nasuprot individualnim intervjuima, fokus grupna sesija dopušta istraživačima da posmatraju interakcije o predmetima rasprave, koje mogu da osvetle način na koje aktivisti društvenog pokreta kolektivno uokviravaju pitanja i konstruišu grupnu solidarnost‘ (Blee and Taylor, 2002: 107). Fokus grupa je stoga idealno oruđe za istraživanje kolektivnog identiteta,

¹ Katzovo pominjanje *field studies* ne treba da zavara. Za razliku od kasnijih metodologa, on ih je stvarno poistovećivao sa posmatranjem.

zbog svoje sposobnosti da opaža interakciju koja se dešava i koja je ključna u osvetljavanju pitanja proizvodnje identiteta...” (Munday, 2006: 102). Očito je da se u ovom afirmisanju mogućnosti fokus grupa kao postupka naglasak stavlja na njihovu ulogu u istraživanju sadržaja i procesa formiranja identiteta, što je zahvalan, ali i ograničen zadatak. J. Munday ih, u samoj stvari, i definiše kao fleksibilan i robustan metod za stvaranje podataka o kolektivnom identitetu. Naš metodolog S. Branković, opisujući fokus grupe, piše da se pri njihovoj primeni „ne prati samo ono što je rečima iskazano. Neverbalni govor nije ništa manje značajan od verbalnog, a ponekad je i značajniji (...) Svako zna da pri tom izraz lica (namršten, ravnodušan, prijatno začuđen, oduševljen) kao i govor tela (da li se onaj koji proba pri tom strese, zastane, ili na njemu nisu vidljive nikakve reakcije), kazuje više od samih reči. Ako se, pak, vodi rasprava o nekim aktuelnim pitanjima, (...) onda gestikulacija, boja i visina glasa, izrazi lica (zajapurenost, namrštenost, smeh) mogu mnogo bolje da ilustruju prirodu i čvrstinu nekog uverenja nego reči” (Branković, 2009: 169). S druge strane, pitanje je da li se primenom posmatranja malih grupa, kao i grupnim razgovorom, ovi saznanji zadaci možda mogu podjednako dobro ispuniti. Branković, kao prilog značaju „posmatračkog” aspekta fokus grupa, navodi da, „ako se tokom i posle predočavanja protivargumenata smanji žestina neverbalne reakcije ili se pak iz tog govora tela vidi nelagodnost i nesigurnost, onda se može smatrati da je taj argument plodotvoran i da može da pokoleba zastupnike osporavanog stava, iako oni verbalno ne žele da priznaju da je čvrstina njihovog opredeljenja oslabljena” (Ibid). Ovde bi se mogla staviti napomena da je u slučaju fokus grupa osnovni postupak grupni razgovor, a da se preko dodatnog posmatranja sudi o stavovima i čak o njihovoj promeni. Naime, ako se u okviru fokus grupe razgovara o delikatnoj temi, a neki učesnici od drugih čuju društveno poželjne protivargumente, iskustva upućuju da će se opaziti ne samo samokontrola verbalnih iskaza, nego i „govora tela”. Branković smatra da je najveća prednost fokus grupa „njihova dijaloška i akciona dinamika koju ne može da obezbedi nijedan drugi metod, osim delom posmatranje” (Ibid: 170). Može se primetiti da posmatranje (uglavnom) prati spontani ritam dešavanja pojave, a da je akcioni i dijaloški karakter istraživanja najočitiji kod intervjua. S druge strane, sociologiji nedostaju izrazito aktivni postupci za stvaranje izvorne građe, osim verbalnog opštenja, tako da je razumljivo nastojanje zagovornika fokus grupa da broj ovih postupaka povećaju i da posmatranju pridaju što aktivniji karakter.

Jedan drugačiji pokušaj provociranja ponašanja, nezvan za fokus grupe, ali u osnovi sa istim ciljem, osmislio je C. Heath (Heath, 1982; Heath, 1986; Cf. Sharrock, 1989). Heath je, naime, istraživao neverbalne reakcije kao odgovor na ćutanje drugih učesnika grupnih intervjua. On je, kako komentariše Sharrock, analizirao integraciju verbalnih i neverbalnih aktivnosti tako što je prolongirao

razgovore i konstruisao u njima određene situacije, naročito preko insistiranja na produžavanju razgovora o istim temama. Očito je Heat hteo da stvori napetu atmosferu u razgovoru, računajući da će se u njoj bolje videti i sam neverbalni aspekt razgovora i odnos vizuelnog i verbalnog aspekta

Zanimljivo je da su neke argumente formalno nalik na one koje danas iznose zastupnici primene fokus grupa svojevremeno iznosili zagovornici šire upotrebe audio-vizuelnih postupaka u istraživanjima društva. Svojevremeno je M. Torres, zalažući se da se odredi mesto audio-vizuelnih podataka u odnosu na neposredna posmatranja, naglašavala da verno filmsko predstavljanje stvarnosti otkriva aspekte koji bi inače ostali neuhvatljivi, naime, ono što je zbog veličine teško čulima zapaziti, neočekivano, zabranjeno, prolazno, istovremeno, uzastopno, s onu stranu fiziološke granice čula, na samim pragovima opažanja (Diflo, 1971: 111, 112). Ona smatra da se posmatranje bez vizuelnog snimanja „pokazuje kao nedovoljna (metoda) kad unapred ne raspolažemo izvesnom verbalnom kategorizacijom koja bi bila dovoljno produbljena da nam omogući neposredno analiziranje situacije, ili kad nam razvoj događaja ne dozvoljava da je direktno primenimo. Na primer, činjenica da je etnologija upotrebila audio-vizuelno snimanje češće nego sociologija dolazi, po našem mišljenju, otuda što ponašanja koje etnologija proučava pripadaju civilizaciji koja je strana civilizaciji posmatrača i što ovome nedostaju pojmovi na koje bi se mogao pozvati – između ostalih i jezički – ako bi hteo da ih opiše, protumači i učini shvatljivim” (Ibid: 112)².

Dok M. Torres opravdano primećuje da, u vreme kada je pisala svoj tekst, film još nije prodro u sociologiju, za razliku od sociokulturne antropologije (Cf. Hockings, 1975), situacija se danas ovde potpuno izmenila. Danas postoje tzv. vizuelna sociologija, Međunarodno udruženje za vizuelna istraživanja i časopis *Visuel Studies*. U okviru Međunarodnog sociološkog udruženja (ISA), 2009. godine, oformljena je tematska grupa za vizuelnu sociologiju. Manje je važno što ova nastojanja nemaju neposredne veze sa fokus grupama. Značajnije je što ona dele neke sadržaje njihovih epistemoloških pretpostavki koje je Branković konkretizovao kroz ukazivanje na ulogu posmatranja (a snimanje omogućava njegovu povećanu preciznost) baš onih neverbalnih reakcija koje su snažno povezane sa verbalnim iskazima i koje u značajnoj, a nekad i u suštinskoj, meri

² Poseban značaj snimanju posmatranog M. Torres pridaje u slučaju posmatranja događaja „koji su nam prostorno bliski ali vremenski retki (na primer majski događaji u 1968. godini u Francuskoj) mogu da iznenade posmatrača, jer on nema iskustva sa njima (a možda ga više neće ni imati)” (Ibid: 113). Ona dodaje da „postoje situacije koje nisu ni retke ni egzotične nego suviše složene ili suviše kratkotrajne da bi bile neposredno posmatrane”, kao i da, „uopšte uzev, audio-vizuelno snimanje treba vršiti radije nego obično posmatranje onda kada društvena situacija zahteva naknadnu analizu i tumačenje”.

utiču na validno razumevanje njihovih sadržaja. Ovaj trend ka povezivanju razgovora i posmatranja (uz snimanje kratkih reakcija koje izmiču aktuelnom opažanju), preko povećavanja preciznosti, povećava i objektivnost prikupljene građe.

(Učesničko) posmatranje i razgovor

Najpoznatija metodološka polemika o odnosu posmatranja i prikupljanja anketnih podataka vođena je sredinom pedesetih godina u *American Sociological Review* i *Human Organizations*, da bi svoje odbleske dobila u oživljenom interesovanju za ovaj odnos krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina, u značajno izmenjenim naučnim i drugim uslovima. A. J. Vidich i G. Shapiro su anketi na uzorcima metodološki protivstavili posmatranje zasnovano na skaliranju posmatrača i primeni sociometrijske metode, proučavajući njihovu efikasnost pri istraživanju prestiža članova lokalne zajednice (Springdalea). Shapiro je stavio naglasak na minimiziranje lične jednačine posmatrača preko njihove obuke. Prema zaključcima analize pomenutih autora, upoređivanje merenja prestiža pripadnika uzorka iz Springdalea preko skalirajućeg posmatranja i preko sociometrije nije „dokazalo” (ovu reč autori stavljaju pod navodnike) validnost nijednog od pomenutih postupaka, ali je osnažilo spremnost istraživača da ih, oba, primenjuju kada mere prestiža. Vidich i Shapiro su istakli da je pri primeni posmatranja obuhvaćen nesrazmeran udeo posmatranih sa niskim prestižom, pa su zaključili da istraživač, i kada ulaže poseban napor da dođe do ljudi sa niskim prestižom, dobija takva znanja o članovima zajednice koja vode prezastupljenosti onih sa visokim prestižom. Ako je u pitanju antropološko istraživanje savremenog društva, koje se u posmatranom aspektu može poistovetiti sa sociološkim istraživanjem, onda najčešće prisutan istraživačev status zaposlenog muškarca, profesionalca iz srednje klase, utiče na kontakte koje će on uspostaviti. Usled toga, pri izboru respondenata (odnosno posmatranih), selektivnost i pristrasnost su izraženije kod posmatrača nego kod anketa-ra. (Vidich and Shapiro, 1955: 22-33).

Vidljivo je da Vidich i Shapiro ovde nisu razmišljali o rigoroznijem plan-skom usmeravanju posmatranja u savremenom društvu, preko primene rafinirani-jih i zahtevnijih uzoraka. Ovde treba imati u vidu da su oni poredili sa anketom samo učesnički oblik posmatranja, koji nameće posebne probleme u vezi sa plan-skim uzorkovanjem, s obzirom na vezanost posmatrača za ulogu koju obavlja u zajednici. Oni, takođe, smatraju, bez dovoljno obrazloženja, da su prikupljeni sirovi anketni nalazi „dublji” od onih dobijenih posmatranjem, ali opravdano pri-mećuju da se „dubina” evidencije dobijene anketnim putem, odnosno posmatra-

njem, menja pri obradi podataka. Naime, upozoravaju da, kada se porede interpretiranje značenja koje daju *desk chair* analitičar anketnih podataka i posmatrač učesnik, analitičar u najboljem slučaju može dati nagađanja, dok se posmatrač može pozvati na bogatstvo svog iskustva o uočenim lingvističkim navikama, stavovima, vrednostima i verovanjima i na taj način obezbediti mnogo bogatiju i možda zvučniju interpretaciju. Metodološki analizirajući proučavanje prestiža u Springdaleu, Vidich i Shapiro zaključili su da se ispostavilo da učesničko posmatranje i anketa na uzorku nisu kompetitivne, nego komplementarne „tehnike”. Naime, anketa pruža reprezentativne informacije, a posmatrač im daje značenje. Prema njihovom mišljenju, ponekad, mada ne često, anketni metodi mogu da posluže testiranju hipoteza koje je razvio posmatrač, posebno tamo gde je replikacija moguća i smislena. Svakako je za žaljenje što u ovom istraživanju, pa samim tim i u iz njega proistekloj metodološkoj analizi, nije bilo zastupljeno i ne učesničko posmatranje. Treba upozoriti da je viđenje problema kod ovih pisaca bilo šire nego što se može učiniti na prvi pogled: oni su naglašavali neophodnost uključivanja i psihološkog i antropološkog pristupa u ovakva istraživanja, naglašavajući potrebu da se pri njihovom planiranju i izvođenju uravnoteže fleksibilnost i objektivnost. Oni su, takođe, ukazali na problem pronalaženje merila koja bi omogućila interkulturalna poređenja. S druge strane, njihovoj pažnji izmakla je mogućnost primene posmatranja pri testiranju hipoteza.

Dve godine kasnije, H. Becker i B. Geer takođe su poredili (samo učesničko) posmatranje i razgovor, analizirajući istraživanje studenata medicine i razmatrajući šta može biti ispušteno iz vida ili pogrešno protumačeno prilikom intervjua sa njima. Becker i Geer bili su mnogo odrešitije usmereni ka prednostima posmatranja u odnosu na Vidicha i Shapiroa. Prema njihovom mišljenju, posmatranjem se dobija najkompletniji oblik sociološkog podatka, to jest, nijedan drugi postupak ne može da pruži u toj meri informativne podatke. Kada je u pitanju učesničko posmatranje, Becker i Geer smatraju da je ono standard za potpunost podataka dobijenih na druge načine, odnosno, da predstavlja model koji pokazuje koje informacije izmiču istraživačima kada koriste druge postupke (Becker and Geer, 1957: 28-32). Prema njihovom mišljenju, za razliku od intervjua, posmatranje omogućava da značenje reči bude shvaćeno sa velikom preciznošću, u kontekstima njihove upotrebe, kroz trajno intervjuisanje koje pokazuje implikacije i nijanse reči. Naime, posmatrač može da čuje termine koje posmatrani (u konkretnom slučaju studenti medicine) nikada ne koriste u običnim intervjuima. Stoga je potrebna imaginacija posmatrača za ovu vrstu tumačenja, pošto se kulturna ezoteričnost grupe može prikrivati iza običnog jezika korišćenog na specijalne načine. Becker i Geer pišu da ljudi intervjui/kinj/i često ne kažu sve što on/a želi da sazna. Podsećaju da postoje uobičajena – regularna – iskustva na koja respondent ne obraća pažnju, ili su ona tako pritajena i nezapažena da ih res-

pondenti nisu svesni, pa ih ni ne saopštavaju intervjuist/kinj/i. A postoje, takode, i događaji koji mogu biti toliko neobični da je ljudima teško da ih verbalno izraze. Pomenuti autori naglašavaju da, za razliku od intervjua, učesničko posmatranje otkriva nesaglasnosti između činjenica, omogućava proveravanje opisa kroz njihovo sučeljavanje sa činjenicama, kao i da otkriva izvrtanja koja intervjuista ne bi otkrio u iskazu respondenta.

Becker i Geer su svesni da posmatranje ima i svoje rizike. Posmatrač prikuplja podatke u situaciji koja nije izolovana ni formalna, kakva je situacija u kojoj se vrši intervju; posmatrač mora biti svestan svojih impresija, od kojih su neke na subliminalnom nivou i koje mu služe da preko njih stvara svoje interpretacije. To, međutim, ima i dobru stranu jer bogatstvo informacija i utisaka senzibilize posmatrača za suptilnosti koje bi prošle nezapaženo pri razgovoru, a koje mogu da usmeravaju dalje posmatranje.

Zaključak ovih autora je da „najveća razlika između dva metoda možda nije toliko što učesničko posmatranje osigurava priliku da se izbegnu greške o kojima je raspravljano, nego što ono obezbeđuje bogati iskustveni kontekst koji navodi na svest o nesaglasnostima ili neobjašnjenim činjenicama, povećava senzitivnost za njihove moguće implikacije i veze sa drugim posmatranim činjenicama, i stoga neprestano navodi na reviziju i prilagođavanje teorijske orijentacije i specifičnih problema u smeru veće relevantnosti za istraživanu pojavu” (Ibid:32).

Ograničavanje poređenja ankete i intervjua s jedne, a posmatranja s druge strane, samo na učesnički oblik posmatranja, dovodi do primedbi od kojih bi se zagovornici prednosti posmatranja lakše odbranili da nisu bili usredsređeni samo na njegov participativni oblik. M. Trow zamera Beckeru i Geer na parohijalnom pogledu na obim i raznovrsnost socioloških problema. Upozorava da isticanje da posmatranje daje više obaveštenja nego bilo koji drugi metod zanemaruje da se neke pojave, kao nacionalne političke kampanje, ne mogu posmatrati. Trow primećuje da predmet istraživanja određuje načine prikupljanja podataka, a da većina istraživanih problema iziskuje druge izvore podataka, a ne učesničko posmatranje. On naglašava da većina problema koji se istražuju zahteva nekoliko različitih načina prikupljanja podataka. Pritom on učesničko posmatranje vidi kao relativno slab „instrument” za prikupljanje podataka o osećanjima, ponašanjima i normativno propisanim odnosima grupe koja se posmatra. Po njegovom mišljenju, „učesničko posmatranje *po sebi* najbliže je tome da bude zadovoljavajuće pri proučavanju malih, izolovanih, relativno homogenih populacija, kao što su primitivna plemena, gde varijacije u karakteru ranog životnog iskustva, i efekti ovih varijacija na sadašnja osećanja i ponašanja, nisu tako velike. Gde su varijacije u iskustvu van područja koje je posmatrano velike, moramo, za većinu problema, koristiti druge metode prikupljanja podataka da bismo ih saznali” (Trow, 1957: 34). Svoju intervenciju u polemici Trow zaključuje ukazujući da nije omalova-

žavanje učesničkog posmatranja kada se obrati pažnja na nekritički entuzijazam koji se izražava kao romantička fascinacija „suptilnošću i bogatstvom“ društvenog života i posebno njegovom „kulturnom ezoteričnošću“ (Ibid: 35). Becker i Geer su u svojoj replici morali da se slože sa insistiranjem na komplementarnosti načina prikupljanja podataka, ali su ostali pri zastupanju stava da posmatranje, uopšte uzev, donosi najpotpunije podatke (Becker and Geer, 1958).

Kada su desetak godina posle ove polemike G. J. McCall i J. L. Simmons sabrali tekstove njenih učesnika, podsetili su da je potpunost evidencije samo jedan od nekoliko kriterijuma koji moraju biti uravnoteženi pri izboru istraživačke procedure. Oni su prethodno prikazanu polemiku tumačili kao Trowovo suprotstavljanje tezi da je učesničko posmatranje nadmoćan postupak pri ostvarivanju svih saznavnih ciljeva. Pritom, McCall i Simmons, napuštajući uže polje razmatranja isključivo učesničkog posmatranja, podsećaju da kada se koriste informanti da kažu nešto o onome što posmatrač nije mogao da posmatra, oni imaju ulogu „posmatračevih posmatrača“. S druge strane, ovi pisci, nagoveštavajući trend danas razvijen u takozvanoj „kvalitativnoj metodologiji“, smatraju da učesničko posmatranje nije istraživački postupak uporediv sa drugim postupcima, kao što su intervju ili ne-učesničko posmatranje. Ono je, prema njihovom mišljenju, pre stil ili strategija istraživanja koji koristi nekoliko metoda i tehnika, pa ga stoga, prema ovom shvatanju, ne treba porediti sa intervjuom, nego sa *interview studies*, ili *observational studies*, *surveys*, *experimental studies etc.* (McCall and Simmons, 1969: 341). Ovde je vidljiv uticaj činilaca koji pre spadaju u organizaciju (i s njom povezan *image*) modernog naučnog rada, nego onih epistemološkog karaktera, pošto je na planu teorije naučnog saznanja veoma teško braniti stav o suštinskim epistemološkim razlikama između učesničkog i ne-učesničkog posmatranja. McCall i Simmons, sumirajući klasične metodološke debate o posmatranju u društvenim naukama, otvaraju prostor za epistemološku dezintegraciju posmatranja kao istraživačkog postupka, nagoveštavajući naše vreme u kojem se „klasični“ postupci sociološkog istraživanja zamenjuju onima sa manje društveno subverzivnog potencijala i sa većom cenom na naučnom i širem društvenom tržištu ideja i znanja. Oni, ipak, u svom epistemološki neosnovanom korenitom podvajanju učesničkog od ne-učesničkog posmatranja navode i razloge strogo naučnog karaktera, zaključujući „da je učesničko posmatranje tip istraživačkog poduhvata koji je najpopularniji i najplodonosniji u istraživanju dinamike svih varijeteta razumno kompaktnih društvenih organizacija“ (Ibid).

Kada je u pitanju ne-učesnički oblik posmatranja, McCall i Simmons su mnogo bliži epistemološki zasnovanim uvidima metodologije društvenih nauka. Oni, za razliku od Vidicha i Shapiroa, upozoravaju da posmatranje služi testiranju hipoteza tamo gde čvršće strukturisani metodi ne mogu da budu upotrebljeni, kao i da služi rekonstrukciji događaja ili serije događaja. Ne ustežu se da ustvrde

da ne-učesničko posmatranje ima i druge uloge, na primer pri stvaranju hipoteza, umesto pri njihovoj verifikaciji, u studijama slučaja, ili u pilot istraživanjima (Ibid: 20). Štaviše, kada pišu o posmatranju uopšte, a ne posebno o učesničkom posmatranju, McCall i Simmons ne ustežu se da ustvrde da je validnost zaključaka u iskustvenom istraživanju relativna stvar i da su nestrukturisano posmatranje i intervjuisanje nekada jedini načini prikupljanja podataka za testiranje hipoteza (Ibid: 21). Podsećaju da, za razliku od istraživača koji se služi anketnim istraživanjem, terenski posmatrač apsorbuje mnogo informacija koje mu se isprva čine irelevantnima, a kasnije može da ih vidi kao krajnje vredne (Ibid: 23). U ovom pogledu oni opravdano pridaju značaj i samoposmatranju, tvrdeći da neposredno samoposmatranje može da bude heuristički veoma vredna „tehnika”. Naime, introspekcija otkriva značajne pojave koje se mogu proveriti posmatranjem drugih ili razgovorom (Ibid: 63).

Prenaglašavanje specifičnosti učesničkih oblika posmatranja razvilo se prirodnim putem u zanemarivanje posmatranja kao istraživačkog postupka i njegovu zamenu „kvalitativnim metodima”, od kojih je danas najviše u praksi prisutan metod slučaja (Cf. Bogdanović, 1993). P. J. M. Verschuren piše da je, kada je reč o „metodima” za generisanje istraživačkih materijala, holističko posmatranje zasnovano na dva tesno povezana uslova: 1. na posmatranju objekta kao celine i 2. na otvorenom stavu istraživača. Pri primeni posmatranja, istraživač prvo posmatra kako objekat reaguje u svom prirodnom kontekstu, radeći istraživanje *in situ*. U ovom smislu je, prema njegovom shvatanju, neposredno vizuelno posmatranje više holističko nego prikupljanje verbalnih iskaza od pojedinaca. Pritom i Verschuren ispunjavanje oba navedena uslova vezuje prevashodno za učesničko posmatranje (Verschuren, 2003: 131). Verschuren, kao i većina metodologa, naglašava neophodnost primene triangulacije da bi se izbeglo bitno sužavanje perspektive (tzv. *tunnel vision*). Naime, svaki postupak otkriva svoje sopstvene aspekte i delove društvene stvarnosti; u tom smislu posmatranje otkriva ponašanje, ali ne i motive za njega. Suprotno važi za razgovor koji otkriva motive, ali ne i ponašanje. Verschuren podseća da su na ovom uvidu Ragin i Yin zasnovali svoje zamisli studija slučaja. Nije, naravno, jasno, a i protivno je duhu vremena, zapitati se zbog čega triangulacija ne bi mogla da uključi i ne-učesničko posmatranje. Prisutna je implicitna pretpostavka da učesnički oblik posmatranja generiše građu, dok je ne-učesnički pogodniji za testiranje postojećih hipoteza, nego za otkrivanje novih znanja. Ovde je vidljiv uticaj svojevremeno vrlo raširenih pogleda C. Ragina iz osamdesetih godina, čije je dejstvo danas utoliko prisutnije ukoliko se manje eksplicira, a više podrazumeva njihova epistemološka osnova (Ilić, 2000).

Stariji metodolozi, oni koji su pisali o terenskom radu, ali koji još nisu zagovarali „metode terenskog rada”, nego su pominjali metode istraživanja društva,

davali su konkretnije predloge. E. C. Huges u ovom je smislu pisao o problemu razdvajanja uloga učesnika i posmatrača, predlažući, kao jedno od rešenja, da se pomenute uloge razdvoje u vremenu. Naime, izveštaj se može pisati godinama kasnije, sa distancom. Kao loša strana ovakvog rešenja javlja se, razumljivo, zaboravljanje, ukoliko je uloga učesnika sprečila posmatrača da načini dovoljno pisanih tragova o svojim opažanjima. Kao drugi način rešavanja ovog problema Huges pominje mogućnost da istraživač bude *part-time* učesnik i *part-time* izveštač, odnosno, ili privatno učesnik i javno izveštač, ili privatno učesnik i tajno izveštač. Razumljivo je da se u slučaju primene poslednjeg od sugerisanih rešenja otvaraju etički problem. No, Huges je nesumnjivo u pravu kada smatra da problem održavanja dobre ravnoteže između ovih uloga leži u samom jezgri sociologije i, zaista, cele nauke o društvu (Huges, 1960: XI-XII). S druge strane, u pitanju su problemi koji prevazilaze okvire učesničkih oblika posmatranja.

U isto vreme kada su McCall i Simmons sumirali polemiku o odnosu posmatranja i drugih istraživačkih postupaka, stvarajući, uz to, presedane na koje će se kasnije nadovezati oni koji će posmatranje utopiti u opštu orijentaciju ka tzv. kvalitativnoj metodologiji, M. Stacey je podsetila da su Vidich i Shapiro u svom poređenju posmatranja sa anketom zaključili da svaki postupak ima svoje prednosti i da su tvrdili da anketa obezbeđuje reprezentativne informacije koje daju značenje podacima koje prikuplja posmatrač. Vidich i Shapiro su smatrali da anketni metodi omogućavaju testiranje hipoteza, (Stacey, 1969: 67), dok su McCall i Simmons opravdano pokazali da ova mogućnost ne izmiče ni posmatranju, ograničavajući je, nažalost, samo na ne-učesničko posmatranje. Stacey je ovde otišla korak dalje. Pišući o analizi podataka dobijenih posmatranjem, ona podseća da, ukoliko je istraživač testirao svoju hipotezu na grupi koju je posmatrao u okviru terenskog rada i o kojoj ima sistematske zapise, on može da vidi šta može da zaključi pomoću statistike i da se vrati traganju za devijantnim slučajevima da bi i preko njih objasnio ponašanje (Ibid: 116)³.

S. D. Sieber se u debate uključio želeći da ojača oba upoređivana postupka tako što će kombinovati svaki od njih sa jedinstvenim kvalitetima onog drugog. Prema njegovom mišljenju, koristi od predložene integracije javljaju se na planu izrade nacrtu istraživanja, sakupljanja podataka i njihove analize (Sieber, 1973:

³ Naime, u istraživanju Banburyja koje Stacey posebno analizira, prvobitni cilj bilo je ispitivanje odnosa između ranijih stanovnika i imigranata. U toku istraživanja videlo se da osnovna socijalna podela ne ide duž linije starinci – imigranti, nego između tradicionalnog društvenog sistema s jedne, i netradicionalnih društvenih grupa s druge strane. Stoga je u ovom istraživanju promenjen sam predmet proučavanja. Stacey primećuje da bi se, da se ustrajalo na prvobitnom predmetu istraživanja, dobile parcijalne korelacije sa mestom rođenja, a izgubili zanimljivi aspekti strukture i kulture gradića i njihove implikacije po klasni sistem i procese društvene promene.

1335). Sieber smatra da je to povezano sa novim stilom društvenih istraživanja; mene njegov pristup podseća na saobražavanje novim modama u nauci izazvanim konjunktturnim razdvajanjem „kvantitativne” od „kvalitativne” metodologije.

Sieber se poziva na uspešna Lazarsfeldova nastojanja da iz komercijalnih predizbornih sondaža i marketinških istraživanja, uz nužna prilagođavanja, napravi akademsko anketno istraživanje. Sieber smatra da se tu radi o dve metodološke „supkulture“, jedne usmerene ka „dubokim, bogatim“ podacima posmatranja, druge prema „tvrdim, za generalizaciju pogodnim“ anketnim podacima. Prema njegovim rečima, to što su zagovornici posmatranja glasniji u kritici anketnih istraživanja, nego što je obrnuto slučaj, govori o njihovoj nesigurnijoj poziciji. Ovaj pisac terenski rad definiše kao učesničko posmatranje, obavljanje razgovora sa informantima i korišćenje dostupnih materijala. Prikazujući polemiku Trowa sa Beckerom i Geer, Sieber prihvata Trowovo protivljenje apsolutizaciji bilo kog pojedinačnog metoda. Trowovom stavu da mnoga sociološka posmatranja mogu da se izvedu samo na osnovu velikih populacija i da su neke „tehnikе” prikladne za pribavljanje jednog tipa informacija, a druge za druge tipove, Sieber pridodaje argumentaciju koju je svojevremeno razvio M. Zelditch (Zelditch, 1962). Naime, pomenuti pisac je pri rešavanju pitanja prikladnosti posmatranja i ankete primenio kriterijume efikasnosti i informativne adekvatnosti u slučaju ankete, učesničkog posmatranja i razgovora sa informantima. Zelditch je ovde mislio na sakupljanje tri vrste podataka: 1. distribucije frekvencija, 2. događaja i istorija i 3. institucionalizovanih normi i statusa. Prema njegovom mišljenju, najbolji postupak za distribuciju frekvencija je anketa ili popis, ali je anketa „nedovoljna i neprikladna“ za istraživanje događaja i istorija. Sieber smatra da je Zelditchev tekst znatno pomogao „medijaciji” između dva istorijski antagonistička stila istraživanja (Sieber, 1973: 1336). On, naime, smatra da se različite tehnike (njegov izraz za anketu i (učesničko) posmatranje – prim.V. I) ne samo uzajamno snaže, nego i da bi trebalo da budu modifikovane za zajedničku upotrebu. Naime, postojalo je mišljenje da velike populacije mogu biti merene samo pomoću ankete, a neverbalizovani normativni obrasci malih grupa samo pomoću posmatranja. Pridajući poseban značaj tvrdnjama Trowa i Zelditcha da priroda problema određuje koji će metod biti primenjen, Sieber izričito dodaje tvrdnju da svaki metod može biti uveliko osnažen pomoću oslanjanja na jedinstvene kvalitete drugog metoda⁴ (Ibid: 1341).

Kada piše o doprinosu terenskog rada anketi, Sieber podseća da anketni istraživači nekada biraju kolektive koji obećavaju maksimiziranje prednosti upo-

⁴ Vidljivo je da Sieber ovde napušta izraz tehnika i da počinje da o razmatranim postupcima govori kao o metodima. S druge strane, on nastavlja da koristi kao sinonime termine terenski rad i posmatranje, povremeno ovde ispuštajući, a povremeno uključujući, ne-učesničke oblike posmatranja.

rednih istraživanja. Upravo pri izradi nacrtu anketnih istraživanja, terenska istraživanja (*i.e.* posmatranje) i neformalni kontakti i znanja koja ona donose mogu da pruže veliki doprinos stvaranju plana anketnog istraživanja (Ibid: 1342). Kada je reč o doprinosima posmatranja anketnim istraživanjima na polju prikupljanja podataka, ovaj pisac razlikuje prethodnu ulogu eksploratornih intervjua i posmatranja od poboljšanja upitnika pomoću kvalitativnog pretestiranja i od dobijanja znanja putem posmatranja koje će omogućiti lakše prikupljanje podataka. Metodološkim razlozima Sieber dodaje i jedan vezan za poboljšanje organizacije anketnog istraživanja: naime, terenski rad često omogućava postizanje legitimnosti istraživanja, preko uticaja na vođe proučavane populacije (Ibid: 1343).

Kada je u pitanju doprinos posmatranja analizi anketnih podataka, Sieber ističe: prvo, da iz terenskog rada može da izraste teorijski okvir koji će da usmerava analizu; drugo, da anketni rezultati mogu da dobiju na validnosti, ili bar na prihvatljivosti, preko provere putem posmatranja i razgovora sa informantima (ovo se u istraživačkoj praksi posebno koristi kada su nalazi iznenađujući ili strategijski); treće, statistički odnosi mogu se interpretirati u odnosu na rezultate posmatranja; četvrto, elementi za izbor anketnih indikatora mogu se zasnivati na posmatranju; peto, spoljna validnost statističkih konstrukata (indikatora) dobija se poređenjem sa skalama posmatranja; šesto, studije slučaja kojima se ilustruju statistički i istorijski tipovi dobijaju se iz terenskih protokola; i, sedmo, provokativni odgovori na upitnike mogu se razjasniti oslanjanjem na terenske beleške (Ibid: 1345).

Kada su u pitanju doprinosi ankete terenskom istraživanju (što kod Siebera najčešće znači: posmatranju), na polju izrade plana terenskog istraživanja, ovaj pisac ističe: kada se biraju kolektivi za studije slučaja može se osloniti na statistički profil populacije koja sadrži jedinice koje će biti posmatrane (Ibid.: 1350); zatim, lakše se biraju kolektivi koji će biti posmatrani sa različitih mesta na kontinuumu ustanovljenom anketnim putem; potom, prethodno anketno istraživanje može da uputi terenski rad na devijantne slučajeve, pa onda terenski istraživač može da ove slučajeve podvrgne intenzivnom posmatranju (Ibid.: 1352); ukratko, anketa pomaže terenskom radu na području izrade plana istraživanja tako što identifikuje i reprezentativne i nerepresentativne slučajeve (prvi, prema autorovoj interpretaciji, služe dobijanju generalizacija, a drugi teorijski rafiniraju terensko istraživanje).

Kada je reč o doprinosu ankete prikupljanju podataka u terenskom istraživanju, ovaj pisac podseća da terenski istraživač često posvećuje suviše vremena i pažnje posmatranju elita i njihovih pripadnika, a anketno istraživanje mu daje sistematska obaveštenja o celom stratumu; drugim rečima, ako se anketni rezultati pojave u sredini terenskog rada, može se promeniti procedura prikupljanja podataka, tj. posmatranja. To znači da anketa ispravlja *elite bias* i podzastupljenost

nekih grupa pri posmatranju. Vidljivo je da Sieber rešava problem koji se pokazao pri istraživanju Springdalea. Anketa, takođe, doprinosi analizi terenskog materijala prikupljenog u kvalitativnom obliku. Osim toga, anketa ispravlja *holistic fallacy*, odnosno grešku *pars pro toto*, tj. zaključivanje o celini zajednice na osnovu posmatranja samo jednog njenog dela. Ona, takođe, pokazuje granice opštosti pojedinačne opservacije. Ankete, takođe, služe proveru terenskih interpretacija. Napokon, rezultati ankete mogu da bace novo svetlo na rezultate posmatranja. Anketa može da donese neočekivane nalaze (*serendipities*), ili da pokaže da su neki rezultati posmatranja pogrešno interpretirani.

Sieber otvara važno pitanje: šta prvo izvesti – anketu ili terensko posmatranje. Zaključuje da, ako se želi da terenski rad doprinese formulisanju teorijske strukture, on treba da prethodi izradi plana ankete. Ali, ako je cilj terenskog posmatranja da razjasni i proširi nalaze ankete, on će joj uslediti. Načelno posmatranje, optimalno rešenje jeste istovremeno izvođenje terenskog rada i ankete u toku trajanja projekta, nezavisno od toga koji je primarni metod prikupljanja podataka (Ibid: 1357).

Sieber je potpuno u pravu kada upozorava da čak i velika anketna istraživanja mogu imati koristi od terenskog posmatranja. Na primer, svaki *n*-ti intervjuista može biti obučen da obavi posmatranje ili da proširi razgovor. Ispitivanje mogućih istraživačkih situacija i posebnih delova uzoraka koji bi se ovako proučavali ostaje za neki kasniji tekst.

Posmatranje i metod slučaja: kulminacija novih trendova

Zanimljivo je uporediti Sieberovo shvatanje odnosa posmatranja i ankete sa Yinovim pogledom na odnos posmatranja sa metodom slučaja⁵. Ovde se radi o dve metodološke kulture, formirane, tokom vremena, pod uticajem unutarnaučnih činilaca, kao i usled upliva okolnosti koje su uticale na smanjivanje „subverzivnog“ potencijala i probojnosti ranije sociološke metodologije, pa i same sociologije. Yin polazi od teze da je studija slučaja jedan od nekoliko načina izvođenja sociološkog istraživanja, uz eksperimente, ankete, istorije i analizu arhivskih informacija (Yin, 2003: 1). Primetno je da pisac ovde izostavlja posmatranje i analizu sadržaja (Cf. Ilić, 2011; Ilić, 2012). Prema Yinovom mišljenju, studija slučaja uživa prednost pri proučavanju savremenih događaja u kontekstu stvarnog života; ona može da ispuni eksploratorne, deskriptivne i eksplanatorne saznajne zadatke.

⁵ Videlo se da je Verschuren već nagovestio danas preovlađujući pogled na ovo pitanje. A R. K. Yin nesporno je klasik takozvane kvalitativne metodologije. U ovom napisu koristi se treće izdanje njegove knjige. O Yinovim pogledima na metod slučaja (kojeg on naziva studija slučaja) Cf. Bogdanović, 1993).

Jedva da treba precizirati da je posmatranje više od metoda slučaja vezano za istraživanje savremenih događaja. Yin smatra da je, za razliku od etnografskog dugotrajnog posmatranja ili učesničkog posmatranja, kod studija slučaja moguće obaviti istraživanje za kraće vreme, ponekad bez napuštanja biblioteke, telefona ili interneta; i pored toga, zapaža pisac, još uvek u metodološkim tekstovima postoji brkanje studija slučaja sa učesničkim posmatranjem (Yin, 2003: 11-12).

Studiju slučaja od, inače srodnih, etnografskog metoda ili od utemeljene teorije razlikuje preliminarno razvijanje teorija pre prikupljanja podataka (Ibid: 28). Prema mišljenju ovog pisca, „zahtevi koje studija slučaja nameće Vašem intelektu, *ego*-u i osećanjima daleko su veći nego oni koje nameće bilo koja druga istraživačka strategija“ (Ibid: 58). Ovo Yinovo zapažanje pre važi za ovladavanje kvalitativnom građom dobijenom bilo kojim postupkom jer je nju relativno teško misaono kontrolisati u njenoj celini, nego posebno za studiju slučaja. Pošto je prvobitno isključio posmatranje iz „načina izvođenja sociološkog istraživanja“, pisac kasnije razmatra njegov odnos sa studijom slučaja, pa čak ovu potonju određuje preko povezivanja sa osobinama onog prvog: kao i posmatranje, i studija slučaja podrazumeva stvaranje protokola pre izlaska na teren. Yinov pogled na posmatranje suštinski otkriva njegovo shvatanje evidencije za studije slučaja, koja „može doći iz šest izvora: dokumenata, arhivskih izvora, intervju, neposrednog posmatranja, učesničkog posmatranja i fizičkih artefakata“ (Ibid: 83).

Yin tabelarno pokazuje svoje shvatanje prednosti i ograničenja šest navedenih izvora podataka (Ibid: 2003: 86). Kao prednosti „neposrednog posmatranja“ navodi stvarnost – događaji se posmatraju u stvarnom vremenu – i kontekstualnost – događaj se posmatra u kontekstu. Ograničenja „neposrednog posmatranja“ pisac vidi u utrošku vremena, selektivnosti (osim u slučaju širokog obuhvata), refleksivnosti (događaj se može tumačiti drugačije nego što je opažen) i visokim troškovima po pojedinačnom posmatraču.

Učesničko posmatranje, kao, po Yinu, u odnosu na neposredno posmatranje zaseban izvor evidencije za studiju slučaja, deli neke prednosti „neposrednog posmatranja“, ali, dodatno omogućava i uvid u interpersonalno ponašanje i njegove motive. Ono pruža i „intrinzične“ informacije, odnosno obaveštenja iz insajderske perspektive. Kad su u pitanju ograničenja učesničkog posmatranja, ona su, takođe, delom, zajednička sa onima „neposrednog posmatranja“, a specifični hendikep predstavljaju posmatračeve predrasude usled navodne istraživačke manipulacije događajima. Yin se ovde poziva na Beckera, pominjući, uz to, i problem da se učesnik posmatrač nađe na pravom mestu u pravo vreme u grupi koju posmatra. Dok Yin „neposrednom posmatranju“ pridaje pre svega pomoćnu ulogu pri izvođenju studija slučaja, u kojem, radi povećavanja pouzdanosti, treba koristiti više posmatrača, učesničko posmatranje, određeno kao „poseban način posmatranja u kojem niste isključivo pasivni posmatrač“, vezuje prvenstveno za

antropološka istraživanja i proučavanja velikih organizacija. Ono omogućava dostupnost informacija o grupama kojima se ne može prići na drugi način.

Yinovo dekomponovanje posmatranja na učesničko i „neposredno“ ne znači nužno njihovo tretiranje kao specijalnih postupaka, nego prvenstveno kao posebnih izvora evidencije različite vrste potrebne za izvođenje studije slučaja. Ovo ne mora biti sporno, pošto metod slučaja predstavlja u isto vreme istraživački postupak i postupak analize uzročnih odnosa koji se koristi različitim izvorima i načinima prikupljanja podataka (Cf. Bogdanović, 1993). Međutim, dekomponovanje posmatranja na „neposredno“ i „učesničko“ otkriva nepoznavanje ili bar zanemarivanje epistemoloških osnova i karakteristika istraživačkih postupaka. Poznata metodološka zamisao V. Milića u ovom se pogledu otkriva kao epistemološki nesavrnjivo nadmoćna (Milić, 1978). S druge strane, Yinov pogled na posmatranje istovremeno pokazuje vezu sa nesnalaženjima ranijih metodologa iz prikazanih klasičnih rasprava i pojačavanje epistemološki neutemeljenih ili nedovoljno utemeljenih distinkcija koje su se u njima javljale. Opadanje prisustva posmatranja u istraživanjima, kao i njegovo zanemarivanje na planu metodološke kritike istraživačkih postupaka, podudarili su se sa opadanjem uloge sociologije kao nauke koja otkriva latentne funkcije društvenih pojava i nameravane posledice društvene akcije. Jačanje konformističkih trendova olakšano je ranije nedovoljno uspešno rešenim ispitivanjima odnosa posmatranja i drugih istraživačkih postupaka. Ne osporava se legitimnost metoda slučaja, niti smeta fascinacija njegovih zagovornika ovom „istraživačkom strategijom“. Bez tog psihološkog nastrojenja bilo bi manje motiva za unapređenje samog metoda slučaja, kao potrebnog i istraživački mnogostruko dokazanog. Zagovornici „kvalitativnog istraživanja“ ponekad uverljivo traže vrlo rigoroznu primenu „kvalitativnih istraživačkih metoda“ (Becker, 1996). Smeta odsustvo uvida u specifičnost posmatranja i u temeljno epistemološko jedinstvo ovog postupka nezavisno od toga koji se njegov oblik analizira ili primenjuje. „Uvid u interpersonalno ponašanje i njegove motive“ ne izmiče nužno „neposrednom posmatranju“, osim ukoliko se ono izvodi sasvim izolovano od drugih istraživačkih postupaka, što je redak slučaj, ako se izuzmu etološka i psihološka istraživanja⁶.

Ne može se ovde razmatrati veza danas preovlađujućeg nastrojenja sa problemima logike sociološkog istraživanja izraženim kroz sadašnju prevlast ne-

⁶ Ovde se ne zapostavlja razlika između učesničkog i neučesničkog posmatranja. O njoj će drugom prilikom posebno biti reči. Zapazio je još J. Burckhardt: „Koliko je zemaljskog zbivanja morao Dante da promatra pažljivo i sa učestvovanjem, da bi mogao da opiše posve čulno istinski pojave s onog svog drugog svijeta? Znamenite slike rada u venecijanskom arsenalu, pa slika kako se slijepci oslanjaju jedan na drugog pred crkvenim vratima i sl., nisu ni izdaleka jedini dokazi te vrste, već njegovo umijeće, da prikaže duševno stanje u spoljašnjoj kretnji, pokazuje veliki i ustrajni studij života“ (Burckhardt, 1953: 194).

kritičkog induktivizma, očiglednu, bez obzira na sve zahteve i pretenzije za eksplanatornom ulogom „studija slučaja“ ili cele „kvalitativne metodologije“. Iza potiskivanja i epistemološki neprihvatljivog zanemarivanja specifičnosti posmatranja, kao i iza njegovog epistemološki neopravdanog dekomponovanja, nalazi se, u osnovi, novi oblik empirizma u društvenoj nauci. Današnjem društvu, ili, tačnije, onim njegovim delovima koji vrše bitan uticaj na organizaciju naučne delatnosti, manje je potrebna teorijski razvijena i, u logičkom pogledu, hipotetički-deduktivno zahtevna sociologija, nego što je bio slučaj u vreme kada se činilo da dominantni oblici organizacije tog društva imaju realnu istorijsku alternativu.

Bilo bi posve pogrešno ova zapažanja vezana za razloge istraživačkog potiskivanja i metodološkog dekomponovanja posmatranja vezivati samo za takozvanu kvalitativnu metodologiju. Istina, njenim zagovornicima je lakše da se nadovežu na ranije metodološko prenaplašavanje navodnih epistemoloških razlika između učesničkih i ne-učesničkih oblika posmatranja, nego što je slučaj sa pristalicama rivalske orijentacije. Suštinski izvor potiskivanja „subverzivnih“ socioloških istraživačkih postupaka nije u kvalitativnoj orijentaciji, nego u empirizmu i u promenjenoj društvenoj ulozi sociologije koja pospešuje empirizam. Ovo nije svojstveno samo sociologiji: M. V. Angrosino i K. A. Mays de Perez ističu da različiti antropolozi posmatrači mogu da, sledeći iste procedure, dođu do vrlo različitih observacija i zaključaka (Angrosino and Mays de Pérez, 2000: 689). Ovo samo po sebi nije sporno, ali subjektivizam i empirizam na planu shvatanja i primene posmatranja u socijalnoj antropologiji zahtevaju da budu ispitani u posebnom napisu.

Literatura:

- Angrosino, M. V. and K. A. Mays de Perez. 2000. "Rethinking observation: From method to context", in: Denzin, N. K. and I. S. Lincoln (eds.). 1998. *Strategies of Qualitative Inquiry*. London; New Delhi: Thousand Oaks; SAGE.
- Becker, H. S. and B. Geer. 1957. "Participant Observation and Interviewing". *Human Organizations*, 16 (Fall): 28-32.
- Becker, H. S. and B. Geer. 1958. "Rejoinder". *Human Organizations*, 17 (Fall): 39-40.
- Becker, H. S. 1996. "The Epistemology of Qualitative Research", in: Jessor, R., A. Colby and R. A. Shweder (eds). *Ethnography and Human Development: Context and Meaning in Social Inquiry*. 53-71. Chicago: University of Chicago Press.
- Blee, K. and V. Taylor. 2002. "Semi-structured Interviewing in Social Movement Research", in: Klandermans, B. and S. Staggenborg (eds.) *Methods of Social Movement Research*. 92-117. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Bogdanović, M. 1993. *Metodološke studije*. Beograd: IPS.

- Branković, S. 2009. *Metodi iskustvenog istraživanja društvenih pojava*. Beograd: Megatrend univerzitet
- Bryman, A. 2001. *Social Research Methods*. Oxford: Oxford University Press.
- Burckhardt, J. 1953. *Kultura renesanse u Italiji*. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Burges, R.G. 1984. *In the Field*. London: George Allen and Unwin.
- Denzin, N. K. and I. S. Lincoln (eds.). 1998. *Strategies of Qualitative Inquiry*. London; New Delhi: Thousand Oaks; SAGE.
- Diflo, M-T. 1971. „Audio-vizuelni metod i prikupljanje podataka u sociološkim istraživanjima”. *Sociološki pregled*, Vol V, No.1: 110-123.
- Festinger, L. and D. Katz (eds.). 1953. *Research methods in behavioral sciences*. New York: The Dryden Press.
- Heath, C. C. 1982. “The display of recipience: an instance of a sequential relationship between speech and body movement”. *Semiotica*, 42: 147-167.
- Heath, C. C. 1986. *The Partnership: Essays in the Social Organisation of Speech and Body Movement in the Medical Consultation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hockings, P. (ed.). 1975. *Principles of Visual Anthropology*. The Hague: Mouton.
- Huges, E. C. 1960. “Introduction: The place of field work in social science”, in: Junker, B. J. *Field Work – An Introduction to the Social Sciences*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Ilić, V. 1998. *Oblici kritike socijalizma*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin”.
- Ilić, V. 2000. „Kvantitativna i kvalitativna orijentacija u uporednim istraživanjima”. *Sociologija*, 42, no.4: 247-269.
- Ilić, V. 2011. „Prvi aleksandrinski tekst o analizi sadržaja u sociologiji”. *Sociologija*, LIII, No. 4: 453-474.
- Ilić, V. 2012. „Drugi aleksandrinski tekst o analizi sadržaja”. *Sociologija*, Vol LIV, No. 3: 481-500.
- Katz, D. 1953. “Field Studies”, in: Festinger, L. and D. Katz (eds.). *Research methods in behavioral sciences*. New York: The Dryden Press.
- Krueger, R. and M. A. Casey. 2000. *Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research*, 3rd edn. London: Sage.
- Madge, J. 1957. *The Tools of Social Science*. London; New York; Toronto: Longmans; Green and Co.
- Malinowski, B. 1967. *A Diary in the Strict Sense of the Term*. London: Routledge and Kegan Paul.
- McCall, G. J. and J. L. Simmons (eds.). 1969. *Issues in Participant Observation – A Text and Reader*. Massachusetts: Reading; California: Menio Park; London: Don Mills; Ontario: Addison-Wesley Publishing Company.
- Mead, M. 1977. *Letters from the Field, 1925-1975*. New York: Harper and Row.
- Milić, V. 1978. *Sociološki metod*. Beograd: Nolit.

- Munday, J. 2006. "Identity in Focus: The Use of Focus Groups to Study the Construction of Collective Identity". *Sociology*, Vol. 40, No.1: 89-105.
- Siebert, S. D. 1973. "The Integration of Fieldwork and Survey Methods". *American Journal of Sociology*, Vol. 78, No. 6: 1335-1359.
- Sharrock, W. 1989. "Ethnomethodology". *British Journal of Sociology*, vol. 40, no. 4: 657-677.
- Stacey, M. 1969. *Methods of Social Research*. Oxford; London; Edinburgh; New York; Toronto; Sydney; Paris; Braunschweig: Pergamon Press.
- Stone, P. J., D. C. Dunphy, M. S. Smith and D. Ogilvie with associates. 1966. *The General Inquirer: A Computer Approach to Content Analysis*. Cambridge, Massacushets; London, England: Massacushets Institute of Technology; The M-I-T. Press.
- Trow, M. 1957. "Comment on 'Participant Observation and Interviewing: A Comparison'". *Human Organizations*, 16 (Fall): 33-35.
- Verschuren, P. J. M. 2003. "Case study as a research strategy: some ambiguities and opportunities". *International Journal of Social Research Methodology, Theory and Practice*, Vol. 6, No. 2 (April – June): 121-139.
- Vidich, A. J. and G. Shapiro. 1955. "A comparison of participant observation and survey data". *American Sociological Review*, vol. 20, no. 1: 28-33.
- Yin, R. K. 2003. *Case Study Research: Design and Methods*. London; New Delhi: Thousand Oaks; Sage.
- Zelditch, M. 1962. "Some Methodological Problems of Field Studies". *American Journal of Sociology*, 67 (March): 566-576.

II

PROMENE DRUŠTVENO-EKONOMSKIH STRUKTURA

Marija Babović

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

**PROMENE U EKONOMSKIM STRATEGIJAMA
DOMAĆINSTAVA U SRBIJI 2003-2012: EKONOMSKO DELANJE
PRIPADNIKA RAZLIČITIH DRUŠTVENIH SLOJEVA U
USLOVIMA RASTA I RECESIJE**

**CHANGES IN ECONOMIC STRATEGIES OF HOUSEHOLDS
IN SERBIA 2003-2012: ECONOMIC ACTION OF SOCIAL
STRATA DURING GROWTH AND RECESSION**

Summary

The analysis of economic strategies of households in Serbia during 2003-2012 focuses on the exploration of modes through which they adjust their economic action to the socio-economic context marked firstly by reforms and positive economic growth and later by the recession grounded in unsuccessful transformation and effects of global economic crisis of liberal capitalism which has spread from the core to the semi-periphery. Comparative data for three years: 2003, 2007 and 2012 were obtained through surveys conducted upon national representative samples¹ and they indicate significant changes in economic strategies of households. At the beginning of this period, pro-active strategies (market oriented labour strategies) were prevailing over passive-defensive ones (lack of economic activities or action limited to non-market labour strategies). Besides, diversified strategies which combine formal employment with various forms of irregular work were frequent. Findings from 2007 survey indicated significant changes in the form of increased formal employment, particularly among middle strata, and decrease of passive-defensive strategies and irregular work. Findings from the 2012 survey indicate

¹ These surveys have been conducted by The Institute for Sociological Research of the Faculty of Philosophy, University of Belgrade, with support of the Ministry of education, science and tehnological development RoS, or corresponding ministries from previous periods.

certain 'contraction' of economic activities of households in the context of economic crisis, and the increase of passive-defensive strategies, together with decrease of irregular forms of work and diversified strategies. These changes were accompanied by deterioration of economic position of intermediate and non-qualified workers strata. Contraction of economic activities and their narrowing to formal employment (for some strata mostly in the public sector) was followed by the increase of intra-strata homogeneity and sharper inter-strata differences.

Uvod

Proučavanje socio-ekonomskih strategija domaćinstava i pojedinaca u Srbiji sprovodi se periodično od 2000. godine sa namerom da se steknu uvidi u načine na koje pojedinci i domaćinstva oblikuju svoje ekonomsko delanje u kontekstu intenzivnih društvenih promena. Ovakva istraživanja do sada su sprovedena u pet navrata² (2000, 2002, 2003, 2007. i 2012. godine), ali, usled promena u metodologiji, potpuna longitudinalna uporedivost moguća je tek za poslednja tri ciklusa³.

Analiza predložena u ovom tekstu naslanja se na nalaze prethodnih istraživanja koji su ukazali na značajne promene u ekonomskim strategijama društvenih aktera u Srbiji u periodu između 2000. i 2007. godine. U osnovi, pokazalo se da su na kraju perioda „blokirane postsocijalističke transformacije“ ove strategije bile tipične „strategije opstanka“, koje su obeležene izvesnom polarizacijom na pasivne i proaktivne (Babović i Cvejić, 2000, 2002). Domaćinstva koja su bila ekonomski pasivna, nastojala su da obezbede svoju reprodukciju redukcijom potreba i oslanjanjem na mreže podrške, dok su u proaktivnim, radno intenzivnim domaćinstvima članovi bili višestruko angažovani u različitim oblicima rada, vrlo često neformalnog. Nalazi s početka „odblokirane“, „reaktivirane“ postsocijalističke transformacije iz 2003. godine (Babović, 2009) ukazali su da je došlo do promena u pravcu većeg radnog angažovanja i to u zoni formalnog tržišta rada, ali su ekonomske strategije domaćinstava i dalje nosile obeležja iz perioda „opstanka“ – puno diversifikovanih oblika rada u kojima se članovi domaćinstva angažuju, uz značajno učešće neformalnih oblika rada. Ovako diversifikovane

² Prvi put u saradnji Centra za proučavanje alternativa i Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, a potom u okviru istraživačkih projekata Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta koja su finansirana sredstvima ministarstava koja su bila nadležna za nauku i obrazovanje.

³ To ne znači da se uvidi iz ovih istraživačkih faza ne mogu porediti sa ranijim nalazima, već da se ne mogu porediti dosledno uz upotrebu istih mera i tipologija.

ekonomske strategije bile su povezane sa nekristalizovanim socijalnim položajima društvenih slojeva jer je upravo ekonomska strategija domaćinstva intervenisala u odnose između ekonomskog, kulturnog i socijalnog kapitala domaćinstva koji su uzeti kao pokazatelji statusne konzistencije. Nalazi istraživanja iz 2007. godine pokazali su da je, u međuvremenu, došlo do značajnih promena, pre svega za pripadnike srednjih slojeva. Na agregatnom nivou, došlo je do promena u rasprostranjenosti tipova ekonomskih strategija, pa ne samo da su proaktivne, radne strategije, povećale zastupljenost, nego su po prvi put od kada se ova istraživanja sprovode, strategije fokusirane na formalnu zaposlenost postale najzastupljeniji tip strategija kod svih slojeva izuzev NKV radnika i poljoprivrednika (Babović, 2010). Pored toga, nalazi su jasno ukazali da je došlo i do veće statusne konzistencije kod slojeva koji beleže porast strategija formalne zaposlenosti. Ove promene u ekonomskim strategijama domaćinstava odigrale su se u kontekstu početnog zamaha reformi tokom kojega su ostvarivane relativno visoke stope ekonomskog rasta uz početnu konsolidaciju tržišta rada nakon inicijalnih pogoršanja u jeku privatizacije.

U međuvremenu je došlo do značajnih promena u društvenom kontekstu. Izbijanje svetske ekonomske krize samo je potkopalo slabe temelje ekonomskog sistema čija reforma nije daleko odmakla. Pokazalo se da ekonomski rast nije održiv jer se zasnivao pretežno na vremenski i resursno ograničenoj privatizaciji i podsticanju potrošnje.

Zadatak analize izložene u ovom tekstu upravo je da sagleda da li i na koji način su se iznova desile promene u ekonomskim strategijama domaćinstava u takvom kontekstu. U tom cilju, u istraživanju i analizi su primenjeni isti metodi, definicije i mere kao i u prethodna dva izraživačka ciklusa, sa namerom da se obezbede uporedivi uvidi u promene u rasprostranjenosti različitih tipova ekonomskih strategija na nivou celog uzorka, kao i kod različitih društvenih slojeva, te uoče i efekti po njihov materijalni položaj, ali i šire, statusnu konzistentnost, koja je sagledavana kroz povezanost kulturnog kapitala, položaja na tržištu rada i ekonomskih ishoda sagledanih kroz materijalni položaj domaćinstva. Trendovi uočeni u ovom periodu ukazali su na *povećanu kristalizaciju socijalnih položaja (posebno na vrhu socijalne lestvice), ali su u celini ekonomske strategije i dalje reprodukovale nekristalizovane socijalne položaje za većinu domaćinstava*. To je bilo evidentno ne samo iz podataka o nedovoljnoj konzistentnosti slojnog i ekonomskog položaja, već i iz podataka o tipovima strategija koje ukazuju na izrazito heterogene položaje članova domaćinstva u sistemu socijalne reprodukcije. Efekat povećanja statusne konzistentnosti u višim i srednjim slojevima odrazio se i u formi povećanja unutarслоjne homogenosti u srednjim slojevima (sa stanovišta tipova ekonomskih strategija i materijalnog položaja), te povećanju međuslojne diferencijacije (više o tome u Babović, 2010).

Potrebno je napomenuti da nalazi koji su predloženi u ovom tekstu nipošto ne iscrpljuju moguće uvide u stanje jer je zbog ograničenog prostora ovde moguće zabeležiti samo najvažnije pokazatelje i trendove. Stoga će, nakon definisanja teorijsko-metodološkog okvira i ukazivanja na promene u relevantnom društveno-ekonomskom okruženju, nalazi biti predloženi u dva ključna aspekta: promena u distribuciji i karakteristikama osnovnih tipova ekonomskih strategija, a potom i na specifične obrasce promena kod različitih društvenih slojeva, te efekte tih promena po njihov materijalni položaj i statusnu konzistentnost.

Longitudinalno proučavanje ekonomskih strategija domaćinstava – teorijsko-metodološki okvir

Teorijsko-metodološki okvir proučavanja socio-ekonomskih strategija domaćinstava u Srbiji više puta je detaljno prikazan (Babović, 2004, 2009, 2010), pa će ovde biti ukazano samo na najvažnije elemente koji su od značaja za razumevanje izloženih nalaza. S obzirom da je reč o relativno složenom teorijskom modelu koji dovodi u vezu okruženje, strukturni položaj domaćinstva, resurse i potrebe koji u međusobnoj interakciji utiču na oblikovanje socio-ekonomskih strategija usmerenih na očuvanje ili promenu položaja domaćinstva (pogledati grafički prikaz modela u Babović, 2009), nije moguće u okviru teksta ovog obima obuhvatiti sve aspekte ovog problema. Kao što je naznačeno u uvodnim napomenama, ovoga puta će pažnja biti usmerena primarno na promene u distribuciji različitih tipova strategija kod različitih društvenih slojeva, njihove efekte na materijalni položaj i statusnu konzistentnost, u kontekstu promena u društveno-ekonomskom okruženju.

Strategije su shvaćene kao *relativno stabilni obrasci ekonomske akcije usmereni na prikupljanje i (re)distribuciju ekonomskih resursa (uključujući i konvertovanje različitih formi kapitala) u cilju obezbeđivanja socijalne reprodukcije domaćinstva na postojećem socijalnom položaju, ili pak promene socijalnog položaja* (Babović, 2004). Profilisanje ekonomskih strategija u velikoj meri je determinisano odnosom između resursa i potreba (odnosno ciljeva) domaćinstva. Resursna osnova domaćinstva je određena njegovim strukturnim položajem, odnosno položajem u globalnom sistemu socijalne reprodukcije koji predstavlja kombinaciju položaja individualnih članova u sistemu reprodukcije, kao i ukupnih raspoloživih resursa. Resursna osnova domaćinstva obuhvata ekonomski kapital (uključujući finansijske resurse, nepokretnu i pokretnu imovinu, sredstva za proizvodnju i sl), kulturni kapital (koji u širem obliku uključuje vrednosti, norme i socijalnu svest članova, pored obrazovanja i veština), socijalni kapital (socijalne mreže koje članovi domaćinstva mogu aktivirati u ostvarivanju određenih

ciljeva, uključujući i moć tih mreža) i radni potencijal (broj radno sposobnih članova domaćinstva). Resursi domaćinstva trebalo bi da omoguće zadovoljavanje materijalnih, kulturnih i socijalnih potreba članova.

Ovaj odnos između resursa i potreba u domaćinstvu može biti u stanju ravnoteže (bilo statičke u kojoj se reprodukcija odvija na istom nivou i sa istom strukturom resursa i potreba, ili dinamičke, u kojoj promene u potrebama prate promene u resursima i obrnuto, uz uslov da su resursi dovoljni za postojeće potrebe) ili u stanju deprivacije (kada resursi nisu dovoljni za zadovoljavanje potreba). U nastojanju da usklade resurse i potrebe, domaćinstva mogu profilisati strategije usmerene na promene u resursima, potrebama, okruženju ili simultano u više navedenih dimenzija. Izbor, pak, strategije zavisi od strukture šansi sa kojom se domaćinstva određenog položaja i datih resursa suočavaju. Ishod ovih strategija može biti prosta reprodukcija na istom položaju, ili promena položaja bilo uzlazna ili silazna (u slučaju neuspešnih ili neadekvatnih strategija⁴).

Imajući u vidu navedene pretpostavke, pristup ekonomskih strategija ne samo da pruža uvide u ekonomsko delanje domaćinstava i pojedinaca u kontekstu njihovih strukturnih položaja, već omogućava i *razumevanje sistemskih promena koje, u različitom stepenu, za različite društvene grupe otvaraju šanse za ekonomsku akciju u okviru sistema ekonomske reprodukcije društva*. Upravo je zbog toga važno ukazati na karakteristike društvenog konteksta unutar kojega se posmatraju promene u ekonomskim strategijama domaćinstava. Pored toga, ovaj pristup omogućava da se iz specifičnog ugla sagledaju procesi kristalizacije društvenih položaja na stratifikacijskoj lestvici, u smislu konzistencije povezanosti obrazovanja, zanimanja i materijalnog položaja⁵.

⁴ Neuspešnost strategija može da proističe iz nesposobnosti domaćinstva da profilise odgovarajuće „uspešne” strategije ili iz strukturno-sistemskih ograničenja koja za datu grupu ne otvaraju mogućnosti profilisanja uspešnih strategija.

⁵ Poredeći nalaze iz istraživanja o društvenoj strukturi iz 1989, 1997. i 2003. godine, Lazić i Cvejić (2004), zaključuju da je na kraju socijalističkog perioda ekonomska diferencijacija klasa bila najjasnija i da je unutrašnja homogenost klasa bila najjača (Lazić i Cvejić, 2004: 57-58). Autori tvrde da je u periodu blokiranе transformacije usledilo opadanje konzistentnosti materijalnog položaja društvenih slojeva, kao i da je došlo do smanjivanja razlika između slojeva. Autori zaključuju da društveni poredak na početku dvehiljaditih godina još uvek nije dovoljno profilisan kako bi se postigla jasnija kristalizacija položaja, kao i da višegodišnje ekonomsko opadanje, visoka nezaposlenost, narasla neformalna privreda i nerazvijeno tržište rada još uvek ne omogućavaju da dođe do konzistentnije povezanosti obrazovanja, zanimanja i materijalnog položaja, koja bi označila stabilizovanje novog tipa društvenih odnosa (Ibid.: 58).

Društveni kontekst profilisanja strategija: ekonomska kriza ili neuspešna transformacija?

Kao poluperiferijsko društvo sa zakasnelom i otežanom postsocijalističkom transformacijom, društvo Srbije suočeno je sa velikim razvojnim teškoćama. U naporima da se sagledaju promene u ekonomskoj akciji unutar opsežnih procesa društvenih promena, u okviru longitudinalnog proučavanja ekonomskih strategija domaćinstava u Srbiji, razlikuju se tri perioda nakon sloma socijalizma: period blokirane transformacije tokom devedesetih, period reaktivirane, odblokirane transformacije od 2000-2008. i period ekonomske krize, recesije, kako se uobičajeno naziva faza nakon izbijanja svetske ekonomske krize 2008. godine, čiji su se efekti osetili u Srbiji početkom 2009. godine. O fazi blokirane transformacije tokom devedesetih napisane su brojne analize (Bolčić, 2003; Lazić, 1995, 2000; Bolčić i Milić (ur.), 2002.). Društvo Srbije u ovoj početnoj fazi sputane transformacije odlikovala je snažna recesija koja je bila posledica ratnih angažovanja i sankcija međunarodne zajednice, ali i loših ekonomskih politika, drastičnog opadanja industrijske proizvodnje, spore i problematične privatizacije, visokog učešća neformalne ekonomije, disfunkcionalnih institucija i sl. U celini, društvo se u ovom periodu opisuje kao „razoreno društvo“, odnosno društvo u kome se *dezintegrišu društvena struktura, sistem i kultura, društvo u kome su ključne društvene institucije „prazne“* (prestaju da obavljaju funkcije, aktivnosti, postaju prazne društvene forme), *društvo u kome se poništavaju i obesmišljavaju bazične društvene uloge, stavlja van snage sistem društvenih pravila, a umesto društvenih delanja u okviru institucija prevagu dobijaju kvazi ili para-fenomeni koji izmiču društvenoj kontroli* (Bolčić, u štampi).

Drugi period predstavlja fazu intenziviranja reformi, ili „odblokiranja transformacije“ (Cvejić i Lazić, 2004; Bolčić, 2004.) koja je trajala od 2001. do 2008. godine. Ova faza obeležena je reformskim inicijativama koje su bile usmerene na uspostavljanje novih institucija, pravila sistema, odnosno koje su imale za cilj da oblikuju novo društvo po modelu kapitalizma.

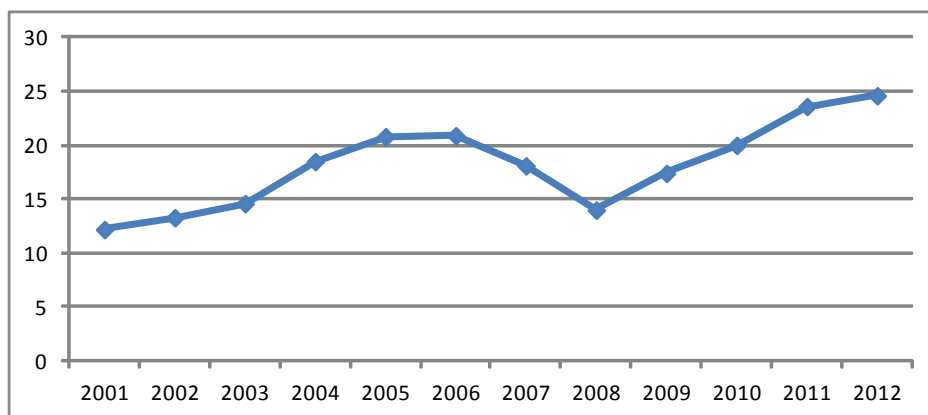
Na površini, ove promene su se u ekonomskoj sferi manifestovale kroz dinamični ekonomski rast, ekonomsko restrukturiranje u svojinskom i sektorskom pogledu. Rast BDP-a je prosečno iznosio oko 5% na godišnjem nivou (RZR, 2008) i pretežno se dugovao rastu ekonomske aktivnosti u sektoru usluga (prosečna stopa rasta od 7%)⁶. Međutim, ovaj ekonomski rast, pokazalo se, nije bio održiv.

⁶ U 2008. godini sektor usluga je generisao 2/3 bruto dodate vrednosti Srbije, što je bilo za 9,4% više nego u 2000. godini. Kada se pažljivije pogleda struktura ove dinamike ekonomske aktivnosti, uočava se da su najbrži rast ostvarili sektori saobraćaja (16%), trgovine (14%) i finansijskog posredovanja (5,5%). Kao posledica razaranja tokom devedesetih godina, dugogodišnjeg procesa restrukturiranja i privatizacije, industrija je ostvarila jedva pozitivan rast sa prosečnom stopom rasta BDV od 1%, usled čega je na kraju ovog perioda njeno učešće u strukturi BDV smanjeno sa 26,7% na 20,4% (RZR, 2008).

Od 2009. godine, započinje treća faza, faza izražene recesije, a zapravo faza u kojoj, usled preliivanja efekata svetske ekonomske krize, počinju da se ispoljavaju velike sistemske tegobe domaće ekonomije. U 2009. godini prvi put je, od početka faze odblokirane transformacije, zabeležen negativan ekonomski rast od -3,5%. Stope rasta BDP prelaze u slabe pozitivne vrednosti tokom 2010. i 2011. godine (1,0% i 1,6%), da bi 2012. godine bila ponovo zabeležena negativna stopa rasta od -1,7% (RZS, 2012). Ovaj pad ekonomske aktivnosti duuguje se padu industrijske proizvodnje, ali u poslednjoj posmatranoj godini i značajnom padu poljoprivredne proizvodnje.

Ekonomisti ocenjuju da ekonomski rast u Srbiji pre svega nije bio održiv zbog toga što se bazirao na domaćoj agregatnoj tražnji (izvozna tražnja je zbog strukture privrede i njene nekonkurentnosti bila četiri puta niža) (MRLS, 2011.). Pored toga, ovakav ekonomski rast nije bio praćen porastom zaposlenosti. Naprotiv, usled intenzivnog restrukturiranja ekonomije koje se odvijalo kroz simultane procese svojinske i sektorske transformacije, došlo je do porasta nezaposlenosti, te do strukturnih neusklađenosti ponude radne snage sa potražnjom. Osnovni pokazatelji tržišta rada ukazivali su na konstantno nisku stopu zaposlenosti uprkos varijacijama od nekoliko procentnih poena i rast stope nezaposlenosti do 2006. godine. Blagi pozitivni trendovi, zabeleženi tokom 2007. i 2008. godine, nakon ispoljavanja ekonomske krize, preokreću se i, od 2009. godine, na tržištu rada se registruje konstantno pogoršanje trendova. Stope zaposlenosti opadaju, a stopa nezaposlenosti je porasla na preko 24%, što zapravo znači da se udvostručila od početka dveiljaditih (Grafikon 1).

Grafikon 1. Stope nezaposlenosti stanovništva radnog uzrasta (15-64) u Srbiji

Izvor: Ankete o radnoj snazi, RZS

Činjenica da se Srbija manje od dve decenije nakon sloma prethodnog sistema, od kraja 2008. godine, već našla u „krizi novog“, te da u odnosu na ze-

mlje centra daleko sporije i neuspešnije iz te krize izlazi, upućuje na neke dublje tegobe društvene transformacije. Na ovom mestu se o tim tegobama ne može raspravljati, ali je jako važno imati ih u vidu kada se promišlja o ekonomskim strategijama kojima pojedinci i domaćinstva prilagođavaju svoje delanje datim društvenim uslovima i razmeštaju se u sistemu društvene reprodukcije. Naime, društveni sistem se u procesima transformacije oblikovao kao specifična varijatna kapitalizma koja se ocenjuje kao „kapitalizam centriran oko države“ (više o tome u Lazić i Pešić, 2012), usled čega su sistemske i strukturne osnove za ekonomsko delanje i pozicioniranje u socijalnoj stratifikaciji determinisane šansama koje takvo društvo za različite grupe otvara. Efekti ekonomske krize samo su podrili one krhke elemente sistema koji su zasnovani na tržištu i ekonomskim inicijativama utemeljenim u privatnom kapitalu i učinili da angažovanje u državnom sektoru bude još jednom karta za ekonomski uspešno delanje. Na jednom dubljem nivou, ovo pitanje neuspešne transformacije sistema determinisano je procesima (re)konstituisanja samog društva (Bolčić, u štampi). U tom svetlu, neuspeh transformacije društva Srbije, koji se, između ostalog, manifestuje i u produbljenoj i produženoj ekonomskoj krizi, posledica je neuspešne rekonstitucije društva koja nije ostvarena procesom reformi i koja zapravo nije u potpunosti dovela do prevladavanja stanja razorenosti društva na čijim je temeljima trebalo da se oblikuje novi sistem (Ibid).

U svakom slučaju, ishod je takav da se stanje ekonomije, koja se konstantno suočava sa tegobama uspešnog restrukturiranja, te koju odlikuje ukupno kontrahovanje ekonomske aktivnosti, nužno odražava na mogućnosti stanovništva da profilišu ekonomske strategije koje omogućavaju neometanu reprodukciju njihovih domaćinstava na datim društvenim položajima, ili njihov socijalni uspon.

Ekonomске strategije domaćinstava 2003-2012.

Ekonomске strategije su u osnovi operacionalizovane kao kombinacije ekonomskih aktivnosti u domaćinstvu. S obzirom da složene kombinacije ekonomskih aktivnosti nije moguće, ili ne bar jednostavno, obuhvatiti jednom klasifikacijom, uspostavljena je relativno opšta osnovna tipologija strategija utemeljena primarno na radnim aktivnostima. Svi drugi elementi socio-ekonomskih strategija, kao što su različiti oblici razmena između domaćinstava, prodavanje stvari, i sl. smatrani su aktivnostima od sekundarnog značaja i stoga nisu uključeni u osnovnu tipologiju. Tipologija socio-ekonomskih strategija je sačinjena prema tri dimenzije: 1) prisustvu/odsustvu radnih aktivnosti, 2) ne-tržišnim/tržišnim aktivnostima, 3) jednostrukim/višestrukim radnim aktivnostima.

Prema osnovnim tipovima strategija, domaćinstva se diferenciraju na ona sa: pasivnim strategijama, strategijama supstitucije, fokusiranim radnim strategijama i diversifikovanim radnim strategijama. *Pasivna domaćinstva* su ona čiji članovi ne obavljaju nikakve tržišne niti netržišne radne aktivnosti (izuzev osnovnih aktivnosti održavanja domaćinstva i porodice i sl)⁷. *Domaćinstva sa strategijom supstitucije* su ona koja umesto relativno uobičajenog zadovoljavanja pojedinih potreba kroz tržište rada, roba ili usluga to čine preko sopstvenih netržišnih ekonomskih aktivnosti⁸ (bilo proizvodnjom hrane ili pružanjem usluga). Naime, polazi se od pretpostavke da proizvodnja hrane i samostalno obavljanje usluga imaju primarno funkciju da nadoknade tržišne mehanizme u zadovoljavanju potreba radom u domaćinstvu, najčešće zahvaljujući nedovoljnim finansijskim resursima. Stoga, dok pasivna strategija isključuje sve forme rada (izuzev onog usmerenog na dnevno održavanje domaćinstva), strategija supstitucije uključuje netržišne oblike rada čija je funkcija da nadoknade nedostatak zaposlenosti ili drugih izvora prihoda koji bi omogućili zadovoljavanje potreba preko tržišnih mehanizama.

Poslednja dva tipa strategija počivaju na pojedinačnim oblicima, odnosno kombinacijama, različitih oblika tržišnog rada i ne uključuju diferencijaciju prema prisustvu/odsustvu aktivnosti supstitucije, već prema broju različitih vrsta tržišnog rada u kojima su angažovani članovi domaćinstva⁹. Tako treći tip predstavlja *radno fokusirane strategije*, zato što je ekonomska aktivnost domaćinstva fokusirana na pojedinačni tip ekonomske aktivnosti, bez obzira na to koliko članova domaćinstva je angažovano u toj aktivnosti. U zavisnosti od tipa ekonomske aktivnosti, domaćinstva su klasifikovana kao ona sa: *strategijom formalne zaposlenosti* (uključujući domaćinstva koja su isključivo angažovana u preduzetništvu, s obzirom na izrazito malu zastupljenost u uzorku), *strategijom neregularnog rada*,¹⁰ i *strategijom poljoprivrednog rada*. Četvrti tip nazvan je *radno*

⁷ Odsustvo aktivnosti otvara pitanje da li se ovakva domaćinstva mogu uopšte smatrati domaćinstvima koja imaju strategiju. Neki autori veruju da svesna odluka da se ne dela može takođe biti shvaćena kao strategija (Anderson, et al, 1994: 20).

⁸ Ove aktivnosti uključuju proizvodnju hrane (u bašti, na okućnici, zemljišnoj parceli), izradu i prepravku odeće (često zbog nemogućnosti da se nova odeća kupi na tržištu), popravci kućnih uređaja i krupnijih radova u održavanju stambenog prostora (krećenje, popravka instalacija i sl).

⁹ Imajući u vidu da 45% domaćinstava u uzorku proizvodi bar delimično hranu za sopstvene potrebe i da 64% domaćinstava obavlja samostalno neke oblike usluga, ispostavilo se da aktivnosti supstitucije ne diferenciraju značajno domaćinstva koja već obavljaju druge vrste tržišnih radnih aktivnosti, pa su isključene, kako ne bi učinile klasifikaciju previše kompleksnom.

¹⁰ Termin neregularni rad se ovde upotrebljava u smislu dvostruke neregularnosti: kao neredovni, nekontinuirani rad/zaposlenost (povremena zaposlenost) i u smislu nelegalnosti (neformalni rad). Obe forme su uvrštene u jedan tip strategije zato što pred-

diversifikovanom strategijom, zato što označava kombinaciju dva ili više oblika rada iz prethodnog tipa.

Iako je podatke o strategijama od istraživanja 2003. godine nemoguće dosledno porediti sa ranijim nalazima zbog razlika u metodologiji, zbog važnosti longitudinalnih uvida u promene strategija, treba imati na umu i ove ranije nalaze, posebno one iz 2000. godine, neposredno pred promenu režima i početak perioda odblokirane transformacije. Naime, ovo istraživanje¹¹ ukazuje na stanje u strategijama koje su se oblikovale tokom perioda izrazitih društveno-ekonomskih teškoća i koje su odslikavale nastojanja domaćinstava da se ovako nepovoljnom kontekstu prilagode.

Kako su pokazali nalazi istraživanja, obrasci ekonomskog delanja uključivali su sledeće elemente socio-ekonomskih strategija:

- Snažnu redukciju potrošnje koja je podrazumevala promene u strukturi potrošnje (učešće troškova na zadovoljenje osnovnih egzistencijalnih potreba, kao što su hrana, računi stanovanja, i sl. značajno je povećano u ukupnim troškovima domaćinstva), kao i u obimu potrošnje i kvalitete dobara¹².
- Proizvodnju za sopstvene potrebe i samostalno pružanje usluga. Javljali su se u obliku proizvodnje hrane na okućnici, šivenju i prepravci odeće, samostalnom popravljanju uređaja, pa čak i automobila¹³.
- Nemonetarnu razmenu između domaćinstava (koja je bila na visokom nivou), kao i novčanu razmenu (koja je bila na niskom nivou). Međutim, preko trećine domaćinstava izvestilo je o opadanju razmena sa drugim domaćinstvima na kraju decenije u poređenju sa periodom na njenom početku.
- Dodatni rad, uglavnom neformalni, u trgovini i poljoprivredi. Na kraju decenije, ovaj element strategija je bio u opadanju, prema navodima ispitanika iz trećine domaćinstava. Šanse za dodatni rad su se smanjile, a prihodi od dodatnih radnih aktivnosti su bili sve manje dovoljni da se zadovolje potrebe domaćinstava (Cvejić i Babović, 2000).

stavljaju značajno niži kvalitet rada u smislu kontinuiteta, stabilnosti, položaja i prava zaposlenih i najčešće i zarada.

¹¹ Istraživanje je sproveo Centar za proučavanje alternative u leto 2000. godine, neposredno pre smene političkog režima.

¹² Preko 1/3 domaćinstava prijavilo je smanjenje potrošnje na hranu, dok je 1/2 domaćinstava iz uzorka izvestila da kupuje hranu lošijeg kvaliteta u poređenju sa periodom pre početka transformacije. Dalje, 64% domaćinstava izvestilo je o smanjenju potrošnje na kupovinu odeće, dok je 46% domaćinstava izvestilo o smanjenju potrošnje na sredstva za održavanje higijene (Cvejić i Babović, 2000).

¹³ Gotovo 60% domaćinstava iz uzorka je izvestilo o proizvodnji hrane sa okućnice za potrebe domaćinstva, 33% je izvestilo da se odeća šije u domaćinstvu i sl. (Ibid).

Rezultati istraživanja pokazali su, na kraju ovog perioda blokirane transformacije, šanse za profilisanje relativno uspešnih ekonomskih strategija (onih koje omogućavaju bar reprodukciju domaćinstava na istom socijalnom položaju, ili njegov uspon), generalno opale. Sa stanovišta pristupa socio-ekonomskih strategija domaćinstava, smena političkog režima 2000. godine može se shvatiti delom i kao nastojanje da se promeni okruženje u uslovima kada su druga nastojanja (da se redefinišu strategije i preduzmu one uspešne) bila iscrpljena.

Tokom perioda nakon 2000. godine, ispoljene su značajne promene u ekonomskim strategijama domaćinstava (Tabela 1). Podaci iz 2003. godine ukazali su da se domaćinstva prilagođavaju novim uslovima društvene reprodukcije kroz izrazitu diversifikaciju ekonomskih aktivnosti i to ne samo uključivanjem različitih članova domaćinstava u različite položaje sistema socijalne reprodukcije, već često i simultanim angažovanjem jednog člana u višestrukim radnim aktivnostima (obično ne na nivou istih kvalifikacija, niti sa odgovarajućim radnim ugovorom, odnosno dozvolom). Iako direktno i dosledno poređenje sa nalazima dobijenim krajem perioda blokirane transformacije nije moguće, u suštini, slika prema osnovnim elementima strategija ostaje vrlo slična. Naime, prema podacima iz 2003. godine, i dalje se beleži značajni udeo neregularnih formi rada, pre svega u obliku neformalne zaposlenosti, relativno rasprostranjene aktivnosti supstitucije, značajni udeo poljoprivrednih aktivnosti kod domaćinstava koja poseduju zemljište, a koja se suočavaju sa problemom nezaposlenosti (više u Babović, 2009).

Između 2003. i 2007. godine, odigrale su se neke značajne promene u ekonomskim strategijama domaćinstava. Učešće domaćinstava sa defanzivnim ekonomskim strategijama (pasivnim i strategijama supstitucije) je opalo, dok je povećano učešće domaćinstava sa proaktivnim ekonomskim strategijama. Šanse na tržištu rada su se generalno poboljšale, mada posebno za stručnjački sloj, što se zapaža iz porasta zastupljenosti radnih strategija fokusiranih na formalnu zaposlenost među domaćinstvima sa visokim kulturnim kapitalom (u kojima najmanje jedan član ima univerzitetsko obrazovanje). Šanse na tržištu rada su se poboljšale i za prelazne slojeve, dok su za kvalifikovane i nekvalifikovane radnike uslovi nešto poboljšani tek na neformalnom tržištu rada. Formalna zaposlenost je značajno porasla, a domaćinstva koja temelje svoju egzistenciju isključivo na formalnoj zaposlenosti pretekla su u broju ranije najbrojnija domaćinstva sa radnim strategijama diversifikovanim na formalnu zaposlenost i dodatni rad. Udeo strategija koje uključuju aktivnosti poljoprivredne proizvodnje je opao, ali je poljoprivredni rad i dalje ostao značajna dodatna ekonomska aktivnost.

Slika o strategijama značajno je različita u 2012. godini. U poređenju sa prethodnim posmatranim periodom, ali i u odnosu na sliku o strategijama s početka „odblokirane transformacije“, slika iz 2012. godine pokazuje jednu značajno kontrahovanu sferu ekonomskih aktivnosti domaćinstava. To se vidi pre svega

iz značajnog porasta udela domaćinstava sa pasivno-defanzivnim strategijama (pasivnom i strategijom supstitucije), a zatim i iz povećanja udela fokusiranih strategija na račun diversifikovanih. Sfera tržišnog rada se suzila, a aktivnosti supstitucije su premašile i nivo koji su beležile u 2003. godini. Iako je neformalna zaposlenost, kao vrsta radno fokusirane strategije, ostala na istom nivou kao i u prethodna dva perioda, udeo dodatnih, neformalnih i neregularnih formi rada koje su se ranije kombinovale sa osnovnim zaposlenjem je značajno opao, zbog čega su diversifikovane strategije značajno smanjile udeo. Podaci takođe ukazuju i na opadanje rada u poljoprivredi, što je značajno uticalo da u ukupnoj slici strategije fokusirane na formalnu zaposlenost značajno porastu, iako, kao što znamo iz podataka o stanju na tržištu rada, u istom periodu zaposlenost zapravo opada.

Tabela 1. Domaćinstva prema tipovima strategija, uporedni podaci za 2003, 2007. i 2012. godinu

Tip strategije	% domaćinstava		
	2003.	2007.	2012.
Pasivna	6,4	5,7	11,7
Supstitucija	12,3	8,9	13,6
Radna fokusirana – ukupno	40,7	45,2	51,5
Formalna zaposlenost	20,6	29,2	37,3
Neregularni rad	10,0	11,4	11,0
Poljoprivredni rad	10,1	4,6	3,2
Radna diversifikovana – ukupno	40,5	40,3	23,2
Formalna zaposlenost kombinovana sa neregularnim oblicima rada	28,1	31,2	19,7
Formalna zaposlenost kombinovana sa poljoprivrednom proizvodnjom	8,4	5,3	1,3
Poljoprivredna proizvodnja kombinovana sa neregularnim radom	4,0	3,8	2,2
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Slika o osnovnim distribucijama strategija može, bez dubljih uvida, da ostavi utisak konsolidacije modernog tržišta rada jer se marginalni oblici ekonomskih aktivnosti i udeo strategija koje kombinuju formalnu zaposlenost sa neformalnim oblicima rada i poljoprivrednom proizvodnjom smanjuje. Međutim, pažljiviji uvid u nalaze istraživanja ukazuje da, nažalost, nije u pitanju ovakav trend. Naime, u prilog zaključku o oskudnijim ekonomskim aktivnostima domaćinstava iz uzorka govori i uporedni podatak o zastupljenosti pojedinih ključnih oblika aktivnosti na osnovu kojih su konstruisani tipovi strategija. Iz podataka predloženih

u narednoj tabeli može se uočiti da su svi oblici radnih aktivnosti manje zastupljeni među domaćinstvima u uzorku u poslednjoj posmatranoj godini u odnosu na 2007, kao i da su aktivnosti supstitucije, neregularni oblici rada i poljoprivredna proizvodnja u formi osnovne ekonomske aktivnosti domaćinstva značajno manje zastupljene i u odnosu na 2003. godinu.

Tabela 2. Zastupljenost pojedinačnih oblika ekonomskih aktivnosti među domaćinstvima iz uzorka (u %)

Rasprostranjenost različitih oblika ekonomskih aktivnosti	2003.	2007.	2012.
Domaćinstva sa aktivnostima supstitucije	74,8	71,6	62,7
Domaćinstva sa formalno zaposlenima	56,2	63,9	58,8
Domaćinstva čiji član/ovi obavljaju neregularni rad	55,3	48,7	33,8
Domaćinstva u kojima se obavlja poljoprivredni rad kao jedna od osnovnih aktivnosti	22,9	13,6	7,8

Dakle, podaci iz tabele ukazuju da se ukupna količina ekonomske aktivnosti koja se obavlja kroz različite forme rada značajno smanjila. Međutim, ovo smanjenje je veće kod marginalnih oblika rada, pa formalna zaposlenost, iako takođe beleži opadanje, opada manje nego druge forme ekonomskih aktivnosti, te u relativnom smislu povećava udeo u odnosu na druge ekonomske strategije domaćinstava.

Kada se karakteristike ekonomskih strategija domaćinstava nastoje sagledati u kontekstu socijalne stratifikacije, može se uočiti da je trend promena u osnovi sličan kod domaćinstava različitih društvenih slojeva (Tabela 3). Ovi trendovi se daju sumirati na sledeće:

- Povećanje udela pasivno-defanzivnih strategija u 2012. godini u odnosu na 2007. registruje se u svim slojevima. Najveće povećanje udela pasivne i strategije supstitucije beleže se kod prelaznog sloja (od čak 15,1%), dok kod sloja nekvalifikovanih radnika tradicionalno ostaju visoko zastupljene i u 2012. godini – udeo ovih strategija beleži čak 37,6% kod ovog sloja. Osim toga, podaci o zastupljenosti strategije supstitucije kod poljoprivrednika ukazuju na povećanje udela ekonomske aktivnosti koja nije usmerena na tržište.
- Povećanje udela strategije fokusirane na formalnu zaposlenost registruje se u svim slojevima. Ipak, strategija oslanjanja isključivo na formalnu zaposlenost većinski je prisutna samo u domaćinstvima stručnjaka (u 54,9% slučajeva).

- Ovo povećanje udela strategija oslanjanja isključivo na formalnu zaposlenost desilo se na račun velikog opadanja udela diversifikovanih strategija koje kombinuju formalnu zaposlenost sa drugim oblicima rada, poput neformalnih i neregularnih, poljoprivredne proizvodnje i sl.
- Strategije fokusirane na neregularne forme rada su konstantno niske kod stručnjaka, njihov udeo je prepolovljen kod nekvalifikovanih radnika, dok se kod prelaznog i sloja VKV i KV radnika beleži porast u odnosu na 2007.
- Primetno je opadanje svih oblika ekonomskih strategija koje uključuju poljoprivrednu proizvodnju, što je posebno značajno u kontekstu domaćinstava kojima je rad u poljoprivredi osnovna ekonomska delatnost. Kao što je već napomenuto, delom se opadanje udela strategija fokusiranih na poljoprivredni rad desilo zbog povlačenja poljoprivrednih domaćinstava iz tržišne proizvodnje u proizvodnju za sopstvene potrebe, koja je ključni oblik strategije supstitucije. Pored toga, povećanje udela domaćinstava sa strategijom supstitucije kod domaćinstava iz sloja poljoprivrednika povezano je sa smanjenjem udela domaćinstava koja kombinuju tržišnu poljoprivrednu proizvodnju i neregularni rad.

Tabela 3. Domaćinstva prema tipu ekonomske strategije i slojnom položaju, uporedni podaci za 2003, 2007. i 2012. godinu (u %)

Tip strategije	Slojni položaj domaćinstva ⁶⁰														
	Stručnjaci			Prelazni			KV radnici			NKV radnici			Poljoprivrednici		
	2003.	2007.	2012.	2003.	2007.	2012.	2003.	2007.	2012.	2003.	2007.	2012.	2003.	2007.	2012.
	6,9	6,1	10,5	4,3	4,2	13,2	4,8	3,2	9,7	14,1	12,4	16,7	0,6	2,3	3,0
Pasivna															
Supstitucija	7,7	7,3	4,8	6,5	7,5	13,6	8,7	5,1	12,1	27,0	19,9	20,9	8,5	8,7	15,4
Formalna zaposlenost	31,6	41,7	54,9	35,0	41,1	44,0	24,8	32,0	39,5	12,7	11,7	26,9	-	-	1,5
Neregularni rad	7,4	6,1	5,8	3,8	5,7	7,7	12,4	7,6	11,8	20,4	31,3	15,0	6,4	12,8	21,1
Poljoprivredna proizvodnja	-	-	1,3	-	-	-	-	-	0,4	0,8	-	0,9	61,0	41,6	23,7
Formalna zaposlenost i neregularni rad	39,8	36,5	22,1	40,3	36,2	20,7	33,8	40,8	26,1	15,4	17,5	18,8	-	-	6,8
Formalna zaposlenost i polj. proizvodnja	6,6	2,3	1,5	10,1	5,3	0,8	15,4	11,3	0,4	8,7	7,2	0,4	-	-	9,0
Poljoprivredna proizvodnja i neregularni rad	-	-	0,3	-	-	-	-	-	-	0,8	-	0,4	23,5	34,7	19,5
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

¹⁴ Uzorkom istraživanja nije obuhvaćen dovoljan broj domaćinstava sa vrha i dna socijalne lestvice, što je onemogućilo analizu unutargrupnih diferencijacija prema tipu strategije. Stoga su u tabeli izostavljeni podaci za slojeve menadžera, preduzetnika i marginalni sloj.

Opisane promene u strategijama u pravcu porasta pasivno-defanzivnih i radnih usmerenih samo na formalnu zaposlenost ne mora nužno predstavljati sliku o negativnim tendencijama. U slučaju povoljnog materijalnog standarda i snažne države blagostanja, ovakva slika ne bi nužno morala da znači pogoršanje životnih uslova za domaćinstva. Međutim, nekoliko važnih činjenica treba imati na umu kada se ocenjuju opisani trendovi. Prvo, značajno opadanje ukupne količine rada koja se ostvaruje u društvu i koja se na osoben način sagledava kroz pristup ekonomskih strategija domaćinstava ukazuje da je mnogo manje napora angažovano na proizvodnji ekonomskog bogatstva u društvu. U tom smislu, ova slika o pasivizaciji i sužavanju polja ekonomskog delovanja domaćinstava, koja se desila nakon 2007. godine, pruža sumornu sliku sa stanovišta potencijala za razvoj društva Srbije. Drugo, potrebno je imati na umu da ove promene u ekonomskim strategijama prati i pogoršanje materijalnog položaja domaćinstava prelaznih i slojeva VKV i KV radnika, što indirektno upućuje na to da nije reč o pasivizaciji ili smanjenju diversifikovanosti radnih aktivnosti zbog poboljšanja materijalnog standarda, već pre zbog nepovoljnih okolnosti na tržištu rada, kako formalnom, tako i neformalnom. Naime, kada se uporede prosečne vrednosti koje društveni slojevi beleže na skali materijalnog položaja nezavisno od tipa ekonomske strategije, primećuje se da upravo ova dva sloja beleže pogoršanje, dok se kod preduzetnika registruje poboljšanje, a kod stručnjaka održavanje materijalnog položaja na istom nivou kao u prethodnom periodu. Relativno poboljšanje materijalnog položaja registruje se i kod NKV radnika, mada na dnu lestvice. Materijalni status poljoprivrednika nije promenjen u poslednja dva posmatrana perioda.

Tabela 4. Domaćinstva prema slojnom i ekonomskom položaju¹⁵

Društveni sloj	2003.		2007.		2012.	
	Prosečna vrednost na skali ekonomskog položaja	St. dev.	Prosečna vrednost na skali ekonomskog položaja	St. dev.	Prosečna vrednost na skali ekonomskog položaja	St. dev.
Preduzetnici	4,03	0,99	3,96	0,89	4,21	0,98
Stručnjaci	3,24	1,01	3,68	0,98	3,72	1,01
Prelazni sloj	2,88	0,99	3,21	1,00	3,05	1,00
KV radnici	2,39	0,90	2,73	0,91	2,69	0,95
NKV radnici	1,86	0,75	2,09	0,78	2,22	0,82
Poljoprivrednici	2,33	0,86	2,62	0,81	2,62	0,93

¹⁵ Prosečna vrednost ekonomskog položaja je izračunata na osnovu skale zasnovane na kompozitnom indeksu sačinjenom od oko 50 varijabli koje mere prihode, imovinu i potrošnju domaćinstava, a u kojoj je najniži položaj vrednovan sa 1, a najviši sa 5.

U prilog tezi o „prinudnom povlačenju“ sa tržišta rada govore i subjektivne percepcije šansi. Još od prvog istraživanja 2000. godine, ispitivane su strateške orijentacije za koje se pokazalo da jako dobro iskazuju na koji način ispitanici percipiraju postojeće okolnosti, kako se u datim uslovima orijentišu i planiraju ključne strateške pravce akcije usmerene na očuvanje ili poboljšanje položaja svog domaćinstva. Ista formulacija pitanja: „Šta planirate da preduzmete u naredne dve godine da biste Vi i Vaša porodica živeli bolje?“, ponovljena je u svakom istraživanju i, zahvaljujući tome, imamo uporedive podatke za čitav period. Pokazalo se da u periodima nepovoljnih uslova raste broj onih koji iskazuju pasivnu orijentaciju, odnosno stav da ne planiraju ništa, da čekaju da se promene okolnosti, dok opada udeo onih koji planiraju da preko različitih promena u radnim angažmanima ostvare boljitak. Iz naredne tabele se može primetiti da su strateške orijentacije na rad, percepcija da se preko rada može ostvariti boljitak, u 2012. godini niže nego u 2000, te da je pasivna orijentacija, odnosno osećanje nemoći, izraženije u aktuelnom periodu nego što je to bilo na kraju perioda blokiranе transformacije.

Tabela 5. Prioritetna strateška orijentacija ispitanika – uporedni podaci za 2000, 2002. i 2003.

Strateška orijentacija	% ispitanika			
	2000.	2003.	2007.	2012.
Radne orijentacije	28,0	28,6	38,0	24,7
Orijentacija na obrazovanje	-	6,1	10,3	5,0
Iseljavanje u inostranstvo	5,6	5,4	1,1	2,9
Ulaganje u stanovanje, u druge članove porodice	-	5,3	6,9	5,6
Pasivna orijentacija	45,0	31,8	31,7	46,6
Ostalo, ne zna	21,4	22,8	12,0	15,2
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0

Na kraju ove analize, ostalo je da se predoči još jedan aspekt problema koji se prati iz ciklusa u ciklus istraživanja ekonomskih strategija domaćinstava. Naime, prate se prosečne vrednosti materijalnog položaja različitih slojeva u zavisnosti od tipa ekonomske strategije koju primenjuju. Ovo upoređivanje, između ostalog, ukazuje na efekte koje strategije imaju umeštajući se između slojnog i materijalnog položaja domaćinstava. Kada se tri posmatrana perioda uporede, uočava se da su kontinuirano i kod svih slojeva *diversifikovane radne strategije povezane sa najvišim ekonomskim položajima*. Međutim, u 2012. godini razlike

između domaćinstava koja odlikuje diversifikovani rad i onih koja su fokusirana samo na jedan tip radne aktivnosti, manje su nego u dva prethodna perioda. U slučaju NKV radnika, ova razlika gotovo i ne postoji, a izrazito je mala i kod stručnjaka. Najveću razliku u materijalnom položaju ova da tipa strategije proizvode kod sloja poljoprivrednika.

Razlika je takođe smanjena između pasivne i strategije supstitucije, izuzev u sloju poljoprivrednika, kod kojih je pasivna strategija povezana sa višim materijalnim položajima i u odnosu na radnu strategiju fokusiranu isključivo na poljoprivrednu proizvodnju. Ovde je, međutim, potrebno učiniti jednu napomenu. U poslednjem istraživanju pokazalo se da se unutar sloja poljoprivrednika izdvaja jedna uža kategorija farmera koji su izrazito tržišno orijentisani, angažuju radnu snagu i imaju proizvodnju velikog obima. Oni su prvi put prebačeni u sloj preduzetnika jer, po svim karakteristikama, više spadaju u sloj preduzetnika u poljoprivredi nego sitnih seljaka koji se poljoprivrednom proizvodnjom bave na tradicionalniji način, odnosno, tek su delimično tržišno orijentisani. Isključivanjem tih krupnih proizvođača, moguće je da se dobio efekat uticaja poljoprivredne penzije, koja koliko god da je niska, donosi bolje uslove nego što je sitna, tradicionalna poljoprivredna proizvodnja. Na značaj penzije (poljoprivredne ili bilo koje druge) ukazali su i nalazi ranijeg istraživanja o socijalnoj isključenosti u ruralnim oblastima Srbije. Naime, penzija predstavlja ključni faktor za opstanak domaćinstva iznad linije siromaštva (Cvejić et al., 2010.). No, u cilju korektne interpretacije, potrebno je napomenuti da i sitna tržišna proizvodnja opet pravi veliku razliku u materijalnom položaju poljoprivrednih domaćinstava u odnosu na situaciju kada proizvode samo za sopstvene potrebe.

U celini gledano, može se zaključiti da su procesi povećanja statusne konzistencije nastavljeni i u uslovima recesije, ali da ekonomske strategije i dalje značajno diferenciraju domaćinstva unutar istih slojeva, mada manje nego tokom ranijih perioda. To ukazuje na izvesnu unutar-slojnu homogenizaciju prema materijalnom položaju u kontekstu ukupnog smanjivanja količine ekonomskih aktivnosti i sužavanja proaktivnih, radnih strategija na fokusirane.

Zaključak

Slika o ekonomskim strategijama domaćinstava posmatrana u tri vremenska preseka 2003-2007-2012. godine ukazuje na protivrečne trendove. U prvom posmatranom periodu (2003-2007) zabeleženo je poboljšanje u smislu povećanog udela proaktivnih, radnih strategija, formalne zaposlenosti, posebno kod stručnjčkog i prelaznog sloja. Pored toga, povećan udeo formalne zaposlenosti kao jedinog osnova egzistencije domaćinstava i opadanje diversifikovanih strategija u

kojima se kombinuju različite forme rada, nalazilo se u srži trenda povećane kristalizacije slojnih položaja koja se odvijala bar na vrhu stratifikacijske lestvice.

Nalazi istraživanja o ekonomskim strategijama domaćinstava iz 2012. godine ukazuju na značajne promene koje su se odigrale u uslovima duboke ekonomske krize. Udeo pasivno-defanzivnih strategija je značajno porastao i kod nekih slojeva premašio nivo s početka perioda reaktivirane tranzicije. Uz opadanje udela proaktivnih radnih strategija, beleži se i značajno opadanje udela diversifikovanih radnih strategija, te povećanje strategija koje podrazumevaju oslanjanje isključivo na formalnu zaposlenost članova domaćinstva. Međutim, ovo povećanje udela strategija koje podrazumevaju isključivo oslanjanje na formalnu zaposlenost nije posledica stvaranja većeg broja radnih mesta na formalnom tržištu rada, već opadanja šansi za obavljanje drugih, neregularnih formi rada. Slika o strategijama ostavlja utisak kontrahovanja ukupne ekonomske aktivnosti, koja je praćena pogoršanjem materijalnog položaja kod prelaznih i slojeva kvalifikovanih radnika. U uslovima ovakvog kontrahovanja ekonomskih aktivnosti domaćinstava, nastavljeni su procesi povećanja statusne konzistencije društvenih slojeva, sa jasnijim međuslojnim razlikama i izvesnom unutar-slojnom homogenizacijom prema materijalnom statusu.

Literatura:

- Anderson, M., Bechhofer, F. & J. Gershuny (eds.) (1994) *The Social and Political Economy of the Household*, Oxford: Oxford University Press
- Babović, M. 2004. „Ekonomske strategije domaćinstava u post-socijalističkoj transformaciji Srbije”, u: Milić, A. (ur.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. 239-275. Beograd: ISIFF.
- Babović, M. 2009. *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava u Srbiji*. Beograd: ISIFF.
- Babović, M. 2010. „Ekonomske strategije domaćinstava u Srbiji 2003-2007“, u: Cvejić, S. (ur.). *Suživot sa reformama*. Beograd: ISIFF; Čigoja štampa.
- Babović, M. i S. Cvejić. 2002. „Strategije opstanka domaćinstava u Srbiji = Survival strategies of households in Serbia“. *Sociologija*, 2: 97-126.
- Bolčić, S, Milić, A. (ur.) 2002. *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*, Beograd: ISIFF
- Bolčić, S. 2003. “Blocked Transition and Post-Socialist Transformation: Serbia in the Nineties”. *Review of Sociology*, Vol. 9, No. 2: 27-49.
- Bolčić, S. (2004) “Post-socijalistička transformacija i nove radne orijentacije: Srbija 1990-2003. godine”, u Milić, A. (ur.) *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*, Beograd, ISIFF: 111-150

- Bolčić, S. *Razaranje i rekonstitucija društva. Srbija na prelazu u 21. vek*. Beograd: Službeni glasnik, u štampi.
- Cvejić, S. i M. Babović. 2000. „Strategije opstanka domaćinstava u Srbiji”, izveštaj iz istraživanja. Beograd: CPA.
- Cvejić, S, Babovic, M, Bogdanov, N, Petrovic, M, Vukovic, O. 2010. *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*, UNDP, Beograd.
- Lazić, M. 1995. „Osobenosti globalne društvene transformacije Srbije”, u: Bolčić, S. (ed.). *Društvene promene i svakodnevni život: Srbija početkom devedesetih*. Beograd: ISIFF.
- Lazić, M. (ur.) 2000. *Račji hod*, Filip Višnjić, Beograd
- Lazić, M. 2002. „(Re)strukturisanje društva u Srbiji tokom 90-ih = (Re)structuring of Serbian society during the 1990s”, in: Bolčić, S., A. Milić (ur.). *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. 17-34. Beograd: ISIFF.
- Lazić. M. i S. Cvejić. 2004. „Promene društvene strukture u Srbiji: Slučaj blokirane post-socijalističke transformacije”, u: Milić, A. (ur.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevnica Srbije na početku trećeg milenijuma*. 39-70. Beograd: ISIFF.
- Lazić, M. i J. Pešić. 2012. *Making and Unmaking State Centered Capitalism in Serbia*. Beograd: ISIFF; Čigoja štampa.
- Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave RS. 2011. *Izveštaj o razvoju Srbije*. Beograd.
- Republički zavod za razvoj. 2008. *Izveštaj o razvoju Srbije*. Beograd.
- Republički zavod za statistiku. 2012. *Statistika nacionalnih računa*. <http://webbrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=61> (preuzeto 28. 4. 2013).

Dragan Stanojević

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

MEĐUGENERACIJSKA OBRAZOVNA POKRETLJIVOST U SRBIJI U XX VEKU

INTERGENERATIONAL EDUCATIONAL MOBILITY DURING XX CENTURY IN SERBIA

Summary

In this paper, the author aims to present the characteristics of intergenerational educational mobility in Serbia in the twentieth century. The results indicate several important processes. The first relates to the accelerated literacy and increased coverage of the school system at all educational levels throughout the whole period. The second depicts changes in access to education depending on the educational level of parents (and other factors). The period by the beginning of the fifties is characterized by a low degree of educational mobility, high importance of the education of parents, but also at the same time relatively greater importance of systemic factors in the educational achievement of children. From the mid-fifties to mid-seventies, there was an expansion of channels of education while the period of the eighties brought an increase of immobility

Uvod

Bilo da je naglasak na pripremi za obavljanje određenog zanimanja, socijalizaciji za život u kompleksnom društvu ili „oplemenjivanju duše“, obrazovanje je tokom XX veka postalo značajna sila transformacije društvenih odnosa. Dve grupe faktora se najčešće koriste za objašnjenje ovog modernizacijskog procesa. Prva ističe značaj uzroka na makro nivou – poput stepena industrijalizacije (razvoj sekundarnog, tercijarnog sektora), urbanizacije, institucionalnih politika, ekspanzije obrazovnog sistema, dok druga postulira značaj mikro mehanizama (na nivou pojedinca i njegove porodice) za obrazovno postignuće. Dok je u pr-

vom slučaju fokus na tempu i obuhvatu obrazovanja tokom vremena, u drugom je na nejednakom pristupu obrazovanju, postignuću tokom obrazovanja i šansi da se stečeni kulturni kapital kapitalizuje na tržištu rada.

Cilj ovog rada je da prikaže odnos obrazovanja roditelja i obrazovanja njihove dece tokom većeg dela dvadesetog veka (1930-2000. godine) u Srbiji, odnosno da pokuša da ponudi odgovor na dva povezana pitanja: 1. kakve su osobine međugeneracijske obrazovne pokretljivosti u ovom periodu i 2. kakav je uticaj nivoa obrazovanja roditelja na nivo obrazovanja dece kroz dvadeseti vek (da li je ovaj uticaj isti ili se menjao tokom vremena); na ovom nivou ćemo pokušati da odgovorimo i na to kakav je relativni doprinos obrazovanja roditelja u odnosu na druge faktore. Postavljeni ciljevi su u većoj meri eksplorativni nego eksplikativni jer je akcenat na prepoznavanju osnovnih trendova međugeneracijske obrazovne pokretljivosti tokom većeg dela XX veka.

Sa nastajućim strukturnim promenama nakon Drugog svetskog rata (industrializacije, urbanizacije, širenja obuhvata školstva na svim nivoima) dolazi do značajnih institucionalnih napora da se kanali obrazovanja prošire i da se što veći broj ljudi opismeni i stručno osposobi za ubrzanu industrijalizaciju i sve veće potrebe državne uprave. Istovremeno, pristup svim nivoima obrazovanja je značajno uslovljen porodičnim poreklom i, za ovaj rad posebno značajno, nivoom obrazovanja roditelja.

Baveći se problemom međugeneracijske pokretljivosti, istraživači su se najčešće fokusirali ili na odnos klasne/slojne pokretljivosti ili uticaja klasne/slojne pozicije roditelja na nivo obrazovanja dece. Tek u poslednje dve decenije pitanja međugeneracijske obrazovne pokretljivosti počinju da dobijaju na značaju.

Teorijski okvir

Za objašnjenje odnosa obrazovanja roditelja i obrazovanja dece, u istraživanjima i literaturi se najčešće polazi iz jednog od dva teorijska okvira: teorije transmisije kulturnog kapitala i teorije racionalnog izbora.

Iako ova dva stanovišta nisu nužno suprotstavljena, između njih postoje značajne razlike. Teorija kulturnog kapitala počiva na shvatanju društvene stratifikacije Burdijea u kojoj se polazi od toga da će pozicija koju će individua zauzeti u društvu zavisiti u značajnoj meri od kulturnog kapitala porodice iz koje potiče (pored ekonomskog i socijalnog porodičnog kapitala). Dve su ključne institucije u reprodukciji društvenih položaja: obrazovni sistem i porodica. Obrazovni sistem je u ovoj vizuri u funkciji onih porodica i njihovih potomaka koji već imaju visok kulturni kapital, tako da je ključna funkcija obrazovnih institucija

reprodukcija klasnih odnosa. „Obrazovni sistem je najefektivniji način perpetuiranja postojećih socijalnih obrazaca jer istovremeno omogućuje opravdanje socijalnih nejednakosti i daje na značaju kulturnom nasleđu koje je *socijalni* poklon koji se tretira kao *prirodni*“ (Burdije, 1974: 32, nav. prema Sullivan, 2001: 894). Reprodukcija položaja se vrši kroz „jezičke i kulturne kompetencije“ koje obrazovni kurikulumi implicitno sadrže, tako da samo unutar porodice pripremljena deca mogu razumeti zahteve obrazovnog sistema (Bourdieu, 1986: 59). Bolje obrazovani roditelji će bolje osposobiti svoje dete za školske programe, čime će deca još od osnovnog obrazovanja steći prednost unutar sistema. Ova deca će ispoljavati i veći stepen vrednovanja samog sistema jer će raspodela nagrada ići njima u korist. Sam obrazovni sistem uspeh i neuspeh dece tokom školovanja ne tretira kao razlike nastale na nejednakom poznavanju skrivenih kodova uslovljene različitim pristupom obrazovnim, ali i drugim resursima njihovih roditelja, već kao zaslugu za upornost, rad i inteligenciju. Ovakva situacija dovodi do toga da će se niži društveni slojevi, anticipirajući odnos troškova i dobiti tokom i nakon završetka procesa obrazovanja, češće odlučivati za odustajanje od procesa obrazovanja na određenom nivou. Burdije primećuje da obrazovna hijerarhija korespondira sa klasnom, pa viši društveni slojevi imaju kako više obrazovanje, tako i okupiraju najveći broj prestižnih obrazovnih institucija. Homologija ova dve strukture – obrazovne i stratifikacijske – prisutna je jer su različiti oblici kapitala (ekonomski, socijalni i kulturni) međusobno konvertibilni. I druge studije pokazuju da je najčešći oblik transmisije dobara porodice, preko obrazovnog sistema (Ganzeboom et al., 2000), odnosno da se socio-klasni položaj prenosi najčešće tako što se deci omogućava poželjno obrazovanje.

Kulturni kapital Burdije deli na tri vrste: otelotvoren, institucionalizovan i objektivifikovan (Bourdieu, 1986). Prva dva kapitala se ne mogu direktno preneti od strane roditelja deci, već roditelji svojim stilom života i roditeljstva stvaraju uslove u kojima deca stiču slične navike, ukuse, distinkcije kao i oni i pritom kreiraju pozitivan odnos prema procesu obrazovanja u kojem se deca bolje snalaze ukoliko su im roditelji obrazovaniji. Iako istraživanja (De Craaf et al., 2000; Kraaykamp and Eijck, 2010; Sullivan 2001; Ganzeboom et al., 2000) pokazuju da sve tri vrste kulturnog kapitala roditelja imaju značajnu prediktivnu moć za sve tri vrste kapitala dece, institucionalizovani kulturni kapital roditelja pokazuje najveći direktan efekat na nivo obrazovanja dece. Visokoobrazovani roditelji će visoko vrednovati sistem obrazovanja (posebno visokog obrazovanja), češće će se uključivati u školske obaveze svoje dece (pomoć oko domaćih zadataka), stimulirati ih da vredno uče i omogućiti ambijent unutar porodice koji je stimulativan za proces učenja, kroz npr. posedovanje kućne biblioteke, raznih učila, porodičnih putovanja koja imaju i obrazovni karakter i sl. (Kraaykamp and Eijck, 2010: 212).

Drugi teorijski okvir veći naglasak stavlja na racionalne odluke roditelja i deteta nego na sistem nejednakog pristupa (iako anticipacija ove dimenzije jeste bitan element prilikom donošenja odluke o nivou i tipu obrazovanja). Becker (1993; 1986) polazi od teorija razvijenih u okviru mikroekonomije i, razmatrajući međugeneracijsku mobilnost kao ključnu temu, vidi racionalni izbor roditelja koji preko ulaganja u sopstvenu decu teže maksimizaciji dobiti najpre svoje dece, a zatim i čitave porodice. Roditelji svojoj deci žele sve najbolje ali, anticipirajući njihovo suočavanje sa tržištem rada nakon završetka obrazovanja, nastoje da kalkulišu troškove i koristi od ulaganja (Lillard and Willis, 2004). Dobit od ulaganja – u prvom redu kroz obrazovanje – vidi se kao prihod koji će dete ostvarivati nakon završetka obrazovanja i samim tim doprinosti dobrobiti porodice, ili makar neće zavisiti od raspoloživih prihoda roditelja. Odluke će zavisiti kako od procenjenih troškova (visine i dužine plaćanja), tako i posedovanja relevantnih informacija. Međutim, same odluke su uvek društveno kontekstualizovane, tako da je promene u odlukama porodica koje pripadaju istom društvenom sloju/klasi moguće sagledati kao racionalne odluke na sistemске promene. Ukoliko dođe do značajne ekspanzije sistema obrazovanja na određenom nivou ili značajnih subvencija od strane države školovanju (kroz stipendije i kredite), porodice iz nižih slojeva će lakše doneti odluku o uključivanju dece u sistem obrazovanja, odnosno ostanak u njemu duže od sopstvenog (Checchi, 2005).

Klasno-slojne nejednakosti i unutargeneracijska i međugeneracijska pokretljivost

Međugeneracijska pokretljivost je u sociologiji najčešće povezana sa klasnim/slojnim pomeranjima. S obzirom da je obrazovanje (implicitno ili eksplicitno) često već sadržano u klasnim/slojnim shemama, povezanost slojne i obrazovne reprodukcije/pokretljivosti čini nam se veoma značajnim za objašnjenje konteksta odnosa strukturnih i porodičnih mehanizama pokretljivosti u Srbiji u XX veku (s obzirom da izostaju radovi u domaćoj nauci koji se bave isključivo obrazovnom pokretljivošću).

Klasno-slojne nejednakosti i unutargeneracijska i međugeneracijska pokretljivost su u domaćoj sociologiji teme koje su aktuelne od njenog osnivanja. Otvarajući pitanja funkcionisanja jednog društva koje je pretendovalo na društvenu ravnopravnost svih slojeva i društvenih kategorija, merenje dostizanja ovih ideala je, pored saznavnih, imalo i svoje društveno-političke implikacije. Istraživanja i analize bili su aktuelni tokom socijalizma (Milić, 1996; Janićijević, 1972; Vrcan, 1974, Popović, 1984, 1987, 1991; Zvekić, 1981; Bogdanović, 1987, 1991,

1992; Berković, 1986; Lazić, 1987), a i nakon otpočinjanja postsocijalističke transformacije. (Lazić, 1994, 1996, 2000, 2011; Vuković, 1994, 1997; Miladinović, 1993, 2004; Cvejić, 2000, 2006; Lazić i Cvejić, 2004).

Pre Drugog svetskog rata društvo je bilo u velikoj meri egalitarno, ali samo zahvaljujući tome što je najveći deo društva sačinjavalo seosko/poljoprivredno stanovništvo (Lazić, 1987). Pokretljivost, međugeneracijska i unutargeneracijska, bila je niska, dok su, usled nerazvijenosti industrije, stope klasne/slojne samoreprodukcije bile prilično visoke. Novi socijalistički poredak je pokrenuo ubranu industrijalizaciju koja je praćena ubranom urbanizacijom i deagrarizacijom. U ovoj fazi je društvo bilo prilično otvoreno za društvenu promociju nižih društvenih slojeva. Međutim, ni u ovom periodu šanse za društveni uspon nisu bile podjednake za sve. Nakon prvog perioda industrijskog zamaha, dolazi do usporavanja industrijalizacije i nemogućnosti daljeg razvoja sektora usluga, što dovodi do izvesnog klasnog zatvaranja, odnosno veće samoreprodukcije.

Autori koji proučavaju društvene nejednakosti, u različitim studijama su konstatovali postojanje navedenih nejednakosti. Milić (1996: 201-209), početkom šezdesetih godina, primećuje postojanje nižih šansi dece čiji su roditelji poljoprivrednici da dođu do nemanuelnih zanimanja, kao i relativnu otvorenost istih za decu čiji su roditelji radnici. Autor, takođe, uočava veoma visoku reprodukciju nemanuelnih slojeva. Analize tokom sedamdesetih godina ukazuju na dodatno zatvaranje slojeva (posebno poljoprivrednog) i sve manje šanse za socijalno kretanje nadole za sve slojeve, ali još uvek postojanje otvorenosti za promociju za decu radnika u nemanuelna zanimanja (Sekulić, 1984; Janičijević, 1972; Zvekić, 1981). Osamdesetih godina počinje da dominira teza o klasnoj konsolidaciji u socijalizmu u *krizi*¹. Poredeći rezultate 1990-1960. godine, Bogdanović (1992) primećuje da je ključna razlika u pokretljivosti zapravo viša samoreprodukcija nemanuelnih pozicija.

Lazić i Cvejić (2004: 46-47) predlažu klasifikaciju perioda društvene pokretljivosti u Srbiji nakon Drugog svetskog rata kroz četiri faze: 1. modernizacija, 2. kriza socijalizma, 3. blokirana socijalistička transformacija i 4. odblokirana transformacija. U periodu socijalističke modernizacije, ubrzana industrijalizacija je išla pod ruku sa značajnom potrebom za obučenom i stručnom radnom snagom i deagrarizacijom, tako da je ovaj period obeležen visokim stopama pokretljivosti koje su bile uslovljene strukturnim promenama. Drugu fazu, koja nastupa od sedamdesetih godina, karakteriše postepeno klasno zatvaranje usled usporavanja industrijalizacije, odnosno dostizanja određenih limita privrednog sistema.

¹ Do sličnih rezultata dolazi i Lazić (1987) proučavajući društvo Hrvatske. On uočava da, osim kolektivno-vlasničke klase, sve ostale klase karakteriše visok stepen zatvorenosti.

U dve studije u kojima se analiziraju dinamički aspekti pokretljivosti, Lazić (1987, koji analizira period pre i posle socijalističke revolucije u Hrvatskoj) i Cvejić (2006, koji analizira period socijalizma u Srbiji) dolaze do sličnih rezultata. Dok je samoreprodukcija svih slojeva pre socijalizma bila izuzetno visoka (ukupna samoreprodukcija je iznosila preko 90%), tokom socijalizma dolazi do značajne pokretljivosti koja svoj najveći zamah ima u prvih dvadesetak godina funkcionisanja sistema. U prvom periodu socijalizma dominira poljoprivredni sloj kao glavna regrutaciona osnova za manuelna i nemanuelna zanimanja, da bi već sa sledećom generacijom to postala radnička klasa. Za generacije koje su rođene krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina mogućnost da pređu u neki od viših slojeva se smanjuju, odnosno primećuje se stabilizacija klasne reprodukcije (ukupna samoreprodukcija iznosi oko 35%). Poljoprivrednici i u ovom periodu imaju najnižu stopu samoreprodukcije i njihov uspon čini još uvek najveći deo pokretljivosti (stopa samoreprodukcije se stabilizuje na oko 35%), dok se u ovom periodu samoreprodukcija radničke i uslužne klase stabilizuje na nešto preko 60%. Naime, nakon perioda brze industrijalizacije, sistem dostiže svoje limite i, iako je uspeo da povuče veliki broj poljoprivrednika u industriju i od potomaka seljaka načini radnike, istovremeno ne uspeva da daljim razvojem tercijarnog sektora uspostavi isti trend prelaska potomaka iz klase radnika u uslužnu klasu (Cvejić, 2006: 55-59). Ovakvo stanje pogoduje uspostavljanju i reprodukciji društvenih privilegija – koje se ogledaju u nejednakim šansama prenošenja kapitala (obrazovnog, ekonomskog i mogućnosti zaposlenja) potomcima – koje su već bile neravnomerno raspodeljene. U poznom socijalizmu Srbije možemo uslovno govoriti o jasnoj klasnoj konstituisanosti koja se ogleda u zatvorenosti srednje, izolovanosti niže i relativne propustljivosti kolektivno vlasničke klase za potomke iz srednje.

Blokirana i odblokirana postsocijalistička transformacija donose nova gibanja u međugeneracijskoj pokretljivosti. Prva je, usled izolovanosti, ratnog okruženja i odsustva volje za brzim promenama u privredi i politici, dovela do drastičnog osiromašenja i još izraženije klasne polarizacije, da bi tek u poslednjoj fazi reaktivirane transformacije bili svedoci izvesne stabilizacije (Lazić i Cvejić, 2004).

Ulazak u sistem obrazovanja i obrazovanje kao odskočna daska

Najznačajniji kanal pokretljivosti u svim modernim društvima predstavlja obrazovanje, kao najznačajnija spona ka tržištu rada. Upravo zbog toga postoji značajna korelacija između obrazovnog statusa i klasne ili slojne pozicije pojedinaca. Ali, i pored toga što je značajni kanal promocije, ono je isto tako i ključni

mehanizam reprodukcije slojnog položaja, odnosno klasnog zatvaranja (Džuverović, 1987: 121). Istraživanje početkom šezdesetih godina XX veka pokazuje da su i u ovom periodu brzog razvoja školskog sistema postojale značajne razlike u pristupu srednjem, višem i visokom obrazovanju između različitih društvenih slojeva. Naime, deca poljoprivrednika i radnika su u svim tipovima škola (osim u školama za radnička zanimanja), kao i na univerzitetu, manje prisutna od dece čiji su roditelji zanatlije, službenici i pripadnici slobodnih profesija. Takođe, deca iz ovih slojeva u proseku pokazuju niže postignuće u srednjim školama (Milić, 1996: 229-284, 215-216), što je potvrđeno i gotovo dve decenije kasnije (Ristanović, 1979: 133). Krajem osamdesetih je već evidentno da se, usled krize socijalizma, ogromni deo obrazovne reprodukcije premešta u okvire porodice, pa mesto u društvenoj raspodeli i količina materijalnih sredstava koje treba izdvojiti za školovanje deteta predstavljaju osnovne pokazatelje da li će do školovanja doći i do kog nivoa (Džuverović, 1987: 154–156)². Do istih rezultata dolazi i Cvejić (2006: 78), ukazujući da je krajem socijalizma na sceni bio *pseudomeritokratski* model u kojem je nominalno postojala otvorenost ka rukovodećim položajima i obrazovnom sistemu, ali da je korišćenje ovih mogućnosti u populaciji bilo „strukturno neproporcionalno“ i da je „neravnomernost bila skoncentrisana pre svega u pristupu obrazovanju“.

Podaci i skale

Za analize smo koristili tri metoda: 1. vizuelni – stope samoreprodukcije i pokretljivosti (ukupne i po obrazovnim kategorijama) na osnovu desetogodišnjih pokretnih proseka³, 2. količnik šansi na osnovu starosnih kohorti (prema petogodištima) i 3. linearni regresioni model kojim se meri uticaj nivoa obrazovanja roditelja na nivo obrazovanja dece⁴. Prilikom izbora najadekvatnijih podataka suočili smo se sa prilično nepovoljnom strukturom nacionalnih baza podataka u istraživanjima sprovedenim pre 1989. godine. Za ovako osmišljenu analizu bili su nam potrebni podaci za nivo obrazovanja roditelja i nivo obrazovanja ispitanika

² Proučavajući značaj obrazovanja za zauzimanje pozicije unutar kolektivno-vlastničke klase, Lazić (1987: 149-166) primećuje da je značaj ovog kanala tokom vremena porastao i postavio dodatne barijere potomcima radničke klase.

³ Koristili smo metod koji je Cvejić (2006) koristio za međugeneracijsku klasnu pokretljivost. U tabelama je prikazana godina koja je u sredini pokretnog proseka i predstavlja godinu odluke o nastavku školovanja (vidi dalje u tekstu).

⁴ Metod koji koristimo je razvijen za praćenje dugoročnog efekta roditeljskog socio-ekonomskog statusa na nivo obrazovanja i socio-ekonomski status potomka (Ganzeboom et al., 2000).

ka. Uvidom u različite baze podataka, izdvojili smo tri. Da bismo dobili dovoljno veliki uzorački okvir, spojili smo podatke i koristili kao jedinstveni uzorak. Prvi uzorak predstavlja istraživanje *Društvena struktura i kvalitet života* obavljeno 1989. godine na nivou čitave SFRJ, iz kog smo mi izdvojili uzorak za Srbiju bez KiM (N=3.769). Drugi uzorak predstavlja istraživanje iz 2003. godine koje je sprovedeno na području jugoistočne Evrope (*South-East European Social Survey Project – SEESSP*), iz kog smo izdvojili uzorak za Srbiju (N=2.709). I treći uzorak predstavlja istraživanje *Evropske studije vrednosti (European Values Survey – EVS)*, sprovedeno 2008. godine (N=1.364). Ukupan uzorački okvir nakon spajanja baza iznosio je N=7.842. Za potrebe analize, postavili smo donju granicu godina ispitanika na 25 godina starosti. Polazeći od toga da se u visoko obrazovanje ulazi najčešće odmah nakon završene srednje škole (sa 19-20 godina), smatrali smo da je period od 5-6 godina studiranja dovoljno dug da veći broj studenata stekne diplomu, a svima onima koji su i posle 25 godine starosti bili studenti pripisivali smo status visokog obrazovanja (jer smo želeli da merimo šanse da se na ovaj nivo obrazovanja uđe i ostane dovoljno dugo; ukupno učešće ove grupe je ispod 1%).

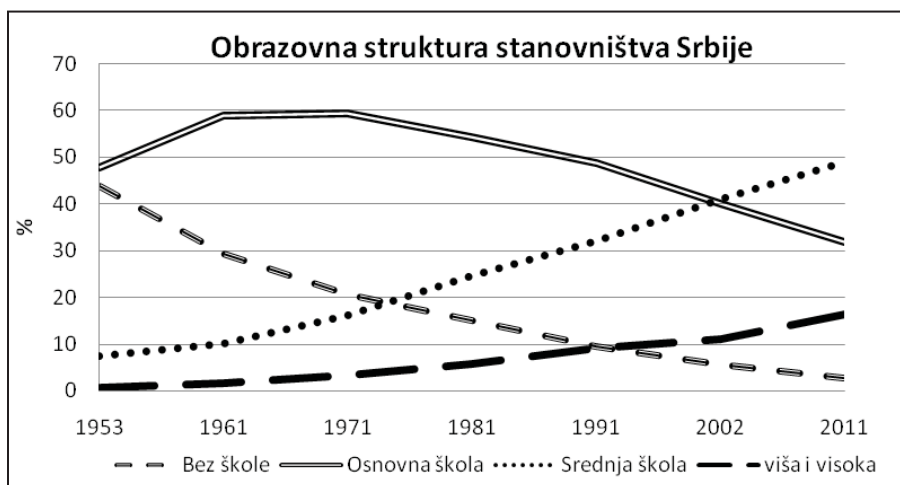
Nivo obrazovanja i roditelja (korišćen je dominacijski princip, gde smo uzimali najviši stupanj obrazovanja bilo kog roditelja) i ispitanika je u analiza-ma predstavljen na dva načina: 1. kao ordinalna skala koja se sastoji od sledećih nivoa: a) bez škole, b) osnovne škole, c) srednje škole i d) višeg i visokog obrazovanja i 2. kao intervalna skala koja predstavlja aproksimaciju godina provedenih u procesu obrazovanja na osnovu najvišeg stečenog stepena formalnog obrazovanja (od 0 do 18 godina). Da bismo kontekstualizovali trenutak kada mladi i njihovi roditelji donose odluku o nastavku obrazovanja, formirali smo intervalnu varijablu KOHORTA⁵, koja je sačinjena od godine rođenja na koju smo dodali 14 godina jer je to otprilike prelomna tačka kada se, nakon završetka osnovne škole, najintenzivnije razmišlja o nastavku školovanja. Pored navedene, vremensku dimenziju smo predstavili kroz dodatnu varijablu koja je predstavljena kroz desetogodišta centriranih u odnosu na 1965. godinu ($KO-HORTA\ 1 = (KO-HORTA - 1965)/10$; i uzima vrednosti od -4 do 3,5). Od dodatnih varijabli biće korišćen pol da bismo ispitali oblike i promene tokom vremena rodno određene međugeneracijske obrazovne pokretljivosti i za potrebe uočavanja nelinearnih trendova četrnaest indikatorskih varijabli (KOHORTA 2) podeljenih na petogodišta.

⁵ Varijable smo formirali delimično se oslanjajući na metod koji su razvili Ganzeboom, Kramenberg i Nieuwbeerta (2000: 28-29). Za razliku od autora koji polaze od toga da je 12. godina života period kada se mladi i njihove porodice odlučuju za nastavak obrazovanja, mi smo se odlučili za 14, kada se napušta osnovna škola.

Analiza rezultata

Obrazovni sistem Srbije je doživeo veoma burne promene nakon Drugog svetskog rata. Dva su ključna faktora dovela do ekspanzije obrazovanja na svim nivoima: 1. potreba za kvalifikovanom radnom snagom industrije u zamahu i 2. modernizacijski efekti socijalističke ideologije koja podrazumeva visok značaj obrazovanja za dobrobit pojedinca i društva. Obrazovni sistem u periodu odmah nakon revolucije nije bio jedini, pa čak ni glavni kanal društvene promocije jer je „tipična bila pojava obavljanja poslova i zauzimanja radnih mesta za nekoliko stepenica više od one koja odgovara školskoj spremi” (Flere, 1973: 73) usled značajne disproporcije u obrazovanim kvalifikacijama stanovništva s jedne strane i ponude radnih mesta koja su nastala usled industrijalizacije. Međutim, iako je stanovništvo obavljalo poslove za koje često nije imalo formalne kvalifikacije, one su sticane uz rad, kroz večernje škole, dodatne kurseve ili „priznavanjem spremne” (Isto). Kroz čitav ovaj period beleži se konstantan porast učešća onih koji ulaze i izlaze iz procesa obrazovanja sa stečenim diplomama na svim nivoima, a obrazovanju odraslih se posvećuje posebna pažnja (Ristanović, 1979: 59-108; Flere, 1973: 74-75). Broj osnovnih, srednjih škola i fakulteta raste, kao i broj zaposlenog nastavnog osoblja. Iako dolazi do ekspanzije obrazovanja, sociolozi prilično rano primećuju da je pristup svim nivoima obrazovanja, kao i uspeh koji se ostvaruje, neproporcionalno zastupljen među stanovništvom. Uočavaju se značajne regionalne razlike unutar federacije, kao i razlike na relaciji selo–grad, ali i razlike koje su produkt socijalnih osobina porodice porekla.

Grafikon 1. Obrazovna struktura stanovništva Srbije prema popisu, 1953-2011.

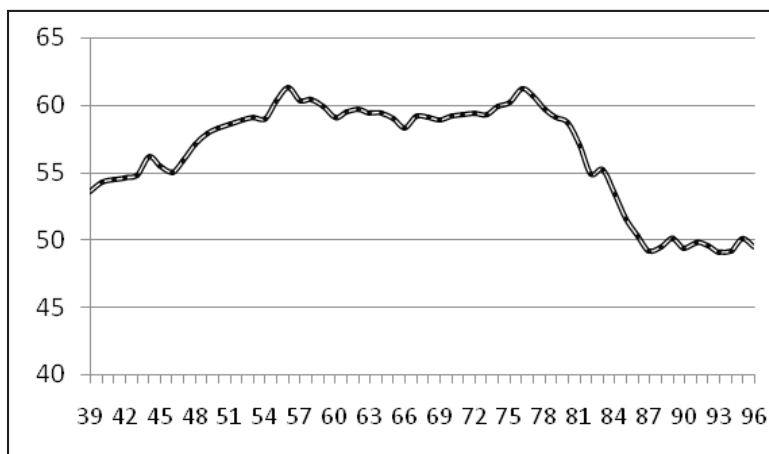
Izvor: RZS, 2013.

Prvi popis stanovništva posle Drugog svetskog rata (Grafikon 1) daje nam informacije o veoma niskom obrazovnom statusu stanovništva Srbije. Bez škole je čak 2/5 stanovništva, dok svaka druga osoba ima samo osnovnu školu ili manje. Sa srednjim obrazovanjem i fakultetom je zajedno bilo manje od 10% stanovništva. Podaci nam dalje pokazuju da je već do sledećeg popisanog ciklusa udeo onih koji nemaju obrazovanje značajno opao (i to čak za 30%), a da je istovremeno došlo do povećanja udela onih sa nekim nivoom obrazovanja. U ovom periodu je do povećanja došlo u najvećoj meri kod onih sa osnovnom školom. Intenzivni programi opismenjavanja i promovisanja obrazovanja dali su efekta i učešće onih koji su bez škole se smanjivalo, da bi gotovo nestalo u prvoj deceniji XXI veka. Paralelno sa programima opšteg opismenjavanja stanovništva, teklo je i intenzivno uvođenje srednjih škola (za radnička zanimanja, stručne škole i opšte gimnazije), tako da je najveća ekspanzija bila upravo na ovom nivou koji je, po poslednjem popisu, dostigla gotovo polovina populacije. Visoko obrazovanje beleži konstantan rast tokom čitavog perioda i jedino je tokom devedesetih godina primetno izvesno usporavanje, da bi, nakon dve hiljadite godine, došlo do značajnog povećanja broja mladih sa diplomom više škole ili fakulteta. Dakle, ono što je vidljivo iz popisnih podataka jesu modernizacijski efekti perioda (post) socijalizma u sferi obrazovanja.

Da bismo dobili precizniju sliku o tome kakva je bila obrazovna pokretljivost stanovništva, odnosno ko je imao veće šanse da se školuje, kao i da vidimo kakva je pokretljivost bila tokom vremena, upotrebićemo vizuelne prikaze stopa pokretljivosti i samoreprodukcije.

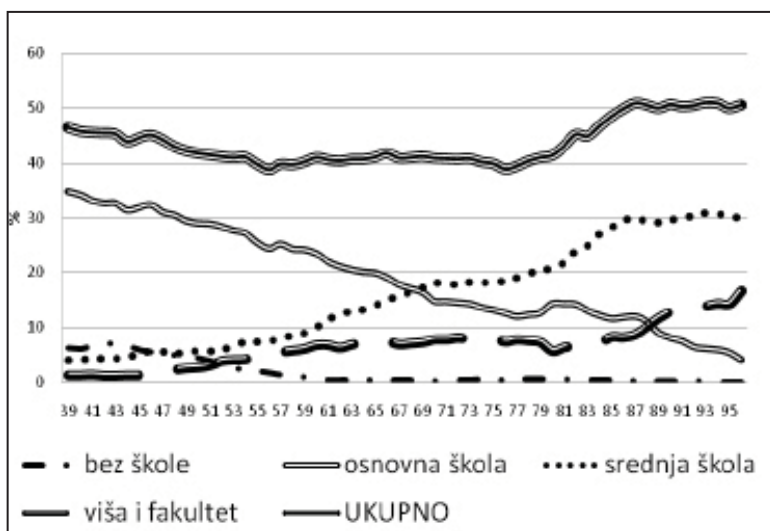
Grafikon 2. nam ukazuje da je ukupna pokretljivost najpre rasla sve do sredine pedesetih godina, da bi onda, sve do kraja sedamdesetih, usledila izvesna stagnacija na nivou od oko 60%. Zatim je došlo do značajnog smanjenja pokretljivosti tokom osamdesetih i nove stabilizacije na nižem nivou (od oko 50%) tokom devedesetih godina. Pre Drugog svetskog rata međugeneracijska obrazovna pokretljivost bila je na višem nivou nego na kraju veka. Međutim, ukoliko imamo na umu da je obrazovni nivo stanovništva pre rata bio na prilično niskom nivou, jasno je da se pokretljivost odvijala u najvećoj meri između onih čiji su roditelji bili bez obrazovanja i dece koja su završavala osnovnu školu. Kao što ćemo videti, i put obrazovanja dece do sledećeg obrazovnog nivoa će biti otvoren, ali će ulazak na visoko obrazovanje biti prepreka. Grafikon nam govori da je tokom sedamdesetih došlo do značajnog opadanja pokretljivosti, odnosno da su modernizacijski efekti sistema dostigli svoje prve limite.

Grafikon 2. Ukupna međugeneracijska obrazovna pokretljivost

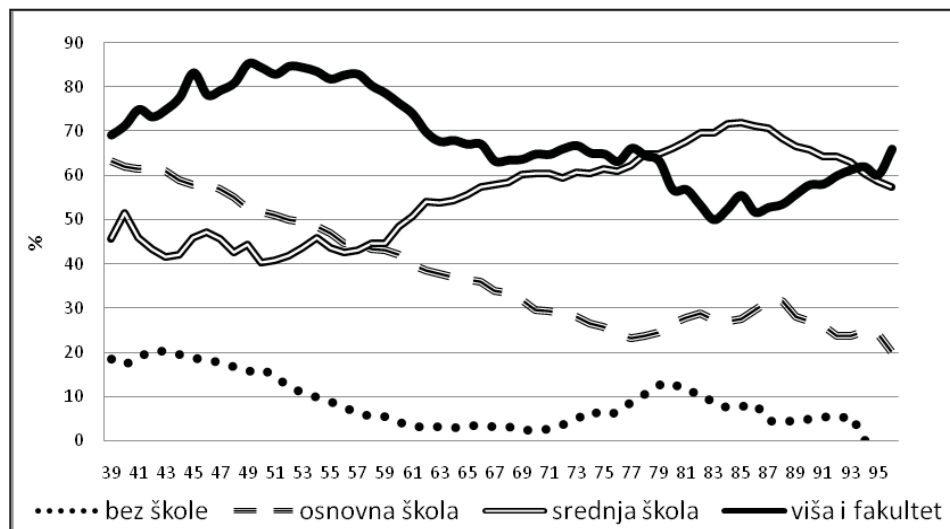

Kako je dolazilo do širenja obrazovnih kanala, tako je u ukupnom učešću samoreprodukcije sve manje bila zastupljena samoreprodukcija onih sa osnovnom školom i onih bez škole jer su roditelji na ovom obrazovnom nivou bili glavna regrutna baza za više nivoe obrazovanja. U čitavom periodu, njihovo relativno učešće opada (Grafikon 3). Istovremeno raste relativno učešće reprodukcije srednjoškolskih statusa koji od sredine osamdesetih čine skoro 3/5 ukupne samoreprodukcije i onih sa fakultetom koji čine gotovo 2/5 (oni sa osnovnom školom i bez škole čine svega oko 5%).

Grafikon 3. Ukupna i relativne stope obrazovne samoreprodukcije

Grafikon 4. Stope samoreprodukcije – obrazovni nivoi

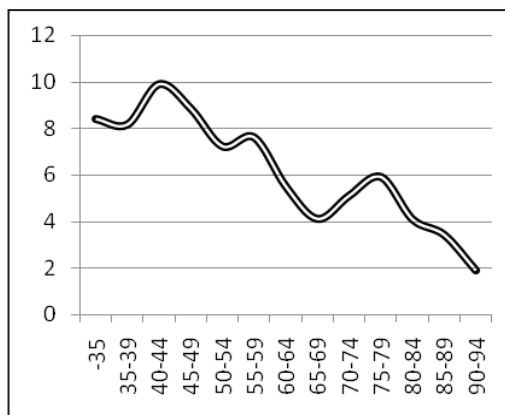
Grafikon 4. nam govori o apsolutnoj samoreprodukciji svih obrazovnih nivoa tokom ispitivanog perioda. Trendove možemo da posmatramo kroz tri perioda. Prvi bi bio do početka pedesetih godina, kada kod svih obrazovnih kategorija postoji manje-više konstantna i stabilna reprodukcija. Iako je veoma mali udeo onih sa visokim obrazovanjem, u ovom periodu čak 70-85% roditelja sa diplomom uspeva da obezbedi svojoj deci isti nivo obrazovanja. Kulturni kapital je u to vreme bio u posedu društvenih elita i, u velikoj meri, unutar njih se i reprodukovao. Slična je situacija i sa onima čiji su roditelji imali neku od srednjih škola (zanatskih, učiteljskih i sl), tako da je svaki drugi ostajao na ovom nivou obrazovanja, dok su ova deca bila drugi glavni kandidati za popunjavanje mesta u studentskim amfiteatrima. Drugi period je od sredine pedesetih do početka osamdesetih, kada dolazi do značajno manjih stopa samoreprodukcije kod svih obrazovnih nivoa osim kod onih sa srednjom školom. Ovaj podatak nam ukazuje da su se u ovom periodu obrazovni kanali otvorili, da je srednjoškolsko obrazovanje bila najčešća destinacija, ali da roditelji sa srednjom školom nisu mogli lako da obezbede svojoj deci ulazak na univerzitet. Iako su osnovne škole, zanati, srednje stručne škole i gimnazije postajali dostupni, visoko obrazovanje nije bilo široko otvoreno, već je još uvek značajno ekskluzivno. Međutim, istovremeno opada i samoreprodukcija onih sa visokim obrazovanjem. Naime, u novim okolnostima, društveni slojevi koji su bili prepoznati kao privilegovani, počeli su da gube svoju raniju poziciju, tako da manji broj porodica u kojima se negovalo visoko obrazovanje ne uspeva da obezbedi svojoj deci isti nivo. I poslednji period, od početka

osamdesetih, ukazuje da je sistem u krizi. Naime, na svim nivoima obrazovanja dolazi do povećanja samoreprodukcije, osim kod onih sa visokim obrazovanjem, gde je primećena značajna silazna pokretljivost (krajem osamdesetih je tek svaki drugi roditelj sa diplomom uspeo da odškoluje dete do tog nivoa). Iako su oni bez škole i oni koji imaju samo osnovnu školu u ovom periodu postali prilično uski slojevi, sa stabilizacijom samoreprodukcije stvaraju se uslovi za obrazovnu isključenost jednog dela ove populacije. Podaci ukazuju da je sistem u značajnoj meri iscrpeo ove obrazovne slojeve.

Pored pokretljivosti, hteli smo da ispitamo relativan odnos šansi mladih da dostignu određeni obrazovni nivo (Grafikoni 5,6,7). Verovatnoće da će neko čiji roditelji imaju samo osnovnu školu završiti srednju školu (u odnosu na one čiji roditelji imaju srednju školu), tokom ovog perioda su se povećavale. Ali, čak i tokom devedesetih, šanse su bile dvostruko manje. Odnos verovatnoća da će ista osoba završiti fakultet pokazuje ogromne razlike tokom ispitivanog perioda. Preko sto puta je bila manja verovatnoća da će fakultet završiti neko čiji roditelji imaju samo osnovnu školu. Značajno je da se verovatnoća dodatno smanjila tokom sedamdesetih i osamdesetih godina. Iako je sistem obrazovanja generalno postajao inkluzivniji, za one čiji su roditelji imali osnovnu školu je u navedenom periodu bio manje dostupan za dostizanje stepena iznad srednjoškolskog. Mogućnost da neko čiji roditelji imaju srednje obrazovanje završi fakultet, tokom gotovo čitavog perioda, oko tri puta je niža od onih čiji roditelji imaju diplomu. Izuzetak čine periodi tokom Drugog svetskog rata i neposredno posle njega, kada su šanse za sticanje višeg obrazovanja dece srednjoškolskih roditelja značajno opale.

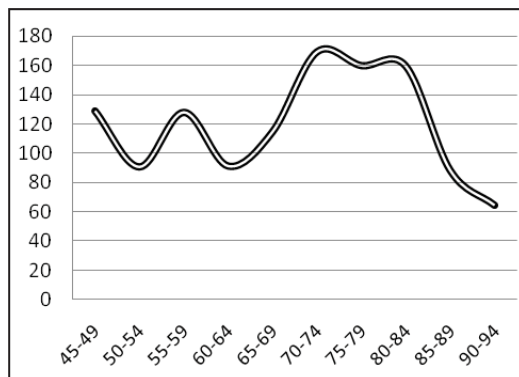
Grafikon 5. Osnovna škola – srednja škola

– količnici šansi

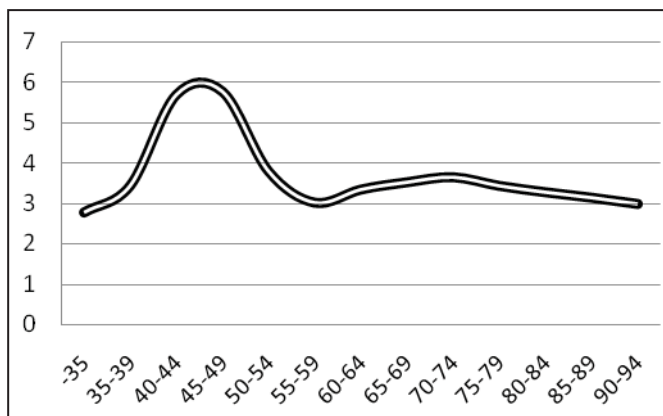

Grafikon 6. Osnovna škola – viša/visoka

– količnici šansi

Grafikon 7. Srednja škola – viša/visoka – količnici šansi

Da bismo došli do preciznijih podataka o efektu obrazovanja roditelja na obrazovanje dece (odnosno da bismo ispitali linearne i nelinearne efekte u ovom odnosu), upotrebili smo osam regresionih modela⁶. Zavisna varijabla u modelima je broj godina obrazovanja ispitanika. Koeficijenti u modelima pokazuju promene u obrazovnom postignuću ispitanika u zavisnosti od različitih faktora.

⁶ Primenjen model predstavlja nešto modifikovanu shemu modela koju su primenili Ganzeboom, Kramenberg i Nieuwbeerta (2000: 34).

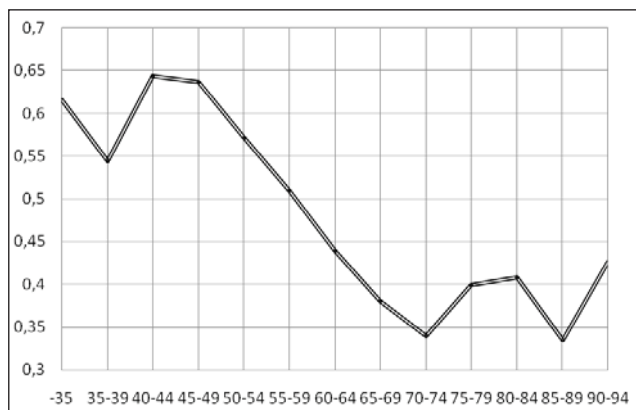
Tabela 1. Regresioni modeli - obrazovno postignuće

	Model I	Model II	Model III	Model IV	Model V	Model VI	Model VII
Kohorta 1	1,041 (36,51)	1,073 (37,49)	,916 (24,41)	,344 (9,92)	1,054 (20,39)	dummy varijable kohorta 2	dummy varijable kohorta 2
Pol ($\check{Z}=1$, M=0)		-,794 (-8,72)	-,930 (-9,97)	-1,023 (-12,57)	-1,977 (-13,50)	-1,128 (-14,32)	-1,036 (-11,34)
Kohorta 1*pol			,371 (6,41)	,378 (7,5)	,457 (9,22)	,527 (10,77)	,502 (8,87)
Obrazovanje roditelja - godine (OR)				,474 (51,12)	,495 (54,06)	,484 (53,37)	
OR*kohorta 1					-,10 (-18,23)	-,059 (-9,69)	
Intercept	10,25	10,59	10,61	7,43	7,59	4,97	7,66
Prilagođeni R ²	14,57%	15,38%	15,81%	37,36%	39,96%	41,69%	19,81%

Svake dekade prosečno se za nešto preko jedne godine obrazovanja poveća obrazovni standard kohorte (Model I), odnosno stanovništvo Srbije je ostajalo u procesu obrazovanja godinu duže. Takođe, u celom ovom periodu muškarci su u proseku za oko ,8 godina obrazovanja ispred žena (Model II). Međutim, hteli smo da ispitamo i da li je ovaj trend prisutan kroz čitav ispitivani period i zato smo uveli interakciju između kohorte i pola (Model III). Interakcijski efekat upućuje da je kod žena ovo povećanje u proseku po dekadi iznosilo za ,371 godina obrazovanja više nego povećanje kod muškaraca. Ovaj efekat nam govori da, iako su žene na početku ispitivanog perioda zaostajale za gotovo čitavu godinu za muškarcima (-,930), u međuvremenu se obrazovna situacija promenila u njihovu korist. S obzirom da je za oko četiri dekade (u proseku) došlo do ove promene (a da je u proseku skoro godinu dana obrazovanja više na strani muškaraca), podaci nam govore da je na početku ispitivanog perioda postojala značajna rodna nepristupačnost obrazovanju, koje je bilo rezervisano za muškarce, ali i o značajnim modernizacijskim efektima i tokom prvog perioda socijalizma, koji je za kratko vreme uspeo da na nivou obrazovanja izjednači muškarce i žene. Do višeg obrazovnog nivoa među ženama (u odnosu na muškarce) došlo je kod kohorte koja je početkom osamdesetih godina odlučivala o nastavku obrazovanja (odnosno onih koji su rođeni sredinom šezdesetih godina). U sledećem modelu (Model IV), testirali smo kakav je uticaj obrazovanja roditelja na nivo obrazovanja dece. Uz visoku statističku značajnost, sa svakom godinom obrazovanja roditelja ide i promena od gotovo pola godine (,447) obrazovanja dece, što upućuje da je u čitavom periodu, u proseku, obrazovanje roditelja značajan prediktor obrazovanja dece. Sa uvođenjem obrazovanja roditelja, objašnjena varijansa se povećava na 37,36%. Naredni model (Model V) nastoji da uoči efekat (koji je od ključnog značaja), da li je tokom vremena dolazilo do povećanja ili smanjenja uticaja obrazovanja roditelja na obrazovanje deteta. Rezultat (-,0998) ukazuje da je sa svakom decenijom ovaj uticaj slabio i da je ukupan pad značaja obrazovanja roditelja iznosio čak 1,5 puta (odnosno 157%, za sedam ispitivanih decenija to je $-0,0998 \times 7 = -,699$, $,699 / ,445 = 1,57$). Ispitujući (Model VI) da li se radi o linearnom ili nelinearnom trendu, umesto intervalne varijable kohorte uveli smo niz *dummy* varijabli kohorte (ovog puta sa petogodišnjim intervalima). Povećanje objašnjene varijanse u odnosu na prethodni model (sa kohortom kao intervalnom varijablom) daje nam jasan odgovor da se ne radi o linearnom trendu. Kao korak dalje, da bismo ove razlike vremenski situirali (razlike u regresionim koeficijentima tokom vremena), sprovedi smo niz regresionih analiza za svaku kohortu pojedinačno (kontrolisući pritom pol ispitanika i interakciju pola i kohorte tokom vremena – Model VII). Grafikon 8. ukazuje da je uticaj nivoa obrazovanja roditelja na nivo obrazovanja dece naglo počeo da opada u periodu posle Drugog svetskog rata i da je ovaj trend trajao sve do sredine sedamdesetih, kada dolazi do izvesne stabilizacije ovog uticaja. S obzirom da je u ovom periodu došlo do masovnog ulaska u sistem

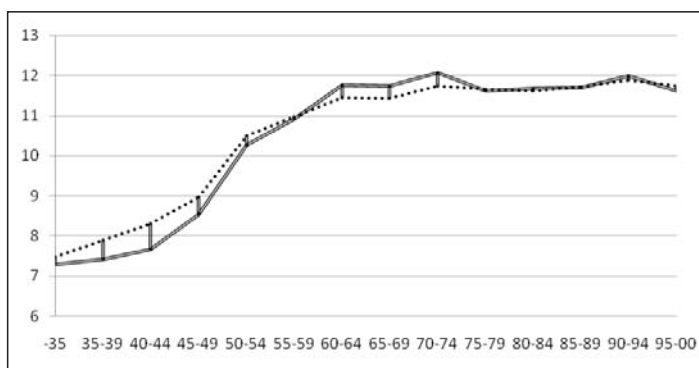
obrazovanja, kome su pristup imala deca iz svih slojeva, očekivano je da se uticaj obrazovanja roditelja u proseku smanjivao.

Grafikon 8. Uticaj obrazovanja roditelja na obrazovanje dece

Međutim, u analizi smo hteli da odemo i korak dalje i da prepoznamo da li je čak i sa padom značaja obrazovanja roditelja na obrazovanje deteta relativan doprinos u odnosu na druge faktore rastao ili se smanjivao tokom vremena. Zato smo napravili dva modela sa izračunatim marginalnim vrednostima kohortnog efekta na nivo obrazovanja tokom celog ispitivanog perioda (Grafikon 9). Prva linija (tačkasta) odnosi se na povećanje nivoa obrazovanja dece tokom vremena kada su svi navedeni kovarijati pod kontrolom, dok je u slučaju druge linije ostavljeno da slobodno varira obrazovanje roditelja. Na taj način smo izdvojili čist efekat obrazovanja roditelja (u odnosu na već posmatrane faktore) na obrazovanje dece tokom ispitivanog perioda.

Grafikon 9. Marginalni efekti kohorte na nivo obrazovanja

Tačkasta linija ukazuje da je ekspanzija u obrazovanju imala visok uspon sve do početka šezdesetih, kao i još izvestan usporen uspon do sredine sedamdesetih, i ona se može objasniti onim faktorima koji se nisu našli u našem modelu (poput sistemskih faktora – ekspanzije sistema obrazovanja, urbanizacije, ubrzanog školovanja, ali i onih faktora na mikro nivou poput slojne pozicije porodice, njene ekonomske snage, socijalnog kapitala i sl). Kada smo sve ostale faktore kontrolisali, a pustili nivo obrazovanja da slobodno varira među kohortama, dobili smo rezultat da je obrazovanje roditelja bilo nešto manje značajno (od zbirnog efekta ostalih faktora) pre i tokom pedesetih godina. U periodu šezdesetih i sedamdesetih, obrazovanje roditelja dobija na blagom značaju u odnosu na ostale faktore koji su uticali na nivo obrazovanja dece. Ovo je vreme privredne reforme (1965. godine) koja postavlja potrebu za kvalifikovanom radnom snagom putem obaveznog obrazovanja (Flere, 1973: 74). Možemo da pretpostavimo da, s obzirom da više nije bilo izvodljivo priznavanje kvalifikacija na osnovu radnog iskustva i da su ostali alternativni oblici sticanja obrazovanja postali sekundarni, obrazovni status roditelja postaje značajan. Na taj način dolazimo do zanimljivog otkrića, da, iako je u ovom periodu značaj obrazovanja roditelja za obrazovanje dece opadao, njegov relativni doprinos je zapravo porastao, odnosno, da su šanse da se uđe i duže ostane u sistemu obrazovanja zavisile i od sistemskih i drugih faktora, u ovoj dekadi su zavisile nešto više i od kulturnog kapitala roditelja. Objašnjenje ovog naizgled paradoksa leži u tome da, iako je sistem obrazovanja postajao inkluzivniji, podjednake koristi od njega nisu imali svi, bez obzira na obrazovanje roditelja. Dok su oni bez škole najčešće uspevali da svoju decu odškoluju do osnovnog i ređe srednjeg nivoa obrazovanja, više i visoko obrazovanje bilo je u većoj meri otvoreno za decu roditelja koji su imali iznad osnovnog obrazovanja. Sa širenjem obrazovnih kanala veće su koristi imali oni čiji su roditelji u ranim fazama (ekspanzije obrazovanja) iskoristili šansu da se obrazuju.

Zaključak

Rezultati analize ukazuju da su veoma tesno povezani procesi klasne/slojne pokretljivosti (Lazić, 1987; Cvejić, 2006) i međugeneracijske obrazovne pokretljivosti u Srbiji tokom dvadesetog veka. Evidentno je nekoliko značajnih tendencija. Prva se odnosi na ubrzano opismenjavanje i povećan obuhvat školskog sistema na svim obrazovnim nivoima tokom čitavog perioda. Druga oslikava promene u pristupu obrazovanju u zavisnosti od obrazovnog nivoa roditelja (i drugih faktora). Period do početka pedesetih godina karakteriše visok stepen obrazovne samoreprodukcije, visok značaj obrazovanja roditelja, ali istovremeno i relativno (u odnosu na obrazovanje roditelja) veći značaj sistemskih i drugih faktora (sloja,

porekla i dr)⁷ za obrazovno postignuće dece. Ovaj period obuhvata *stari režim*, period tokom i neposredno nakon Drugog svetskog rata. Najveći deo pokretljivosti se odvija između roditelja koji nemaju završenu ni osnovnu školu i dece koja uspevaju da je završe. Obrazovna elita (sa završenim fakultetom), iako malobrojna, uspeva do gotovo svoj svojoj deci obezbedi diplomu fakulteta. Od sredine pedesetih godina dolazi do povećanja pokretljivosti, a onda i do stabilizacije samoreprodukcije (na najnižem nivou u celom veku) i ovaj period će potrajati sve do sredine sedamdesetih godina. U ovom periodu dolazi do smanjenja stopa samoreprodukcije kod onih bez škole i sa osnovnom školom (jer i dalje služe kao rezervoar za pokretljivost nagore), ali se povećava kod porodica sa srednjim obrazovanjem (samoreprodukcija kod onih sa visokim obrazovanjem je gotovo konstantna). Ove porodice ne uspevaju da istom brzinom (kao u ranijem periodu oni bez ili sa niskim obrazovanjem) svoju decu upute na fakultet. Istovremeno, obrazovanje roditelja ima značajno niži efekat za obrazovno postignuće deteta nego u prethodnom periodu, ali je evidentno da čak i takav uticaj postaje značajniji od drugih faktora. U ovom periodu se obrazovanje sve više institucionalizuje i u sve većoj meri podrazumeva odricanja (u prvom redu vremenska) i resurse za ulazak i ostanak u sistemu obrazovanja. Roditelji koji jasnije percipiraju koristi od obrazovanja (koji su i inače obrazovaniji) pokazuju se aktivniji u prenošenju kulturnog kapitala svojoj deci u trenucima kada je struktura sistema počela da se kristalizuje. Tokom trećeg perioda, osamdesetih i devedesetih godina, najpre dolazi do povećanja i stabilizacije stopa samoreprodukcije (na najvišem nivou tokom veka) i najveći deo se dešava unutar onih sa srednjom školom i fakultetom (koji čine gotovo 90% samoreprodukcije). Istovremeno se uočava trend zatvaranja obrazovnih kategorija jer se stope samoreprodukcije kod svih (osim kod fakultetski obrazovanih, koji doživljavaju i izvesnu silaznu pokretljivost) povećavaju i stabilizuju, čime obrazovanje postaje resurs koji se u većoj meri nego ranije zadržava unutar porodice.

Literatura:

- Becker, G. 1986. "Human Capital and the Rise and Fall of Families". *Journal of Labor Economics*, 4 (3, pt. 2): SI-S39.
- Becker, G. 1993. *A treatise on the family* (enlarged edition). Cambridge Mass.: Harvard University Press.
- Berković, E. 1986. *Socijalne nejednakosti u Jugoslaviji*. Beograd: Ekonomika.

⁷ U proseku su drugi faktori (ekspanzija obrazovanja, u prvom redu) bili značajniji faktor obrazovnog postignuća.

- Bogdanović, M. 1987. „Društvene nejednakosti i vertikalna društvena pokretljivost“, u: Popović i saradnici (ur.). *Društvene nejednakosti – sociološko istraživanje u Beogradu*. Beograd: Filozofski fakultet; Institut za sociološka istraživanja.
- Bogdanović, M. 1991. „Vertikalna društvena pokretljivost“, u: Popović, M. i saradnici (ur.). *Srbija krajem osamdesetih*. Beograd: ISI FF.
- Bogdanović, M. I. 1992. „Međugeneracijska društvena pokretljivost – uporedna analiza“. *Sociologija*, vol. 34, br. 2: 193-211.
- Bourdieu, P. 1986. “The forms of capital“, in: Halsey, A. H., H. Lauder, P. Brown and A. S. Wells (eds.). *Education: Culture, Economy, Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Checchi, D. 2005. *The economics of education. Human capital, family background and inequality*. Cambridge University Press
- Cvejić, S. 2000. „Opadanje društva u procesu dualnog strukturiranja“, u: Lazić, Mladen (ur.). *Račji hod – Srbija u transformacijskim procesima*. Beograd: Filip Višnjić.
- Cvejić, S. 2006. *Korak u mestu – društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije*. Beograd: ISI FF.
- De Graaf, Dirk N., P De Graaf and G. Kraaykamp. 2000. “Parental Cultural Capital and Educational Attainment in the Netherlands: A Refinement of the Cultural Capital Perspective“. *Sociology of Education*, 73: 92-111.
- Džuverović, B. 1987. „Klasni aspekti obrazovanja“ u: Popović M., Bogdanović M. Vujović S. i dr. (ur.) *Društvene nejednakosti*, Beograd: ISIFF.
- Flere, S. 1973. *Obrazovanje za sve*. Beograd: XX vek.
- Ganzeboom, Kramenberg and Nieuwbeerta. 2000. “The Parental Effect on Educational and Occupational Attainment in Slovenia during 20th Century“. *Družboslovne razprave*, 32/33, vol 16.
- Janićijević, M. 1972. „Međugeneracijska društvena pokretljivost u SR Srbiji“. *Marksističke sveske*, god. 1, br. 1-2.
- Kraaykamp, G. & K. van Eijck. 2010. “The Intergenerational Reproduction of Cultural Capital: A Threefold Perspective“. *Social Forces*, 89, 1: 209-231.
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu – klasna reprodukcija u socijalizmu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. 1994. „Preobražaj ekonomske elite“, u: M. Lazić (prir.). *Razaranje društva. Jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 1996. „Delatni potencijal društvenih grupa“ *Sociologija* 38 (2).
- Lazic, M. 2000. “Serbia: The adaptive reconstruction of elites“, u: Highley, J. i G. Lengyel (ur.). *Elites After State Socialism. Theories and Analysis*. Lanham: Rowman & Littlefield.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam. Nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*, Službeni glasnik, Beograd.

- Lazić, M. i S. Cvejić. 2004. „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane postsocijalističke transformacije“, u: Milić, A. (prir.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa*. Beograd: ISI Filozofskog fakulteta.
- Lillard, L. and R. Willis. 1994. “Intergenerational Educational Mobility: Effects of Family and State in Malaysia“. *The Journal of Human Resources*; Special Issue: *The Family and Intergenerational Relations*, Vol. 29, No. 4: 1126-1166.
- Miladinović, S. 1993. „Vertikalna društvena pokretljivost u Jugoslaviji“. *Sociologija* 2.
- Miladinović, S. 2004. „Društvena pokretljivost kao faktor globalne društvene konkurentnosti“, u: *Tehnologija, kultura i razvoj*. Beograd: Institut „Mihajlo Pupin“.
- Milić, V. 1996. *Društvena struktura i pokretljivost Jugoslavije*, Novi Sad: Katedra za sociologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu.
- Popović, M. 1984. „Klasno-slojne nejednakosti u jugoslovenskom društvu“. *Sociologija*, br 3-4.
- Popović, M. 1991. „Shvatanja društvenih nejednakosti i njihova socijalna uslovljenost“, u: Popović, M. i saradnici (ur.). *Srbija krajem osamdesetih*. Beograd: ISI FF.
- Popović, M. i saradnici. 1991. *Srbija krajem osamdesetih*. Beograd: ISI FF.
- Popović, M. V. 1987. „Kolike su klasno-slojne nejednakosti i da li su društveno funkcionalne“, u: Popović M., M. Bogdanović, S. Vujović i dr. (ur.). *Društvene nejednakosti*. Beograd: Filozofski fakultet; Institut za sociološka istraživanja.
- Popović, M. V., M. I. Bogdanović, S. Đ. Vujović, B. Džuverović, J. M. Petrović, M. J. Davidović, D. Mrkšić, V. A. Goati i M. Krneta. 1987. *Društvene nejednakosti – sociološko istraživanje u Beogradu*. Beograd: Filozofski fakultet; Institut za sociološka istraživanja / ISIFF.
- Ristanović, S. 1979. *Društvene nejednakosti i obrazovanje*. Beograd.
- RZS, 2013. *Školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost*, Beograd, Republički zavod za statistiku.
- Sekulić, D. 1984. „Socioprofesionalna mobilnost u Jugoslaviji“. *Sociologija*, br. 1-2.
- Sullivan, A. 2001. “Cultural Capital and Educational Attainment“. *Sociology*, 35 (4): 893-912.
- Vuković, S. 1994. *Pokretljivost i struktura društva*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
- Vuković, S. 1997. „Međugeneracijska pokretljivost prema mestu rođenja“. *Sociološki pregled*, XXXI, no 3.
- Vrcan, S. 1974. *Društvene nejednakosti i moderno društvo*. Zagreb: Školska knjiga.
- Zvekić, U. 1981. „Međugeneracijska vertikalna pokretljivost“. *Sociološki pregled*, br 1-2.

Dunja Poleti

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

Institut za sociološka istraživanja

MOBILNOST RADNO AKTIVNOG STANOVNIŠTVA U SRBIJI

MOBILITY OF ECONOMICALLY ACTIVE POPULATION IN SERBIA

Summary

Job related mobility is a very important phenomenon. From the perspective of the labor market, migrants are often seen as the dynamic segment that can alleviate economic crisis and overcome regional disparities. In this paper we study willingness of economically active citizen of Serbia to change their place of residence due to (better paid) jobs, in order to examine individual and structural determinants that affect the aspiration toward spatial mobility.

Uvod

Po mišljenju brojnih teoretičara, mobilnost predstavlja jedno od osnovnih obeležja novog, globalizovanog sveta. Istraživači u tehnološkom napretku vide preduslov za sažimanje vremena i prostora, a u političkim i ekonomskim promenama uzročnike otvaranja teritorijalnih jedinica i stvaranja objedinjenog ekonomskog prostora (Mlinar and Štebe, 2004). Iako slobodan protok danas obuhvata kretanje robe, usluga, kapitala, ljudi, ali i institucija, informacija, pa čak i poslova, posebna pažnja je posvećena mobilnosti radne snage. Ovaj pojam je veoma široko shvaćen i obuhvata: rezidencijalnu mobilnost, migracije (kako međunarodne, tako i regionalne), putovanja (turistička i poslovna), kao i dnevna kretanja (Kaufmann et al., 2004: 749). Naučnici naglašavaju da je mobilnost radno aktivnog stanovništva jedan od najvažnijih privrednih tokova, bitan ekonomski fenomen i pokazatelj regionalnih promena na tržištu rada (Bonin et al., 2008: 22).

Ipak, empirijski podaci ne idu u prilog teoretičarima globalizacije i njihovoj ideji o povećanom protoku ljudi, bar kada su Evropska unija i trajna mobilnost u fokusu (Limmer and Schneider, 2008: 15). Bliže ispitivanje podataka o stepenu mobilnosti između zemalja EU pokazuje da nije bilo linearnog povećanja kretanja tokom vremena. Najveća mobilnost je zabeležena šezdesetih godina, da bi nakon toga, i pored uklanjanja prepreka i integrativnih procesa, došlo do njenog pada (Mlinar and Štebe, 2004: 3). Unutardržavna i međudržavna geografska mobilnost u okviru Evropske unije su veoma niske. Na primer, između 2000. i 2005. godine, međudržavne granice EU je prosečno godišnje prelazilo između 0,1 i 0,3% ljudi radnog uzrasta. Geografska mobilnost unutar zemalja članica EU je bila nešto veća i iznosila je oko 1%, što je značajno niže od prosečne stope migracija u Sjedinjenim Američkim Državama, koja se kreće oko 3% (Bonin et al., 2008: 11). Države koje pokazuju najveću sklonost ka mobilnosti su visokorazvijene članice EU: Švedska, Norveška, Nemačka, Holandija i Velika Britanija. Među njima se ne nalazi nijedna istočnoevropska zemlja (Mlinar and Štebe, 2004: 6).

Iz perspektive tržišta rada, migranti se često definišu kao dinamičan segment koji ublažava ekonomske krize i padove. Liberalna shvatanja geografsko kretanje stanovništva vide kao važan deo socio-razvojnih procesa, pri čemu posebno ističu njegovu ulogu u prevazilaženju regionalnih dispariteta. Zaključci pojedinih ekonomskih analiza ukazuju na to da, za razliku od radne snage u Americi, koja na nagle promene na tržištu rada reaguje menjanjem mesta boravka u potrazi za poslom, Evropljani biraju znatno pasivnije strategije, povlačeći se iz radnog kontigenta (Fidrmuc, 2005: 9). Skorašnja istraživanja mehanizama tržišta rada centralne i istočne Evrope pokazuju da je niska unutrašnja migracija jedna od glavnih smetnji u smanjenju regionalnih razlika (Fidrmuc and Huber, 2007: 2). I međunarodne organizacije, poput OEBS-a, naglašavaju potrebu za povećanjem stope mobilnosti radnih ljudi u Evropi. U OEBS-ovom izveštaju o ekonomiji Evropske unije za 2012. godinu stoji da je veća pokretljivost nužan uslov prevazilaženja neusklađenosti ponude i tražnje, te boljeg zadovoljenja potreba radnika i poslodavaca u EU (OECD Economic Surveys, 2012).

Spremnost na promenu mesta boravka može se tumačiti u sklopu šire spremnosti radne snage na prilagođavanje promenama na tržištu rada. Na globalnom planu, u poslednjih nekoliko decenija, domen rada je pretrpeo brojne promene, počevši od sektorskog pomeranja i razmeštaja radne snage po delatnostima, preko novih radnih aranžmana, feminizacije, do internacionalizacije rada i prostorne pokretljivosti (Bolčić, 2004b: 325-326). Poslovi su postajali sve manje vezani za stalni radni odnos na jednoj lokaciji, a zaposlenja u multinacionalnim korporacijama i organizacijama su dobila na značaju. Time je povećana tražnja za radnom snagom koja hoće da se prilagodi prostornoj disperziji posla i smanjenom

vremenu provedenom u okviru jednog prebivališta. Stoga je pitanje spremnosti ljudi da se uključe u fleksibilnije, kratkoročnije i samostalnije radne angažmane, a posebno pitanje spremnosti na prostornu mobilnost, postalo veoma bitno.

U postsocijalističkim zemljama, u koje spada i Srbija, promene u sferi rada bile su još turbulentnije jer su ujedno bile posledica kako rušenja socijalizma i karijerne stabilnosti, tako i uključivanja u globalnu, dinamičku, postfordističku sferu rada. Za razliku od drugih zemalja istočne Evrope, Srbija je tokom devedesetih godina XX veka bila društvo blokiranе transformacije, čije su se specifičnosti „u sferi tržišta rada ogledale u nedovoljnom svojinskom i granskom restrukturiranju, porastu nezaposlenosti i izrazitom uvećanju obima neformalne ekonomije, ali i porastu privatnog preduzetništva“ (Babović, 2009: 174). Odblokirana transformacija, koja je došla sa promenama iz 2000. godine, nametnula je potrebu prilagođavanja radne snage novim uslovima.

U ovom radu će se ispitivati spremnost građana Srbije na radnu prostornu mobilnost. Pitanje na kojem će biti zasnovana analiza proverava volju radno aktivnih građana da promene trenutno mesto boravka ako bi na taj način došli do posla ili veće zarade. Korišćeni podaci su dobijeni u okviru projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji* i to na reprezentativnom uzorku punoletnog stanovništva Srbije.

Cilj rada jeste da se ispita koje individualne i strukturalne determinante najviše utiču na težnju ka prostornoj mobilnosti. Jasno je da ovako postavljena analiza ima svoje granice, utoliko što proučavanje namera da se promeni mesto boravka radi posla ne može da predvidi buduća migratorna kretanja. Samo posmatranje spremnosti da se pojedinac preseli radi posla predstavlja ignorisanje kompleksnosti procesa odlučivanja jer verovanje da bi se u nekoj fiktivnoj situaciji reagovalo na jedan način ne znači da bi se i zaista reagovalo na taj način (Fouarge and Ester, 2009: 55). Pa ipak, saznanje koje grupe radno aktivnog kontigenta su najspremnije da se sele vrlo je bitan nalaz, posebno ako se usvoji teza o važnosti proaktivnih radnih strategija za razvoj jedne zemlje.

Teorijski pristupi izučavanju radnih migracija

Veoma dugo se u objašnjenjima determinanti migratornih kretanja polazilo od *neoklasične ekonomije migracija* koja je nastojala da kretanja radnog stanovništva u procesu industrijalizacije opiše i na makro- i na mikronivou. Na makro-teorijskom planu, ovaj pristup je polazio od toga da su glavni pokretači migracija, kako unutrašnjih, tako i spoljašnjih, razlike u regionalnom razvoju, ponudi i potražnji radne snage. Naime, očekivalo se da pojedinci iz područja sa niskim zaradama i prekomernom ponudom radno aktivnih ljudi, poboljšaju svoj položaj selidbom u područja u kojima su nadnice više i postoji potražnja za dodatnom

radnom snagom. S druge strane, prognozirano je kretanje kapitala u suprotnom smeru – od bogatih ka siromašnim zemljama i regionima (Massey et al., 1993: 433). Na ovaj način, migracije bi trebalo da izjednače tržišne uslove širom različitih regiona, čime bi, dugoročno gledano, proces doveo do uklanjanja uzročnika migracija (Fidrmuc, 2005: 6).

Na mikroplanu, neoklasični pristup se oslanjao na teorije racionalnog izbora koje su se razvile pod jakim uticajem ekonomske logike i bihevioralne teorije odlučivanja. U centru interesovanja je svestan i racionalan pojedinac koji odluku o migriranju donosi na osnovu analize troškova i koristi, birajući jednu od ponuđenih alternativa. Suština teorija racionalnog izbora je model subjektivno očekivane koristi (Haug, 2008: 586-587). Iz date perspektive migracije se smatraju racionalnim akcijama, do kojih dolazi isključivo ako pojedinci u njima vide maksimizaciju neto koristi.

Prvobitno se polazilo od pretpostavke da će se akteri, ukoliko su slobodni i dobro informisani, seliti ka područjima gde će moći da ostvare najvišu zaradu. Kasnije su istraživači došli do zaključka da za razumevanje analiziranog fenomena nije dovoljno uzeti u obzir samo razlike u zaradi, već da je neophodno posmatrati očekivane dobiti u širem smislu. Na ovim osnovama je osamdesetih godina razvijen i Haris-Todarov model, koji je često bio korišćen za proučavanje migratornih kretanja. Njime se objašnjavao nastavak migracija iz ruralnih u urbane oblasti i pored rastuće nezaposlenosti u gradovima. „Pojedinac u toku razmatranja odluke o migriranju procenjuje potencijalni, odnosno, očekivani prihod u zemlji destinacije u određenom vremenskom periodu, odnosno mogućnost dobijanja posla i visinu zarade. On zatim upoređuje taj 'očekivani' prihod sa 'očekivanim' prihodom u zemlji u kojoj živi, uzimajući u obzir dobrobit od zaradenog novca u sadašnjosti, kao i moguću buduću zaradu. Razlika između ove dve vrednosti predstavlja ukupnu dobit moguće migracije i verovatnoću da se pojedinac odluči da migrira“ (Predojević-Despić, 2010: 29). Ukoliko su očekivane koristi od seljenja veće od očekivanih troškova, onda je verovatnije da će osoba mesto trenutnog boravka zameniti nekim drugim (Fouarge and Ester, 2009: 51).

Ipak, empirijski podaci su pokazali da je eksplanatorna moć neoklasične ekonomske teorije migracija bila precenjena. Različita istraživanja su utvrdila da veliki procenat migranata ne donosi samostalno odluke o promeni mesta boravka. Umesto toga, ustanovljeno je da migracije predstavljaju racionalnu strategiju domaćinstva u trenucima ugroženog materijalnog blagostanja. Teoretičari *nove ekonomije migracija* aktersku perspektivu su podigli na nivo domaćinstva. Oni su utvrdili da cilj nije prosta maksimizacija prihoda pojedinca, već celog domaćinstva, prepoznajući u prostornom kretanju način na koji se ove šire organizacione jedinice bore da prevaziđu strukturalne transformacije i tržišne poremećaje. Migracije su, stoga, deo porodične strategije, koje služe da bi domaćinstva diversifi-

kovala svoje izvore primanja i smanjila rizik (Massey, 2003: 12-14; Haug, 2008: 587). Tako je i donošenje odluke o migriranju ređe stvar ličnog izbora, a češće zavisi od porodične situacije i trebalo bi da se posmatra u odnosu na partnerske aranžmane i prisustvo dece u domaćinstvu (Röß, 2011: 5).

Pored porodičnog konteksta, istraživači su uočili da je i ljudski kapital izuzetno bitan determinišući faktor u donošenju odluka o mobilnosti (Haug, 2008: 587). *Teorija ljudskog kapitala* skrenula je pažnju na činjenicu da individualne karakteristike, poput obrazovanja, veština, fizičkih mogućnosti utiču na različite troškove i koristi od migracija. Specifični zahtevi tržišta rada favorizuju grupe sa određenim osobinama, što dovodi do selektivnosti migracija. Time se omogućava i teorijsko objašnjenje zašto verovatnoća migriranja opada sa godinama starosti i zašto pojedinci sa visokim obrazovanjem često ispoljavaju veću sklonost ka migracijama (Predojević-Despić, 2010: 29).

Pojedini naučnici su, osim porodične situacije i individualnih osobina, u determinante migracija uključili i strukturalne elemente. Dakle, umesto da naglašavaju opštu tendenciju pojedinaca da postanu mobilni u cilju poboljšanja materijalne situacije, neki teoretičari su uočili da različite socijalne strukture značajno oblikuju prepreke i mogućnosti aktera, nadilazeći njihove individualne osobine (Haug, 2008: 586). Nivo nezaposlenosti, materijalna deprivacija, infrastruktura, poreski sistem, osobine tržišta rada, zakonska akta mogu biti važni podsticaji migracija ili snažne barijere. Nisu manje važni ni kulturni činioci. Sistem vrednosti, ocena poželjnosti prostorne pokretljivosti, jezik, osećaj vezanosti za lokalnu zajednicu utiču na sklonost ka radnim migracijama (Limmer and Schneider, 2008: 30; Fouarge and Ester, 2009: 53).

Iako su savremeni pristupi migracijama koji polaze od teorija racionalnog izbora pretrpeli brojne modifikacije poslednjih decenija, oni i dalje predstavljaju dobru osnovu za izučavanje spremnosti na mobilnost. Dobar primer inkorporiranja saznanja *nove ekonomije migracija, teorija ljudskog kapitala i strukturalnih pristupa*, o kojima je do sada bilo reči, može se naći u De Jongovom i Fosetovom modelu (Haug, 2008). Ovaj teorijski koncept definiše nameru da se migrira kao posledicu racionalnog procesa odlučivanja, gde se akter na kraju odlučuje za ono mesto boravka koje će mu doneti maksimizaciju očekivanih koristi. Ipak, dok pristup očekivane koristi za glavne determinante donošenja odluka o mobilnosti uzima ekonomske i neekonomske ciljeve (vrednosti) i subjektivna očekivanja, autori ovog modela smatraju da vrednosti i očekivanja nisu jedini uzročnik migracija. Određeni faktori utiču na donošenje odluka posredno, tako što oblikuju ciljeve ili očekivanja. De Jong i Foset su te faktore podelili na:

- individualne osobine i karakteristike domaćinstva, posebno one u vezi sa demografskim i socio-ekonomskim varijablama,
- socijalne i kulturne norme,

- faktore ličnosti, kao što su spremnost na rizik ili prilagodljivost i
- prilike koje dozvoljava struktura (De Jong et al., 1983; Haug, 2008: 586).

U nastavku ovog rada biće ispitana spremnost na mobilnost i njene determinante, polazeći od teorija racionalnog izbora i De Jongovog i Fosetovog modela.

Metodologija istraživanja i polazne pretpostavke

Spremnost na mobilnost se odnosi na ispitanikovu težnju da se seli pod određenim, hipotetičkim okolnostima. Podaci su prikupljeni anketnim istraživanjem na reprezentativnom uzorku u okviru projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji*. U fokusu rada biće isključivo radno aktivno stanovništvo, odnosno osobe starosti od 15 do 65 godina koje mogu biti zaposlene, samozaposlene (uključujući i poljoprivrednike), privremeno van posla (zbog bolesti, odmora) ili nezaposlene osobe koje aktivno traže posao (Bolčić, 2004b: 65). Iz analize su isključeni neaktivni građani (penzioneri, domaćice, studenti i učenici) jer je akcenat na stavovima onih građana koji na direktan način participiraju na tržištu rada. Poduzorak radno aktivnog stanovništva činilo je 1.418 osoba.

Radi komparacije, biće korišćeni i empirijski podaci iz istraživanja *Transformacijske strategije društvenih grupa u Srbiji* i *Socio-ekonomske strategije domaćinstava u Srbiji* koje je Institut za sociološka istraživanja sproveo 2003, odnosno 2007. godine. Podaci su prikupljeni anketnim istraživanjem na nacionalnom stratifikovanom uzorku. Istraživanjem iz 2003. godine obuhvaćen je 1.761 radno sposoban stanovnik, dok je 2007. godine broj radno sposobnih stanovnika iznosio je 1.202.

Težnja ka mobilnosti ispitivana je u sklopu fleksibilnih radnih aranžmana i bila je operacionalizovana preko pitanja: „Da biste sebi i svojoj porodici osigurali potrebna sredstva za život, spremni ste promeniti mesto stanovanja ako tako dolazite do zaposlenja ili veće zarade“. Ispitanici su imali opciju da na ovo pitanje odgovore sa da ili ne¹. Krajnje odredište je ostavljeno otvorenim, čime je dobijen odgovor vezan za radnu mobilnost koji je apstrahovan od destinacije. Time jeste

¹ Inače, pitanje je ispitivalo spremnost građana na različite forme prilagođavanja promenama na tržištu rada. Ponuđeno je bilo jedanaest različitih opcija, a ispitanici su svoju otvorenost za fleksibilnije radne angažmane ocenjivali redom. Opcije su bile sledeće: promeniti mesto stanovanja ako tako dolazite do zaposlenja ili veće zarade; raditi svaki plaćen posao; raditi i duže od normalnog radnog vremena; raditi istovremeno više poslova, u više firmi; raditi posao ispod svoje kvalifikacije, ali za znatno veću platu; da iz stalnog radnog odnosa pređete na povremeni, ali znatno bolje plaćen rad po ugovoru; raditi, uz stalan posao, i dodatne poslove po ugovoru, honorarno; raditi neformalno, poslove u „sivoj ekonomiji“; steći nova znanja, veštine, kvalifikacije; započeti neki samostalan posao („samozaposliti se“); osnovati sopstvenu firmu ili firmu sa nekim drugim vlasnicima.

izmeren generalni stav o promeni mesta boravka, ali je ispuštena mogućnost poređenja poželjnosti različitih destinacija.

U radu se proveravaju dve hipoteze. Prva se odnosi na prihvatanje promene mesta boravka kao potencijalne fleksibilne radne strategije. Uzimajući u obzir podatke o prostornoj pokretljivosti u Srbiji², kao i trendove iz drugih strukturalno sličnih država (Fidrmuc, 2005; Fidrmuc and Huber, 2007; Mlinar and Štebe, 2004) može se očekivati relativno niska sklonost ka mobilnosti, posebno u poređenju sa drugim alternativnim radnim aranžmanima (Bolčić, 2004a).

Druga hipoteza polazi od teorija racionalnog izbora i pretpostavlja da će oni akteri čiji su „troškovi“ selidbe manji, češće birati ovu opciju. Migracije podrazumevaju snošenje materijalnih troškova, u vidu troškova putovanja, razlike u visini iznosa neophodnih za stanovanje i ishranu. Ovi troškovi su najlakši za definisanje i merenje. Migracije, međutim, podrazumevaju i troškove koje je teško kvantitativno izraziti, poput oportunitetnih troškova (propuštena zarada u periodu traganja za poslom ili u toku obučavanja i sticanja neophodnih veština za nov posao), ili psiholoških troškova (uložen napor pojedinca u učenje novog jezika i kulture, napor da se prilagodi uslovima na novom tržištu rada, odvajanje od porodice i prijatelja). Iz De Jongovog i Fosetovog modela izdvojene su tri grupe faktora za koje se pretpostavlja da utiču na „troškove“ selidbe, a posredno i na verovatnoću izbora opcije da se promeni mesto stanovanja zarad zaposlenja ili veće zarade. U radu će se ispitati individualne osobine i karakteristike domaćinstva, zatim karakteristike ličnosti, kao i strukturalni faktori.

Od individualnih osobina i karakteristika domaćinstva u analizu su uključeni: pol, starost, obrazovanje, bračni status, zanimanje, nezaposlenost, materijalni položaj, vlasništvo nad kućom/stanom i posedovanje zemlje, kao i mesto trenutnog boravka (selo-grad). Prethodna istraživanja pokazuju da su manje mobilne osobe ženskog pola, pojedinci koji žive u (van)bračnim zajednicama, stariji i manje obrazovani (Fidrmuc and Huber, 2007: 6). Stariji radnici imaju na raspolaganju kraći period tokom kojeg investicija u migracije mora da se isplati, što smanjuje neto dobit od migracija, kao i verovatnoću da će takvi akteri želeti da se sele. Slično je i sa osobama koje su u braku ili vanbračnoj zajednici jer jake porodične veze podižu psihološku i socijalnu cenu migracija. Takođe, uočeno je da su vlasnici stanova ili kuća, ali i vlasnici zemlje, odnosno poljoprivrednici, te

² U Srbiji je 2002. godine u ukupnom sastavu stanovništva preovlađivalo autohtono stanovništvo, tj. 54,2% lica je od rođenja stanovalo u istom mestu, dok se 45,8% lica selilo (Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u 2002, Stanovništvo – migraciona obeležja, podaci po naseljima, 2004: 8). Poređenja radi, prema istraživanju koje je 2008. godine sprovedeno na reprezentativnom uzorku u Sjedinjenim Američkim Državama, čak 63% ispitanika se tokom života preselilo bar jednom, dok 37% nikada nije napustilo svoje rodno mesto (Taylor et al., 2008: 6).

ljudi sa sela, više vezani za svoje posede i da se teže odlučuju na promenu mesta boravka. S druge strane, visokoobrazovani pojedinci su češći među migrantima, utoliko što su efikasniji u pronalaženju poslova, što onda snižava troškove mobilnosti. Kada su zanimanja u pitanju, pokazalo se da su stručnjaci i visokoobrazovani službenički kadar, ali i samozaposleni i preduzetnici, najotvoreniji za dugoročno prostorno kretanje (Borjas, 2000; Fidrmuc, 2005; Fidrmuc and Huber, 2007; Fouarge and Ester, 2009).

Kada je u pitanju materijalni položaj, ne možemo govoriti o linearnoj vezi između ovog faktora i težnje ka mobilnosti. Pojedinci u teškoj finansijskoj situaciji su ili obeshrabreni da se kreću ili nisu u stanju da snose troškove mobilnosti, čak i ako bi im seljenje pomoglo da poboljšaju materijalnu situaciju. S druge strane, oni koji ocenjuju prihode domaćinstva kao dovoljne ili više nego dovoljne za svoje potrebe, takođe, nisu skloni promeni mesta boravka (Fidrmuc, 2005: 14). U ovom radu se pretpostavlja da su troškovi selidbe najveći kod najsiromašnijih i najbogatijih građana, usled čega se očekuje da će oni biti manje spremni na promenu mesta boravka.

Za razliku od prethodnih varijabli gde je analiza troškova i koristi od migracija očigledna i jednoznačna, uticaji radnog statusa na mobilnost je nešto složeniji. Određene studije pokazuju da su nezaposlena lica aktivnija od zaposlenih i da se, samim tim, lakše odlučuju za promenu mesta boravka zarad posla. Međutim, ukoliko su akteri registrovani kao nezaposlena lica i ako primaju određene nadoknade po tom osnovu, onda su vezana za mesto gde dobijaju socijalnu pomoć i vrlo su slabo mobilna (Eglite et al., 2007: 24), što će i biti pretpostavka u ovom radu.

U drugu grupu faktora prema De Jongovom i Fosetovom modelu ubrojane su karakteristike ličnosti. U nastavku analize biće ispitivani uticaji akterove sklonosti ka proaktivnim strategijama ponašanja i identifikacija sa lokalnom zajednicom. Proaktivnost je merena preko pitanja o tome da li ispitanik ima bilo kakav plan u narednih pet godina. Oni ispitanici koji su bar na jednoj od četiri dimenzije (karijera, školovanje, stanovanje, planiranje porodice) odgovorili potvrdno, svrstani su u grupu proaktivnih aktera. Može se očekivati da ova grupa procenjuje svoje troškove mobilnosti kao niže, pa se pretpostavlja da će proaktivni pojedinci imati više želje za promenom mesta boravka. Takođe, veruje se da identifikacija sa lokalnom zajednicom utiče na percepciju troškova seljenja, što bi trebalo da prouzrokuje redi pristanak na selidbu onih ispitanika koji su čvršće vezani za svoje mesto. Identifikacija sa lokalnom zajednicom merena je preko ispitanikove ocene emotivne vezanosti za svoje selo ili grad.

Na kraju, u okviru strukturalnih faktora, procenjivan je uticaj regiona iz kojeg ispitanici potiču. Pojedini autori veruju da manje razvijeni regioni gube radnike, posebno mlađe i bolje obrazovane jer se u njima ne nude prilike za posao, pa su stanovnici datih regiona jednostavno primorani da se sele u druge socio-

ekonomski razvijenije oblasti (Eglite et al., 2007: 24). Drugi autori nalaze da loši ekonomski izgledi u regionu doprinose većoj sklonosti ka promeni mesta boravka, s tim da ova veza nije linearna, već ima izgled obrnute U krive – verovatnoća selidbe je najmanja u najugroženijim i u najbogatijim regionima (Fouarge and Ester, 2009: 53). Ipak, dosadašnji regresioni modeli su pokazali da strukturalne varijable malo doprinose spremnosti na mobilnost, te da su lične i porodične okolnosti mnogo bitnije za njeno objašnjenje (Fidrmuc and Huber, 2007). U ovom radu se pretpostavlja da će se između četiri statistička regiona (Beograd, Vojvodina, Zapadna Srbija i Šumadija, te Južna i Istočna Srbija) javiti razlike i da će građani koji trenutno žive u beogradskom regionu percipirati svoje troškove seljenja kao niže (kako zbog povoljnih socio-demografskih karakteristika, razvijenosti regiona, ali i usled velikog broja aktera koji već imaju iskustva sa migracijama). Očekuje se da će upravo oni iskazati najveću spremnost za mobilnost.

Kako bi se utvrdio pojedinačni uticaj nabrojanih nezavisnih promenljivih, za koje se pretpostavlja da utiču na sklonost ka mobilnosti, pored deskriptivne analize, napravljen je i model čija je valjanost ocenjena pomoću binarne logističke regresije.

Rezultati istraživanja

Poređenje rezultata spremnosti na mobilnost sa drugim radnim taktikama pokazuje da građani Srbije nisu naročito skloni mobilnosti (Tabela 1). Ako se imaju u vidu i rezultati sličnih istraživanja iz drugih zemalja³, može se zaključiti da je 43% građana Srbije koji su spremni da se sele radi posla relativno nizak postotak. Nešto je povoljnija situacija ukoliko se izdvoje samo radno aktivni građani (57%). Međutim, ako promenu mesta boravka posmatramo u kontekstu fleksibilnih radnih strategija kod radno aktivnog stanovništva, pokazuje se da je mobilnost tek na šestom mestu po prihvatljivosti, iza dužeg radnog vremena (80%), rada ispod kvalifikacija za veću platu (78%), dodatnog honorarnog posla (75%), sticanje novog znanja (68%) i prihvatanja svakog plaćenog posla (61%). Građani Srbije su spremni da rade duže, bilo kakve poslove i da razvijaju svoje saznanje i kvalifikacijske potencijale, dok ostali aranžmani atipičnog rada, uključujući promenu mesta boravka zbog posla, još uvek nisu široko prihvaćeni.

³ U Sloveniji je 2002. godine 60% građana bilo spremno da se seli u okviru svog regiona, 51% se preselilo u drugi region, 32% bi otišlo u drugu evropsku zemlju, dok bi samo 22% pristalo da se odseli van Evrope (Mlinar and Štebe, 2004: 1). U Hrvatskoj je 2005. godine zbog bolje poslovne prilike 79% ispitanika bilo spremno da se preseli, dok je 2009. godine to bilo spremno učiniti 66% ispitanika (Moj posao, 2009).

Iako postoji razlika u procentnim poenima u tri posmatrane vremenske tačke, promena nije statistički značajna. Jasno je da ne možemo govoriti o povećanju broja ljudi koji su voljni da menjaju mesto boravka iz ekonomskih razloga. Dakle, hipoteza o relativno niskoj sklonosti ka mobilnosti među radno aktivnim građanima Srbije je potvrđena.

Tabela 1. Procenat spremnosti na mobilnost 2003, 2007. i 2012. godine

Vrste spremnosti	Ispitanici spremni da prihvate ponuđenu alternativu, u %					
	2003.			2007.		
	Ceo uzorak	Poduzorak radno aktivnih	Ceo uzorak	Poduzorak radno aktivnih	Ceo uzorak	Poduzorak radno aktivnih
Promena mesta boravka zbog posla	46,0	57,0	48,0	55,0	43,0	57,0
Prihvatanje svakog plaćenog posla	49,0	63,0	51,0	59,0	47,0	61,0
Produženo radno vreme	63,0	82,0	73,0	87,0	60,0	80,0
Istovremeni rad u više firmi	36,0	48,0	47,0	55,0	41,0	55,0
Rad ispod kvalifikacije, za veću platu	60,0	76,0	64,0	74,0	59,0	78,0
Bolje plaćen honorarni posao umesto stalnog radnog odnosa	32,0	41,0	34,0	40,0	32,0	42,0
Dodatni honorarni rad uz stalan posao	57,0	73,0	67,0	78,0	56,0	75,0
Neformalni rad u svojoj ekonomiji	26,0	36,0	25,0	29,0	29,0	37,0
Sticanje novih znanja, kvalifikacija	51,0	65,0	60,0	70,0	50,0	68,0
Samozaposlenost	45,0	58,0	50,0	59,0	40,0	55,0
Osnivanje firme	35,0	46,0	41,0	49,0	33,0	44,0
N	3.080	1.761	1.993	1.202	2.542	1.418

U daljoj analizi posmatrana je spremnost ispitanika različitih obeležja da se sele. Utvrđeno je da se najznačajnije razlike mogu naći među akterima različitih godina – sa starošću opada spremnost ka mobilnosti ($\chi^2 = 85,742$, Kramerov $V = 0,250$, $p = 0,000$). Tako su radno aktivni ispitanici starosti od 18 do 29 godina u čak 73% slučajeva spremni da se sele zbog (boljeg) posla, a oni između 30. i 44. godine u 64% slučajeva. Taj procenat naglo opada u sledećoj starosnoj kohorti (45-60 godina) na 46, da bi samo 31% ispitanika starijih od 60 godina odgovorio da je spreman da menja mesto boravka.

I bračni status ispitanika se pokazao kao statistički značajan ($\chi^2 = 53,052$, Kramerov $V = 0,197$, $p = 0,000$). Postoji značajna razlika između neoženjenih i neudatih (spremnost ide do 73%) i razvedenih (65%) ispitanika s jedne strane, i aktera koji žive u vanbračnim (59%) i bračnim zajednicama (51%), s druge. Udovci i udovice sa samo 35% pozitivnih odgovora jesu najmanje spremni da se sele, ali pretpostavlja se da je to najvećim delom posledica njihove starosti (prosečna starost radno aktivnih ispitanika je 42 godine, dok su udovci i udovice najstarija grupa koja prosečno ima 50 godina).

Diferencijacija se javlja i kod ispitanika različitih obrazovnih i profesionalnih profila. Sa povećanjem obrazovnog nivoa ispitanika, raste i njihova spremnost da se sele u potrazi za poslom ($\chi^2 = 28,286$, Kramerov $V = 0,144$, $p = 0,000$): udeo se kreće od jedne trećine radno aktivnih građana sa nezavršenom osnovnom školom (31%), do dve trećine onih koji imaju fakultet (66%). Ipak, pretpostavke vezane za zanimanja su samo delimično tačne. I dok su u Srbiji preduzetnici (66%) naklonjeniji promeni mesta boravka od onih koji to nisu (56%; $\chi^2 = 4,341$, Kramerov $V = 0,056$, $p = 0,037$), između stručnjaka i predstavnika ostalih zanimanja ne postoje značajne razlike. Zanimljivo je da razlike nisu uočene ni između zaposlenih i nezaposlenih ispitanika.

Još jedna socio-demografska varijabla koja se nije pokazala značajnom jeste pol, što znači da se žene i muškarci ne razlikuju po ovom pitanju.

Kao što je i pretpostavljeno, indeks materijalnog položaja nije linearno povezan sa stepenom spremnosti za preseljenjem ($\chi^2 = 11,124$, Kramerov $V = 0,09$, $p = 0,025$). Procenat onih koji bi se selili radi posla linearno raste od najnižeg do višeg srednjeg razreda (niži – 53%, niži srednji – 56%, srednji – 61%, viši srednji – 70%), da bi onda naglo opao među ispitanicima koji imaju najviši indeks materijalnog položaja (58%). Podaci potvrđuju specifičnu hipotezu da su najsiromašniji i najbogatiji gotovo podjednako (ne)spremni da menjaju svoje mesto boravka – prvi zato što nemaju mogućnosti, drugi zato što nemaju potrebu.

Statistički značajne determinante su i vlasništvo nad stanom ($\chi^2 = 31,910$, Kramerov $V = 0,153$, $p = 0,000$) i posedovanje zemlje ($\chi^2 = 14,907$, Kramerov $V = 0,104$, $p = 0,000$). Vlasnici generalno pokazuju manje spremnosti da se sele

(51% zemljoposjednika naspram 61% onih koji nemaju zemlju; 54% vlasnika stanova bez kredita i hipoteke, naspram 79% podstanara). Smanjena mobilnost vlasnika je posledica velikog udela stanova u ličnom vlasništvu i slabe razvijenosti tržišta nekretnina⁴. Vezanost za nekretnine često se navodi kao jedan od glavnih uzroka zašto se u istočnoj Evropi nije razvila prostorna pokretljivost koja postoji u ostatku Evrope ili u Americi (Fidrmuc and Huber, 2007: 2).

Iako postoje razlike između stanovnika sela (53%) i grada (60%) po pitanju spremnosti da se sele, statistički pokazatelji ukazuju na slabu statističku vezu između ovih varijabli ($\chi^2 = 6,814$, Kramerov $V = 0,071$, $p = 0,009$).

Nešto bolji pokazatelj jeste osećaj povezanosti sa lokalnom zajednicom jer 66% onih koji ne osećaju vezanost ima aspiraciju ka kretanju, naspram 54% onih koji imaju izgrađen emotivni odnos prema mestu boravka ($\chi^2 = 13,095$, Kramerov $V = 0,099$, $p = 0,000$).

Značajna razlika postoji i između onih koji planiraju i onih koji nemaju planove za budućnost ($\chi^2 = 62,516$, Kramerov $V = 0,214$, $p = 0,000$): čak dve trećine proaktivnih građana (67%) je spremno na mobilnost, ali bi se na isti korak odlučilo manje od polovine pasivnih (45%).

Na kraju, uočene su i razlike između ispitanika koji žive u različitim regionima Srbije ($\chi^2 = 16,487$, Kramerov $V = 0,110$, $p = 0,001$): čak dve trećine stanovnika Beograda (66%) je spremno da napusti svoje trenutno mesto boravka naspram značajno manjeg procenta ispitanika koji žive u Vojvodini (52%), Zapadnoj Srbiji i Šumadiji (53%), odnosno Istočnoj i Južnoj Srbiji (57%).

Može se zaključiti da je hipoteza o faktorima koji utiču na percepciju „troškova“ selidbe, a samim tim i na verovatnoću izbora opcije da se promeni mesto stanovanja zarad posla ili veće zarade, samo delimično potvrđena. I dok su se karakteristike ličnosti i strukturni elementi ponašali po pretpostavljenom obrascu, to se ne može reći za sve posmatrane individualne osobine. Podaci su pokazali da ne možemo govoriti o statistički značajnoj vezi između spremnosti na radnu mobilnost s jedne strane, i pola, zanimanja stručnjaka, radnog statusa ili mesta trenutnog boravka, s druge. Verovatno da je nezaposlenost veoma široko rasprostranjena, te da obuhvata i deprivilegovane delove stanovništva, kao i mlade i proaktivne građane koji su skloni mobilnosti. Što se stručnjaka tiče, može se pretpostaviti da dobar deo ove grupacije pripada onom sloju koji nema potrebu da menja mesto boravka.

⁴ Među radno sposobnim ispitanicima čak 83% živi u stanu ili u kući koji su u vlasništvu domaćinstva, dok 7,9% koristi bez nadoknade nekretninu, koja je u vlasništvu rođaka ili prijatelja. Podstanara ima 4,8%, a vlasnika stana pod hipotekom ili kreditom je svega 3,2%. Oko 1% ispitanika ima druge vlasničke aranžmane (stan u vlasništvu preduzeća, države, opštine).

U cilju analize pojedinačnog uticaja nezavisnih varijabli napravljen je model binarne logističke regresije. Spremnost ka prostornoj mobilnosti korišćena je kao zavisna dihotomna varijabla, gde je 0 označavala one koji nisu voljni da se sele, a 1 one koji bi promenili mesto boravka radi pronalaska (bolje plaćenog) posla (tabela 2). U model su unete sledeće nezavisne varijable: pol ispitanika (muškarci se posmatraju u odnosu na žene kao referentnu kategoriju); starost (predstavljena kao kontinuirana varijabla); stepen obrazovanja ispitanika (uticaj završene osnovne, srednje škole i fakulteta posmatra se u odnosu na nezavršenu osnovnu školu kao referentnu kategoriju); bračni status (bračni status je rekodovan u dihotomnu varijablu, a referentnu kategoriju čine oni koji su u braku); radni status (nezaposleni su referentna kategorija u odnosu na zaposlene); pripadnost preduzetničkom, odnosno zanimanju stručnjaka (obe varijable su dihotomne, a ispitanici sa ovim zanimanjima se posmatraju u odnosu na one koji se ne bave ovim poslovima kao referentne kategorije); indeks materijalnog položaja (najniži materijalni položaj je uzet kao referentna grupa); vlasništvo nad stanom/kućom i zemljom (u oba slučaja vlasništvo je predstavljeno kao dihotomna varijabla, a vlasnici su referentna kategorija u odnosu na one koji to nisu), region (za referentnu kategoriju je izabran region Istočne i Južne Srbije); grad (uticaj grada se posmatra u odnosu na selo kao referentnu kategoriju); identifikacija sa lokalnom sredinom (identifikacija je dihotomna varijabla, a oni koji nisu vezani za lokalnu sredinu posmatraju se u odnosu na one koji su vezani kao referentnu kategoriju); razvijenost proaktivnih strategija ponašanja (za referentnu kategoriju je uzeta grupa pasivnih ispitanika, bez planova).

Ceo model se pokazao statistički značajnim ($\chi^2 = 186,708$, $p = 0,000$). Model ispravno objašnjava između 13 i 17,5% varijanse i tačno klasifikuje 66,5% slučajeva. Kao što se vidi iz tabele 2. samo određeni prediktori su prešli nivo statističke značajnosti.

Najjači prediktor spremnosti na mobilnost je završen fakultet, čiji količnik verovatnoće ukazuje na to da su visokoobrazovani ispitanici skoro dva i po puta spremniji da menjaju mesto boravka u odnosu na one koji nemaju završenu osnovnu školu. I godine starosti su veoma značajan prediktor – za svaku dodatnu godinu života, verovatnoća da će osoba odgovoriti da je spremna da se preseli zbog posla opada za 3,7%. Dalje, preduzetnici imaju oko 65% više šanse da prihvate selidbu kao deo radne strategije od onih koji se ne bave preduzetništvom, dok je taj procenat za radno aktivne građane sa proaktivnim strategijama 57%. Oni građani koji ne poseduju nekretnine i oni koji su malo povezani sa lokalnom zajednicom pokazuju oko 53% veću šansu da se opredele za seljenje. Takođe, muškarci i oni koji nisu u bračnoj zajednici imaju oko 35% više šansi da podrže mobilnost.

Tabela 2. Spremnost na prostornu mobilnost: osnovni statistički pokazatelji za model logističke regresije

Varijabla	B	p	Količnik verovatnoće
Pol	,304	,013	1,355
Starost	-,037	,000	,963
Obrazovanje – nezavršena osnovna škola		,128	
završena osnovna škola	,463	,177	1,589
završena srednja škola	,549	,091	1,732
završen fakultet	,900	,020	2,460
Brak	,307	,020	1,359
Radni status	,225	,120	1,252
Preduzetnici	,500	,036	1,649
Stručnjaci	,103	,739	1,109
Indeks materijalnog položaja – niži		,678	
niži srednji	-,034	,822	,967
srednji	,101	,615	1,106
viši srednji	,330	,286	1,391
viši	-,238	,655	,788
Stan/kuća u vlasništvu domaćinstva	,430	,019	1,538
Posedovanje zemlje	,238	,119	1,269
Region – Istočna i Južna Srbija		,229	
Zapadna Srbija i Šumadija	-,041	,802	,960
Vojvodina	-,217	,195	,805
Beograd	,166	,397	1,180
Grad	-,129	,405	,879
Povezanost sa lokalnom zajednicom	,426	,005	1,531
Proaktivni	,452	,000	1,572
Konstanta	,490	,300	1,633

Radni status, pripadnost stručnjačkim profesijama, materijalni položaj, posedovanje zemlje, život u urbanim sredinama, te region Istočne i Južne Srbije, nisu se pokazali kao relevantni prediktori u ovom modelu.

Ako posmatramo radno aktivno stanovništvo, možemo reći da su potencijalni radni migranti u Srbiji danas češće mlađe osobe muškog pola, preduzetnici, sa završenim fakultetom. Najčešće su neoženjeni, bez vlasništva nad nekretninama i srednjeg materijalnog položaja. To su osobe koje aktivno planiraju svoju budućnost. Iako mogu da dolaze i iz grada i sa sela, potencijalni migranti nisu preterano vezani za lokalnu sredinu. Kako po pitanju radnog statusa nema razlike, migranti se mogu naći i među zaposlenim i među nezaposlenim delom radno aktivnog stanovništva.

Zaključak

Analiza spremnosti na prostornu mobilnost je ukazala na to da promena mesta boravka zbog posla nije široko prihvaćena kao oblik fleksibilne radne strategije. Ujedno, ne može se govoriti o povećanju ili smanjenju broja ljudi koji su spremni da se sele, taj broj je kod radno aktivnih ispitanika ostao gotovo nepromenjen od 2003. godine. Dakle, bez obzira na ocenu da je migratorni potencijal u Srbiji visok, koja se može čuti u javnoj diskusiji na ovu temu, podaci ne ukazuju na to da su građani Srbije skloni mobilnosti.

Takođe, može se zaključiti da je dobar deo faktora, za koje se pretpostavilo da determinišu „troškove“ mobilnosti, a posredno i izbor ove opcije, potvrdilo svoj uticaj. Ovo istraživanje je ustanovilo da su najjači socio-demografski prediktori za izbor strategije mobilnosti starost i obrazovanje. Kao što je već utvrđeno u drugim zemljama, i u Srbiji su mlađi i visokoobrazovani više skloni radno uslovljenoj prostornoj mobilnosti. Takođe, proaktivni građani, odnosno oni koji imaju neke planove za budućnost, više su okrenuti migracijama od onih koji nemaju razvijene strategije za budućnost. Od bitnih faktora izdvajaju se još bračni status, vlasništvo nad stanom/kućom i povezanost sa lokalnom sredinom, koji smanjuju verovatnoću da će promena mesta boravka za ispitanike biti prihvatljiva opcija. Ustanovljeno je još da razlike između stanovnika sela i grada ne postoje. Na kraju, kada se u obzir uzmu radna aktivnost i profesije, podaci pokazuju da su preduzetnici najviše spremni da se sele zbog posla, ali nisu utvrđene razlike između zaposlenih i nezaposlenih, te između stručnjaka i onih koji to nisu. Ukoliko se prihvati stanovište ekonomističkih pristupa, prema kojima mobilnost pozitivno utiče na smanjenje regionalnih razlika i prevazilaženje neusklađenosti ponude i tražnje na tržištu rada, prikazani rezultati ukazuju na izostanak dinamičkog elementa i relativno mali potencijal stabilizacije i razvoja tržišta rada u Srbiji.

Čini se da je pitanje radnih migracija u postsocijalističkim zemljama, poput Srbije, izuzetno važno za istraživanje. U zemlji u kojoj se migracije najčešće vezuju za negativan kontekst (bilo posmatranjem prisilnih migracija, tj. izbeglica, drugih neregularnih kretanja, poput lažnih azilanata, ili odliva mozgova, odnosno iseljavanja stručnog kadra), a čija radna snaga mora da postane fleksibilnija kako bi se prilagodila dinamičnom tržištu rada, fenomen prostorne mobilnosti uslovljene radnim aranžmanima zahteva dalje istraživanje i analizu.

Literatura:

Babović, M. 2009. *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*. Beograd: ISSIFF.

- Bolčić, S. 2004a. „Post-socijalistička transformacija i nove radne orijentacije: Srbija 1990-2003. godine”, u: Milić, A (ur.). *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. 111-150. Beograd: ISSIFF.
- Bolčić, S. 2004b. *Svet rada u transformaciji*. Beograd: Plato.
- Bonin, H. et al. 2008. *Geographic mobility in the European Union: Optimising its economic and social benefits*. Final Report. Institute for the Study of Labour, DE, NIRAS Consultants A/S, DK, The Swedish National Labour Market Board (AMS), SE.
- Borjas, G. J. 2000. “Economics of Migration”, u: Smelser, N. and B. Paul (eds.). *International Encyclopedia of the Social and Behavioral Sciences*. Section No. 3. 4, Article No. 38. Cambridge University Press.
- De Jong, G., R. Abad, F. Arnold, B. Cariño, J. Fawcett and R. Gardner. 1983. “International and Internal Migration Decision Making: A Value-Expectancy Based Analytical Framework of Intentions to Move from a Rural Philippine Province”. *International Migration Review*, 3/1983: 470-484.
- Eglīte, P., L. Kūle, Ž. Krūzmētra and A. Lulle. 2007. “The Geographic Mobility Of The Labour Force”. *The National Programme Of European Union Structural Funds, “Labour Market Research” The Project “Welfare Ministry Research”*. Riga: University of Latvia.
- Fidrmuc, J. 2005. *Labor Mobility during Transition: Evidence from the Czech Republic*. William Davidson Institute Working Paper Number 767. <http://www.fidrmuc.net/research/iab-cz.pdf> (preuzeto 26. 4. 2006).
- Fidrmuc, J. and P. Huber. 2007. *The Willingness to Migrate in the CEECs Evidence from the Czech Republic*. WIFO Working Papers, No. 286. http://www.wifo.ac.at/jart/prj3/wifo/resources/person_dokument/person_dokument.jart?publikationsid=28060&mime_type=application/pdf (preuzeto 15. 3. 2008).
- Fouarge, D. and P. Ester. 2009. “How willing are Europeans to Migrate? A Comparison of Migration Intentions in Western and Eastern Europe”, u: Ester, P., R. Mufferls, J. Schippers and T. Wilthagen (eds.). *Innovating European Labour Markets: Dynamics and Perspectives*. 49-71. Edward Elgar Pub.
- Haug, S. 2008. “Migration Networks and Migration Decision-Making”. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 4/2008: 585-605.
- Kaufmann, V., M. M. Bergman and D. Joye. 2004. “Motility: Mobility as Capital”. *International Journal of Urban and Regional Research*, 4/2004: 745-756.
- Limmer, R. and N. Schneider. 2008. “Studying Job-Related Mobility in Europe”, u: Schneider, N. and G. Meil (eds.). *Mobile Living Across Europe I – Relevance and Diversity of Job-Related Spatial Mobility in Six European Countries*. 13-47. Barbara Budrich Publishers; Opladen & Farmington Hills.

- Massey, D. 2003. *Patterns and Processes of International Migration in the 21st Century*. Paper prepared for Conference on African Migration in Comparative Perspective, Johannesburg, South Africa, 4-7 June, 2003.
- Massey, D., J. Arango, G. Hugo, A. Kouaouci, A. Pellegrino and E. Taylor. 1993. "Theories of International Migration: A Review and Appraisal". *Population and Development Review*, 3/1993: 431-466.
- Mlinar, Z. and J. Štebe. 2004. *Mobility and Identification in the Context of Globalisation – Theoretical Interpretation and Slovenian References*. Paper presented at ISA – TG06 International conference, Pultusk, Poland, September 18-19. http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2198298 (preuzeto 14. 4. 2005).
- Moj posao. 2009. <http://www.moj-posao.net/Press-centar/Details/69994/Mobilnost-radne-snage-2009/30/> (preuzeto 26. 9. 2010).
- OECD Economic Surveys. 2012. EUROPEAN UNION. March 2012. <http://www.oecd.org/eco/49950244.pdf> (preuzeto 16. 1. 2013).
- Opštine i regioni u Republici Srbiji. 2012. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Popis stanovništva, domaćinstva i stanova u 2002; *Stanovništvo – migraciona obležja, podaci po naseljima*. 2004. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Predojević-Despić, J. 2010. „Ka razumevanju determinanti međunarodnih migracija danas – teorijska perspektiva“. *Stanovništvo*, 1/2010: 25-48.
- Röß, S. 2011. "Recurring Job Mobility: Subjective Motives and Impacts of Job-related Spatial Mobility". *Job Mobilities Working Paper*, No. 2011-01. http://www.jobmob-and-famlives.eu/papers/JFW_11-01_Roess.pdf (preuzeto 8. 6. 2012).
- Taylor, P., R. Morin, D. Cohn and W. Wang. 2008. *American Mobility: Who Moves? Who Stays Put? Where's Home?*. Washington: Pew Research Center. <http://pewsocialtrends.org/files/2011/04/American-Mobility-Report-updated-12-29-08.pdf> (preuzeto 14. 4. 2009).

Irena Petrović

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

Institut za sociološka istraživanja

REGIONALNE NEJEDNAKOSTI NA TRŽIŠTU RADA U SRBIJI KARAKTERISTIKE NEZAPOSLENOSTI PREMA REGIONIMA

REGIONAL LABOR MARKET DISPARITIES- REGIONAL UNEMPLOYMENT CHARACTERISTICS IN SERBIA

Summary

The main objective of this analysis is to determine the characteristics of unemployment at the level of whole Serbia and in four statistical regions (Belgrade, Vojvodina, Šumadija and Western Serbia, Southern and Eastern Serbia). The regions in Serbia were determined based on NUTS 2 classification.

More precisely, the aim is to show whether certain socio-demographic sub-groups are less likely to enter labour market. We expect that specific socio-economic characteristics of a population, such as age, sex, education level, marital status, etc. will determine to a large extent the chances for successful integration of those groups into the labour market.

Empirical analysis is based on data obtained in the social surveys conducted in 2012. Data was collected from a nationally representative sample of households (N=2500). The analysis results refer only to the economically active population (labour force) aged 15-64.

Uvod

Procesi intenzivnog privrednog restrukturiranja u Srbiji doveli su do značajnog porasta nezaposlenosti i veoma izraženih strukturnih neusklađenosti ponude i potražnje za radnom snagom. Osnovni pokazatelji tržišta rada ukazuju na konstantno nisku stopu zaposlenosti i veoma visoku stopu nezaposlenosti u Srbiji. Stopa nezaposlenosti je među najvišima u regionu i znatno viša od stope nezaposlenosti u EU 27.

Intenzivni procesi sektorske i svojinske transformacije nisu se samo odrazili na pad zaposlenosti i porast nezaposlenosti, već su, između ostalog, prouzrokovali i rast već postojećih regionalnih nejednakosti. Tradicionalno nerazvijenom jugu Srbije i području Sandžaka pridružila su se nekada razvijena industrijska područja Srbije (istočna Srbija, delovi centralne Srbije, regionalni centri rudarstva i tradicionalne industrije), postajući tako nova područja nerazvijenosti (Arandarenko i Nojković, 2007).

Jedva da je i potrebno reći da postojanje izraženih regionalnih dispariteta na tržištu rada može imati veoma negativne i dugoročne posledice na ukupan društveno-ekonomski razvoj jedne zemlje. Osim toga, varijacije u stopi zaposlenosti i nezaposlenosti između regiona jedne države omogućavaju uvid u socijalnu koheziju unutar jedne zemlje. U tom smislu, proučavanje regionalnih nejednakosti uopšte i, posebno, međuregionalnih razlika na tržištu rada, postaje od sve većeg značaja za Srbiju.

U isto vreme, ekonomske promene u Srbiji u prethodnoj deceniji ne samo da nisu dovele do povećanja zaposlenosti (*jobless growth*) već je došlo do pojave *novih socijalnih rizika* koji su povezani sa ulaskom na tržište rada i uspostavljanjem položaja na njemu (o tome u Taylor-Gooby, 2004). Novi socijalni rizici pogađaju sve više mlade koji prvi put izlaze na tržište rada, žene, kao i niskokvalifikovane radnike.

Teorijska razmatranja nejednakosti na tržištu rada

Postoje mnogobrojna teorijska objašnjenja nejednakosti na tržištu rada, ali će ovde ukratko biti predstavljena samo neka od njih. Imajući u vidu predmet istraživanja, čini se da su za proučavanje regionalnih nejednakosti na tržištu rada posebno važna sledeća dva teorijska pristupa. Prvo, *neoklasična teorija tržišta rada*, budući da ima dominantnu poziciju u analizi tržišta rada, pa samim tim i regionalnih nejednakosti. S druge strane, *teorija optimalne brzine tranzicije* (Aghion i Blanchard, 1994 prema Arandarenko, 2011) predstavlja do sada najuticajniji teorijski pristup za praćenje intenzivnih ekonomskih promena tokom tranzicionog perioda u zemljama centralne i istočne Evrope.

Neoklasični model polazi od pretpostavke da je tržište rada savršeno konkurentno, te da se i cena rada (najamnina) slobodno formira u zavisnosti od ponude i tražnje za radom. Akteri na tržištu rada nemaju tržišnu moć, kako zbog toga što postoji slobodan ulazak na tržište, te tako akteri mogu slobodno da uđu i izađu sa tržišta bez ikakvih troškova, tako i zbog toga što su informacije savršene, tj. postoji potpuna informisanost svih aktera o kvalitetu proizvoda i njihovim cenama (Cahuc and Zylberberg, 2004: 246-248). Ovaj pristup sugerise da radnici uvek mogu da nađu posao ukoliko su spremni da prihvate zarade i radne uslove

koji odgovaraju njihovim sposobnostima, što bi, dalje, moglo da znači da nezaposleni biraju da ne rade zato što ocenjuju poslove koji su u ponudi kao nedovoljno privlačne. Drugim rečima, savršena konkurencija na tržištu rada vodi *efikasnoj alokaciji resursa* (Ibid.: 246). Kada je reč o prostornim razlikama, prema neoklasičnim ekonomistima, one nastaju kao posledica ograničenja na strani ponude i institucionalnih rigidnosti (prema Arandarenko and Jovičić, 2007: 301). Neoklasični pristup posmatra uvođenje raznih institucija (minimalnu platu, sindikate) kao odstupanje od idealnog konkurentnog modela, pripisujući im odgovornost za nezaposlenost (Arandarenko, 2011:71). Kako se navodi, institucije umeću „klinove“ između ponude i tražnje, zbog čega se tržište ne čisti i na taj način dolazi do nezaposlenosti (Ibid:73). Neoklasični model, međutim, ne pravi posebnu distinkciju između nacionalnog i regionalnog nivoa posmatranja, što, dalje, znači da se regionalne razlike na tržištu rada mogu objasniti na isti način kao i razlike na nacionalnom nivou. Izvori regionalnih razlika prema Armstrongu i Tejloru mogu se objasniti time što tehnološki napredak, rast fizičkog kapitala i rast radne snage mogu u značajnoj meri da variraju između različitih regiona unutar jedne zemlje (Armstrong i Taylor, 2000, prema Puljiz, 2000).

Dalje, prema neoklasičnom modelu, razlike u ekonomskom razvoju prisutne su samo u kratkom i srednjem roku, dok bi u dugom roku, u skladu sa hipotezom o konvergenciji¹, razlike trebalo da nestanu i sve regionalne ekonomije razvijale bi se po istoj stopi. Budući da su regioni unutar jedne zemlje, na osnovu svojih strukturnih karakteristika, uglavnom homogenije jedinice u odnosu na zemlje međusobno, može se pretpostaviti prisutnost apsolutne konvergencije na regionalnom nivou (prema Puljiz, 2000). Dok, međutim, neoklasična teorija nastoji da pruži objašnjenje smanjenja regionalnih razlika kroz proces konvergencije, ona ne nudi objašnjenja koja su povezana sa rastom i opstajanjem regionalnih razlika, kao što ne pruža ni odgovor na pitanje kako se prvobitno javljaju razlike u nezaposlenosti.

Sveobuhvatni pregled teorijske i empirijske literature o regionalnoj nezaposlenosti tokom tranzicije u centralnoj i istočnoj Evropi (Ferragina and Pastore, 2005, prema Arandarenko, 2011) stavlja akcenat na model *Optimalne brzine tranzicije* (*Optimal Speed of Transition (OST) model*). Polazeći od empirijskih

¹ Zbog delovanja zakona o opadajućim prinosima kapital se seli iz područja koja su bogata njime u područja sa niskim nivoom kapitala zbog većih prinosa. Istovremeno, radna snaga se seli iz područja sa nižim nadnicama u područja sa većim. Neoklasična teorija na taj način sugerise da lokacija kao činilac u procesu regionalnog rasta nema posebno značajnu ulogu, odnosno da je za određeni region svejedno da li se radi o centralnom ili perifernom regionu, budući da se odluke o investicijama donose u skladu sa zakonom o opadajućim prinosima, što, na kraju, dovodi do izjednačavanja nivoa razvijenosti različitih regiona (prema Puljiz, 2000).

rezultata, model optimalne brzine tranzicije nalazi da je u regionima sa visokom nezaposlenošću visok stepen fluktuacije radne snage povezan sa veoma brzim privrednim restrukturiranjem. S tim u vezi, prema ovom modelu, niža stopa nezaposlenosti mogla bi se postići bilo sporijim restrukturiranjem privrede i realokacijom radne snage (sporom destrukcijom radnih mesta), ili neutralisanjem visoke stope rušenja državnog sektora vrlo brzim rastom novog privatnog sektora, tj. brzim stvaranjem novih radnih mesta. Glavna ograničenja za prvu opciju su čvrsto budžetsko ograničenje i oportunitetni troškovi odlaganja tranzicije, a za drugu opciju nedostatak investicionog kapitala za brži razvoj privatnog sektora (o tome više u Arandarenko, 2011: 212-215)².

Ono što se dalje nameće kao važno pitanje, a u skladu je sa predmetom istraživanja, jeste sledeće: zašto određene socio-demografske grupe imaju slabije šanse da se uspešno uključe u tržište rada. I ovde će se ukazati na neka od značajnih teorijskih objašnjenja. Polazeći ponovo od neoklasične teorije i principa savršene konkurencije na tržištu rada, navodi se kako su i poslodavci i radnici vođeni principom produktivnosti: na jednoj strani reč je o produktivnosti u procesu proizvodnje, na drugoj strani, reč je o produktivnosti u kontekstu ostvarivanja ciljeva radnika da maksimiziraju svoje zadovoljstvo. Dakle, poslodavci preferiraju jeftin i bolje kvalifikovan rad. Međutim, poslodavci u praksi ne vrše efektivne potrage za najjeftinijim potencijalnim radnicima datog kvaliteta, koji su obično žene, stariji radnici i predstavnici rasnih i etničkih manjina (Tilly and Tilly, 1998: 182, prema Babović, 2010: 90). Otuda je za proučavanje nejednakosti na tržištu rada značajnije proučavati prepreke savršenoj konkurenciji. Kahuc i Zilberberg izdvajaju tri najvažnija tipa prepreka: norme i vrednosti, prepreke ulasku na tržište rada i nepotpunost informacija³. Ovde će biti iznete samo neke od njih. Primera radi, diskriminacija predstavlja jednu od najvažnijih prepreka ulasku na tržište rada. To je situacija u kojoj su pripadnici određenih grupa tretirani na drugačiji način prilikom ulaska na tržište rada ili nagrađivanja, ne zbog razlika u produktivnosti i kvalifikacijama, već zbog određenih karakteristika koje nisu povezane sa produktivnošću, kao što su rasa, pol⁴, etnicitet i sl. (Becker, 1957, prema Babović, 2010). Dalje, prepreku idealno kompetitivnom tržištu rada predstavlja i nedostupnost

² O različitim teorijskim modelima uzroka nezaposlenosti u regionalnom kontekstu videti detaljno u Elhort, 2000.

³ O tome više u Cahuc and Zylberberg, 2004: 246.

⁴ Elison Mekiven Skot navodi niz faktora koji mogu da dovedu do rodne segregacije na tržištu rada. Autorka navodi, između ostalog, primer statističke diskriminacije. Reč je o praksi da se pojedinačnom akteru pripisuju osobine za koje se veruje da su svojstvene grupi kojoj pripada. Tako poslodavci neće zapošljavati žene na temelju predrasude da su one manje produktivne, ili neće zapošljavati žene u godinama za koje se pretpostavlja da su vreme za rađanje i podizanje dece (prema Babović, 2010: 90-91).

potpunih informacija. Na strani poslodavaca, nepotpune informacije o radnicima pri regrutovanju vode nastojanju da se zaposle stariji, iskusniji radnici, ili da se organizuju složene procedure selekcije. Otuda često stariji radnici imaju i više zarade, bez obzira što je marginalna produktivnost njihovog rada jednaka mlađim radnicima bez iskustva (Cahuc and Zylberberg, 2004: 247). Prema neoklasičnim ekonomistima, savršena konkurencija na tržištu rada mora voditi razlikama u zaradama koje rezultiraju isključivo iz toga što su neki poslovi teži od drugih, a neki radnici kompetentniji od drugih. Pristup tržištu rada, kao i razlike u zaradama koji su povezani sa kompetencijama pojedinaca, prema *teoriji humanog kapitala*, počivaju na pretpostavci da, zbog razlika u obrazovanju, pojedinci imaju različitu vrednost na tržištu rada. Obrazovanje i obuka, smatra se, predstavljaju investicije pojedinaca. U tom smislu, razlike u zaradama proističu iz naknada za troškove obrazovanja i obuke, koji su deo humanog kapitala zaposlenih (Becker, 1964, prema Babović, 2010; Cahuc and Zylberberg, 2004: 69).

Kritike neoklasičnih teorija tržišta rada su brojne. Jedna od ključnih zamjerki jeste ta da ne uzimaju dovoljno u obzir socijalnu determinisanost ponude i tražnje rada, uticaj normi i vrednosti na oblikovanje preferencija poslodavaca i radnika, ulogu socijalnih mreža, relevantnih društvenih institucija, kao što su sistemi brige o deci, porodici i sl. Ili, kako navode Tili i Tili: „Rad ne proističe iz napora izolovanih pojedinaca koji odgovaraju na potrebe tržišta, već iz socijalnih odnosa između radnika, poslodavaca i potrošača“ (Tilly and Tilly, 1998: 4, prema Babović, 2010).

Regionalne nejednakosti na tržištu rada u zemljama u tranziciji

Savremeni trendovi porasta regionalnih nejednakosti na tržištu rada najčešće se ilustruju velikim i rastućim razlikama u stopama nezaposlenosti unutar zemalja. Jedan od razloga je taj što se stopa nezaposlenosti tradicionalno koristi kao aproksimirajuća varijabla za prikazivanje stanja na tržištu rada⁵. Standardni makroekonomski modeli i zakoni sintetički predstavljaju promene na tržištu rada praćenjem stope nezaposlenosti⁶ (Arandarenko, 2011:7).

⁵ Videti Cahuc and Zylberger, 2004.

⁶ Pitanje adekvatnosti korišćenja stope nezaposlenosti kao najbolje aproksimacije za stanje na tržištu rada ostaje otvoreno. Kritika je, prema rečima, Arandarenka, dvosmerna. Najpre, postoje mišljenja da je stopa zaposlenosti bolji reprezent ukupnog stanja na tržištu rada, zato što su granice između zaposlenosti i nezaposlenosti jače i manje podložne interpretacijama, pa i manipulacijama u odnosu na prilično porozne granice između nezaposlenosti i neaktivnosti. Zatim, ističe se da je standardno računata stopa nezaposle-

I pored toga, problem nezaposlenosti se uglavnom razmatra samo iz nacionalne perspektive. Postoje, međutim, najmanje tri razloga zbog kojih je nezaposlenost potrebno posmatrati i iz regionalne perspektive: prvo, između različitih regiona u okviru jedne zemlje razlike u stopi nezaposlenosti mogu biti u istoj meri izražene kao i između različitih zemalja (videti Elhorst, 1995; Taylor and Bradley, 1997; European Commission, 1999, prema Elhorst, 2000). Zatim, makroekonomske studije ne pružaju objašnjenja zašto postoje regionalne nejednakosti na tržištu rada. Primera radi, na osnovu nekoliko makroekonomskih studija koje su pokušale da objasne razlike u nivou nezaposlenosti između zemalja ističe se da se one najvećim delom mogu objasniti razlikama u institucijama na tržištu rada, kao što su zarade, socijalna zaštita, penziona i poreski sistem, itd. (Beenstock, 1988; Layard et al., 1991; Phelps, 1994; Malinvaud, 1994; Bean, 1994; OECD, 1994; Scarpetta, 1996, prema Elhorts, 2000). Ono što, međutim, problem razumevanja regionalnih dispariteta na tržištu rada dodatno usložnjava jeste to što se u mnogim zemljama institucije na tržištu rada ne razlikuju između regiona. Najzad, potrebno je proučavati regionalne nejednakosti jer postojanje izraženih regionalnih dispariteta može imati veoma negativne posledice na ukupan društveno-ekonomski razvoj jedne zemlje (prema Elhorts, 2000: 2).

U radovima koji se bave analizom zemalja u tranziciji potvrđeno je postojanje velikih regionalnih razlika na tržištu rada koje se vremenom sve više uvećavaju (Huber, 2007)⁷. Pokazuje se da, dok s jedne strane, glavni grad i nekoliko privilegovanih regiona sa robusnim tržištem rada beleže ubrzan ekonomski rast, dotle se, s druge strane, ostatak zemlje suočava sa ekonomskim padom, postajući, na taj način, zona visoke nezaposlenosti i niskih zarada (World Bank, 2005). Uspeh glavnog grada u postizanju niže nezaposlenosti, u poređenju sa manjim gradovima i ruralnim područjima, može se objasniti međunarodnom trgovinom, stranim direktnim investicijama i raznim faktorima aglomeracije⁸ (Arandarenko i Jovičić, 2007: 301). Kako se navodi, u početnim fazama privrednog restrukturiranja i razvoja najveći deo javnih investicija obično se namerno usmerava na najefikasnije projekte, od kojih je većina locirana u područjima nacionalnog rasta. S druge strane, nedostatak investicija u ugroženim regionima, kao i brzo privredno

nosti nedovoljno dobra mera agregatne iskorišćenosti radnog potencijala (Arandarenko, 2011: 8).

⁷ Mnogobrojna dosadašnja empirijska istraživanja pokazuju da su regionalne razlike u zemljama u tranziciji znatno veće od onih u razvijenim zemljama (Bornhorst and Commander, 2004). Regionalna odstupanja na tržištu rada postoje, međutim, i u ekonomski razvijenim zemljama, s tim što je stepen varijacije u stopama nezaposlenosti zemalja u tranziciji znatno veći nego kod većine razvijenih zemalja (Ibid).

⁸ Huber posebno ističe privilegovanu ulogu svih urbanih aglomeracija, a posebno glavnih gradova (više o tome u Huber, 2007).

restrukturiranje, koje proizvodi dodatnu nezaposlenost, doprinosi daljem razvoju problema regionalnih dispariteta u ekonomijama u tranziciji (Ibid.). Ukratko, nejednakost regionalnih stopa nezaposlenosti odražava snažnu regionalnu koncentraciju novih radnih mesta i porasta zaposlenosti, kao i direktnih investicija. Nova radna mesta stvaraju se uglavnom oko velikih gradskih aglomeracija s raznovrsnom industrijskom strukturom, pogotovo s velikim i rastućim uslužnim sektorom, razvijenom infrastrukturuom i obučenom radnom snagom (World Bank, 2005, prema Arandarenko (ur.), 2006: 9-10). Nasuprot tome, perspektive zapošljavanja su loše, a nezaposlenost velika u visokospecijalizovanim, takozvanim mono-industrijskim regionima, koji su izloženi većim rizicima od šokova tražnje: u Bugarskoj i Moldaviji, na primer, zaposlenost je rasla isključivo u regionima glavnih gradova; u Hrvatskoj, samo u četiri od 21 regiona; i u tri od 16 regiona u Poljskoj (Ibid.).

Izražene regionalne nejednakosti predstavljaju zajedničku karakteristiku tranzicionih ekonomija (León-Ledesma and McAdam, 2004; Huber, 2007, u Arandarenko i Jovičić, 2007). Studija Svetske banke (2005) naglašava da prostorne neravnoteže na tržištu rada imaju tendenciju opstajanja u privredama u tranziciji, pri čemu regioni koji pokazuju bolje performanse na početku imaju dobre performanse i u kasnijim fazama. Koeficijenti korelacije pozicije regiona tokom vremena pokazuju veliku inerciju u relativnom rangiranju regiona prema različitim indikatorima tržišta rada, što znači da su regioni koji su bili na dnu ili na vrhu regionalne distribucije na početku tranzicije, još uvek na istim pozicijama i u kasnijoj fazi tranzicije (Huber, 2004, u Arandarenko (ur.), 2006: 9-10).

Veoma izražena postojanost regionalnih razlika širom centralne i istočne Evrope ukazuje na to da je nerealno očekivati da će se one spontano smanjiti tokom tranzicije. Skorašnja iskustva u zemljama centralne i istočne Evrope pokazuju da se regioni na duži vremenski period mogu svrstati u dve vrlo različite grupe: prva grupa se sastoji od malog broja dobrostojećih, a druga od velikog broja relativno siromašnih regiona. Samoregulišući mehanizmi, kao što su prilagođavanje plata ili međuregionalna mobilnost radne snage, suviše su slabi da bi ublažili uticaj regionalno-specifičnih šokova (Fidrmuc, 2004, u Arandarenko (ur.), 2006: 9-10). Iako se unutrašnje migracije stanovništva odvijaju očekivanim pravcem – od siromašnih ka bogatijim regionima, podaci ukazuju na to da unutrašnje migracije u zemljama u tranziciji opadaju od sredine devedesetih, uprkos rastućim razlikama među regionima u istom periodu. S tim u vezi, međuregionalna mobilnost radne snage može imati veoma ograničenu ulogu u procesu uravnotežavanja regionalnih dispariteta. Radnici u nerazvijenim regionima često bivaju uhvaćeni u „zamku siromaštva“ sa ograničenim informacijama o mogućnostima pronalaska posla, što samo dodatno otežava njihovu mobilnost (Bornhorst and Commander, 2004).

Regionalne nejednakosti na tržištu rada u Srbiji

Kada je reč o regionalnim nejednakostima na tržištu rada u Srbiji, ono što je bitno na samom početku istaći jeste to da je do nedavno pitanje regionalnih nejednakosti bilo gotovo zanemareno. Tako je tek u 2004. godini rešavanje problema regionalnih dispariteta na tržištu rada postao jedan od prioriternih ciljeva Nacionalne strategije zapošljavanja za period 2005-2010. godine. Preciznije, Nacionalna strategija zapošljavanja definisala je među svojim prioriternim ciljevima usporavanje širenja regionalnih razlika do okončanja procesa privatizacije i restrukturiranja u 2007-2008, a zatim promenu trenda ka povećanju regionalne jednakosti do kraja prošle decenije (Arandarenko i Nojković, 2007). Podsticanje zapošljavanja u manje razvijenim regionima predstavlja jedan od prioriternih ciljeva Nacionalne strategije zapošljavanja i za period 2011-2020. Međutim, realizaciju prioriternih ciljeva definisanih nacionalnim strategijama otežavaju dugogodišnje regionalne disproporcije u Srbiji, koje su bile izražene i pre početka tranzicionog perioda. Regionalne disproporcije u Srbiji, merene indeksom razvojne ugroženosti⁹, spadaju među najveće u Evropi i iznose 1:7 na regionalnom nivou, dok na nivou opština iznose čak 1:15 (Arandarenko (ur.), 2006; Arandarenko i Nojković, 2007).

Ističući značaj proučavanja regionalnih disproporcija na tržištu rada u Srbiji, Arandarenko navodi tri razloga zbog kojih problem nezaposlenosti u Srbiji treba posmatrati iz regionalne perspektive. Prvo, opseg varijeteta na tržištu rada među regionima u Srbiji veoma je velik i po mnogim indicijama u daljem porastu. Drugo, makroekonomske studije ne daju objašnjenje zašto postoje razlike na regionalnim tržištima rada. Takođe, institucije tržišta rada, kao što su, na primer, pravila zapošljavanja i otpuštanja, pregovaranja oko plate, socijalno osiguranje, pravila o penzionisanju i poreski sistem, ne razlikuju se među regionima. Treće, prekomerne i perzistentne razlike u regionalnim karakteristikama tržišta rada, posebno platama i stopama nezaposlenosti, znak su neefikasne alokacije rada kao osnovnog ekonomskog resursa. Smanjenje regionalnih razlika može dovesti do veće produktivnosti i manjeg pritiska na rast inflacije. S obzirom na još uvek značajne rigidnosti na tržištu rada i izvan njega, uključujući i relativnu skupoću stanovanja izvan stalnog mesta boravka, ali i sekularne kulturološke faktore koji uslovljavaju relativno ograničenu mobilnost radno aktivnog stanovništva u Srbiji, širenje mogućnosti zapošljavanja u okvirima samih regiona trebalo bi da

⁹ Indeksom razvojne ugroženosti vrši se kategorizacija regiona prema četiri kriterijuma razvojne ugroženosti, koji su definisani metodologijom EU. Ovaj indeks se dobija kombinovanjem pokazatelja trenutne razvojne problematike i ocene razvojnih mogućnosti regiona (opširnije u Arandarenko (ur.), 2006).

predstavlja najznačajniji mehanizam kontrole regionalnih razlika na tržištu rada (Arandarenko i Nojković, 2007)¹⁰.

Kada se osnovni indikatori tržišta rada u Srbiji uporede sa indikatorima država članica EU, uočava se veoma nepovoljna situacija. Opšte stope aktivnosti i zaposlenosti u Srbiji su značajno niže od EU, dok je stopa nezaposlenosti gotovo 2,5 veća nego u EU (Tabela 1). Više stope nezaposlenosti od Srbije krajem 2012. godine imale su samo Grčka i Španija (Eurostat, 2012)¹¹.

Ukoliko, dalje, posmatramo podatke prema regionima u Srbiji, možemo uočiti određene disproporcije (Tabela 1). Osnovni pokazatelji tržišta rada ukazuju na razlike između regiona Beograda i regiona Šumadije i Zapadne Srbije, s jedne, i ostala dva regiona, s druge strane. Razlike su posebno izražene kada posmatramo stopu zaposlenosti i nezaposlenosti. Regioni Beograda i Šumadije i Zapadne Srbije imaju nešto višu opštu stopu zaposlenosti i nižu stopu nezaposlenosti. Ono što, međutim, predstavlja iznenađujući istraživački nalaz jeste to da Beograd i region Šumadije i Zapadne Srbije imaju gotovo iste stope zaposlenosti, dok su razlike u stopi nezaposlenosti veoma slabo izražene. I ne samo to: region Vojvodine pokazuje nešto lošije performanse u odnosu na Šumadiju i Zapadnu Srbiju i, na osnovu posmatranih indikatora tržišta rada, približava se najslabije razvijenom regionu – Južnoj i Istočnoj Srbiji.

Tabela 1. Stanovništvo radnog uzrasta prema aktivnosti i regionu

	EU 27	Srbija				
	Ukupno	Ukupno	Region Beograda	Region Vojvodine	Region Šumadije i Zapadne Srbije	Region Južne i Istočne Srbije
Stopa aktivnosti	72,0	60,1	59,8	58,9	61,9	59,8
Stopa zaposlenosti	64,2	45,3	46,9	43,2	47,3	43,8
Stopa nezaposlenosti	10,8	24,6	21,6	26,7	23,7	26,2
Stopa neaktivnosti	-	39,9	40,2	41,1	38,1	40,7

Izvor: RZS, ARS, 2012; Za EU 27 Eurostat, 2012.

¹⁰ Budući da je mobilnost radne snage između regiona veoma ograničena, potrebne su, između ostalog, i politike koje se bave nesavršenošću na stambenom tržištu i asimetričnošću informacija kako bi se na taj način povećala mobilnost radne snage i što bolje integrisalo nacionalno tržište rada (Bornhorst and Commander, 2004).

¹¹ Stopa nezaposlenosti se definiše kao procentualno učešće nezaposlenog stanovništva u aktivnom stanovništvu, tj. radnoj snazi (ILO).

Osnovna razlika, međutim, koja menja ovu prividno povoljniju sliku položaja na tržištu rada u Zapadnoj Srbiji i Šumadiji u odnosu na Vojvodinu je u nivou ranjive zaposlenosti, koja prema definiciji ILO obuhvata samozaposlene, pomažuće članove domaćinstva, vlasnike malih preduzeća i poljoprivrednike (ILO, 2009). Ovde će biti prikazani rezultati anketnog istraživanja ISI FF koji se odnose samo na zaposlenost u poljoprivredi.

Tabela 2. Zaposlenost u poljoprivredi, prema regionima

Region	%
Srbija	15,7
Beograd	1,6
Vojvodina	16,1
Šumadija i Zapadna Srbija	29,1
Južna i Istočna Srbija	17,4

Rezultati empirijskog istraživanja su pokazali značajne razlike između regiona: u Šumadiji i Zapadnoj Srbiji, među svim zaposlenima, oko 30% je zaposleno u poljoprivredi, dok je udeo takvih gotovo dvostruko manji u Vojvodini i u Južnoj i Istočnoj Srbiji. Treba, pak, imati u vidu da se iza ovako visoke zaposlenosti u poljoprivredi krije zapravo veliko angažovanje stanovništva u nisko produktivnim poljoprivrednim aktivnostima, koje se često javljaju i u netržišnim formama proizvodnje za potrošnju u domaćinstvu, u okviru takozvane ekonomije opstanka (Cvejić i dr., 2010: 69).

Moglo bi se, dakle, ukratko zaključiti da postoje određene regionalne razlike na tržištu rada u Srbiji. Ono što se, ipak, nikako ne može izgubiti iz vida jeste to da su, na osnovu posmatranih pokazatelja tržišta rada, varijacije između četiri regiona nedovoljno izražene. Kada se prate osnovni indikatori tržišta rada na užim regionalnim nivoima, kao što su opštinski ili okružni, tada međuregionalne razlike na tržištu rada dolaze do punog izražaja, na šta je prethodno već ukazano.

Ciljevi, hipotetički okvir i metodološke osobenosti analize

Osnovni cilj rada je da se na temelju empirijskih podataka utvrde karakteristike nezaposlenosti na nivou Srbije i u 4 regiona (Beograd, Vojvodina, Šumadija i Zapadna Srbija i Južna i Istočna Srbija¹²). Preciznije, nastoji se pokazati da li određene socio-demografske grupe imaju slabije šanse da se uspešno uključe u tržište rada.

¹² Ovi regioni korespondiraju nivou NUTS2 u EU.

Ovde se očekuje da će određeni činioci, poput starosti, pola, obrazovanja, bračnog statusa i mesta stanovanja u značajnoj meri determinisati šanse za uspešno uključivanje u tržište rada. Tako se očekuju veoma izražene rodne nejednakosti, koje će se postepeno smanjivati sa višim nivoima obrazovanja. Takođe, polazi se od pretpostavke da će se među nezaposlenima pre naći mlađa populacija. Otežan ulazak na tržište rada mladih i žena vezuje se, kao što je napred pomenuto, za pojavu *novih socijalnih rizika* u sferi tržišta rada.

U slučaju uticaja bračnog statusa, očekuje se da će se žene koje su u braku, usled porodičnih obaveza i brige o deci, češće naći u kategoriji nezaposlenih lica. S druge strane, ne očekuju se posebno izražene razlike između gradskog i ruralnog stanovništva zbog angažovanja seoskog stanovništva u poljoprivrednoj proizvodnji u okviru porodičnog gazdinstva. Gotovo jednaka očekivanja postoje za sva četiri regiona, s tim što se u Beogradu očekuju manje izražene razlike između muškaraca i žena, s obzirom na njihov bračni status, s jedne, i ispitanika različite starosti, s druge strane.

Analiza karakteristika nezaposlenosti u Srbiji temeljiće se na podacima empirijskog istraživanja *Promene osnovnih struktura srpskog društva* koje je realizovano na teritoriji cele Srbije u prvoj polovini 2012. godine u organizaciji ISI FF. Podaci su prikupljeni na reprezentativnom uzorku od 2.500 ispitanika. Rezultati istraživanja odnoseće se samo na aktivno stanovništvo radnog uzrasta (15-64), dok je neaktivno stanovništvo isključeno, te je za potrebe ove analize ekstrahovan poduzorak koji broji 1.411 ispitanika.

Rezultati istraživanja

Karakteristike nezaposlenosti u Srbiji: regionalne razlike

U cilju dobijanja što jasnije slike o faktorima koji mogu da utiču na pristup tržištu rada, urađena je binarna logistička regresija za Srbiju i sva četiri posmatrana regiona posebno. Uz pomoć ovog modela ocenjuje se uticaj više faktora na verovatnoću da ispitanici budu nezaposleni. Binarni logistički regresioni model ima sledeći oblik:

$$\log P_i / P_j = Y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + \beta_4 X_4 + \beta_5 X_5$$

gde je: Y – zavisna dihotomna varijabla u kojoj istraživanu kategoriju čine *nezaposleni*, a referentnu kategoriju *zaposleni*;

β_0 – konstanta;

X_1 – starost ispitanika, gde se ispitanici iz najmlađe (18-35) i najstarije (51-64) starosne kategorije posmatraju u odnosu na ispitanike starosti od 36-50, kao referentnu kategoriju;

X_2 – interakcija pola i stepena obrazovanja ispitanika, gde se žene sa osnovnom, srednjom školom i fakultetom i muškarci sa osnovnim i srednjim obrazovanjem posmatraju u odnosu na muškarce sa visokim obrazovanjem kao referentnom kategorijom;

X_3 – mesto stanovanja, gde se stanovnici sela posmatraju u odnosu na stanovnike sa grada kao referentnu kategoriju;

X_4 – bračni status ispitanika, gde se ispitanici koji nisu u braku posmatraju u odnosu na ispitanike koji su u braku¹³;

X_5 – region, gde se regioni Šumadije i Zapadne Srbije, Vojvodine i Južne i Istočne Srbije posmatraju u odnosu na Beograd kao referentnu kategoriju;

β_1 – parametar uticaja samostalnog faktora starosti ispitanika;

β_2 – parametar uticaja interakcije pola i stepena obrazovanja ispitanika;

β_3 – parametar uticaja samostalnog faktora mesta stanovanja ispitanika;

β_4 – parametar uticaja samostalnog faktora bračnog statusa ispitanika;

β_5 – parametar uticaja samostalnog faktora regiona.

Osnovni statistički pokazatelji za model binarne regresione analize sa Srbiju prikazani su u sledećoj tabeli:

Podaci iz tabele 3 pokazuju da su gotovo sve nezavisne promenljive koje su uključene u model prešle test statističke značajnosti. Najjači prediktor aktivnosti, očekivano, predstavlja interakcija pola i stepena obrazovanja ispitanika¹⁴. Rodne razlike na tržištu rada najizraženije su u kategoriji najnižeg obrazovanja. Količnik šansi (*Odds ratio*) za ispitanice sa završenom osnovnom školom je 9,160, što pokazuje da je verovatnoća da ispitanice sa najnižim obrazovanjem budu nezaposlene preko 9 puta veća u odnosu na muškarce sa najvišim obrazovanjem, dok je količnik verovatnoće za muškarce sa završenom osnovnom školom znatno manji (3,452). Kao što se, dalje, može videti, rodne razlike na tržištu rada značajno se smanjuju sa porastom nivoa obrazovanja, pa tako u kategoriji najvišeg obrazovanja ne postoje razlike između muškaraca i žena (nivo značajnosti veći od 0,05)¹⁵.

¹³ Kako bi se ispitala interakcija pola i bračnog statusa ispitanika, urađena je posebna regresiona analiza.

¹⁴ Na ovom mestu je neophodno ukazati da samostalni efekti obrazovanja i pola takođe imaju statistički značajan uticaj na status aktivnosti na tržištu rada.

¹⁵ Rodne ekonomske nejednakosti u participaciji na tržištu rada posebno dolaze do izražaja ukoliko se posmatraju osnovni pokazatelji položaja na tržištu rada (stopa aktivnosti, zaposlenosti i nezaposlenosti). Dok je razlika u stopi nezaposlenosti između muškaraca i žena 2 procentna poena, razlike u stopi zaposlenosti i aktivnosti između muškaraca i žena su itekako izražene (Tabela 1, u Prilogu). Poređenja radi, u tabeli su prikazani i podaci za EU 27. O rodno-ekonomskim nejednakostima na tržištu rada u Srbiji i EU videti Babović, 2010.

Tabela 3. Osnovni statistički pokazatelji za model binarne logističke regresije¹⁶

	B	p	Količnik verovatnoće	Interval 95% poveranja za količnik verovatnoće	
				Donja granica	Gornja granica
Starost ispitanika		,000			
18-35	,804	,000	2,235	1,653	3,022
51-64	,326	,043	1,386	1,011	1,901
Interakcija stepena obrazovanja i pola ispitanika		,000			
Žene sa završenom osnovnom školom	2,215	,000	9,160	4,656	18,022
Žene sa završenom srednjom školom	1,600	,000	4,954	2,683	9,147
Žene sa završenom višom školom/fakultetom	,576	,123	1,779	,855	3,700
Muškarci sa završenom osnovnom školom	1,239	,001	3,452	1,714	6,953
Muškarci sa završenom srednjom školom	,834	,008	2,302	1,241	4,270
Mesto stanovanja	-,419	,002	0,658	0,502	,862
Bračni status	,205	,127	1,228	,943	1,598
Statistički regioni		,000			
Vojvodina	,482	,015	1,619	1,099	2,386
Šumadija i Zapadna Srbija	,452	,024	1,571	1,062	2,325
Južna i Istočna Srbija	,987	,000	2,682	1,841	3,908
Konstanta	-2,899	,000	,055		

Značajan faktor diferencijacije aktivnosti na tržištu rada predstavlja i region. Najslabije šanse da se uspešno uključe na tržište rada, na osnovu rezultata ovog istraživanja, imaju ispitanici iz Južne i Istočne Srbije. Verovatnoća da će se naći u

¹⁶ Prilagođeni koeficijent determinacije (*Nagelkerke R²*) za ovaj model je 0,150, što znači da dati skup promenljivih (model) objašnjava 15,0% varijanse, a model ispravno klasifikuje 73,5% svih slučajeva koji su nezaposleni.

statusu nezaposlenih, u poređenju sa ispitanicima iz Beograda, gotovo je tri puta veća za ispitanike, kada su svi ostali faktori jednaki. Statistički značajan uticaj na status aktivnosti ima i starost ispitanika. Pokazuje se da se ispitanici iz najmlađe starosne kategorije (18-35) nalaze pod dvostruko većim rizikom od nezaposlenosti nego ispitanici iz starosne kategorije od 36-50 godina, dok su razlike između ispitanika najstarije starosne kohorte (51-64) i starosne kategorije od 36 do 50 godina veoma male. U slučaju uticaja mesta stanovanja, pokazuje se da se stanovnici sela nalaze pod manjim rizikom od nezaposlenosti. Međutim, ovde se mora imati na umu da su šanse ruralne populacije na tržištu rada značajno determinisane dostupnošću radnih mesta u poljoprivrednoj delatnosti, te da je značajan postotak zaposlenih u ruralnim sredinama, prema rezultatima anketnog istraživanja, radno angažovan u poljoprivrednim delatnostima u okviru porodičnih gazdinstava (30%)¹⁷. Najzad, pokazuje se da samostalan efekat bračnog statusa ispitanika nema uticaja na pristup tržištu rada. Ono na šta je, pak, ovde značajno ukazati jeste da uticaj faktora bračnog statusa dobija na značaju tek kada se dovede u interakciju sa polom.

Binarni regresioni model ima sledeći oblik: $\log P_i / P_j = Y = \beta_0 + \beta_1 X_i$

gde je: Y – zavisna dihotomna varijabla u kojoj istraživanu kategoriju čine *nezaposleni*, a referentnu kategoriju *zaposleni*; β_0 – konstanta; X_i – interakcija pola i bračnog statusa ispitanika/ce, gde se ispitanice koje nisu u braku, ispitanice koje su u braku i ispitanici koji nisu u braku posmatraju u odnosu na ispitanike koji su u braku kao referentnu kategoriju¹⁸; β_1 – parametar uticaja interakcije pola i bračnog statusa ispitanika/ce (Tabela 4).

Tabela 4. Osnovni statistički pokazatelji za model binarne logističke regresije

	B	p	Količnik verovatnoće	Interval 95% poveranja za količnik verovatnoće	
				Donja granica	Gornja granica
Interakcija pola i bračnog statusa ispitanika ⁹⁴		,000			
Žene koje nisu u braku	1,025	,000	2,786	1,926	4,031
Žene koje su u braku	1,181	,000	3,258	2,385	4,451
Muškarci koji nisu u braku	,891	,000	2,438	1,715	3,464
Konstanta	-1,684	,000	,186		

¹⁷ O pristupu ruralne populacije tržištu rada u Srbiji videti opširnije u Cvejić i dr., 2010: 68-75.

¹⁸ Samo interakcijom pola i bračnog statusa ispitanika objašnjeno je 6,3% ukupne varijanse zavisne promenljive.

¹⁹ Referentna kategorija su muškarci koji su u braku.

Podaci pokazuju da je verovatnoća da žene koje su u braku budu nezaposlene 3 puta veća u odnosu na muškarce koji su u braku. Dobijeni istraživački nalaz mogao bi se jednim delom objasniti time što, kako navodi Hakim, žena prihvata ulogu sekundarnog hranioca porodice, oslanjajući se, pri tome, delimično ili u potpunosti, na zaradu bračnog partnera²⁰ (Hakim, 2003, prema Gelo i dr., 2011). Takođe, dobijeni nalaz možda bi se mogao objasniti i jednom od strategija domaćinstva u kome se „bira“ da žena zbog brige o deci i kućnim obavezama „ostane kod kuće“ umesto da se angažuje u plaćenom radu²¹. Dakle, na osnovu dobijenih rezultata, sa sigurnošću možemo govoriti o bračnom statusu kao značajnom faktoru inferiornosti žena na tržištu rada, što takođe može ukazivati i na značaj određenih karakteristika socio-kulturnog sistema (poput patrijarhalnih vrednosti i obrazaca ponašanja)²².

Kao što je prethodno napomenuto, u radu se takođe nastoji da se vidi da li se karakteristike nezaposlenosti razlikuju prema regionima u Srbiji. S tim u vezi, u nastavku će biti prikazani rezultati analize za sva četiri posmatrana regiona posebno. Binarni regresioni modeli za sva četiri posmatrana regiona imaju isti oblika kao i na nivou Srbije.

Ukoliko posmatramo uticaj istih faktora na uključenost u tržište rada prema regionima, možemo videti da svi prediktori uneti u analizu nisu prešli test statističke značajnosti. Pođimo redom. Istraživanjem dobijeni podaci za Beograd pokazuju da efekti interakcije obrazovanja i pola ispitanika predstavljaju najznačajniji prediktor²³. Kao i na nivou Srbije, najslabije šanse da se uspešno uključe u tržište rada imaju ispitanici iz najniže obrazovne kategorije, bez obzira na pol. Ovde je interesantno ukazati da su niskoobrazovani muškarci u Beogradu pod nešto većim rizikom od nezaposlenosti od niskoobrazovanih žena. Procenjeni koeficijent verovatnoće, kao i vrednost standardizovanog koeficijenta B za ispitanike oba pola u određenoj meri su prenatrpani, budući da je ispitanika sa najvišom završenom osnovnom školom u Beogradu bilo nešto manje (7,2%), što je i očekivano jer su iz analize isključena neaktivna lica. Ponovo, kao i na nivou Srbije, ne postoje razlike između visokoobrazovanih muškaraca i žena. Starost ispitanika

²⁰ Značajno je ukazati da još uvek nije dovoljno istražena povezanost između bračnog stanja i zaposlenosti žena. Prema dostupnoj literaturi, „imanje“ bračnog partnera pokazalo se kako podsticajnim, tako i kao prepreka zapošljavanju žena (opširnije o tome u Hakim, 2003, prema Gelo i dr., 2011).

²¹ Ovde se, pak, sve vreme mora imati u vidu da su iz analize isključena neaktivna lica, dakle i domaćice.

²² O tome više u Županov, 1983: 96-115.

²³ Dok efekat samostalnog uticaja obrazovanja ispitanika ima značajni uticaj, dotle efekat samostalnog uticaja pola ne predstavlja statistički značajan prediktor. Tek u interakciji sa obrazovanjem, pol ispitanika dobija na značajnosti.

Tabela 5. Osnovni statistički pokazatelji za model binarne logističke regresije za četiri regiona

	Beograd ⁹⁸			Vojvodina ⁹⁹			Zapadna Srbija i Šumadija ¹⁰⁰			Istočna i Južna Srbija ¹⁰¹		
	B	p	Količnik verovatnoće	B	p	Količnik verovatnoće	B	p	Količnik verovatnoće	B	p	Količnik verovatnoće
Starost ispitanika		,055			,082			,001			,069	
18-35	,846	,029	2,329	,688	,029	1,990	1,191	,000	3,289	,588	,031	1,800
51-64	,813	,045	2,254	,463	,146	1,588	,474	,142	1,606	,011	,971	1,011
Interakcija škole i pola ispitanika		,004			,000			,051			,000	
Žene sa osnovnom školom	2,349	,003	10,479	1,919	,002	6,818	,863	,214	2,370	3,984	,000	53,717

²⁴ Prilagođeni koeficijent determinacije (*Nagelkerke R²*) za ovaj model je 0,130, a model ispravno grupiše u kategorije zavisne promenljive 81,8% slučajeva.

²⁵ Prilagođeni koeficijent determinacije (*Nagelkerke R²*) za ovaj model je 0,147, a model ispravno razvrstava 72,4% slučajeva.

²⁶ Prilagođeni koeficijent determinacije (*Nagelkerke R²*) za ovaj model je 0,142, a model ispravno razvrstava 72,3% slučajeva.

²⁷ Prilagođeni koeficijent determinacije (*Nagelkerke R²*) za ovaj model je 0,185, a model ispravno razvrstava 60,2% slučajeva.

²⁸ Dok je za Beograd, kao i na nivou Srbije, za mesto stanovanja referentna kategorija gradsko područje, dotle referentnu kategoriju za ostala tri regiona čini selo.

Tabela 5. Osnovni statistički pokazatelji za model binarne logističke regresije za četiri regiona (nastavak)

Žene sa srednjom školom	1,603	,007	4,966	1,416	,014	4,119	,944	,128	2,570	2,782	,003	16,158
Žene sa višom školom/fakultetom	,630	,340	1,878	,458	,505	1,581	-,815	,384	,443	2,234	,032	9,337
Muškarci sa osnovnom školom	2,778	,001	16,089	,618	,370	1,855	,161	,815	1,175	2,663	,006	14,345
Muškarci sa srednjom školom	1,222	,041	3,393	,160	,783	1,174	,291	,640	1,338	2,071	,028	7,936
Mesto stanovanja ¹⁰²	-,249	,555	,779	,003	,992	1,003	,688	,009	1,989	,529	,029	1,698
Bračni status ispitivanja	-,063	,852	,939	,366	,176	1,443	,498	,063	1,645	,034	,893	1,034
Constant	-3,175	,000	,042	-2,314	,000	,099	-2,501	,000	,082	-3,478	,000	,031

takođe ima statistički značajan uticaj na status aktivnosti na tržištu rada. Ispitanici starosti do 35 godina nalaze se pod dvostruko većim rizikom od nezaposlenosti u poređenju sa ispitanicima starosti od 36 do 50 godina. Najzad, pokazuje se da nema razlike između stanovnika gradskog i seoskog područja, kao ni između ispitanika koji su u braku i onih koji nisu. Bračni status ispitanika ne predstavlja značajni činilac ni kada se dovede u vezu sa polom ispitanika.

U regionu Vojvodine, interakcija pola i obrazovanja takođe ima uticaj na položaj na tržištu rada. Ponovo se niskoobrazovane žene nalaze pod najvećim rizikom od nezaposlenosti. Količnik verovatnoće za žene sa najnižim obrazovanjem je čak 6,818. Ono što je zanimljiv i važan istraživački nalaz jeste da u regionu Vojvodine ne postoji razlika između niskoobrazovanih i visokoobrazovanih muškaraca. Ovaj istraživački podatak u velikoj meri možemo objasniti angažovanošću niskoobrazovanih muškaraca u poljoprivredi. Dalje, podaci pokazuju da su i u Vojvodini perspektive zapošljavanja mladih veoma loše, pa se tako ispitanici do 35 godina starosti nalaze pod dvostruko većim rizikom od nezaposlenosti nego ispitanici iz srednje starosne kohorte (36-50). Najzad, može se videti da samostalni efekti bračnog stanja i mesta stanovanja ponovo nemaju uticaj na perspektive zapošljavanja. Međutim, ukoliko posmatramo interakciju pola i bračnog statusa ispitanika, dobijamo sledeće rezultate: žene se, očekivano, bez obzira na bračno stanje, nalaze pod većim rizikom od nezaposlenosti, s tim što u ovom regionu najslabije šanse za zapošljavanje imaju žene koje nisu u braku ($\text{Exp}(B)=5,098$). Dobijeni istraživački podatak jednim delom bismo mogli da objasnimo i uticajem starosti ispitanika/ca, tj. možemo pretpostaviti da je značajan postotak žena koje nisu u braku mlađe starosne dobi. U slučaju uticaja mesta stanovanja, dobijeni nalaz se tumači na gotovo isti način kao i na nivou Srbije: značajni postotak ruralne populacije radno je angažovan na poljoprivrednom gazdinstvu.

U regionu Šumadije i Zapadne Srbije, jedino starost i mesto stanovanja predstavljaju statistički značajne prediktore položaja na tržištu rada. Starost predstavlja ključnu determinantu statusa aktivnosti. Kao i u ostalim regionima, podaci ukazuju na veoma loš položaj mladih na tržištu rada: ispitanici starosti do 35 godina nalaze se pod gotovo 3,5 puta većim rizikom od nezaposlenosti, dok ne postoji razlika između najstarije i srednje starosne kategorije. Dalje, verovatnoća da će ispitanici iz Zapadne Srbije i Šumadije biti nezaposleni je gotovo dvostruko veća za stanovnike grada u odnosu na ispitanike sa sela. Naizgled daleko bolji pristup tržištu rada seoske populacije, kao što je napred pomenuto, možemo objasniti značajnim učešćem zaposlenosti u poljoprivrednom sektoru u poređenju sa drugim sektorima (blizu jedne trećine ima status poljoprivrednika). Iznenadjujuće, interakcija pola i obrazovanja ispitanika ne predstavlja značajan činilac, što se može objasniti time što više od tri četvrtine ispitanika (78,1%) sa završenom osnovnom školom ima status zaposlenih lica. Od toga oko 60% ima status poljo-

privrednika (57,7%)²⁹. Ukoliko, pak, posmatramo uticaj interakcije pola i bračnog statusa ispitanika, rezultati pokazuju da će se muškarci koji nisu u braku češće naći među nezaposlenima nego oženjeni muškarci, koji će *pod pritiskom modela muškog hranioca porodice* (Babović, 2010) češće nastojati da se zaposle.

Najzad, u slučaju Južne i Istočne Srbije, podaci pokazuju da interakcija obrazovanja i pola ispitanika ima najjači deterministički uticaj, dok je uticaj starosti i mesta stanovanja nešto slabiji. Na osnovu rezultata, možemo videti da su rodne razlike veoma izražene u ovom regionu. Takođe, može se uočiti da, i pored toga što se rodne razlike smanjuju sa višim nivoima obrazovanja, one su veoma izražene čak i u kategoriji najvišeg obrazovanja. Količnik verovatnoće od 9,337 ukazuje da visokoobrazovane žene imaju 9 puta veći rizik da budu nezaposlene u poređenju sa visokoobrazovanim muškarcima. Ono na šta je značajno ukazati jeste takođe da su perspektive zapošljavanja visokoobrazovanih žena u Južnoj i Istočnoj Srbiji nešto lošije nego perspektive muškaraca sa srednjim obrazovanjem, što se može tumačiti znatnim učešćem muške populacije u poljoprivredi, kao i mogućnošću da redovno obavlja dodatne poslove izvan poljoprivrede. Ponovo, mladi i stanovnici urbanih sredina imaju nešto lošije šanse da se uspešno uključe u tržište rada. Isto tako, dok samostalni uticaj faktora bračnog statusa nema uticaj, dotle interakcija pola i bračnog stanja predstavlja značajan faktor diferencijacije ispitanika u pogledu statusa aktivnosti: očekivano, žene koje su u braku češće bivaju nezaposlene. Objašnjenje je identično napred navedenom.

Zaključna razmatranja

Na ovom mestu ukratko će se ponoviti osnovni nalazi istraživanja i razmotriće se prethodno formulisane hipoteze. Najpre, prateći osnovne indikatore tržišta rada, može se reći da postoje određene razlike između posmatranih regiona. Odmah, međutim, treba napomenuti i sledeće: ove razlike su na osnovu posmatranih pokazatelja ipak nedovoljno izražene. Razlika u stopi nezaposlenosti između najrazvijenijeg i najmanje razvijenog regiona je 4,5 procentna poena, dok je razlika u stopi zaposlenosti još manja i iznosi 3 procentna poena. Kao što je prethodno rečeno, ukoliko se pokazatelji tržišta rada posmatraju na užim regionalnim nivoima, tada međuregionalne razlike u potpunosti dolaze do izražaja.

²⁹ Ukoliko se posmatra samostalni uticaj faktora obrazovanja, može se videti da su rodne nejednakosti nešto slabije izražene nego u Vojvodini i Južnoj i Istočnoj Srbiji. Dobijene istraživačke rezultate možda možemo objasniti time što je značajni postotak zaposlenih žena angažovan u poljoprivrednom radu (27%). Primera radi, istraživanje socijalne isključenosti u ruralnim oblastima u Srbiji, takođe, pokazalo je značajno učešće žena u poljoprivrednom radu (opširnije u Cvejić i dr., 2010: 72).

Ukoliko se razmotre istraživačke hipoteze o uticaju određenih socio-demo-grfskih činilaca na položaj na tržištu rada, pokazuje se da su one najvećim delom potvrđene.

U svim posmatranim regionima, kao i na nivou cele Srbije, rodne razlike su itekako prisutne: već i najpovršniji uvid u istraživačke rezultate otkriva da su, očekivano, rodne razlike najizraženije u kategoriji najnižeg obrazovanja. Takođe, zapaža se da se rodne razlike na tržištu rada značajno smanjuju sa porastom nivoa obrazovanja, pa tako u kategoriji najvišeg obrazovanja gotovo da ne postoje (osim u regionu Južne i Istočne Srbije). U slučaju faktora starosti, pokazuje se da u svim regionima najslabije šanse da se uspešno uključe u tržište rada imaju mladi starosti do 35 godina. Perspektive zapošljavanja mladih su veoma loše i u Beogradu, čime se hipoteza o nepostojanju razlika između različitih starosnih kategorija u Beogradu nije potvrdila. Najzad, uočava se da, dok samostalni faktor bračnog statusa nema značajnog uticaja na status aktivnosti na tržištu rada, ukoliko se on posmatra u interakciji sa polom, može se videti da gotovo u svim regionima (osim u regionu Beograda) dobija na značaju.

U odnosu na prethodno opisan model, činioci koji utiču na položaj na tržištu rada su bez sumnje znatno kompleksniji, pogotovo kada se imaju u vidu trenutna ekonomska situacija, te složene okolnosti u kojima se i dalje odvijaju procesi ekonomske transformacije. Otuda se i prethodno predstavljeni modeli mogu shvatiti pre kao pokušaj da se pronikne u određene faktore položaja na tržištu rada, te da se uopšte ukaže na značaj daljeg proučavanja promena na tržištu rada, posebno u domaćoj sociologiji. Za donošenje zaključka o faktorima koji utiču na položaj na tržištu rada neophodna nam je daleko bogatija empirijska osnova.

Literatura:

- Arandarenko, M. (ur.). 2006. *Mapa tržišta rada Srbije – ocena regionalnih razika i kvaliteta*. Beograd: CEVES.
- Arandarenko, M. 2011. *Tržište rada u Srbiji: trendovi, institucije, politike*. Beograd: Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu.
- Arandarenko, M. and M. Jović. 2007. "Regional Labour Market Differences in Serbia: Assessment and Policy Recommendations". *The European Journal of Comparative Economics*, special issue on *European regions*, 2: 299-317.
- Arandarenko, M. i A. Nojković. 2007. *Pregled tržišta rada u Srbiji*. CDRSEE; NSHC.
- Babović, M. 2010. *Rodne ekonomke nejednakosti u komparativnoj perspektivi: Evropska Unija i Srbija*. Beograd: ISI FF; SeConS-grupa za razvojnu inicijativu.
- Bornhorst, F. and S. Commander. 2004. "Regional Unemployment and its Persistence in Transition Countries". *Discussion Paper*, 1074. Bonn: The Institute for the Study of Labor (IZA).

- Cahuc, P. and A. Zylberberg. 2004. *Labor Economics*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Cvejić, S. i dr. (ur.). 2010. *Socijalna isključenost u ruralnim oblastima Srbije*. Beograd: UNDP Srbija; Sektor za inkluzivni razvoj.
- Elhorst, P. 2000. *The mystery of regional unemployment differentials a survey of theoretical and empirical explanations* <http://som.eldoc.ub.rug.nl/FILES/reports/themeC/2000/00C06/00C06.pdf>
- EUROSTAT.2012.http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Unemployment_statistics#Database (preuzeto 25. 1 2013).
- Gelo, J. i dr. 2011. „Sociodemografske odrednice zaposlenosti žena u Hrvatskoj”. *Društvena istraživanja*, Vol. 20 No 1.
- Huber, P. 2007. “Regional Labour Market Developments in Transition: A Survey of the Empirical Literature”. *The European Journal of Comparative Economics*, special issue on *European regions*, 2: 263-299.
- ILO. 2009. http://laborsta.ilo.org/definition_E.html (preuzeto 20. 6. 2010).
- Puljiz, J. 2009. Čimbenici regionalnog razvoja i regionalnih nejednakosti u republici Hrvatskoj *doktorska disertacija*, Sveučilište u Splitu, Ekonomski fakultet.
- Republički zavod za statistiku. 2012. *Anketa o radnoj snazi, 2012*. Beograd.
- Taylor-Gooby, P. 2004. *New Risks, New Welfare: The Transformation of the European Welfare State*. Oxford, Oxford University Press.
- World Bank. 2005. *Enhancing Job Opportunities – Eastern Europe and the Former Soviet Union*. Rutkowski J. and S. Scarpeta (eds.). Washington DC, USA.
- Županov, J. 1983. *Marginalije o društvenoj krizi*. Zagreb: Globus.

Prilog

Tabela 1. Stope aktivnosti, zaposlenosti i nezaposlenosti za stanovništvo radnog uzrasta (prema polu), Srbija i EU27, 2012.

	Srbija			EU27		
	Ukupno	Muškarci	Žene	Ukupno	Muškarci	Žene
Stopa aktivnosti	60,1	68,8	51,2	72,0	78,1	65,9
Stopa zaposlenosti	45,3	52,4	38,1	64,2	69,8	58,7
Stopa nezaposlenosti	24,6	23,9	25,6	10,8	10,7	10,9

Izvor za EU, Eurostat, za Srbiju – RZS, ARS, 2012

Dragana Stokanić

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

ULOGA SIVE EKONOMIJE U KLASNO-SLOJNOM POZICIONIRANJU GRAĐANA SRBIJE NAKON 2000. GODINE

THE ROLE OF INFORMAL ECONOMY FOR CLASS POSITIONING OF SERBIAN CITIZENS AFTER 2000

Summary

The interest for scientific exploration of informal economy appeared in the 70s of the 20th century and it has not decreased yet. The flexible relations on the labor market have an increasing importance and they facilitate the rise of unregulated labor market. In the circumstances of the recession and widespread social changes, the rate of informal practices has increased.

This paper is dealing with the role of informal economy for class positioning of different social classes in the last two decades. Firstly, it will be investigated social-economic standing of individuals who are engaged in the informal economy. Secondly, it will be presented what types of activities have dominated on the informal market, as well as motives for participating in the grey economy among members of different social groups.

In this analysis, the results from the survey organized in 2000 and 2012 will be used. These surveys are held by the Institute for sociological research, Faculty of Philosophy, Belgrade.

Osobenosti neformalne privrede

Interesovanje za naučno proučavanje neformalne privrede pojavilo se sedamdesetih godina XX veka i od tada ne jenjava. Koncept neformalne privrede, tj. sive ekonomije je tada bio primenjivan na istraživanja društava Trećeg sveta (Portes, 1994: 427)¹. Kasnije je ovaj pojam korišćen i u proučavanju strukturnih

¹ Keith Hart (2010: 143) je pokazao kako pojedinci u Gani kombinuju formalne i neformalne prihode i tako je u svojoj analizi povezao formalni i neformalni sektor.

promena u razvijenim, postfordističkim društvima, koje su nastale usled naglog tehnološkog razvoja. Pored toga, izučavanje sive ekonomije ima poseban značaj za proučavanje promena društvene strukture u periodu postsocijalističke transformacije. Dakle, fenomen sive ekonomije je univerzalan; prisutan je u ekonomskim sistemima različitog stepena razvoja, iako na pojavu i osobine neformalne privrede utiču različiti ekonomski i kulturni faktori, kao i lokalni, nacionalni i globalni trendovi.

Neformalne aktivnosti nastaju usled izbegavanja državne regulacije i primene zakona u privrednim aktivnostima. Na taj način se obezbeđuje fleksibilnost i smanjuju se troškovi rada. Neformalna privreda obuhvata „sve dohodovne aktivnosti koje nisu regulisane od strane institucija društva u zakonskom i društvenom okruženju u kojem su slične aktivnosti regulisane“ (Castells and Portes, 1989: 12). Dakle, država određuje svojim zakonskim delovanjem ili nedelovanjem granice i karakter neformalne privrede; uređuje privredne odnose donošenjem zakona i administrativnih pravila, kontroliše njihovu primenu i sankcioniše one koji se njima opiru (Cvejić, 2002: 129).

Pre svega, potrebno je utvrditi globalne tendencije koje dovode do uvećanja obima i značaja neformalnih ekonomskih aktivnosti. Ubrzani tehnološki razvoj uslovio je promenu svih aspekata ljudskog života, pa i ekonomskih akcija pojedinaca i domaćinstava. Tako, postfordizam odlikuju kompjuterizovana, fleksibilna proizvodnja i organizovanje rada u manjim, disperzovanim jedinicama. Kastels i Portes (1989: 26) navode da su decentralizacija velikih korporacija u poluautonomne jedinice i povećanje neformalnih aktivnosti povezani procesi.

Pored toga, dolazi do procesa deindustrijalizacije, smanjuje se broj zaposlenih u industriji, raste njihov udeo u tercijarnim i kvartarnim delatnostima. Razvoj uslužnog i informatičkog sektora uticao je i na promenu u strukturi radne snage. Na tržištu rada se traže drugačija znanja, veštine, kvalifikacije, od radnika se zahteva doživotno učenje i usavršavanje. Rast servisne ekonomije je doveo do porasta srednje klase koja je sve više fragmentisana. Smanjenje radničke klase je dovelo i do smanjenja uticaja radničkih zajednica i porasta individualizacije, te su pojedinci prinuđeni da sami pregovaraju na nestabilnom tržištu rada. Oni su sve više okrenuti kreiranju sopstvenih strategija što dovodi do njihove atomizacije (Crompton, 1998: 18). Pored toga, neformalna privreda dodatno utiče na proces atomizacije socijalnih aktera. Orijentacije na individualne strategije preživljavanja značajno podrivaju grupnu solidarnost i kolektivno delanje društvenih aktera (Babović, 2009: 82).

Dakle, tržište rada prolazi kroz korenite promene. Zaposlenja postaju sve nesigurnija, dugoročne karijere koje se grade unutar jedne firme postaju sve ređe, dok sve više udela imaju fleksibilni oblici zapošljavanja (Crompton, 1998: 83). Fluktuacija radnika je sve veća; životne karijere i tržište rada postaju sve di-

namičniji. Uočljivo je da fleksibilni odnosi na zvaničnom olakšavaju narastanje prikrivenog tržišta rada.

Posebno su rast nezaposlenosti i povećanje neformalne ekonomije izraženi u uslovima ekonomske krize. Usled recesije kroz koju prolazi zvanična privreda, povećanja siromaštva i nezaposlenosti, neformalne aktivnosti dobijaju sve veći značaj u strategijama opstanka domaćinstava. Zvanična privreda nije u stanju da ponudi dovoljno radnih mesta, novca, roba i usluga, te se veliki deo stanovništva angažuje u neformalnim aktivnostima (Castells and Portes, 1989, Kim and Kang, 2009). U situaciji ekonomske deprivacije dolazi do nefunkcionisanja državnih institucija, tako da formalne i neformalne sankcije ne uspevaju da spreče angažovanje pojedinaca na sivom tržištu.

Postoje oprečna mišljenja u pogledu posledica koje siva ekonomija ima na funkcionisanje društva. Smatra se da može imati pozitivne učinke kao što su: ublažavanje ekonomskih nejednakosti, smanjenje siromaštva, parcijalni privredni rast, održavanje tržišnih odnosa, kao i bolje snabdevanje građana². Ipak, negativni efekti u dugoročnoj perspektivi odnose prevagu i dovode do privredne recesije, nesigurnog privrednog ambijenta nepovoljnog za dalja ulaganja. Tako neprijavljene ekonomske aktivnosti utiču na funkcionisanje čitavog sistema. Stvara se atmosfera nepoverenja, nestabilnosti i nemogućnosti predviđanja, što utiče na smanjenje stranih investicija. Mrkšić smatra da neformalna privreda ima sledeće ključne posledice: smanjenje budžetskih prihoda, dodatno opterećenje formalne privrede i ublažavanje društvenih napetosti (Mrkšić, 1994: 33-34). Država gubi deo budžetskih prihoda, a prevelik teret podnosi formalna privreda. Neoporezi vanjem ekonomskih aktivnosti smanjuju se doprinosi za opštu socijalnu i zdravstvenu zaštitu, što najviše pogađa marginalne slojeve (Krstić, 1998). Smatra se da neformalna privreda svojom distributivnom ulogom može u određenoj meri da promeni materijalni položaj domaćinstava.

² Pored nespornih negativnih činilaca, pojedini autori navode da neformalna privreda može imati pozitivne efekte na razvoj privrede određenog regiona. Vittorio Cappechi je proučavao italijanski region Emilija Romanja, koji predstavlja idealni tip regiona sa fleksibilnim, specijalizovanim razvojem i ekspanzijom tercijarnog sektora. Specifične istorijske, ekonomske i kulturne osobenosti dovele su do segmentiranog privrednog rasta i prevlasti pozitivnih funkcija neformalne privrede (Cappechi, 1989). Slično tome, Istvan Gabor je smatrao da neformalna privreda u Mađarskoj, koja je nastala iz sukoba sa zvaničnim socijalističkim sistemom, ima sličan dinamički potencijal (Gabor, 1997: 8). Ipak se pokazalo da siva ekonomija u ovoj postsocijalističkoj zemlji nema dovoljno snage za akumulaciju kapitala, rast kapitalističke proizvodnje i njenu legitimaciju. Iz sive ekonomije nije regrutovana ekonomska elita jer se ona obnavljala iz ranije klase kolektivnih vlasnika. Male firme u Mađarskoj su suviše fragmentisane i bave se prvenstveno tercijarnim delatnostima (Gabor, 1997: 9).

Neformalna privreda i društvena struktura

Povremeni, privremeni, neprijavljeni poslovi, kao i naturalna proizvodnja, imaju sve većeg udela u budžetima domaćinstava i čine sastavni deo ekonomskih strategija. Nalazi istraživanja iz različitih delova sveta su pokazali da „neformalne ekonomske aktivnosti ne predstavljaju marginalno područje društvene reprodukcije, već značajan, integralni deo sistema reprodukcije društva, tesno povezan sa formalnim ekonomskim sistemom” (Babović, 2009: 23). „Mingione je utvrdio da novčani resursi iz neformalnih izvora takođe doprinose ukupnim novčanim resursima domaćinstva, tako da utiču i na formiranje cene rada i agregatne potražnje, ali oni izmiču kontroli formalnog tržišta i države” (Babović, 2009: 29-30). Prihodi iz neformalnih aktivnosti mogu u nekim slučajevima da promene materijalni položaj pojedinaca toliko da oni menjaju svoj status na društvenoj lestvici. Na taj način neformalna privreda utiče na preoblikovanje društvene strukture i kreiranje novih nejednakosti. Promene u oblicima i načinima strukturiranja su izazov za naučno istraživanje koje zahteva nove pristupe u klasnoj teoriji. Pored toga, novi pristupi traže i nove metode za istraživanje klasne strukture. Dosadašnje klasne teorije su analizirale klasni položaj na osnovu položaja pojedinaca na formalnom tržištu rada. Agregati zanimanja su bili toliko rasprostranjen način proučavanja društvene stratifikacije, da se društvena struktura često poistovećivala sa strukturom zanimanja. Smatralo se da je zanimanje značajni pokazatelj položaja na društvenoj lestvici jer određuje visinu materijalnih nagrada, količinu ugleda i životne šanse pojedinaca. Uprkos tome, pristupi kao što su agregati zanimanja postaju nedovoljni za precizno proučavanje društvene strukture savremenih društava.

Različiti autori navode da sfera rada sve manje oblikuje materijalni položaj, životne šanse i identitete pojedinaca. Tako Offe navodi da „rad” više nije ključni sociološki koncept“ (Offe, cit. prema Crompton, 1998: 84). Radno mesto i zvanični prihodi sve manje određuju klasnu poziciju pojedinaca i domaćinstava. Na primer, Castells i Portes (1989: 308) navode da se klase u savremenom društvu sve više definišu na osnovu borbe, a ne strukture. Kolektivni akteri se određuju svojim projektima i vizijama, a ne položajem u radnom procesu. To bi značilo i da radni angažman u neformalnoj privredi slabo utiče na klasno pozicioniranje. Uprkos ovim mišljenjima, sfera rada i dalje najviše određuje materijalni položaj i životne šanse pojedinaca i domaćinstava. U savremenim, kapitalističkim društvima i dalje postoje systemske nejednakosti na osnovu pristupa imovini, za pošljavanju i „životim šansama“ (Crompton, 1998: uvod II). Tako se smatra da formalno tržište rada oblikuje društvene nejednakosti, a neformalni poslovi mogu u određenoj meri da utiču na promenu klasnih odnosa.

Povećanje značaja neformalnih aktivnosti otežava proučavanje društvene strukture jer su klasni položaji sve više nekristalizovani. Prihodi van formalnog

tržišta rada imaju sve većeg udela u budžetima domaćinstava i oni mogu da poprave njihov materijalni i klasni položaj. Pored toga, domaćinstva se sve više oslanjaju na neformalne, netržišne i nenovčane razmene, kao i na naturalnu proizvodnju i rad u okviru domaćinstva. U tim situacijama, što je neformalna privreda prisutnija u nekom društvu, klasna struktura postaje sve zamagljenija, sa horizontalnim, fluidnim mrežama aktivnosti koje zamenjuju stabilne vertikalne proizvodne odnose. „Između strukturalne logike proizvodnje i prisvajanja proizvoda i aktuelne socijalne organizacije tih procesa postoje brojni posrednici koji ometaju korespondenciju između radnog iskustva i klasnog položaja“ (Castells and Portes, 1989: 31).

Analiza radnih aktivnosti ne može da se fokusira samo na proučavanje formalnog zaposlenja, već je potrebno uzeti u obzir i sve oblike neformalnih radnih aktivnosti. Neformalna i formalna privreda su dve integralne i isprepletane scene na kojima se odvijaju proizvodnja i razmena, što utiče na raspodelu i alokaciju društvenog bogatstva. Na taj način, siva ekonomija utiče na pojavu novih oblika nejednakosti jer svojom akumulacionom ulogom utiče na društvenu diferencijaciju.

Istraživanja u različitim društvenim kontekstima pokazuju da se domaćinstva polarizuju na „radno bogata“ i „radno siromašna“. „Nalazi Pahlovog i Gershunyjevog istraživanja su pokazali da se neformalni oblici rada ne javljaju kao zamena za gubitak formalnog zaposlenja. Naime, ne samo da se neformalne aktivnosti i kućni rad povećavaju kod domaćinstava sa svim nezaposlenim članovima, već rastu i kod domaćinstava kod kojih je jedan ili više članova formalno zaposleno. Nezaposleni rede imaju resurse potrebne za uključivanje u neformalno tržište rada, kao i za aktivnosti kućne ekonomije“ (Babović, 2009: 24). Prihodi od neformalnog zaposlenja su više dopuna kućnom budžetu, a ne osnovni izvori novčanih primanja. Pored toga, novac sa neformalnog tržišta ne popravља materijalno stanje domaćinstava toliko da bi ih izdigao na hijerarhijskoj lestvici. Isto zapažanje ima i Cappechi: „Što je porodica siromašnija, siromašnije su joj i aktivnosti, razvijanje tih aktivnosti zahteva bolju ekonomsku poziciju“ (Cappechi, 1989: 197). Domaćinstva koja razvijaju diversifikovane radne strategije imaju viši materijalni položaj, lakše rekombinuju postojeće resurse i olakšan im je pristup drugim poslovima i izvorima prihoda. Društvene mreže, socijalni kapital i neformalni kontakti imaju veliki značaj za pronalaženje poslova (Crompton, 1998: 197). Domaćinstva se polarizuju na ona kojima je olakšan pristup poslovima na tržištu, zbog čega imaju više izvora prihoda, i na ona koja ne mogu da nađu bilo kakav posao. Ovaj proces utiče na rast društvene i ekonomske polarizacije (Crompton, 1998: 160).

Svaka društvena grupa ima različite resurse, motive i namere sa kojima ulazi na neregulisano, prikriveno tržište. Neformalne aktivnosti moraju biti predstavljene kao sredstva društvenih grupa kojima žele da postignu partikularne ci-

ljeve u skladu sa svojim društvenim položajem. Posebno su ekonomska kriza i strukturne promene u postfordizmu i postsocijalizmu okolnosti koje su dovele do reorganizacije ekonomskih aktivnosti i stvaranja diversifikovanih strategija.

Društvo Srbije je imalo usporen i specifičan put postsocijalističke transformacije. Jedna od karakteristika srpskog društva tokom devedesetih bio je veliki obim neformalnih ekonomskih aktivnosti, zbog čega neformalna privreda ima veliki značaj za proučavanje postsocijalističke transformacije u Srbiji. Na naglu ekspanziju neformalne privrede uticao je splet strukturnih i konjunkturalnih faktora: kriza i raspad prethodnog samoupravnog ekonomskog sistema, legitimacijska kriza države i političkog sistema, postojanje vrednosnog i institucionalnog vakuuma, rat u okruženju, ekonomske sankcije, osiromašenje itd.

Neformalni sektor se razvijao kao „para-sistem“ koji je doveo do rasta privatnog sektora; siva ekonomija se javlja kao „dodatno polje proizvodnje društvenog života“ (Cvejić, 2006b: 3). Krah ekonomskog i političkog sistema i njihova delegitimacija doveli su do stvaranja vrednosnog vakuuma koji je samo pratio i opravdao neregulisana ekonomska angažovanja. U periodu blokiranosti postsocijalističke transformacije, siva ekonomija je imala značajni uticaj na promenu društvene strukture. Zapravo, neformalna privreda je pospešila već postojeći trend diferencijacije i dualizacije društvene strukture tako što je uticala na polarizaciju društva i povećanje materijalnih nejednakosti. Neregulisano tržište je postalo mesto saradnje ranije kolektivno vlasničke klase i nove klase koja se konstituisala. Neformalna privreda je imala protivrečnu ulogu tako što je naizgled smanjivala socijalne napetosti, a suštinski je multiplikovala nejednakosti. Stvarala se „parazitska simbioza“ između više klase i nižih slojeva, nezaposlenih, penzionera kojima je neformalna privreda omogućavala zadovoljenje osnovnih potreba (Cvejić, 2006b: 29).

Rad će se baviti ulogom neformalne privrede u periodu odblokiranosti postsocijalističke transformacije. Potrebno je utvrditi na koji način je promena šireg makroekonomskog i političkog konteksta uticala na obim sive ekonomije, vrste aktivnosti koje pojedinci obavljaju na ovom tržištu i koji motivi ih navode da se angažuju u neformalnim aktivnostima. Najzad, biće prikazano na koji način neformalna ekonomija u promenjenim okolnostima utiče na preoblikovanje društvene strukture: da li prati osnovne linije uspostavljenih društvenih nejednakosti, da li ih multiplikuje ili stvara nove. Kako bi se to postiglo, analiziraće se podaci tri istraživanja koje je sproveo Institut za sociološka istraživanja 2003, 2007. i 2012. godine.

U nastavku teksta će prvo biti reči o metodološkim pitanjima, nakon čega će se analizirati osnovne karakteristike neformalnog tržišta rada u Srbiji nakon 2000. godine (obim, frekvencija uključivanja, odgovori na otvoreno pitanje zašto neformalni poslovi nisu formalno regulisani). Zatim, analiziraće se učešće

pripadnika različitih klasa na neformalnom tržištu i razlike u materijalnom standardu pripadnika različitih slojeva u odnosu na to da li se bave ili ne bave sivom ekonomijom. Nakon toga sledi predstavljanje vrsta ekonomskih aktivnosti i, najzad, analiziraće se motivi za učešće na sivom tržištu.

Metodološke napomene

Naučna istraživanja neformalne privrede susreću se sa različitim poteškoćama. Prvenstveno, teškoće u naučnom istraživanju sive ekonomije proističu iz same prirode ove pojave. U neformalnu privredu spadaju ekonomske aktivnosti koje se opiru pravnoj regulaciji i državnoj kontroli. Obuhvataju niz poslova za koje nisu plaćeni porezi i drugi doprinosi. Tako prihodi koji potiču iz sive ekonomije ostaju neprijavljeni državnim organima, a deo njih ostaje nevidljiv i naučnim istraživačima. Neformalnu privredu karakterišu prikrivanje i mističnost „što otežava empirijska istraživanja i teorijske procene“ (Feige, 1990: 991), tako da se može reći da je proučavanje sivog tržišta „naučna želja za saznavanjem nepoznatog“ (Schneider and Enste, 2002: 4). Mrkšić (1994: 23) takođe ističe da ovu pojavu prati arbitrarnost, te se ona definiše kao „ono što istraživač želi da vidi i što njegov istraživački instrument meri“. Ovaj fenomen obuhvata različite vrste ekonomskih aktivnosti, od privremenih poslova u građevinarstvu, preko ulične prodaje, do neprijavljenih preduzeća. Zbog raznovrsnosti neformalnih aktivnosti teško je obuhvatiti jednim istraživanjem sve aspekte ove pojave koristeći jedan metod i jednu tehniku za prikupljanje podataka. Zatim, ova vrsta ekonomskih aktivnosti, pored zakonskih, nailazi i na neformalne sankcije jer neformalne aktivnosti spadaju u društveno nepoželjna ponašanja. Bez obzira koliko je rasprostranjena u nekom društvu, siva ekonomija nailazi na osudu.

Anketnim istraživanjem je teško doći do nekih aktivnosti koje se obavljaju u sektoru sive ekonomije. Zbog toga će se, u ovom tekstu, pod sivom ekonomijom podrazumevati samo dodatni poslovi koji se obavljaju neprijavljeno, samostalno na tržištu, ili za neformalnog poslodavca, dok će oblici prirodne proizvodnje i kućnog rada biti izuzeti iz analize. U ovom radu su korišćeni empirijski podaci iz istraživanja *Transformacijske strategije društvenih grupa u Srbiji*, sprovedenog 2003. godine, *Socioekonomske strategije domaćinstava u Srbiji* iz 2007. godine i *Promene osnovnih struktura srpskog društva* iz 2012. godine. Ova istraživanja pružaju mogućnost uporedne analize, kako bi se što bolje utvrdile dinamika i karakteristike društvene strukture i način na koji je neformalna privreda uticala na ove promene.³ Razlike u materijalnom položaju članova različitih klasno-slojnih

³ Pomenuta istraživanja je sproveo Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Podaci su prikupljeni anketnim istraživanjem na na-

grupa koji se bave i koji se ne bave neformalnim ekonomskim aktivnostima analizirane su T testovima.

Klasni položaj je operacionalizovan na osnovu radnog mesta, socioekonomskog statusa i stepena obrazovanja. Formirano je 7 klasa: 1 – viša klasa (političari višeg, srednjeg i nižeg ranga, direktori višeg i nižeg ranga, srednji i krupni preduzetnici), 2 – direktori nižeg ranga i sitni preduzetnici, samozaposleni, 3 – stručnjaci i rukovodioci, 4 – službenici i tehničari (nemanuelni radnici sa srednjim obrazovanjem), 5 – kvalifikovani manuelni radnici (VKV, KV radnici, samozaposleni sa radničkim kvalifikacijama), 6 – nekvalifikovani manuelni radnici (PKV i KV radnici), 7 – poljoprivrednici.

Model je preuzet iz teksta „Promene društvene strukture u Srbiji: Slučaj blokirane postsocijalističke transformacije“, Mladena Lazića i Slobodana Cvejića (Lazić i Cvejić, 2004).

Zbog male zastupljenosti krupnijih i srednjih poljoprivrednika, sva poljoprivredna domaćinstva su svrstana u klasu 7.

Penzioneri, nezaposleni i studenti nemaju klasni položaj na osnovu položaja na tržištu rada, odnosno na osnovu socioekonomskog statusa, te je bilo potrebno da se njihov klasni položaj izvede indirektno. Penzionerima je klasni položaj bio dodeljen na osnovu prvog radnog mesta. Nezaposlenima je određen na osnovu radnog mesta supružnika, ako su u braku, ili roditelja, ako žive u istom domaćinstvu. Pri određivanju klasnog položaja pojedinaca korišćen je dominacijski pristup, gde se domaćinstvu klasni položaj pripisuje na osnovu člana domaćinstva koji ima najveći socioekonomski status i najviši nivo stečenog obrazovanja.

Analiza karakteristika neformalnog tržišta rada u Srbiji nakon 2000. godine

Ranija istraživanja su pokazala da se „visok procenat (83%) dodatnih radnih aktivnosti obavlja u sferi sive ekonomije“ (Babović i Cvejić, 2002: 118). Kako bi se dobili precizni podaci, bilo je potrebno izdvojiti neformalne aktivnosti od dodatnih „regularnih“ prijavljenih. S tim ciljem, svi ispitanici koji su potvrdili da imaju dodatne poslove koje obavljaju samostalno ili za neformalnog poslodavca uvršteni su u učesnike na sivom tržištu.

Analizirajući odgovore ispitanika na pitanje o dodatnim poslovima, dolazi se do podataka koji su priloženi u tabeli 1.

cionalnom stratifikovanom uzorku. U istraživanju strategija društvenih grupa iz 2003. godine obuhvaćeno je 1.635 domaćinstava i pojedinaca, dok je u istraživanju iz 2007. godine bilo anketirano 1.993 pojedinaca i domaćinstava, a 2012. 2.500 ispitanika.

Tabela 1. Obim sive ekonomije, procenat učesnika na sivom tržištu među svim ispitanicima

	2003.	2007.	2012.
Ne učestvuju na sivom tržištu	63,3	70,4	79,2
Učestvuju na sivom tržištu	36,7	29,6	20,8
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Ako se uporede rezultati ovog istraživanja sa istraživanjima iz devedesetih godina, dolazi se do zaključka da obim sive ekonomije opada⁴. Na osnovu prikazanih podataka iz tri istraživanja, može se zaključiti da je stabilizacija ekonomskih i političkih prilika u Srbiji dovela do postepenog smanjenja neformalne ekonomije početkom XXI veka.

Naredne tabele pokazuju da je znatno manji procenat ispitanika odgovorio na otvoreno i direktno pitanje o sivoj ekonomiji u odnosu na prethodno analizirano pitanje o dodatnim poslovima. Time se pokazuje nespremnost ispitanika da otvoreno govore o ovoj temi. Uprkos velikom obimu, siva ekonomija spada u društveno neprihvatljiva ponašanja suprotna privrednom i opštedruštvenom moralu.

Tabela 2. Odgovori na otvoreno pitanje: „Zašto dodatni posao nije formalno regulisan?”

	% onih koji su odgovorili na pitanje 2003.	% onih koji su odgovorili na pitanje 2007.	% onih koji su odgovorili na pitanje 2012.
Volja poslodavca	—	21,5	23,6
Nije sivi posao	13,9	—	—
Izbegavanje poreza	15,1	25,9	30,0
Nesprovođenje zakona	6,9	—	—
Neodgovornost poslodavca	11,0	—	—
Sitni, povremeni poslovi ili zaposlen, penzioner	34,6	16,0	17,6
Komplikovana administracija, propisi	—	4,9	4,5
Ne zna	—	7,4	7,5
Ostalo	18,5	24,2	16,9
Ukupno	100,0	100,0	100,0

⁴ Najveći obim sive ekonomije zabeležen je 1993. godine, kada je udeo proizvedenih roba i usluga na neformalnom tržištu prelazio polovinu čitavog društvenog proizvoda. Po istraživanju Danila Mrkšića iz 1993. godine, 54,4% domaćinstava je bilo angažovano na sivom tržištu. Krajem devedesetih, tačnije 1998. godine, prihodi iz neformalnih aktivnosti su iznosili 1/3 društvenog proizvoda. (Babović, 2009: 93). Učešće neformalnih ekonomskih aktivnosti „u SRJ u 1991. je iznosilo 31,6% u odnosu na registrovani društveni proizvod, u 1992. Ta brojka je bila 41,7%, u 1993. 54,4%, u 1994. 44,7%, u 1995. 40,8% i u 1997. 34,5%” (Cvejić, 2006: 27).

Analiza podataka iz 2007. i 2012. godine pokazuje da je došlo do promena na neformalnom tržištu. One su uticale na to da ispitanici navode različite razloge za angažovanje na sivom tržištu. U istraživanju iz 2003. godine ispitanici su najučestalije navodili da se povremeno bave neformalnim aktivnostima, te zato ti poslovi nisu prijavljeni i oporezovani. U ovaj procenat ulaze i oni koji su formalno zaposleni, a imaju dodatni posao, kao i penzioneri koji imaju neformalne aktivnosti. Prema podacima iz 2007. i 2012. godine, neredovnost ili povremenost poslova je razlog koji se ređe javlja.

Ovu tvrdnju potkrepljuju i podaci o frekventnosti učešća na sivom tržištu koji će biti izloženi u nastavku teksta.

Prema podacima iz 2007. i 2012. godine, ispitanici su češće navodili da imaju aktivnosti na sivom tržištu zbog povećanja profita: izbegavanjem poreza i neprijavlivanjem radnika. S obzirom na porast stope nezaposlenosti, veliki broj lica se na neformalnom tržištu našao u situaciji zavisne eksploatacije⁵. Što se tiče frekvencije uključivanja aktera na neformalno tržište, podaci pokazuju da se veći broj redovno bavi neformalnim poslovima.

Tabela 3. Frekvencija uključivanja na sivo tržište u (%)

	2003.	2007.	2012.
Redovno, svakog meseca	54,0	65,8	67,4
Povremeno (5-6 puta godišnje)	38,3	28,3	26,7
Retko (1-2 puta godišnje)	7,7	5,9	5,9
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Ako se poredi stanje na sivom tržištu nakon 2000. godine sa ranijim istraživanjima iz devedesetih godina, zapaža se da, iako se obim sive ekonomije lagano smanjuje, akteri koji su aktivni učestalije se uključuju na neformalno tržište. Opao je broj onih koji se retko bave neformalnim aktivnostima zato što su im sada formalni prihodi dovoljni za sticanje željenog standarda. S druge strane, proporcionalno raste broj aktera koji se učestalo i dugotrajno uključuju u neformalne aktivnosti. Radna angažovanja skrivena od državne regulacije više ne predstavljaju trenutno rešavanje egzistencijalnih problema, već siva ekonomija sve više postaje polje stalnih aktivnosti na kojima se bazira radna karijera pojedinaca i reprodukcija klasnog položaja domaćinstava.

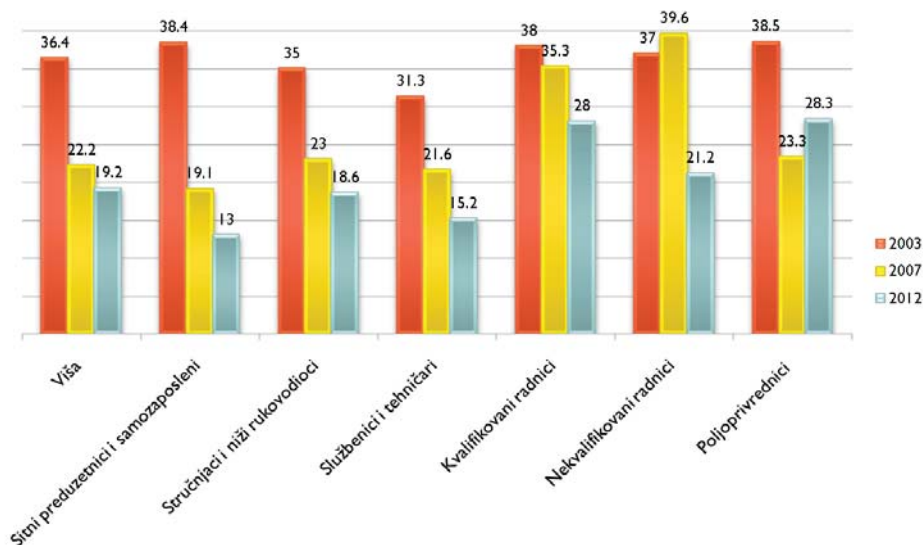
⁵ Podaci iz ranijih istraživanja svedoče da su zarade u neformalnom sektoru veće za 46%, zbog toga što se izbegava plaćanje poreza. Dobitak koji se stiče tim putem u većem procentu prisvaja poslodavac (54%) dok ostatak (46%) ide zaposlenom (Cvejić, 2006b: 27).

Angažovanje na sivom tržištu različitih društvenih slojeva i razlike u materijalnom položaju

U ovom delu rada će biti predstavljeni podaci o udelu angažovanih aktera na sivom tržištu u različitim klasno-slojnim grupacijama i načinu na koji utiču na njihov materijalni položaj. Neformalne aktivnosti moraju biti predstavljene kao sredstva društvenih grupa kojima žele da postignu partikularne ciljeve u skladu sa svojim društvenim položajem.

Ako se pogleda udeo aktera na neformalnom tržištu za svaku klasu pojedinačno u 2003. godini, u svim klasama je sličan raspored učesnika i neučesnika na sivom tržištu.

Grafikon 1. Klasno-slojni položaj aktera na sivom tržištu

Iz ovih podataka se može zaključiti da su aktivnosti i prihodi iz sive ekonomije bili sastavni deo strategija domaćinstava svih klasa. Ovo dalje govori o ravnomernoj raširenosti i velikom društvenom značaju ove pojave u periodu odblokirane transformacije.

Podaci iz 2007. godine svedoče da jedino među nekvalifikovanim radnicima raste broj učesnika na neformalnom tržištu u odnosu na 2003. godinu. Ovaj društveni sloj je konsolidovao svoj položaj, približio se po materijalnom položaju poljoprivrednicima i kvalifikovanim radnicima. Uprkos tome, jedan deo pripadnika ove klase je bio prinuđen da se bavi neformalnim aktivnostima, tako da se može naslutiti da je za poboljšanje njegovog materijalnog položaja zaslužan i prihod od neformalne ekonomije. Zatim, podaci iz 2012. godine pokazuju da se

značajno smanjio broj nekvalifikovanih radnika koji su „prijavili” neformalne aktivnosti. Prema poslednjim podacima, veći broj kvalifikovanih radnika i poljoprivrednika je priznao da ima neformalne aktivnosti u odnosu na nekvalifikovane radnike. S tim u vezi, ostaje otvoreno pitanje da li su se mogućnosti na sivom tržištu za radnike bez kvalifikacija smanjile, ili su oni konsolidovali svoj položaj na formalnom tržištu rada, te im neregulisana angažovanja nisu potrebna. U svakom slučaju, za ovu grupu ekonomska recesija je predstavljala izazov, a rešenje za egzistencijalne probleme neki nekvalifikovani radnici su potražili na neformalnom tržištu rada.

Među poljoprivrednicima postoji značajni broj aktera na sivom tržištu. Upravo prema podacima iz 2012. godine, poljoprivrednici su jedina klasno-slojna grupacija koja beleži porast aktivnih članova na sivom tržištu u odnosu na 2007. godinu. S druge strane, među pripadnicima viših i srednjih društvenih slojeva značajno manje osoba se uključuje na sivo tržište.

Na osnovu iznetih rezultata može se zaključiti da su društveni slojevi koji se nazivaju gubitnicima u periodu transformacije i dalje prinuđeni da se bave neformalnim ekonomskim aktivnostima u okviru ekonomije preživljavanja. To se pre svega odnosi na kvalifikovane i nekvalifikovane radnike kojima ubrzana privatizacija, restrukturiranje i liberalizacija privrede nisu pogodovali. Zatvaranje i prodaja društvenih firmi za njih su značili nezaposlenost, gubljenje bilo kakve, makar prividne, ekonomske i socijalne sigurnosti. Jedini način za pronalaženje poslova je bilo angažovanje na sivom tržištu. Na taj način će oni postati dvostruki gubitnici na formalnom i neformalnom tržištu.

Tokom perioda odblokirane transformacije, pripadnici srednje klase konsoliduju svoj klasni položaj. Čak i kada se pripadnici srednje klase radno angažuju na sivom tržištu, oni imaju različite aktivnosti na neformalnom tržištu u odnosu na pripadnike kvalifikovanih, nekvalifikovanih radnika i poljoprivrednika. Članovi srednje klase poseduju kulturni i socijalni kapital koji im je omogućio privilegovani položaj na formalnom i neformalnom tržištu rada. Angažman na neformalnim poslovima im omogućava veće prihode koji utiču na poboljšanje materijalnog standarda.

Potrebno je utvrditi da li angažovanje članova različitih društvenih slojeva na sivom tržištu utiče na promenu materijalnog i klasno-slojnog položaja. Kako bi se to utvrdilo, upoređić se domaćinstva koja imaju neformalne aktivnosti sa onima koja pripadaju istom društvenom sloju, a nisu angažovana u sivoj zoni poslovanja. Na taj način će se utvrditi da li neformalna angažovanja imaju različitu funkciju za članove različitih društvenih slojeva, odnosno, da li materijalni položaj stoji u vezi sa neformalnim aktivnostima. Takođe, želja je da se proverí da li prihodi od neformalnih aktivnosti izdižu domaćinstva iznad proseka društvenog sloja kojem pripadaju ili pomažu domaćinstvima da održe materijalni standard na nivou ostalih članova društvenog sloja.

Tabela 4. Prosečni materijalni položaj domaćinstava prema slojnom položaju i angažovanju na neformalnom tržištu⁶

		2003.		2007.		2012.	
		Prosečan materijalni položaj	Značajnost	Prosečan materijalni položaj	Značajnost	Prosečan materijalni položaj	Značajnost
Stručnjaci i niži rukovodioci	Ne bave se	3,22	,274	3,61	,007	2,64	,879
	Bave se	3,29		3,76		2,71	
Službenici i tehničari	Ne bave se	3,03	,872	3,24	,389	2,05	,075
	Bave se	3,10		3,53		2,25	
Kvalifikovani radnici	Ne bave se	2,39	,359	2,70	,655	1,78	,437
	Bave se	2,56		2,94		1,74	
Nekvalifikovani radnici	Ne bave se	1,87	,877	2,39	,142	1,45	,315
	Bave se	2,32		2,61		1,52	
Poljoprivrednici	Ne bave se	2,55	,001	2,72	,522	1,73	,675
	Bave se	2,39		2,77		1,68	

⁶ U tabeli nisu prikazani rezultati za dva najviša sloja: rukovodiocce i preduzetnike i samozaposlene, zbog nedovoljnog broja slučajeva za analizu.

Analiza je pokazala da skorovi materijalnog položaja imaju statističku značajnost samo među poljoprivrednicima prema podacima iz 2003. i među stručnjacima i nižim rukovodiocima 2007. godine. Prema rezultatima tri istraživanja, u svim ostalim slučajevima T testovi su pokazali da nema razlike u materijalnom položaju između pripadnika društvenih slojeva koji se bave i koji se ne bave neformalnim aktivnostima. Naime, neformalne aktivnosti služe određenim pripadnicima društvenog sloja da održe životni standard sloja kojem pripadaju, a ne da se izdignu za stepenik više na hijerarhijskoj lestvici.

Na osnovu prikazanih rezultata, može se zaključiti da prihodi i aktivnosti iz neformalne privrede ne utiču značajno na povećanje diferencijacije unutar društvenih slojeva tako što ne omogućavaju članovima koji imaju neformalne poslove da akumuliraju više materijalnih sredstava. Analiza pokazuje da ovi prihodi nisu dovoljni da članove koji imaju neformalne aktivnosti izdignu za stepenik više na stratifikacijskoj lestvici. Stoga je zaključak da neformalna privreda ne utiče na povećanje unutarstojnih nejednakosti, ne uspevajući da pomeri međuslojne barijere postojećih društvenih nejednakosti. Razlog je što su prihodi i aktivnosti na sivom tržištu determinisani položajem na tržištu rada i društvenim položajem. Nastale nejednakosti na formalnom tržištu rada prenose se i na sferu neformalnog poslovanja, tako što se znanja, kvalifikacije, ekonomski kapital i društveni kontakti prenose sa zvaničnog u nezvanični sistem poslovanja. Na taj način klasno-slojni položaj utiče i na aktivnosti u sferi sive ekonomije.

Vrste aktivnosti na sivom tržištu rada

Neformalne ekonomske aktivnosti obuhvataju raznovrsne aktivnosti za koje su potrebna različita znanja, veštine, kontakti i koje donose različite prihode. Važno je dovesti u vezu vrste aktivnosti sa klasno-slojnim položajem. Niži i srednji slojevi, gradsko i seosko stanovništvo, bavili su se različitim aktivnostima u zavisnosti od dostupnog kapitala. Ranija istraživanja su pokazala da je tokom devedesetih u strukturi neregulisanih privrednih aktivnosti dominirala „poljoprivredna delatnost (25,2% angažovanih domaćinstava), drugo mesto pripada trgovini (16,7%), a za ovim aktivnostima slede zanatsko-uslužne delatnosti (15,1%) i pružanje intelektualnih usluga (6,5%), dok je na poslednjem mestu izdavanje stambeno-poslovnog prostora, sa skromnim učešćem angažovanih domaćinstava (3,2%)“ (Mrkšić, 1994: 45). Potrebno je utvrditi koliko se struktura neformalnih aktivnosti izmenila u periodu nakon 2000. godine.

Tabela 5. Zastupljenost aktivnosti na sivom tržištu (u %)

Vrsta aktivnosti	2003.	2007.	2012.
Poljoprivredne aktivnosti	47,8	46,2	45,9
Zanatstvo	10,5	13,3	11,4
Trgovina	12,0	6,8	6,5
Fizički rad	8,6	10,3	6,5
Građevinarstvo	3,0	3,6	2,0
Intelektualne i umetničke delatnosti	5,1	7,7	11,2
Čuvanje dece, pomoć u kući, nega starih i bolesnih	2,6	3,7	4,5
Ostalo	10,3	8,5	12,0
Ukupno	100,0	100,0	100,0

Podaci istraživanja rađenih posle 2000. godine su pokazali da se struktura aktivnosti na sivom tržištu nije značajno promenila. Nakon 2000. godine, na neformalnom tržištu dominiraju poljoprivredne aktivnosti, slično kao i devedesetih. Suprotno tome, najveća promena je zabeležena u broju trgovačkih neformalnih aktivnosti. Naime, u periodu od 4 godine (između 2003. i 2007), došlo je do drastičnog smanjenja udela trgovine u neformalnim aktivnostima. Prema podacima iz 2012. godine, neformalne trgovačke aktivnosti ostale su na sličnom nivou kao 2007 – oko 6%. Državna regulacija (uvođenje fiskalnih kasa i poreza na dodatu vrednost), poboljšanje materijalnog standarda, kao i bolja snabdevenost robom široke potrošnje, otvaranje trgovinskih lanaca, faktori su koji su imali najviše uticaja na suzbijanje neformalnog prometa. Ostale aktivnosti nisu pretrpele značajne promene u periodu od 2003. do 2007. godine. Zatim, poslednje istraživanje iz 2012. godine svedoči da se smanjuje neregulisan fizički rad, a da su intelektualne delatnosti u porastu⁷.

Dakle, na neformalnom tržištu i dalje dominiraju poslovi za koje su potrebni mala kapitalna opremljenost i ulaganja. Takođe, za obavljanje ovih aktivnosti nisu potrebna stručna znanja i dodatne veštine. Zbog toga poljoprivreda i trgovina spadaju u lako dostupne oblasti za bavljenje neformalnim ekonomskim aktivnostima (Mrkšić, 1994: 30). Zatim, na sivom tržištu su najviše zastupljene aktivnosti koje su direktno povezane sa zadovoljenjem osnovnih životnih potreba i održavanjem egzistencije. Tako se može reći da se neformalna privreda javlja kao sastavni deo strategija opstanka u ekonomiji nestašice. Cilj ovakvih aktivnosti je samosnabdevanje, a ne proizvodnja i prodaja na tržištu koje bi omogućile dalju akumulaciju i razvoj preduzetničkih aktivnosti. Stoga se može zaključiti da

⁷ Istraživanja iz istog perioda su došla do podataka da je trgovina mnogo više zastupljena među neformalnim aktivnostima (28,3%). Ostale grane imaju manju zastupljenost i respektivno njihov redosled izgleda ovako: poljoprivreda (21,7%), zanatstvo (18,8%), finansijske usluge (7,2%) i građevinarstvo (6,9%) (Cvejić, 2006b: 27).

neformalna privreda nema dinamički potencijal za dalji razvoj preduzetničkih delatnosti jer prihodi iz neformalne privrede ne omogućavaju organizovanu akumulaciju i privredni razvoj. Iz iznetog se može zaključiti da aktivnosti na sivom tržištu nakon 2000. godine nisu pretrpele značajne promene; imaju iste karakteristike i svrhu kao tokom devedesetih, jedino se njihov obim smanjio.

Analiza je pokazala da su pripadnicima različitih društvenih slojeva dostupne različite aktivnosti na sivom tržištu. Poljoprivrednim aktivnostima se očekivano najviše bave poljoprivrednici, a nakon njih slede kvalifikovani i nekvalifikovani radnici. U obavljanju neformalnih zanatskih aktivnosti dominiraju kvalifikovani radnici, a slede ih službenici i tehničari. Kvalifikovani radnici poseduju potrebna znanja, kvalifikacije i sredstva za rad koja im omogućavaju da se neformalno bave zanatskim aktivnostima bilo za neformalnog poslodavca, ili u sopstvenoj neprijavljenoj radnji.

Rezultati pokazuju da su trgovinske neformalne aktivnosti više dostupne članovima srednje, u odnosu na pripadnike niže klase. Pored toga, podaci još jednom potvrđuju da se najdinamičnije menjala sfera neformalne trgovine jer su se i akteri na ovom delu sivog tržišta promenili. Po istraživanjima iz devedesetih godina, „u strukturi učesnika trgovinskih delatnosti najveći udeo su imali zemljoradnici” (Mrkšić, 1994: 50). Nakon 2000. godine, poljoprivrednici se sve ređe bave ovim delatnostima. Ne postoji više tolika potreba ni mogućnost da se trguje na sivom tržištu, što je tokom devedesetih godina, u vreme oskudice, bilo uobičajeno i neophodno. U periodu dve hiljadite, trgovinom se sve više bave članovi srednjih slojeva stanovništva, ali i kvalifikovani radnici. Nažalost, u ovom istraživanju ne postoje podaci o vrsti robe kojom se najčešće trguje na sivom tržištu, tako da se ne može utvrditi da li između nižih i srednjih društvenih slojeva postoji razlika u načinu obavljanja trgovinskih aktivnosti. Dalje, sva tri istraživanja pokazuju da se fizičkim radom najviše bave kvalifikovani i nekvalifikovani radnici.

Očekivano je da se intelektualnim delatnostima bave pripadnici klase stručnjaka i nižih rukovodilaca. Njihov udeo se smanjuje u obavljanju poljoprivrednih neformalnih aktivnosti. Dakle, za razliku od devedesetih, članovi srednje klase nisu u tolikoj meri prinuđeni da na neformalnom tržištu obavljaju poslove ispod svojih kvalifikacija. Stručnost, znanja i socijalni kontakti koje poseduju im daju privilegovani položaj i na neformalnom tržištu rada, te oni obavljaju poslove u skladu sa svojim klasnim položajem. Na osnovu toga se može zaključiti da je sve manji raskorak između sivog i zvaničnog tržišta rada, u smislu da pojedinci koji pripadaju različitim društvenim slojevima imaju slične aktivnosti na formalnom i neregulisanom tržištu.

Sumarno, poređenje podataka iz dve godine je pokazalo da je došlo do značajnog smanjenja trgovinskih aktivnosti na neformalnom tržištu. Pripadnici ra-

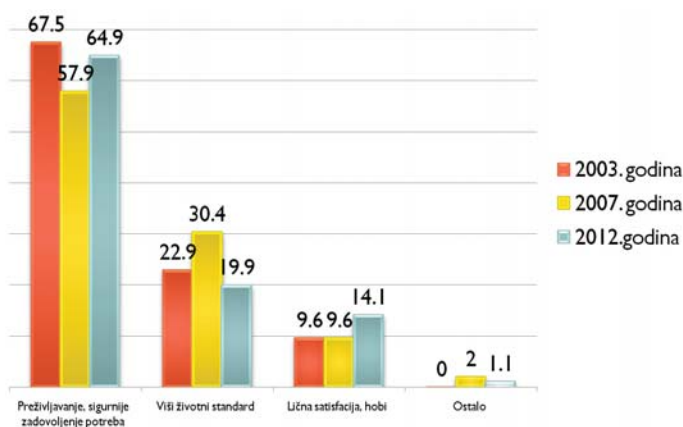
zličitih društvenih slojeva imaju različite aktivnosti na sivom tržištu. Slojevima nekvalifikovanih i kvalifikovanih radnika najviše su dostupni nekvalifikovani poslovi, dok se pripadnici srednje klase učestalije bave trgovinom i intelektualnim delatnostima.

Motivi učešća na sivom tržištu

U ovom delu rada će analizirati motivi koji se javljaju kod aktera na sivom tržištu u periodu odblokirane postsocijalističke transformacije.

Poredeći podatke iz 2003. i 2007. godine, moglo bi se reći da se umanjio broj aktera kojima je cilj preživljavanje, odnosno zadovoljenje egzistencijalnih potreba. Ako uporedimo ove podatke sa rezultatima istraživanja iz devedesetih godina⁸, moglo bi se optimistički zaključiti da postoji lagani trend smanjenja ovog motiva među akterima na sivom tržištu. Pored toga, uvećao se i procenat onih kojima prihode sa neregulisanog tržišta omogućavaju poboljšanje životnog standarda. Međutim, već podaci iz 2012. godine daju potpuno drugačiju sliku: procenat onih koji su izjavili da prihode sa sivog tržišta koriste za zadovoljenje osnovnih životnih potreba se uvećava. Sa druge strane, opada procenat ispitanika kojima su neprijavljeni prihodi uvećavali materijalni položaj. Na ovim poslednjim podacima se uočava pogubno delovanje ekonomske krize na materijalni položaj domaćinstava. Bez obzira na ove oscilacije, u čitavom periodu nakon 2000. godine i dalje je osnovni motiv za angažovanje na sivom tržištu – opstanak.

Grafikon 2. Motivi učešća na sivom tržištu

⁸ Ranija istraživanja Ekonomskog instituta su pokazala da se tokom devedesetih 75% aktera na sivom tržištu anagažovalo zbog nemogućnosti da na drugi način zadovolji osnovne životne potrebe (Babović, 2009: 94).

Klasno-slojni položaj domaćinstva se odražava na motive zbog kojih se predstavnici slojeva uključuju na neformalno tržište. Ako se pogleda koji motivi dominiraju kod predstavnika različitih društvenih slojeva, uočava se očekivana pravilnost. U istraživanju iz 2003. godine, motiv preživljavanja i zadovoljenja osnovnih potreba dominira među pripadnicima poljoprivrednika, nekvalifikovanih i kvalifikovanih radnika. Kako su društveni slojevi situirani više na lestvici društvenog položaja, tako se češće javlja motiv za postizanje višeg materijalnog standarda. Kod sloja službenika i tehničara učestalo se javljaju oba motiva: za preživljavanje i sticanje boljeg materijalnog standarda. Među stručnjacima i nižim rukovodiocima već dominira motiv za sticanje višeg materijalnog standarda, a zatim sledi preživljavanje u nezanemarljivom procentu. Skoro polovina preduzetnika i samozaposlenih koji imaju neke neformalne aktivnosti njima se bave da bi poboljšali svoj materijalni položaj.

Zaključak

Na osnovu celokupne analize može se zapaziti da je i sivo tržište prošlo kroz korenite promene u posmatranom periodu. Najznačajnija promena je smanjenje obima sive ekonomije u poređenju sa devedesetim godinama, kada je dosegla ogromne razmere. Nakon tog turbulentnog perioda, stabilizacija ekonomskog i društvenog sistema u periodu odblokirane postsocijalističke transformacije uticala je na smanjenje obima neformalne privrede. Dalje, empirijska analiza o raširenosti sive ekonomije pokazuje da se njen obim relativno ravnomerno smanjuje među pripadnicima svih društvenih slojeva. (Izuzetak je sloj poljoprivrednika.) Dakle, iako čini sastavni i značajni deo organizacije ekonomskog života, neformalna privreda nema pogubni sistemski karakter kakav je imala tokom poslednje decenije prošlog veka.

Nadalje, uočava se trend kristalizacije društvenih položaja, stoga neformalna privreda sve manje predstavlja kanal kojim se pojedinci mogu uzdići na lestvici društvene strukture, već dolazi do reprodukcije dominantnog klasnog odnosa modela u sivoj zoni. Neformalna zona poslovanja ne omogućava akumulaciju sredstava koja su dovoljna za socijalni uspon, već se siva ekonomija sve više prepliće sa formalnim tržištem rada. To znači da položaj na formalnom tržištu rada određuje mogućnosti i izgled na neregulisanoj tržištu. Dakle, podaci su potvrdili da prihodi i angažovanja u neformalnoj privredi povećavaju već postojeće društvene nejednakosti koje su uspostavljene, pritom ne stvarajući nove podele. Pripadnicima različitih društvenih slojeva koji imaju neformalne aktivnosti one služe da očuvaju životni standard sloja kojem pripadaju.

Situacije ekonomskih kriza, kao što je ova u kojoj se nalazimo, predstavljaju veliki izazov za proučavanje neformalne privrede. Zbog toga je potrebno dalje analizirati trendove na neformalnom tržištu koji nastaju pod uticajem globalnih trendova (promena na tržištu rada, globalne ekonomske krize) i njihovih implikacija u Srbiji. Neophodno je pratiti ulogu sive ekonomije u uslovima povećanog siromaštva, nezaposlenosti i dalje izgradnje formalnih i neformalnih institucija.

Literatura:

- Babović, M. i S. Cvejić. 2002. „Strategije opstanka domaćinstava u Srbiji”. *Sociologija*, 2/2002: 97-126.
- Babović, M. 2009. *Post-socijalistička transformacija i socio-ekonomske strategije domaćinstava i pojedinaca u Srbiji*. Beograd: ISIFF.
- Capecchi, V. 1989. “The Informal Economy and the Development of Flexible Specialization in Emilia- Romagna”, in: Portes, A, M. Castells and L. A. Benton. *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries*. 189-215. Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press.
- Castells, M. and A. Portes. 1989. “World Underneath: The Origins, Dynamic and Effects of the Informal Economy”, in: Portes, A, M. Castells and L. A. Benton. *The Informal Economy. Studies in Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore; London: The Johns Hopkins University Press.
- Crompton, R. 1998. *Class and stratification – An introduction to current debates*. Cambridge: Polity Press.
- Cvejić, S. 2002. „Neformalna privreda i post-socijalistička transformacija: ‘siva ekonomija’ u Srbiji 90-ih”, u: Bolčić, S. i A. Milić (ur.). *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život*. 123-140. Beograd: ISIFF.
- Cvejić, S. 2006. „Strukturni efekti siromaštva u Srbiji”, u: Tomanović, S (ur.). *Društvo u previranju*. 21-31. Beograd: ISI FF.
- Cvejić, S. 2006b. *Korak u mestu, Društvena pokretljivost u Srbiji u procesu post-socijalističke transformacije*. Beograd: ISIFF.
- Feige, E. L. 1990. “Defining and Estimating Underground and Informal Economies: The New Institutional Economic Approach”. *World Development* 18 (7): 989-1002.
- Gábor, I. 1997. “Too Many, too Small: Entrepreneurship in Hungary-Ailing or Prospering?”, in: Grabher and Stark (eds.). *Restructuring Networks in Post-Socialism. Legacies, Linkages and Localities*. Oxford: Oxford University Press.
- Hart, K. 2010. “Informal Economy”, u: Hart, K, J. L. Laville and A. D. Cattani. *The human economy*. 142- 153. Princeton; New York: Princeton University Press; Russel Sage Foundation.

- Kim, B. and Y. Kang. 2009. "The informal economy and the growth of small enterprises in Russia". *Economics of Transition*, 17, (2): 351–376. 2009.
- Krstić, G. 1998. „Uzroci i posledice sive ekonomije u Jugoslaviji”, u: Milosavljević, M. (ur.). *Socijalna politika u tranziciji*. 387-404. Beograd: Centar za proučavanje alternativa.
- Lazić, M. i S. Cvejić. 2004. „Promene društvene strukture u Srbiji: slučaj blokirane post-socijalističke transformacije”, u: Milić, A. i dr. *Društvena transformacija i strategije društvenih grupa: Svakodnevica Srbije na početku trećeg milenijuma*. 39-70. Beograd: ISI FF.
- Mrkšić, D. 1994. „Dualizacija ekonomije i stratifikaciona struktura”, u: Lazić, M (ur.). *Razaranje društva*. 21-80. Beograd: Filip Višnjić.
- Portes, A. 1994. "The Informal Economy and Its Paradoxes", in: Smelser, N. and R. Swedberg(eds.). *The Handbook of Economic Sociology*. 426-445. Princeton; New York: Princeton University Press; Russel Sage Foundation.
- Schneider, F. and D. H. Enste. 2002. *Hiding in the Shadows the Growth of the Underground Economy*. Washington D. C: International Monetary Fund.

Ognjen Radonjić

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

JOŠ JEDNA DEKADA BESPUĆA SRPSKE PRIVREDE: UZROCI I PERSPEKTIVE

YET ANOTHER DECADE INTO THE MIDDLE OF NOWHERE OF THE SERBIAN ECONOMY: CAUSES AND PERSPECTIVES

Summary

In this paper we answer the question of why the Serbian model of growth is not sustainable. Key problems lay in overconsumption and insufficient and uncompetitive production resulting in continual increase in external debt and monetary instability. The future of the Serbian economy is in development of industry backed up by intensive technological development. Without developed industry, the sectors of services and agriculture are not capable of providing sustainable growth and development on their own.

Uvod

Dvanaest godina nakon nasilne promene bivšeg režima, kojem je glavni cilj bio održanje na vlasti uz pomoć ratne i izolovane privrede upućene na preraspodelu postojećeg bogatstva, pljačku stanovništva i izgradnju sive ekonomije, nije kreirana privredna struktura koja je održiva. Održivu ekonomiju bismo najkraće mogli da definišemo kao sistem koji proizvodi više nego što troši, to jest, kao sistem u kojem tekuće generacije ne ugrožavaju potrošnju svojih naslednika. Takođe, jedna od glavnih karakteristika održive ekonomije je privredni rast koji se bazira na rastu konkurentnosti domaće privrede, uz istovremeni rast realnih plata. Osnovne karakteristike takvog sistema su privredni rast uz rast zaposlenosti, uravnotežen budžet i platni bilans i/ili kreiranje suficita i monetarna stabilnost.

Nažalost, matrica socijalističke privrede koja se raspala u surovom građanskom ratu je u procesu tranzicije uzela drugu formu. Sistem preterane po-

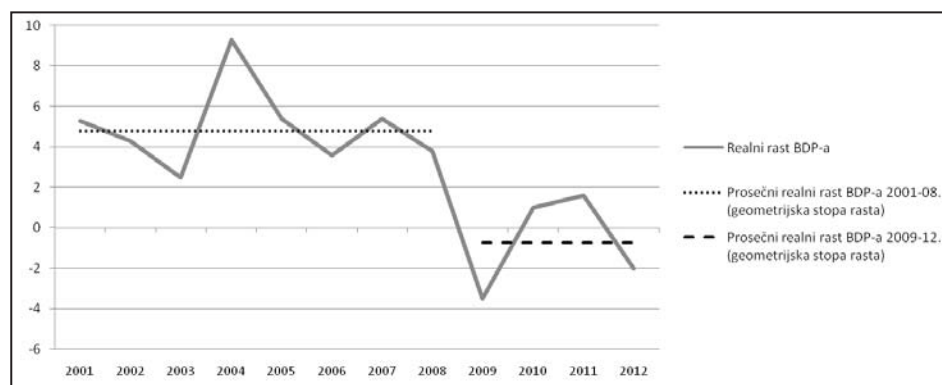
trošnje u ekonomiji koja nedovoljno proizvodi i koja proizvodi nekonkurentne proizvode je nastavio da funkcioniše u kvazi- kapitalističkoj privredi Srbije u dvehiljaditim godinama.

U ovom radu ćemo identifikovati ključne slabosti srpskog modela razvoja i ukazati na perspektive budućeg razvoja. Krajnja implikacija je da, bez razvijene industrije koja se oslanja na kontinuiran tehnološki napredak, nije moguće kreirati održivu privrednu strukturu.

Model razvoja

Iako je ekonomski rast privrede Srbije od 4,8% godišnje u periodu koji je prethodio izbijanju svetske ekonomske krize (2001-2008) bio dinamičan, on je kvalitativno bio neodrživ jer se bazirao na prevelikoj finalnoj potrošnji (Grafikon 1)¹.

Grafikon 1. Stopa realnog rasta BDP-a

Napomena: Za 2011. i 2012. su date procene.

Izvori: Ministarstvo finansija Republike Srbije i proračun autora

Potrošnja domaćinstva i države (finalna potrošnja) je na nivou od približno 100% domaćeg BDP-a. Ostatak namenjen investicijama (oko 20% BDP-a) se finansira na bazi prodaje domaće imovine i rasta spoljnog duga (privatnog i javnog).

Iz konsolidovanog bilansa države (Tabela 1) vidimo da je budžetski deficit, praćen deficitom tekućeg računa, pa, samim tim, i rastom u spoljnom dugu, baziran na dinamičnom rastu potrošnje i minornim izdvajanjima za kapitalne investicije. Posebno zabrinjava rast izdvajanja za plate u državnoj službi (neproduktiv-

¹ Nakon izbijanja svetske ekonomske krize, privredni rast u periodu od 2009-2012. je iznosio -0,75% godišnje.

noj administraciji i neefikasnim javnim preduzećima) i penzija koje su rasle iznad stope rasta BDP-a i produktivnosti. Ovo je jedan od najvažnijih uzročnika visoke inflacije i deficita trgovinskog bilansa.

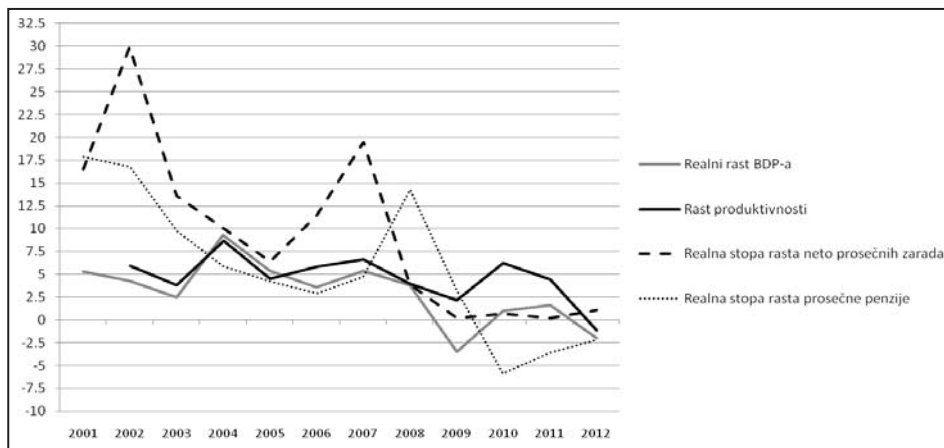
Tabela 1. Konsolidovani bilans sektora države u periodu 2005-2012. (u mlrd. dinara)
i suficit/deficit budžeta (% BDP-a)

	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.	2012.
I Javni prihodi	724,5	870,2	1.004	1.142,1	1.146,5	1.223,4	1.302,5	1.405,4
II Javni rashodi	705,2	898,9	1.048,50	1.212,5	1.267,9	1.359,9	1.460,9	1.622,8
1. Tekući rashodi	653,2	807	919,5	1.087,3	1.154,2	1.224,8	1.324,7	1.479,9
Rashodi za zaposlene	170	204,4	238,3	293,1	301,8	308,1	342,5	374,7
Kupovina roba i usluga	125	156,4	190,3	203,1	211,2	225,5	248	273,1
Otplata kamata	17,7	30,2	17,9	16,3	22,4	34,2	44,8	68,2
Subvencije	54,9	55,6	63,7	78	63,1	77,9	80,5	111,5
Socijalna pomoć i transferi	285,7	360,4	409,3	496,8	555,6	579,2	609	652,5
od čega: penzije	186,1	227,7	259,9	331	387,3	394	422,8	473,7
2. Kapitalni rashodi	45,9	81,3	112,1	105,9	93,3	105,1	111,2	126,3
3. Neto budžetske pozajmice	7,8	10,9	15,3	19,3	20,5	30	25	16,6
III Konsolidovani rezultat (I-II)	19,3	-28,6	-44,4	-70,4	-121,4	-136,5	-158,4	-217,4
Suficit/deficit budžeta (u % BDP-a)	1,15	-1,5	-1,9	-2,6	-4,5	-4,7	-4,9	-6,7

Izvori: Ministarstvo finansija Republike Srbije i proračun autora

Dalje, vidimo da prosečne neto plate nisu samo realno rasle u sektoru države, pri čemu je taj rast iznad stope rasta BDP-a i produktivnosti, već i da je to zakonitost na nivou privrede, koja se oštro kosi s osnovnim principima održive ekonomije: u nekonkurentnoj privredi rastu realne plate paralelno s rastom nezaposlenosti i spoljnim dugom (Grafikon 2).

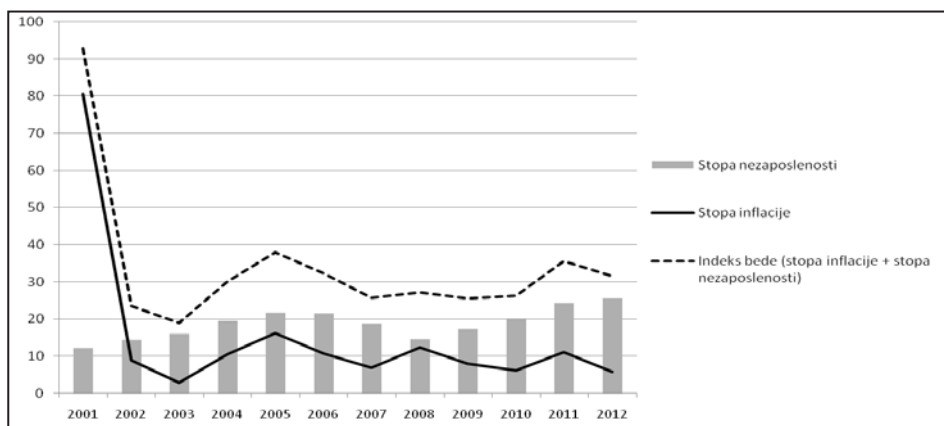
Grafikon 2. Realni rast BDP-a, produktivnosti, neto prosečnih plata i penzija (u %)

Izvori: Ministarstvo finansija Republike Srbije i proračun autora

Takođe, i ova kretanja su važni uzročnici visoke inflacije i deficita trgovinskog bilansa, što, u krajnjoj instanci, vodi rastu indeksa bede (Grafikon 3).

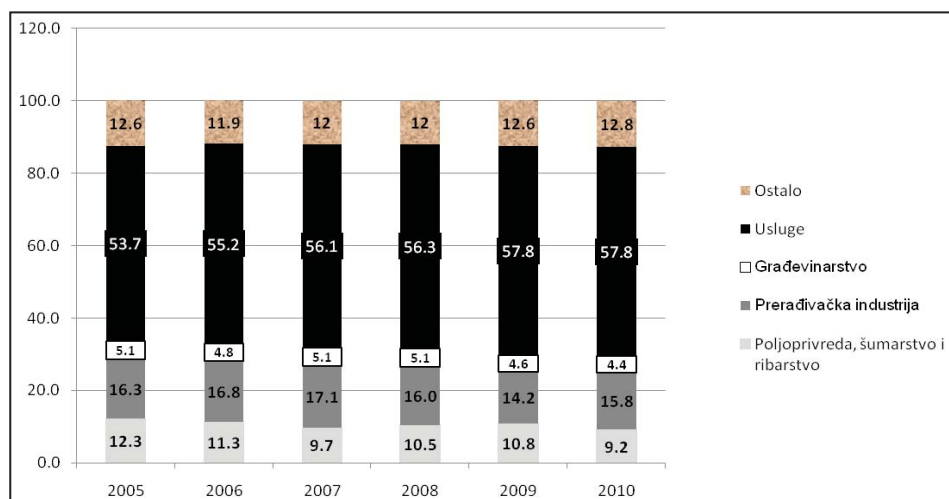
Grafikon 3. Stopa nezaposlenosti, stopa inflacije i indeks bede

Izvori: Ministarstvo finansija Republike Srbije, WEO Database 2012 i proračun autora

Ne manje važno, rast spoljnog duga nije praćen razvojem razmenskog sektora, koji je ključna karika u lancu generisanja čvrste valute, neophodne za vraćanje dugova, već suprotno, razvojem nerazmenskog sektora, sektora usluga (Grafikon 4).

Grafikon 4. Sektorska struktura bruto dodate vrednosti u periodu 2005-2010. (u %)²

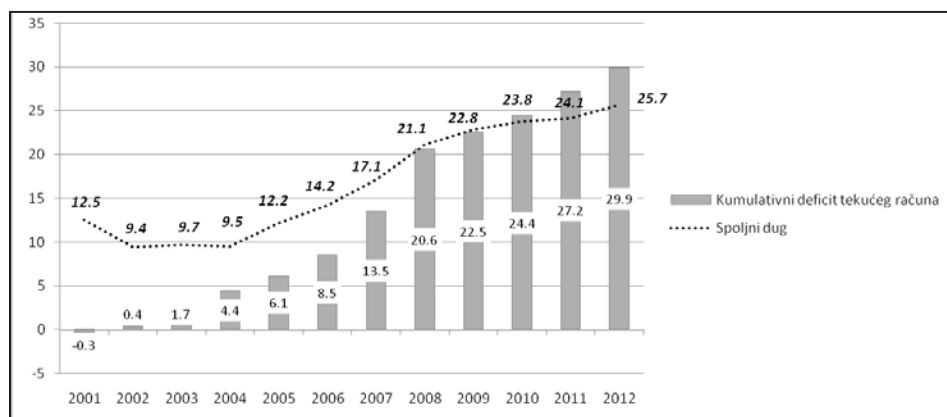
Izvori: Republički zavod za statistiku (baza podataka) i proračun autora

Kritičan faktor u razvoju male, otvorene ekonomije je industrijski sektor jer on predstavlja bazu za razvoj sektora usluga i poljoprivrede. Sektor usluga ima za cilj da snizi troškove i olakša poslovanje realnog sektora. Pošto je, istorijski gledano, industrijska proizvodnja generator svetskog razvoja, jak sektor usluga se, po pravilu, formirao u prethodno razvijenim industrijskim zemljama (Nemačka, SAD, Engleska, Japan). Kada su Evropa i SAD u pitanju, one su velikim delom industrijsku proizvodnju izvezle u zemlje u kojima je nadnica niska, ali su domaće uslužne institucije (banke, finansijski posrednici, špedicija, trgovina) nastavile da opslužuju svoje korporacije širom sveta, bez obzira na to gde se odvija proces proizvodnje, što je dalje povratno pozitivno uticalo na razvoj sektora usluga. Tako je kreiran moćan sektor usluga u razvijenim zemljama i na taj način postao njihov važan izvozni proizvod. Sa druge strane, kada i ukoliko uslužni sektor postane svrha sebi samom, aktivira se proces koji neumitno vodi kolapsu svetske proizvodnje i trgovine.

² Bruto dodata vrednost = BDP – porezi + subvencije.

Tekuća Velika recesija (2007-...) tome uverljivo govori u prilog. Kada je Srbija u pitanju, ona nikada nije imala razvijen sektor usluga, jednostavno zato što nikada nije bila industrijska sila. Onog momenta kada se srpska privreda otvorila na međunarodnom tržištu, došlo je do masivnog uvoza usluga iz inostranstva, što ima za posledicu ekspanziju nerazmenskog sektora koji služi kao provodnik za povećanje domaćeg zaduženja i prodaju inostrane robe, što je vremenom eskaliralo u vidu dužničkog ropstva³ (Grafikon 5) i monetarne nestabilnosti.

Grafikon 5. Kumulativni deficit tekućeg računa i spoljni dug (mlrd. evra)

Izvori: Ministarstvo finansija Republike Srbije, Narodna banka Srbije i proračun autora

Takođe, nerazmenski sektor nema konkurenciju u vidu inostrane robe, te ima kontrolu nad cenama. To je i razlog zašto je nerazmenski sektor bio u stanju da prebaci teret ubrzanog realnog rasta u platama na potrošače, što je imalo kao posledicu rast inflacije i ugrožavanje daljeg normalnog funkcionisanja razmenskog sektora. Naime, ne samo da razmenski sektor ima zaostalu tehnologiju i suočava se sa nepovoljnim deviznim kursom koji je proizvod lobiranja uvoznika, banaka i dužnika, već povećane cene sektora usluga direktno vode povećanim troškovima razmenskog sektora, pa samim tim i nižim profitima. Štaviše, pod udarom konkurencije nerazmenskog sektora, razmenski sektor je morao da povećava realne plate zaposlenima kako

³ Učešće eksternog duga (javni plus privatni) Srbije u BDP-u je izuzetno visoko i iznosi oko 89%. Učešće javnog eksternog duga u ukupnom eksternom dugu je 47%, dok je učešće privatnog eksternog duga 53% (Narodna banka Srbije).

bi zadržao najkvalitetniju radnu snagu, što je dalje vršilo negativan uticaj na konkurentnost razmenskog sektora koji tržišne cene uzima kao date (Tabela 2). Preduzeća iz razmenskog sektora koja nisu mogla da prate ovaj rast u realnim platama morala su da se suoče sa činjenicom da su se najbolji inženjeri i progameri preselili, ili direktno zaposlili, u bankama i sektoru finansijskih usluga, čime se dalje trajno podrija produktivnost i inovativnost izvoznih privrednih grana.

Važno je napomenuti da je zabluda da bi nosilac razvoja Srbije trebalo da bude poljoprivredni sektor, iz prostog razloga jer je to privredna grana u kojoj deluje zakon opadajućih prinosa⁴. Takođe, poljoprivredne proizvode mogu da proizvode i najnerazvijenije ekonomije, iz čega proizilazi da je, na nivou sveta, konkurencija u proizvodnji ovih proizvoda ogromna, što ima za posledicu da proizvođači ne mogu da utiču na cene – one su date. I na kraju, kolika će biti poljoprivredna proizvodnja zavisi od faktora koji nisu pod uticajem ljudi (vremenske prilike), tako da su moguće velike fluktuacije na tržištu poljoprivrednih proizvoda. Tako, dobra godina i dobar rod ne mora da znači dobru vest za poljoprivrednike jer, ukoliko dođe do prevelike ponude na tržištu, cena može toliko da padne da su, ukupno gledano, prihodi smanjeni. Pomenute slabosti poljoprivredne proizvodnje su i razlog zbog kojeg je ona zaštićena čak i u najrazvijenijim zemljama. Dakle, zaštita poljoprivrednog sektora je plod defanzivne, a ne ofanzivne strategije. Cilj je da se zaštite radna mesta od konkurencije iz siromašnih zemalja. Zbog toga što poljoprivredne proizvode može da proizvodi svako, cene ovih proizvoda i polufabrikata su, u odnosu na cene industrijskih, sofisticiranih, visokotehnoloških proizvoda, u izrazito nepovoljnom položaju na svetskom tržištu. S druge strane, industrijska proizvodnja, koja se može mehanizovati, usled tehnološkog napretka i prateće eksplozije u produktivnosti, posluje u zoni ekonomije obima. Ekonomija obima je proizvodnja koja ima suprotan efekat od proizvodnje u zoni opadajućeg marginalnog proizvoda. Naime, istraživanje i razvoj zarad napretka u tehnologiji nameću preduzećima visoke fiksne troškove, koji predstavljaju ujedno i barijeru za ulazak novih preduzeća na tržište. Ove barijere daju moć proizvođačima da kontrolišu cene svojih proizvoda, što im istovremeno omogućava da preduzimaju skupe investicione projekte. Kada dođe do napretka u tehnologiji, to jest povećanja u produktivnosti, dolazi do ekonomije obima jer se povećan broj jedinica proizvodnje raspodeljuje na postojeće fiksne troškove, što ima za posledicu pad u prosečnim ukupnim troškovima. Dakle, u industrijskim

⁴ S povećanjem proizvodnje prelazi se na sve lošija zemljišta i/ili se intenzivira proizvodnja na postojećem, što ima za posledicu rast troškova proizvodnje usled pada produktivnosti.

Tabela 2. Prosečne plate po izabranim sektorima delatnosti
(u dinarima)

	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.
Ukupno	9.208	11.500	14.108	17.443	21.707	27.759	32.746	31.733	34.142
Poljoprivreda, lov, šumarstvo i vodoprivreda	8.512	9.076	10.658	13.835	17.683	21.244	26.696	27.582	29.713
Prerađivačka industrija	7.661	8.990	11.034	13.945	17.710	22.066	26.391	25.539	29.225
Građevinarstvo	8.610	10.472	12.597	15.235	19.195	24.869	30.178	27.175	28.961
Finansijsko posredovanje	16.847	24.157	30.347	38.852	48.896	58.951	65.419	67.899	73.382
Poslovi s nekretninama, iznajmljivanje	10.292	14.052	17.028	22.007	25.387	33.888	37.531	33.851	37.035
Državna uprava i socijalno osiguranje	11.929	15.767	18.673	22.633	27.630	34.055	38.730	39.494	41.677

Izvor: Republički zavod za statistiku (baza podataka)

privrednim granama koje su tehnološki napredne, povećanje obima proizvodnje ima za rezultat pad u troškovima, pa samim tim i rast u profitima. Isto tako, kontrola cena nad ovim proizvodima ne samo da omogućava proizvođačima da se anagažuju u skupim poslovima istraživanja i razvoja, već su, zbog visokih barijera ulasku na tržište, njihove cene stabilnije i na znatno višem nivou od cena poljoprivrednih proizvoda. Suprotno poljoprivredi, protekcionizam na polju industrije je deo ofanzivne strategije, strategije osvajanja putem akumulacije novih znanja zarad proširenja učešća domaćeg u ukupnom svetskom izvozu.

Zakon opadajućeg marginalnog proizvoda nije moguće izbeći u poljoprivredi iz prostog razloga jer je zemljište ograničeni resurs. Ipak, delovanje ovog zakona se može odložiti ukoliko dođe do tehnološkog napretka proizvodnje, što vodi rastu produktivnosti. Međutim, rast produktivnosti u poljoprivrednom sektoru zavisi od industrijskog razvoja. Novi, modernizovani traktori, kombajni, mehanizacija za berbu voća, povrća i nekih sirovina, mehanizacija u stočarstvu (na primer, muža krava i šišanje u ovčarstvu), nove vrste postojećih kultura koje po jedinici zemlje daju veće prinose su proizvodi istraživanja i razvoja u sektoru industrije. To je i razlog zašto su danas najproduktivniji poljoprivredni proizvođači ujedno i najrazvijenije industrijske zemlje sveta i suprotno, zašto su siromašne, poljoprivredne ekonomije po pravilu industrijski nerazvijene.

Ako u tom smislu sagledamo situaciju u Srbiji, ona nije obećavajuća. U celom posleratnom periodu industrija se razvijala, ali je taj rast bio ekstenzivan. Dakle, industrijski rast se nije bazirao na tehnološkim inovacijama, zbog čega je, s padom Berlinskog zida, kada je srpska industrija izgubila prilično nezahtevna tržišta istočnog bloka, industrijska proizvodnja počela da se susreće s ozbiljnim problemima usled njene nekonkurentnosti na svetskom tržištu. U periodu devedesetih godina prošlog veka je, potom, usled građanskih ratova i izolacije zemlje, došlo do skoro potpune obustave industrijske proizvodnje, koja je, nakon političkih promena 2000. zaživela, ali je i dalje nekonkurentna. Štaviše, ukoliko posmatramo ukupan obim industrijske proizvodnje, zanemarujući tehnološku (ne)konkurentnost, danas Srbija proizvodi svega 50% proizvodnje iz 1989. Sa takvom industrijom ne može se očekivati da će doći do povećane produktivnosti u sektoru poljoprivrede, što i potvrđuju podaci Republičkog zavoda za statistiku.

Uzmimo za primer tri karakteristična primarna poljoprivredna proizvoda Srbije: pšenicu, dominantno zastupljenu u tradicionalnim agrarnim sistemima, mleko, izuzetno značajno za razvoj porodičnog modela poljoprivrede, i šećernu repu, zbog preferencijalnog tretmana na izvoz šećera na tržište EU (od decembra 2000). Što se pšenice tiče, poželjevena površina je, u periodu

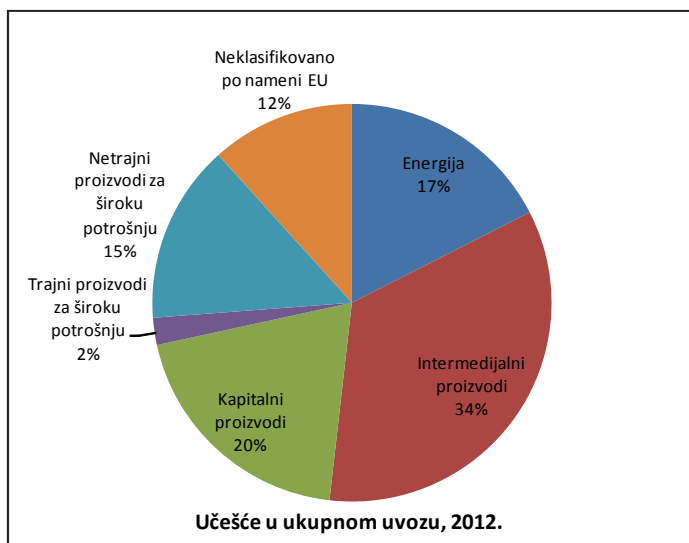
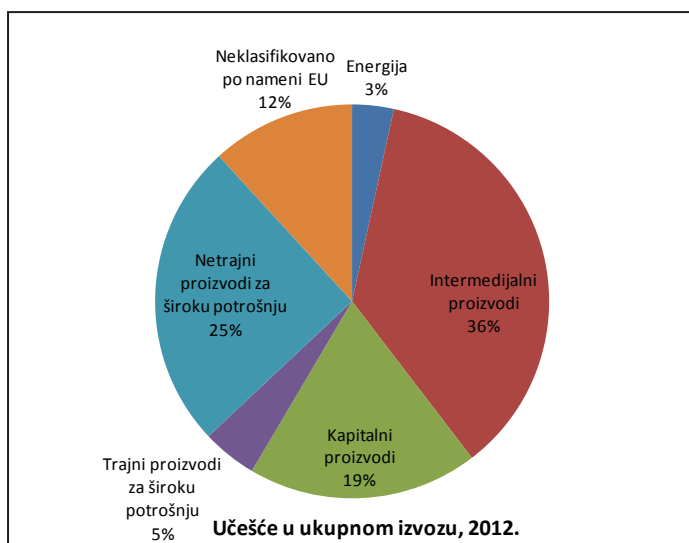
2000-2012, pala za 64%, što je imalo za posledicu, u skladu sa zakonom opadajućih prinosa, porast u produktivnosti. Međutim, taj porast u produktivnosti (kg pšenice po hektaru poželjne površine) je, zbog loše mehanizacije i tehnološke opremljenosti poljoprivrede, bio više nego skroman i iznosi samo 34,4%⁵. Ukupno posmatrano, prinosi pšenice u Srbiji u 2011. su manji od prosečnog prinosa u EU 27 za 16% (Eurostat). Kada je u pitanju proizvodnja mleka, Srbija se danas nalazi na nivou proizvodnje ostvarene sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka, dok je, na primer, ukupna proizvodnja kravljeg mleka 2000. bila veća od proizvodnje 2012. za 8,5%. Ukoliko se posmatra prinos mleka po grlu, ovaj prinos je u EU 27 veći od prinosa u Srbiji za približno 140% (Eurostat; Republički zavod za statistiku, baza podataka). Slično tome, proizvodnja šećerne repe takođe potvrđuje zakon opadajućih prinosa. Povećanje poželjne površine u periodu 2001-2012. za 42% imalo je za posledicu pad u produktivnosti za 14,3%. O niskoj produktivnosti u proizvodnji šećerne repe govori slikovito podatak da je prosečan prinos po hektaru zasađene površine u Srbiji, u periodu 1997-2012, iznosio 41 tonu, dok je u EU 27 iznosio 57 tona, Nemačkoj 60,5 tona i Francuskoj 79,8 (Ibid.).

Dosledno, struktura izvoza deindustrijalizovane i tehnološki zaostale privrede kakva je Srbija je nezadovoljavajuća. Očekivano, izvozimo uglavnom primarne proizvode i polufabrikate, čiji su uslovi razmene na međunarodnom tržištu, u odnosu na tehnološki sofisticirane gotove proizvode, izuzetno nepovoljni, čime je dodatno ugrožena mogućnost razvoja razmenskog sektora. U prilog tome govori činjenica da je, s obzirom na nizak nivo tehnološke razvijenosti, učešće kapitalne opreme u domaćem uvozu na veoma niskom nivou (Grafikon 6).

Ne manje važno, urušavanje domaće industrije ne samo što vrši negativan uticaj na produktivnost u poljoprivredi, već dalje pospešuje „odliv mozgova“. Najbolji stručnjaci trajno odlaze i jedini njihov kontakt s maticom, u najvećem broju slučajeva, manifestuje se kroz doznake kojima se krpi deficit u razmeni s inostranstvom. Međutim, negativna strana doznaka je to što one uglavnom završavaju u potrošnji, a ne u investicijama, čime se dalje stimulišu inflacija i uvoz. Dodatno, često doznake destimulišu primaoce da se aktivno uključe u produktivne potencijale zemlje, što dalje negativno utiče na perspektivu održivog privrednog rasta u budućnosti.

⁵ Zabrinjavajući je podatak da je u Vojvodini, koja bi trebalo da bude generator konkurentnosti srpskih poljoprivrednih proizvoda, produktivnost u proizvodnji pšenice u 2012. manja nego 2004. (Republički zavod za statistiku, baza podataka).

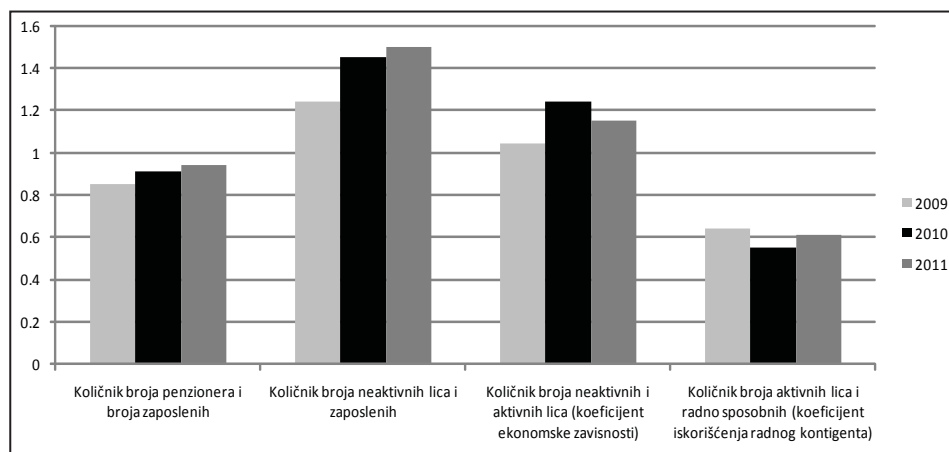
Grafikon 6. Izvoz i uvoz po ekonomskoj nameni

Izvor: Republički zavod za statistiku (Saopštenje, decembar 2012)

Posebno je zabrinjavajuća činjenica da raste disproporcija između aktivnog (zaposleni plus nezaposleni) i neaktivnog (lica s ličnim prihodima i izdržavana lica) stanovništva, a posebno između aktivnog i izdržavanog dela stanovništva (Grafikon 7).

Grafikon 7. Količnik broja penzionera i zaposlenih, neaktivnih lica i zaposlenih, koeficijent ekonomske zavisnosti i koeficijent iskorišćenja radnog kontigenta

Izvori: RZS, Anketa o radnoj snazi 2010., 2011., 2012. i proračun autora

Istovremeno, broj umrlih od broja rođenih je, na godišnjem nivou, veći od 30.000, što znači da, najvećim delom, izdržavano stanovništvo raste u populaciji radno sposobnog stanovništva. Još je važno primetiti da je, iako je broj umrlih veći od broja rođenih, stopa nezaposlenosti i dalje veoma visoka i rastuća. Sto zaposlenih na 150 neaktivnih lica i 94 penzionera nije održiva proporcija jer to vodi daljem rastu u budžetskoj rupi, pa samim tim i spoljnom dugu.

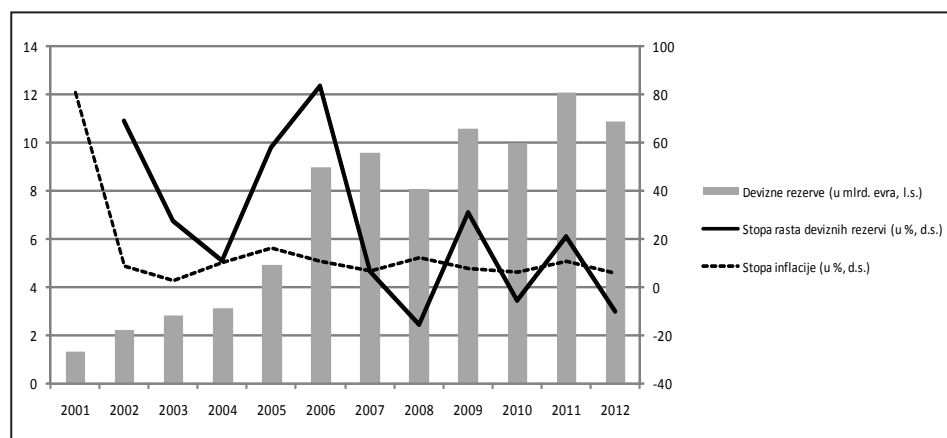
Vrlo važna posledica ovih negativnih privrednih kretanja je monetarna nestabilnost jer se u pozadini visoke i uporne inflacije i precejenjenog nominalnog deviznog kursa nalazi nekonkurentna proizvodnja sa velikom finalnom potrošnjom.

Posledica precejenjenog nominalnog deviznog kursa i visoke inflacije je aprecijacija realnog deviznog kursa, koja ima izrazito negativan uticaj na cenovnu konkurentnost srpskog izvoza. Naime, nominalni devizni kurs je cena jedne valute izražena u jedinici neke druge valute. Sa druge strane, realni devizni kurs meri cenu potrošačke korpe dobara u jednoj zemlji u odnosu na cenu iste te potrošačke korpe dobara u drugoj zemlji. Jednačina za izračunavanje realnog deviznog kursa je $RDK = \frac{NDK \times P}{P^*}$, to jest, realni devizni kurs je jednak odnosu umnoška nominalnog deviznog kursa s cenom korpe dobara u domaćoj ekonomiji i cene iste te korpe dobara u inostranstvu. Dakle, ukoliko je u jednoj ekonomiji, kao što je srpska, godišnja stopa inflacije na nivou od 10% i više, dok je u evro zoni godišnja inflacija oko 2%, to znači da je neophodna značajna i kontinuirana deprecijacija nominalnog deviznog kursa, kako bi srpski proizvodi zadržali cenovnu konkurentnost na međunarodnom tržištu. Međutim, ukoliko uzmemo 2001. kao baznu

godinu, videćemo da je u periodu 2001-2012. nominalni devizni kurs deprecirao za ukupno 47%, dok je, istovremeno, cena potrošačke korpe u Srbiji ukupno porasla za približno 200%, dok je cena iste te potrošačke korpe u evro zoni porasla za 26%. Dosledno, deprecijacija nominalnog deviznog kursa nije bila dovoljna da ublaži pad u cenovnoj konkurentnosti srpskih proizvoda, što je imalo za posledicu aprecijaciju realnog deviznog kursa za 25%. Drugim rečima, izraženo u evrima, ista korpa dobara je za 25% skuplja u Srbiji nego u evro zoni.

Precenjen nominalni devizni kurs i prateći rast u deviznim rezervama (Grafikon 8) su posledica intenzivnog kapitalnog ulaza, koji je bio iznad deficita tekućeg računa (u periodu 2001-2007). Intenzivan kapitalni ulaz je bio provociran izuzetno visokom kamatnom stopom na repo operacije (špekulativni kapital)⁶ i potpunim otvaranjem kanala prekograničnog zaduživanja preduzeća, što je dovelo do priliva ove vrste kredita u iznosu od 11,5 milijardi evra od 2000-2007, od čega 3,5 milijarde evra samo u 2007.

Grafikon 8. Devizne rezerve, stopa rasta deviznih rezervi i stopa inflacije

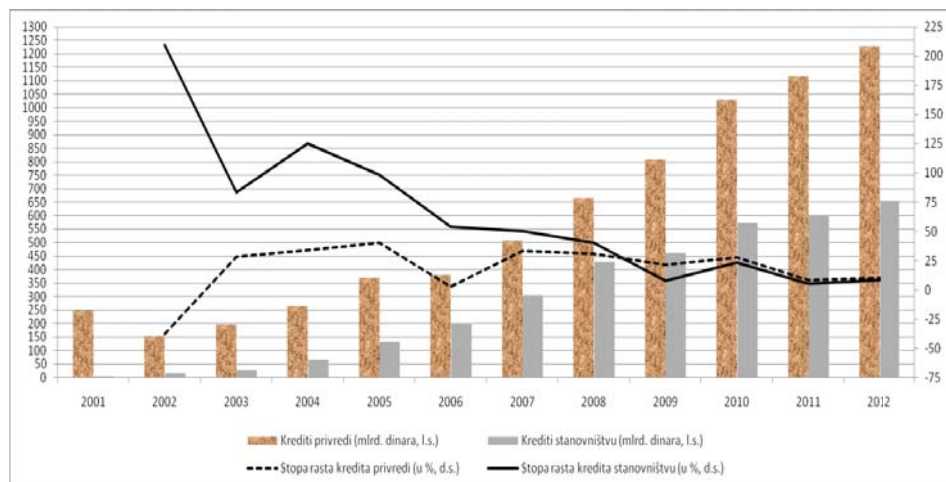
Izvori: Ministarstvo finansija Republike Srbije, WEO Database 2012 i proračun autora

Dinamičan priliv kapitala je, sa druge strane, značajnim delom poslužio za dinamičan rast u kreditiranju građana i preduzeća (Grafikon 9), pri čemu su, u

⁶ Pomoću repo ugovora, Narodna banka Srbije povlači dinare iz opticaja. Obično, repo ugovor (*repurchase agreement*) podrazumeva da zajmodavac od zajmoprimca, po određenoj ceni, kupi kratkoročni dužnički instrument koji je emitovala država, pri čemu prodavac ima obavezu da, nakon dve nedelje, otkupi od kupca finansijski instrument koji mu je prodao po nešto većoj ceni od one koju je kupac platio. Godišnje kamate na domaćem repo tržištu su na izrazito visokom nivou, što ima za posledicu trošenje deviznih rezervi (kvazifiskalni troškovi) i rast u eksternoj zaduženosti.

najvećem broju slučajeva, krediti denominirani u evrima, ili su sa deviznom klauzulom. Visoka evrizacija kredita predstavlja veliku opasnost za zadužene jedinice jer i skromna deprecijacija nominalnog deviznog kursa može voditi njihovom bankrotu⁷. Na taj način se povećavaju troškovi održavanja precenjenog nominalnog deviznog kursa, dok je, istovremeno, monetarna politika otežana jer je domaća kreditna aktivnost više pod uticajem kretanja referentne kamatne stope Evropske centralne banke i Euribora⁸ nego referentne kamatne stope Narodne banke Srbije.

Grafikon 9. Krediti privredi i stanovništvu

Izvori: Ministarstvo finansija Republike Srbije i proračun autora

Posledica dinamičnog rasta u zaduživanju je da su građani preterano trošili, što je rezultiralo visokom inflacijom i pogoršanjem u trgovinskom bilansu, dok su domaća preduzeća obilovala promašenim investicijama.

Na taj način je stvoren moćan dužnički lobi, koji ima za cilj stabilan devizni kurs po cenu dinamičnog trošenja deviznih rezervi, što svoj konačni danak uzima u deficitu budžeta. Intervencije centralne banke su uspešne zahvaljujući visokim kamatnim stopama na repo tržištu, koje su dostizale i iznos od 18% na godišnjem nivou. Međutim, u toj situaciji, bankama se ne isplati da finansiraju privredu jer je obećana visoka zarada na repo tržištu, koja je sigurna, dovoljno jak motiv za ulazak kratkoročno orijentisanog špekulativnog kapitala kojem je cilj kapitalni dobitak.

⁷ Učešće kredita (privredi i stanovništvu) u deviznom znaku u ukupno emitovanim kreditima je iznad 70% (Narodna banka Srbije).

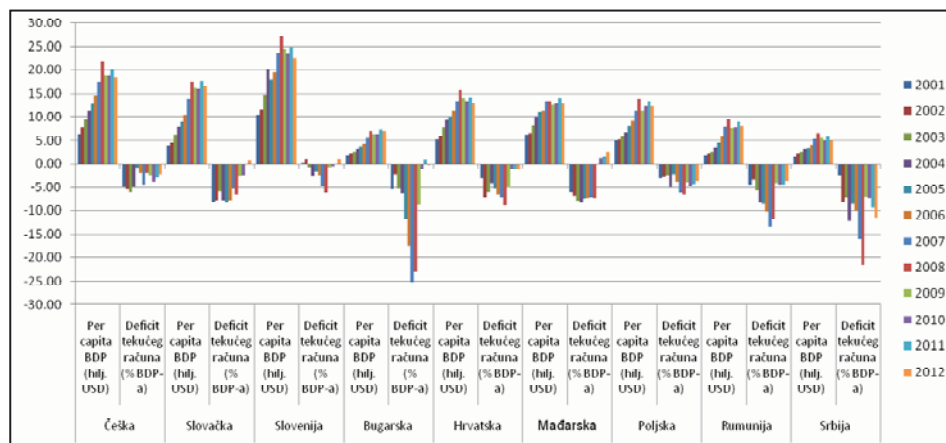
⁸ Euribor (Euro Interbank Offer Rate) je dnevna referentna kamatna stopa na evropskom međubankarskom tržištu.

Dakle, dinar je pod konstantnim pritiskom da pada, zbog toga što je privreda nekonkurentna, dok se, istovremeno, stabilnost prividno održava po veoma visokoj ceni gubitka eksterne likvidnosti. Ne manje važno, s obzirom da je uvoz na nivou od oko 50% BDP-a, stabilan devizni kurs pomaže centralnoj banci da na papiru ispuni svoje inflacione ciljeve. Ipak, ovome mora doći jednom kraj jer su devizne rezerve centralne banke ograničene. U međuvremenu, razmenski sektor će i dalje propadati.

Zaključak

U srži problema modela razvoja Srbije nalazi se nekonkurentna deindustrijalizovana privreda, koja nije u stanju da obezbedi održiv rast i rastući standard života građana. Ovaj problem se jasno ogleda u visokom, održivom i rastućem deficitu tekućeg računa i niskom per capita BDP-u. Slika postaje još sumornija kada uporedimo performanse srpske privrede sa zemljama u regionu i bivšim naprednim tranzicionim ekonomijama kao što su Češka, Poljska i Slovačka (Grafikon 10).

Grafikon 10. BDP per capita i deficit tekućeg računa izabranih zemalja

Izvor: WEO Database 2012.

Kao što se vidi na grafikonu 10, sve posmatrane zemlje imaju veći per capita BDP i niže deficite tekućeg računa. Postoji red zemalja kao što su Bugarska, Rumunija i Mađarska, koje su beležile visoke deficite tekućeg računa, međutim, u poslednje dve godine su se ti deficiti stabilizovali, tako da im je tekući račun ili u suficitu (Mađarska), ili je deficit nizak (Bugarska i Rumunija). Istovremeno, deficit tekućeg računa Srbije je 2012. iznosio ogromnih 11,5% BDP-a. Takođe, BDP per capita je kod svih posmatranih zemalja, sem Rumunije i Bugarske, više nego dvostruko veći. U 2012. je BDP per capita Bugarske bio veći od srpskog

za 40%, dok je rumunski bio veći za 60%. Kombinacija visokog deficita tekućeg računa i niskog i stagnirajućeg BDP-a per capita ukazuje na sistem koji je okrenut potrošnji, a ne investicijama, čiji bi glavni cilj trebalo da bude stvaranje konkurentne proizvodnje koja bi u srednjem roku vodila snižavanju deficita tekućeg računa i uzlaznom trendu nacionalnog dohotka.

Dakle, umesto ekspanzije uvoza i razvoja zasnovanog na ulaganjima u nerazmenski sektor, iskustva uspešnih zemalja u tranziciji pokazuju upravo suprotno: ulaganje u industriju namenjeno izvozu. Ključni pokazatelj uspeha malih zemalja u tranziciji je učešće izvoza u BDP-u jer na malom tržištu nije moguće optimizirati industrijsku proizvodnju. Primer malih privreda koje su uspešno prošle kroz tranzicioni proces govori da bi učešće izvoza u BDP-u trebalo da bude na nivou ne manjem od 60% BDP-a. Nažalost, učešće srpskog izvoza u BDP-u je na nivou od 35% i posledica je nekonkurentnosti domaće proizvodnje. Prema Indeksu globalne konkurentnosti (The Global Competitiveness Index) Svetskog ekonomskog foruma (World Economic Forum)⁹, na svetskoj rang-listi od ukupno 144 zemalja, Srbija zauzima neslavno 95 mesto, što nas svrstava u red razvijenosti afričkih zemalja.¹⁰

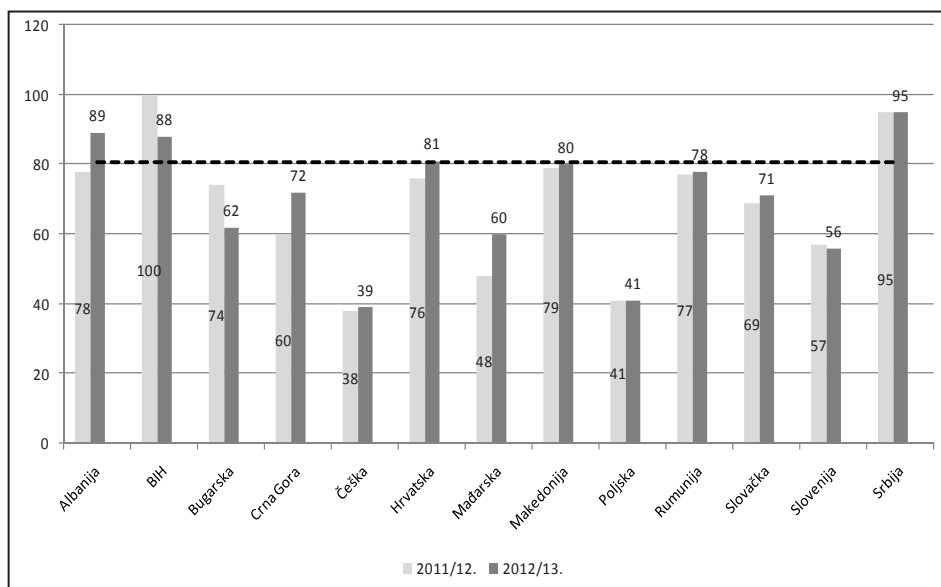
Na grafikonu 11 se jasno vidi koliko zaostajemo za zemljama koje su se probile na svetskom tržištu (Poljska, Češka, Slovačka, Mađarska, Slovenija) i, ne manje važno, za ekonomijama iz regiona sa kojima smo samo pre nekoliko godina krenuli iz iste početne pozicije. Struktura izvoza i uvoza Srbije ukazuje na nedostatak vizije budućeg razvoja. Učešće kapitalne opreme od 20% u ukupnom uvozu tehnološki nerazvijene zemlje kakva je Srbija ne ukazuje na plan da se preduzme neophodan zaokret u strategiji razvoja (ukoliko je uopšte ima).

Srbija svoj rast ne može da zasniva na prioritetnom razvoju poljoprivrede jer iskustvo ukazuje na paradoks da su građani zemalja specijalizovanih u poljoprivredi gladni (Afrika). Uslovi razmene primarnih proizvoda i polufabrikata na svetskom tržištu su, u odnosu na tehnološki zahtevne gotove proizvode, nepovoljni. Jedina nada je usmerenost na razvoj industrije u granama privrede u kojima je napredak u mehanizaciji proizvodnje moguć. Na taj način se proizvode sinergije između industrije, obrazovanja, uslužnih delatnosti i poljoprivrede, koje imaju za posledicu stalan rast u produktivnosti. Dakle, naglasak treba da bude na granama proizvodnje u kojima je ekonomija obima moguća, čime se istovremeno zaobilaze grane koje posluju u zoni opadajućih prinosa i grane koje su pretežno manuelne, to jest u kojima napredak u mehanizaciji proizvodnje nije moguć.

⁹ Indeks globalne konkurentnosti se izračunava na bazi tri podindeksa. To su: Osnovni preduslovi (investicije, infrastruktura, makroekonomsko okruženje i zdravstvo i osnovno obrazovanje), Efikasnost (visoko obrazovanje, efikasnost tržišta roba, efikasnost tržišta rada, razvoj finansijskih tržišta, tehnološka opremljenost i veličina tržišta) i Inovacije i sofisticiranost (poslovna sofisticiranost i inovacije).

¹⁰ Na primer, Bocvana je na 79. mestu, Namibija 93, Gambija 98. i Gabon 99.

Grafikon 11. Konkurentnost Srbije i izabranih zemalja

Napomena: Zemlje regiona su Albanija, BiH, Bugarska, Crna Gora, Hrvatska, Makedonija, Rumunija i Srbija.

Izvor: The Global Competitiveness Report 2012-2013 i proračun autora

Ključna karika u formiranju konkurentne privredne strukture je obrazovanje koje, nažalost, u našoj zemlji ubrzano propada. Najbolji kadrovi se opredeljuju da svoju karijeru nastave u inostranstvu, čime se dugoročno podrivaju produktivni potencijali zemlje.

Literatura:

- Eurostat. http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database (preuzeto 13. 3. 2013).
- IMF. 2012. World Economic Outlook Database 2012. <http://www.imf.org/external/pubs/ft/weo/2012/02/weodata/index.aspx> (preuzeto 12. 3. 2013).
- Ministarstvo finansija Republike Srbije. <http://www.mfin.sr.gov.yu/> (preuzeto 14. 3. 2013).
- Narodna banka Srbije (NBS). <http://www.nbs.rs/> (preuzeto 15. 3. 2013).
- Republički zavod za statistiku, baza podataka. <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx> (preuzeto 12. 3. 2013).

- Republički zavod za statistiku. 2012. *Spoljnotrgovinska robna razmena Republike Srbije*. Saopštenje, Decembar 2012. <http://webzrs.stat.gov.rs/WebSite/public/PublicationView.aspx?pKey=41&pLevel=1&pubType=2&pubKey=1558> (preuzeto 15. 3. 2013).
- Republički zavod za statistiku. 2012. *Anketa o radnoj snazi 2010., 2011., 2012.* <http://webzrs.stat.gov.rs/> (preuzeto 15. 3. 2013).
- WEF. 2013. *The Global Competitiveness Report 2012-2013*. http://www3.weforum.org/docs/WEF_GlobalCompetitivenessReport_2012-13.pdf (preuzeto 15. 8. 2013).

III

PROMENE POLITIČKE STRUKTURE

Jovo Bakić

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

POPULIZAM ILI DEMAGOGIJA U POLITIČKOM ŽIVOTU SRBIJE?

POPULISM OR DEMAGOGY IN POLITICAL LIFE OF SERBIA?

Summary

One can recognize three definitions of populism, and all of them are related with one of the three levels of political action: a) ideology; b) political tactics; c) political style. The study has two aims: a) to offer theoretical arguments why demagoguery is more useful concept than populism in sociologically political studies, if they deal with political tactics and political style; b) to explore whether some of the major parties in Serbia, at the example of the 2012 election campaign, use populism in terms of “thin ideology”. The paper argues that any ideology has to be based in some theory, and “populist ideology” is too theoretically depleted concept. That is why, in principle, one should not use populism in terms of ideology, even as a “thin” one that has to be related with general theoretically more firmly based ideologies (conservatism, liberalism, socialism). Since one cannot separate populism in meanings of political tactics and political style from demagoguery, one should use the last concept. Demagoguery is related to practical activity of a politician towards various social strata, whereas populism tends to homogenize potentially different social strata into a socially non-differentiated mass. What is more, the notion of demagoguery, unlike populism, consists of neither explicitly nor implicitly negative attitudes towards wider social strata. However, discourse analysis of the 2012 election campaign messages of political parties in Serbia has revealed that Socialist Party of Serbia moved close to “depleted” concept of populist ideology. Nonetheless, it would be too early to consider this party a populist one, since it appeared as originally leftist party. That is why the SPS would be a populist party only, if its ideological profile has become too unrecognizable or subordinated to various kinds of demagoguery in longer periods and beside election campaigns.

Uvod

Svrha ove kratke studije jeste da pokaže u kojoj su meri pojmovi *populizam* i *demagogija* upotrebljivi sa saznajnog, odnosno ideološko-političkog stanovišta za analizu delanja političkih stranaka u Srbiji. Potrebno je utvrditi koji je od ovih pojmova upotrebljiviji sa stanovišta sociologije politike, a koji sa stanovišta praktične političke borbe. Hipoteza od koje se polazi jeste da populizam spada u tzv. borbene pojmove „političke nauke“ koja želi da opravda interese nosilaca oligarhijskih tendencija u kapitalizmu i osujeti težnje za približavanjem demokratskom idealu. Druga strana iste hipoteze jeste da je demagogija pojam koji mnogo više odgovara saznajnoj funkciji nauke, tj. da sociologija politike treba da se usredsredi na upotrebu ovog pojma u analizi delovanja konkretnih političkih delatnika.

U prvom delu rada kritički se raspravlja o trima različitim shvatanjima populizma i daje kratko određenje demagogije. U drugom delu se prelazi na konkretnu kvalitativnu analizu poruka vodećih stranaka u Srbiji, objavljenih na glavnim stranačkim mestima elektronskog predstavljanja tokom predizborne kampanje 2012. godine¹. Naposljetku, u trećem delu se sažeto iznose rezultati istraživanja i odgovara da li su hipoteze potvrđene ili odbačene.

Populizam i demagogija – pojmovna određenja

Populizam se u literaturi shvata na tri načina: a) kao ideologija; b) kao politička strategija; c) kao poseban politički stil opštenja u sistemima koji se u manjoj ili većoj meri pozivaju na „volju naroda“, tj. na demokratsko pravdanje vlasti. Svako od ova tri određenja odnosi se na jedan nivo političkog delanja: a) ideologija predstavlja najopštiji i teorijski najrazrađeniji ili doktrinarni plan političkog delanja koji najčešće oblikuju politički mislioci (npr. Berk, Džon Stjuart Mil, Marks, itd); b) političku strategiju sprovode političke stranke, koje se u manjoj ili većoj meri drže ideoloških postavki u praktičnom političkom delanju; c) politički stil opštenja određuju politički vođi, neretko se oslanjajući na savetnike iz sveta političkog marketinga, u cilju osvajanja, održanja i pravdanja vlasti.

¹ Izražavam iskrenu blagodarnost kolegi Andreju Kubičeku koji mi je ustupio iskustvenu građu o predizbornim porukama političkih stranaka u predizornoj kampanji 2012. godine, a koju je prikupljao za potrebe svog master rada u kojem analizira stranačke diskurse o priključenju Srbije EU.

Kada je u pitanju shvatanje populizma kao ideologije, reprezentativno je određenje Kasa Muddea (Cas Mudde), nizozemskog politikologa, koji smatra da je populizam „jedna ideologija koja smatra društvo konačno podeljenim na dve istovrsne i suprotstavljene grupe, 'čisti narod' nasuprot 'korumpiranoj eliti', i koja tvrdi da politika treba da bude izraz *volonté générale* (opšte volje) naroda“ (Mudde, 2004: 543, 562).

U nešto ublaženoj varijanti ovog shvatanja, smatra se da je populizam „tanka“ (*thin*) ideologija koja, „iako po sebi ograničenog analitičkog dometa“ jer „ne može da stoji sama kao praktično-politička ideologija“, ipak, sadrži „odelitu grupu ideja o političkom koje se nalaze u međusobnom odnosu sa ustanovljenim idejnim tradicijama opštih ideologija“² (Stanley, 2008: 95). U neku ruku, ovakvo ublaženo razumevanje populizma kao ideologije moglo bi se porediti sa shvatanjem ideologije nacionalizma, koja je, takođe, nesamostalna, pa se mora preplitati sa opštim ideologijama.

Dok je nacionalizam češće strateški politički cilj političara različitih ideoloških usmerenja no taktičko sredstvo za ostvarenje ciljeva opštih ideologija, pa se dešava i da od prvobitno taktičkog sredstva preraste u strateški cilj među, teoretski gledano, najvećim internacionalistima, boljševicima (Connor, 1984; Bakić, 2004a: 528-567; Bakić, 2011: 49-81), dotle je populizam, po pravilu, tek sredstvo političara (jer se odnosi na praktičnu političku strategiju i politički stil delanja), manje ili više privrženih idejnom jezgru opštih ideologija (konzervativizam, liberalizam, socijalizam), u njihovoj borbi da osvoje, opravdaju i zadrže vlast.

Drugim rečima, populizam je, u najboljem slučaju, isto što i demagogija, tj. pomoćno idejno-tehničko sredstvo za dolaženje do vlasti i njeno pravdanje u sistemima koji se zasnivaju na opštem biračkom pravu, dok ciljeve osvojene vlasti diktiraju opšte ideologije; a u najgorem slučaju, on je tek borbeni pojam konzervativaca i konzervativnih liberala (Ilić, 1998: 231-232) koji ga koriste kako protiv radikalnih demokrata i krajnjih levičara, tako i protiv krajnjih desničara.

Naime, politička nauka, po pravilu, pridaje negativno značenje populizmu, pošto podrazumeva da pripadnici širih društvenih slojeva nisu sposobni da jasno saznaju sopstvene interese. Ova tendencija postaje utoliko izrazitija ukoliko se nedvosmisleno navodi da je *differentia specifica* populizma insistiranje na narodnom suverenitetu. Ono što je u tome problematično jeste činjenica da je

² Stenli, takođe, smatra da je „idejna pre no strukturna“ suprotstavljenost elite i naroda ključna odlika populizma kao ideologije, pa makar ona bila „tanka“, tj. nesamostalna i nužno isprepletena sa opštim ideologijama (Stanley, 2008: 95).

ideja o narodnom suverenitetu konstitutivna ideja prevashodno demokratije³. Ako je svako pozivanje na narodni suverenitet isto što i zagovaranje populizma, onda je i svako zalaganje za demokratiju koja ne bi bila striktno „elitistička“, odnosno „liberalna“, isto što i populizam. Utoliko bi, prema vladajućoj politikološkoj struji konzervativnih liberala, i svako preispitivanje slabosti postojećeg političkog sistema, parlamentarnog i višestranačkog, a smeštenog u krilu kapitalističkog društva, sa pozicije jačanja narodnog suvereniteta, odnosno demokratije, bilo određeno kao populističko, tj. subverzivno i opasno. Time je konzervativno-dogmatski potencijal hegemone politikološke misli o populizmu kao ideologiji došao do punog izražaja jer ovakva misao, izjednačavajući rusovsku viziju poželjnog društva, tj. njegovu zamisao demokratije sa populizmom, teži da onemogući traganje za alternativama, odnosno utopijom u manhajmovskom smislu reči (Mannheim, 1979: 173, 178-179, 183-184; Milić, 1986: 215), postojećem „najboljem od svih mogućih svetova“.

Populizam kao „politička strategija“

Drugo značenje u kojem se pojam populizma upotrebljava jeste značenje „političke strategije“. Tako ga koristi profesor latinoameričke politike na Univerzitetu Teksas u Ostinu Kurt Weyland (Kurt Weyland), po kojem je populizam najbolje određen kao „politička strategija posredstvom koje personalistički vođ traži ili izvršava moć vlasti na bazi neposredne i neinstitucionalizovane podrške velikog broja uglavnom neorganizovanih sledbenika“ (Weyland, 2001: 14). Ovaj harizmatični vođ privlači „široku, rasutu, a ipak jaku podršku od jedne tako uveliko neorganizovane mase pomoću ’predstavljanja’ naroda koji se oseća isključenim ili marginalizovanim u nacionalnom političkom životu i obećavajući njeno spasavanje od kriza, pretnji i neprijatelja. Vođ poziva narod da mu pomogne u njegovom junačkom pokušaju da obnovi naciju, bori se protiv privilegovanih grupa i njihovih posebnih interesa, i preobražava ’koruptivne’ postojeće institucije“ (Weyland, 2001: 14). Dakako, ovakvo određenje više govori o političkoj taktici no o političkoj strategiji jer „prave vođe poverenje i veru masa, pa tako i moć, osvajaju sredstvima masovne demagogije“ (Veber, 2006: 339), pa je demagogija, odnosno populizam⁴, omiljena politička taktika osvajanja i održanja vlasti tamo gde je na delu opšte biračko pravo.

³ Primerice, Maks Veber je izričito demokratiju povezivao s jednakim biračkim pravom svih građana. S tim u vezi, primećivao je da su parlamentarizacija i demokratizacija „često u uzajamnoj protivrečnosti“ i da je „(D)aleko od toga da su parlamentarizam i demokratija jedno te isto“ (Veber, 2006: 330, 404).

⁴ Autor ovog rada smatra demagogiju i populizam sinonimima sve dok se potonji pojam ne odnosi na ideologiju, a ako se odnosi na nju, onda to, kako je već pokazano,

Prema tome, takozvana politička strategija jeste tek politička taktika koju, primerice, primenjuju harizmatični vođi moćnih država kada koriste vojnu silu nad nekim manje moćnim, bez obzira da li se radi o konzervativcima Margaret Tačer, republikancima Regana ili Buša starijeg i mlađeg, demokrati Klintonu i laburisti Bleru, ili o socijalisti Miloševiću. Uvek se jaki politički vođ demagoški javlja s pozivom da se odbrani „ugrožena nacija“, odnosno „ugroženi nacionalni interes“, ili „ugrožena ljudska prava“, pa bilo na Foklandima, u Panami i u Iraku, bilo na Kosovu i Metohiji. Naravno, raznovrsni intelektualci i novinari pravdaju ovakvu „političku strategiju“ vezujući je za neku opštu ideologiju i čineći da izvesne politike zaista i postaju za njih vezane, kao što je za britanski imperijalizam vezan devetnaestovekovni liberalizam, ili kao što je posle 1989. godine za američki imperijalizam vezana levo-liberalna misao (Bakić, 2011: 527-592). Svakako, u političku taktiku spada i za društvo i državu manje opasna, naročito ako se poredi sa ranijim spojem nacionalne i socijalne demagogije SRS, ali ništa manje demagoška, borba Aleksandra Vučića protiv „političke oligarhije“⁵.

Populizam kao „politički stil“

Uistinu, kako je još Veber tvrdio: „Demokratizacija i demagogija idu zajedno (...) čim kucne čas da mase više ne mogu da se tretiraju kao čisto pasivni objekt kojim se upravlja, odnosno, kada njihovo aktivno držanje dobije neku težinu“ (Veber, 2006: 338). Ovo *mutatis mutandis* važi i za treće shvatanje populizma kao posebnog oblika političkog opštenja u političkim sistemima koji se zasnivaju na opštem biračkom pravu. Primerice, belgijski politikolozi Jan Jagers (Jan Jagers) i Štefan Walgrave (Stefaan Walgrave) smatraju da je populizam „određen prevashodno kao jedan poseban način političkog opštenja“, koji „suštinski pokazuje bliskost narodu, dok istovremeno zauzima antielitistički stav, naglašavajući (idealno) istovrsnost naroda, a isključujući posebne segmente stanovništva“ (Jagers and Walgrave, 2006: 319). Ako je tako, onda je teško naći stranku koja želi uspeh na izborima baziranim na opštem biračkom pravu koja ne primenjuje „populistički politički stil“⁶,

nije opravdano. Drugim rečima, „populizam“ je teorijski nepotreban pojam u onoj meri u kojoj se može upotrebljavati pojam „demagogija“.

⁵ Ona je demagoška zato što se prevashodno odnosi na političke protivnike, dok ne kači stranačke drugove. O prirodi borbe protiv privrednih oligarha, pak, još je rano suditi.

⁶ Moguće je da se neke manje konzervativne ili desne liberalne stranke ne služe demagogijom, npr. Liberalna partija Nemačke, ali one su onda osuđene na saradnju u

Prema tome, demagogija (ili populizam u drugom i trećem smislu) može se odrediti kao politička taktika osvajanja, te čuvanja i pravdanja osvojene vlasti u političkim zajednicama zasnovanim na opštem biračkom pravu, gde se posebnim načinom političkog opštenja – naročito upotrebom osećanjima nabijenog diskursa – podilazi pretpostavljenim idealima, predrasudama ili željama većine biračkog tela posredstvom nerealnih obećanja i napada na „moćne, bogate i korumpirane manjine“, ili na „tirane koji ugrožavaju ljudska prava i mir u svetu“, kao i ukazivanjem na nepravedan odnos velikih sila ili međunarodnog sistema prema sopstvenoj političkoj zajednici, odnosno na nepravedan odnos neke lokalne sile prema nacionalnim manjinama, ili susednoj, od nje manje moćnoj, državi. Drugim rečima, u političkim zajednicama koje, usled opšteg biračkog prava, teže demokratskom idealu, demagogija (odnosno populizam u drugom i trećem smislu) je svojstvena politička taktika i stil većine političara⁷.

Prednost treba dati pojmu demagogije u odnosu na pojam populizma jer potonji, u sociološkom smislu, više skriva no što otkriva. Naime, pojam populizma svodi masovnu političku podršku nekom političaru ili stranci na društveno istovrsnu masu i potpuno zamagljuje činjenicu da u jednoj masi ljudi mogu, u različitom obimu i na različiti način, biti zastupljeni pripadnici raznovrsnih društvenih slojeva. Dakle, umesto da se govori o istovrsnoj i bezobličnoj masi, potrebno je pažljivo proučiti i raščlaniti društvenu pripadnost onih koje je demagog zaveo, pa onda tu zavedenost dovesti u vezu sa interesima određenih društvenih grupa koji su omogućili ili, bar, olakšali samo zavođenje. Na taj način će se izbeći zamka upotrebe teorije manipulacije, kojoj u osnovi leži potcenjivanje razboritosti pripadnika širih društvenih slojeva (Ilić, 1998: 71, 74-75), a čemu su istraživači, mahom pripadnici viših srednjih slojeva, neretko skloni. Prema tome, upotreba pojma „demagogija“ usmerava istraživačevu pažnju na dvosmerni proces: s

koalicionim vladama sa velikim strankama koje od demagogije nikako ne prezaju jer, u protivnom, teško bi dolazile na vlast.

⁷ Nije iznenađenje da neki autori upravo Perikla, za kojeg je vezano „zlatno doba atinske demokratije“, nazivaju „populistom“ (Muhlberger, 1998), dok bi ga potpisnik ovih redaka radije nazvao demagogom, a da upotreba niti jednog od ova dva naziva ne bi osporila činjenicu da je Perikle bio demokrata. Prosto, od njegove političke taktike i stila važnije je to što je on u upravljanje polisom uključio pripadnike „svih imovinskih klasa“ (Ibid.), a „velike političke odluke, upravo u demokratiji, neminovno donose pojedinci, i zbog te okolnosti još od Periklovog doba masovna demokratija, kad god se postavi pitanje izbora vođa, plaća svoje pozitivne uspehe velikim koncesijama cezarističkom principu“ (Veber, 2006: 340).

jedne strane, analiziraju se politički stil i politička taktika demagoga, a s druge, društvena struktura demagogovih pristalica, tj. odgovaranje demagogove političke ponude specifičnoj društvenoj tražnji.

Demagogija vodećih političkih stranaka u Srbiji tokom predizborne kampanje 2012.

U današnjoj Srbiji je teško sporiti da se politika gotovo svodi na demagogiju u cilju osvajanja vlasti i sinekura pripadnicima političke oligarhije. Otuda politička taktika podrazumeva podilaženje javnom mnjenju i biranje tema koje interesuju što veći broj građana: a) kao najbitnija tema, koja se tiče svih građana, izdvaja se izlazak iz privredne krize i pokretanje privrednog rasta kako bi se podigao životni standard stanovništva; b) zatim pristupanje Evropskoj uniji, što je početkom dvehiljaditih godina bio veoma poželjan cilj za najveći broj građana usled opažaja da bi to moglo dati odgovor na prvo pitanje, pa su Demokratska stranka i Boris Tadić, posredstvom privrženosti ovom cilju, i osvajali vlast u nekoliko navrata, a istu su izgubili u onom trenutku kada glavna opoziciona stranka nije bila protivnica tog cilja; c) borba protiv kriminala i korupcije koji tište veliki broj osiromašenih građana; d) borba za što pravednije rešenje kosovskog problema jer tu se radi o odbrani dela državne teritorije koji važi za nacionalnu „svetu zemlju“ i formalno, iako ne i činjenički, još uvek pripada Srbiji. Iz odnosa prema ovim temama slede i osnovne razlike među političkim strankama. Istovremeno, ove teme pružaju mogućnost spoja socijalne i nacionalne demagogije što, po pravilu, odlikuje krajnju desnicu (Bakić, 2007).

Demokratska stranka

DS je, u ideološkoj osnovi, liberalna stranka, iako formalno određena kao socijalno demokratska, u predizornoj kampanji najviše insistirala na demagoškom povezivanju rešavanja privrednih problema i pristupanja EU, pošto je na tim temama posle 2000. već dobijala izbore:

„(...) Status kandidata koji smo osvojili otvorio je nove šanse i zahvaljujući tome Fiat počinje proizvodnju, a investitori poput Ikee, Danijelija, Boša i Kuper Tadjersa kreću sa proizvodnjom u Srbiji. Tu šansu mogu da iskoriste samo oni koji imaju znanje i plan, svakako ne oni koji ne znaju ni elementarne činjenice, koji menjaju politiku svaki dan i kojima je politička platforma stalno obmanjivanje građana“ (Sajt DS-a, 19. 3. 2012, cit. pr. Kubiček, 2013).

Dakle, neposredno se povezuje dobijena kandidatura za pristupanje EU i investicija *Fijata*, što ima osnova u stvarnosti, ali se prećutkuje da je vlada Srbije subvencionisala *Fijat* novcem poreskih obveznika, dok *Ikea* ni u trenutku pisanja ovih redaka nije započela proizvodnju u Srbiji. Takođe, *Danijeli* je tek trebalo da potpiše sporazum o razumevanju (potpisan je 29. 3.)⁸, a već 6. juna 2012. saznalo se da je italijanska kompanija odustala od gradnje čeličane u Srbiji⁹. Potom se, naravno, putem kontrastiranja, samohvalisavo zaključuje da su to izveli oni znalci koji imaju plan, dok su njihovi protivnici prevrtljive i lažljive neznalice koje (upotrebljena je hiperbola) svakodnevno menjaju politiku. Prema tome, diskurzivne strategije prećutkivanja, korišćenja poluistina i kontrastiranja, te retoričko sredstvo hiperbole, iskorišćeni su u demagoške svrhe predstavljanja sebe boljim no što uistinu jeste, a protivnika gorim.

Dan docnije, Demokratska stranka je dodatno ubeđivala građane o povezanosti privrednog napretka i puta ka EU, a nastavljena je i negativna kampanja prema SNS:

„(...) U Srbiji se ne živi lako i svetska kriza je i kod nas uzela svoj danak, ali u isto vreme u Srbiji je otvoreno 17.000 više malih i srednjih preduzeća nego što ih je bilo 2008, Srbija je jedna od nekoliko zemalja u Evropi koja ima gotovo isti obim investicija kao i pre krize, a to je zajedno sa statusom kandidata najbolji pokazatelj da je reč o državi gde su investicije sigurne i da zato strani investitori radije dolaze u Srbiju nego u neke zemlje EU. Posle kandidature dolaziće i mnogo više. Naravno da oni koji su uporno i istrajno glasali protiv SSP, CEFTE, svih sporazuma koji su omogućili izvoz, posao i investicije – to ne znaju, ali Srbija zna da takvima ne sme da dozvoli da je vode. Srbija će na ovim izborima biti za one koji mogu da garantuju sigurnu budućnost, a ne rizik povratka prošlosti” (Sajt DS-a, 20. 3. 2012, cit. pr. Kubiček, 2013).

Diskurzivna strategija prećutkivanja, koja se služi poluistinama, primenjena je i u ovom saopštenju jer, iako je tačno da je otvoreno 17.000 malih i srednjih preduzeća više no što ih je bilo 2008, ne govori se da je obećano otvaranje 200.000 novih radnih mesta, a da je, umesto toga, pola miliona ljudi izgubilo radno mesto za četiri godine, te da se nezaposlenost popela na četvrtinu radno aktivnog stanovništva Srbije. Istovremeno, govori se o „*gotovo* istom obimu investicija“, što znači da se taj obim smanjio, ali se retorski predstavlja tako da se to ne primeti. Činjenica da je ovaj obim veći u poređenju sa nekim zemljama EU navodi se u prilog tezi da su investicije u Srbiji sigurne, te da treba očekivati i

⁸ „’Danijeli’ dolazi u Srbiju“, *RTS*, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/13/Ekonomija/1072664/%22Danijeli%22+dolazi+u+Srbiju.html> (preuzeto 13. 4. 2013).

⁹ „’Danijeli’ stopirao ulaganja u Srbiji“, *Šabačka čivija*, <http://www.sabackacivija.com/posts/danijeli-stopirao-ulaganja-u-srbiji/> (preuzeto 13. 4. 2013).

povećanje („mnogo više“) njihovog obima. Naposljetku, posle samohvale sledi kontrastivno kuđenje protivnika, koji se ponovo predstavlja kao neznalica opasnih namera jer ugrožava „izvoz, posao i investicije“, čiji bi izbor značio „rizik povratka u prošlost“ nasuprot „garantovanju sigurne budućnosti“. Demagoško je sadržano u činjenici da se u građanstvo uliva strah od političkog protivnika (SNS) – kao da kod njega nije došlo do dramatične promene ne samo imena (od SRS postao SNS), već i programa i ideologije u proteklih tri do četiri godine (izostavljanje iz programa „velike Srbije“, ubacivanje uključivanja Srbije u EU u program, značajno ublažavanje nacionalizma i, uopšte, okretanje od krajnje desnice konzervatizmu) – i njegovog rizičnog ponašanja, te u činjenici kontrastiranja loše prošlosti „s njima“ i sigurne budućnosti „s nama“. Posebno treba uočiti društveno normalizovanje stranačkog modela u pretposlednjoj i poslednjoj rečenici, na šta ukazuju reči „Srbija zna...“, jer time se stranačka, po definiciji, partikularna pozicija, predstavlja opštedruštvenom¹⁰.

Naposljetku, DS nije odustajao ni od Kosova, već je, posredstvom Borislava Stefanovića, poručivao (na kritike poslanika Bojana Đurića iz LDP-a) da se ne sme odustati od Kosova jer bi na taj način Srbija prestala da bude „validan evropski partner i ne biste ništa dobili – niti ubrzanje, niti učlanjenje“ (Kubiček, 2013, cit. pr. Kubiček, 2013).

Srpska napredna stranka

Ova stranka, nastala iz krajnje desne Srpske radikalne stranke, pokušava u poslednjih pet godina da se preobrazi u konzervativnu stranku. Istraživanje Andreja Kubičeka pokazalo je da SNS nije često u predizbornoj kampanji pominjala put ka EU kao sredstvo privrednog razvoja Srbije, iako se u samom programu tako nešto može pročitati¹¹. Zacelo, tome se uzrok nalazi u činjenici da je njihovo biračko telo uglavnom evroskeptički, ako ne i evrofobično usmereno, pa su teme

¹⁰ Andrej Kubiček je pokazao da se uistinu radilo o specifično oblikovanom ne samo predizbornom, već i političkom diskursu DS-a, pošto je i u programu naglašena evrofilija (pominje se „zajednica evropskih naroda“, čime se nešto što je prilično hladno, poput birokratizovane i od građanstva udaljene EU, predstavlja toplim i bliskim, dok je „afirmisanje evropskih vrednosti“ obaveza DS-a „na svakom mestu gde delujemo“), pa su i u nizu saopštenja ponavljane ovde predočene značajke (Kubiček, 2013).

¹¹ „Srpska napredna stranka se bori za Srbiju koja će se pozitivnim promenama izboriti za status punopravne članice Evropske U[u]nije. Srpska napredna stranka se zalaže da fokus političkog i svakog drugog delovanja ne bude na brzini evropskih integracija u formalnom smislu, već na dostizanju najviših standarda funkcionisanja i uređenja moderne države po ugledu pre svega na najrazvijenije evropske demokratije“ (Bela knjiga „Programom do promena“, 41, cit. pr. Kubiček, 2013).

borbe protiv kriminala i korupcije, te održanja Kosova u Srbiji bile naglašenije. No, dešavalo se da se i borba protiv kriminala i korupcije poveže sa pristupanjem EU: „Srpska napredna stranka će nakon izbora insistirati na reviziji spornih privatizacija, kako bi se uklonila prepreka za dalje evropske integracije“ (Zorana Mihajlović, sajt SNS, 3. 4. 2012). Ono što je zanimljivo, sa stanovišta analize diskursa SNS-a, jeste ne toliko kritika DS-a, što je očekivano u opštenju opozicije i vlasti, već činjenica da je ovde EU cilj, a borba protiv kriminala i korupcije sredstvo za dostizanje poželjnoga cilja, dok se interes građana Srbije uopšte ne pominje. Štaviše, ovakva politička taktika, koja nije mogla proći neopaženo od strane ambasadora zemalja iz EU, okrivljavanja DS-a za nedosledno ponašanje prema zahtevima EU, često je primenjivana. Vlada, odnosno DS, optuživani su da koriste strategiju „čekanja“ kako ne bi suštinski reformisali društvo, već su kompromitovali ideju priključenja EU trpeći visok stepen korupcije i nakaradno reformišući pravosuđe.

Primeru radi, Aleksandra Joksimović, jedna od čelnica SNS-a, retorički je postavila pitanje karakteristično za diskurs SNS: „Ko ima legitimitet da sprovodi volju EU vezanu za pravosuđe i privatizacije?“. Ovde, takođe, treba uočiti da se problem neodgovarajućeg delanja pravosuđa i neodgovarajuće obavljenih privatizacija veže za EU, a ne za građane Srbije. Drugim rečima, neuspešna reforma pravosuđa, tako ispada iz retoričkog pitanja, nije problem građana Srbije, iako se prevashodno o njihovom problemu radi, već odgovarajućih institucija EU koje treba da procene „zrelost kandidata“¹² za dobijanje datuma o početku pregovora o pridruživanju. Takođe, privatizacije koje su, na prvom mestu, oštetile građane Srbije, tj. male akcionare i radnike, iako nipošto ne treba potcenjivati oštećenost interesa potencijalnih investitora iz zemalja EU, problematizuje se prevashodno kao pitanje legitimiteta koji vlastima Srbije daje EU.

Naime, EU je, poput negdašnje Kominterne, zadužena za davanje smernica, tj. „direktiva“ za delovanje domaćim delatnicima, a oni moraju da zasluže legitimitet koji im prevashodno daje EU, a tek na drugom mestu, i to kao ispostoj, građani Srbije. No, EU je toliko poželjan cilj za većinu građana Srbije, barem je bio pre najnovijih uslovljavanja u pogledu Kosova, da čak i ljudi koji su dve decenije bili protiv ulaska Srbije u EU, shvativši da zbog toga nisu mogli da učestvuju u vlasti, počinju demagoški da pravdaju ono što je sasvim u skladu sa interesima građana Srbije prvenstveno ispunjavanjem neprikosnovene volje EU. Uistinu, visoka predstavica SNS je nehotice diskurzivno izrazila činjeničko stanje u kojem se Srbija nalazi, tj. njen vazalni ili polukolonijalni položaj prema EU: „EU je uputila oštru packu ovoj Vladi i rekla da nije u stanju da... Prosto... ne koincidira sa standardima Evropske unije, da je obavljena na

¹² Treba uočiti kako „zrelost“ procenjuje onaj koji je „stariji i pametniji“, tj. moćniji i bogatiji, a sopstvena država ispada pubertetlija.

netransparentan način“. Naime, jedino moćni senior ili imperijalna sila imaju pravo da dele „packe“ vazalima, odnosno onima koji su u dosegu imperijalističkih interesa, iako je jasno da na prvom mestu građanima Srbije odgovara da se privatizacija i reforma pravosuđa odvijaju u skladu s njihovim interesima. Problem je što su interesi građana ovde u sasvim drugom planu u odnosu na moć i interese EU.

S tim u vezi, postavlja se ozbiljno pitanje: da li je demagoška politička taktika SNS bila usmerena prevashodno prema građanima Srbije ili prema moćnim posmatračima političkih procesa iz EU i SAD? Izgleda da su naprednjaci želeli prvenstveno da zarade poverenje ovih potonjih, računajući da su poverenje prvih u značajnoj meri već osvojili. Otuda je i ovakva vrsta demagogije tek na prvi pogled začuđujuća jer u globalizovanom svetu legitimitet jedne vlasti zavisi koliko od podrške građana, čime se dobija „unutrašnji suverenitet“, toliko i od podrške najmoćnijih sila koje obezbeđuju nekoj državi, odnosno njenoj vlasti, „spoljni suverenitet“ (Bakić, 2011: 13; Held, 1997: 124).

Socijalistička partija Srbije

Verovatno je SPS bila stranka koja je u predizbornoj kampanji 2012. godine najviše pribegavala demagogiji, ako bi se njeno političko delanje van predizbornih ciklusa poredilo sa izrečenim predizbornim parolama. Govoreći o rasepljenosti Srbije između pristupanja EU i odbrane „nacionalnih interesa“, prevashodno na Kosovu, Ivica Dačić je kazao: „U Srbiji postoji i treći put a to je država koja je ponosna na sebe, koja brani državne i nacionalne interese, jaka, velika Srbija, velika po tome što će je svako poštovati. Postoji snaga koja misli da sva vlast ne pripada bogatima i moćnima nego narodu, postoje oni koji žele u Evropu, ali ne na štetu naših nacionalnih i državnih interesa“ (Sajt SPS-a, 12. 3. 2012, cit. pr. Kubiček, 2013).

U ove dve rečenice sabijene su, sa izuzetkom privrednog rasta, sve druge osnovne teme demagoškog zavodenja u predizbornoj kampanji. Za razliku od DS-a, LDP-a i URS-a, koji su prećutno prepoznati kao „prvi put“, tj. oni koji idu poslušno za EU, i onih koji su nacionalno usmereni, a to su SNS, SRS, DSS i Dveri – SPS i koalicija oko njega predstavljaju se kao „treći put“, za koji se u prvoj rečenici, na način kojeg se ne bi postideo srpski radikal (Slobodan Milošević nikada javno nije tražio stvaranje velike Srbije), zagovara stvaranje „ponosne“, „jake“, „velike Srbije“, koju će „svako poštovati“. Nacionalna demagogija udara na slabu tačku današnjih Srba jer njihovu državu, uključujući i njih same, doista retki poštuju, a ona za poslednje dve decenije – jer većina Srba je Jugoslaviju smatrala svojom državom – pokazuje stalnu tendenciju gubljenja prestiža, slabljenja i smanjivanja.

U prvom delu druge rečenice, međutim, prelazi se na temu borbe protiv korumpirane elite zalaganjem za suverenitet naroda¹³, da bi u drugom delu iste rečenice bila izrečena tvrdnja da SPS želi u EU, koja se metonimsko-eufemistički naziva Evropom, što jasno svedoči o evrofilskom opredeljenju SPS-a, iako ponešto rezervisanom, pošto se dodaje da to ne sme ići nauštrb „naših nacionalnih i državnih interesa“. Prisvojna zamenica „naših“ ukazuje da se SPS stavlja u ulogu tumača i zastupnika opštih interesa građana Srbije, a ti opšti interesi se određuju kao „nacionalni i državni“, čime se naglašava nacionalistička usmerenost vođe SPS-a. Dakle, Ivica Dačić je u dve rečenice uspeo da bude i krajnji nacionalista i evrofil, te radikalni demokrata („populista“), koji se bori kako za interese naroda u smislu građana (*people*), tako i naroda u smislu nacije (*nation*). Drugim rečima, on spada u idealni tip populiste, onako kako ga shvataju oni koji smatraju da populizam može da predstavlja i ideologiju, koji je kadar ne samo da spoji nacionalnu i socijalnu demagogiju, već da tome pridoda i evrodemagogiju.

Dačić je u kampanji govorio da Tadić i Nikolić imaju „istog dirigenta iz inostranstva“ (Sajt SPS-a, 28. 4. 2012, cit. pr. Kubiček, 2013), a za sebe je tvrdio kako „nema(m) savetnike ni u Vašingtonu, ni u Briselu, niti u Moskvi. Slušam samo svoj narod i služim samo njemu i Srbiji“, i „ne zavisi(m) od ekonomskih moćnika“ (*Press*, preuzeto sa sajta SPS-a, 2. 5. 2012, cit. pr. Kubiček, 2013). Dakle, preplitanje socijalne i nacionalne demagogije stalno je bilo prisutno u predizbornom diskursu vođe SPS-a¹⁴.

Ujedinjeni regioni Srbije

Što se tiče URS-a, radi se izvorno o tehnokratsko-konzervativnoj i evrofilskoj stranci G17+ (Bakić, 2004b), koja se udružila pred izbore 2012. godine sa parohijalnim strankama čiji su vođi odreda lokalni demagozi. Vođ nove stranke, Mladan Dinkić, na sebi je svojstven demagoški način govorio:

„Spoljnopolitički pravac je uglavnom dobar. I Evropska unija treba da nam bude cilj. Ali moramo biti svesni da će Srbija konkretne koristi od kandidature za EU osetiti tek za pet ili deset godina. Treba da se okrenemo unutrašnjoj politici, da

¹³ Oni koji populizam smatraju ideologijom, u SPS-u bi, možda, mogli prepoznati primer takve stranke.

¹⁴ Drugi pripadnici vođstva socijalista nisu sledili Dačića u demagoškim ekshibicijama, pa su, recimo, reditelj Srđan Dragojević (Intervju u *Večernjim novostima*, preuzet sa sajta SPS-a, 24. 3. 2012, cit. pr. Kubiček 2013), član GO SPS-a, i Dijana Vukomanović (Sajt SPS-a, 25. 4. 2012, cit. pr. Kubiček, 2013), politikolog i potpredsednica SPS-a, koristili izrazito evrofilski diskurs.

rešimo današnje probleme. Jednostavno, narodu u Kuršumliji, Vranju i Kikindi je dosta više spoljne politike. Od nje ne može da se živi. Dakle, moramo da decentralizujemo Srbiju” (Intervju Mladana Dinkića dnevniku *Press*, preuzeto sa sajta URS-a, 14. 3. 2012, cit. pr. Kubiček, 2013).

Uobičajeni demagoški politički stil upotrebljen je nakon konstatacije da je spoljnopolitički pravac dobar, tj. da EU treba da bude cilj, i razboritog upozorenja da taj cilj ne može biti ostvaren u skorije vreme, pa da se stoga mora puna pažnja posvetiti unutrašnjoj politici. Na toj tački, međutim, dolazi do podilaženja širokim društvenim slojevima jer je „narodu“ u siromašnim opštinama „dosta više spoljne politike“, pošto se od nje ne može živeti. „Dosta više“ jeste namerni pleonazam kojim se podražava govor manje obrazovanog i siromašnijeg dela stanovništva u Srbiji koji izražava sve istaknutiji stav protiv Beograda, metropole u koju se gleda sa zavišću zbog toga što se ona, ipak, razvija, dok drugi delovi Srbije većinom tave u depopulaciji i siromaštvu.

Potpredsednica URS-a, politikolog Suzana Grubješić, jasno je naznačila sopstveno i stranačko evrofilsko raspoloženje tako što je predstavila idealizovanu EU kao viziju poželjnog društva: „Evropska unija je decentralizovano demokratsko društvo, Evropska unija je 'Evropa regija' u kojoj regioni imaju svoje mesto, u kome se regioni udružuju, sarađuju, a u Srbiji danas takav položaj ima samo Vojvodina” (*Reč na reč*, RTS, cit. pr. Kubiček, 2013). Tako, EU se predstavlja kao „decentralizovano demokratsko društvo“, iako je upravo deficit demokratije jedna od njenih glavnih boljki. „Evropa regija“ je koncept koji odgovara prevashodno nacionalnoj državi Nemačkoj, najmoćnijoj državi u EU, usled činjenice da etnički Nemci čine većinu u različitim regionima koji nisu delovi Nemačke, ali se mogu na nju nasloniti, no to se prećutkuje jer Srbiju je potrebno urediti po uzoru na idealizovano uređenje EU.

Liberalno-demokratska partija

Svakako, stranka koja je najevrofilskija u Srbiji jeste neoliberalni LDP. Otuda ne iznenađuje da je i njena demagogija evrofilska, pa i činjenica da u stranačkim saopštenjima preovladava pridev „evropski“, tj. metonim, a ne nedvosmisleno i precizno ukazivanje na Evropsku uniju (Kubiček, 2013). Osim evrofilije, za LDP je karakteristična i jaka proamerička usmerenost, koja se ogleda u sledećem stavu: „Ako govorimo o Evropi, onda to treba da bude realan cilj. Moramo da se krećemo prečicama, a NATO je prečica za članstvo u EU” (*Dogovor za preokret*, 3-4, cit. pr. Kubiček, 2013). Prema tome, uz metonim „Evropa“ koji treba da građanima Srbije EU učini bližom no što ona objektivno jeste, koristi se i diskurzivna strategija obmanjivanja jer NATO nikako ne može biti prečica za

članstvo u EU, kako to zorno pokazuje slučaj Turske. Sam vođ LDP-a se građanima Negotina obratio na sledeći način:

„Kod nas se Evropa doživljava kao socijalna institucija. U Evropu želimo da idemo jer su tamo dobri putevi i puni novčanici. Mi u Evropi ne vidimo jedan sistem vrednosti, ne vidimo red. U Evropi se po pravdu ide na sud, posao kod poslodavca, ne u partiju. Red se uspostavlja vladavinom zakona, a ne zakonom vlasti. Takvu Evropu želim da stvorim u Srbiji i Negotinu” (Sajt LDP-a, 5. 4. 2012, cit. pr. Kubiček, 2013).

Od šest rečenica u ovom kratkom navodu, samo u jednoj se metonim Evropa ne koristi za EU, a upravo se neoliberalna EU, koja se zamišlja po ugledu na SAD, doživljava kao vizija poželjnog društva u Srbiji. Samo se naizgled nedemagoški kritikuju stranke, odnosno narod kojem se pripada, tako što se kritika upućuje prvom licu množine. U stvari se sopstveni stav ističe kao poseban i avangardan, u nadi da će kao takav naići na pozitivan prijem kod onih koji se suprotstavljaju nacionalističkim vrednostima. Konzervativni liberal ne želi u EU da vidi „socijalnu instituciju”, tj. „dobre puteve i pune novčanike”, kao što to većinom čine njegovi sunarodnici, već „red”. Umesto države socijalnog staranja (*welfare state*), traži se konzervativno liberalni sistem vrednosti sadašnje EU. Naposletku, iznosi se na kvaziharizmatSKI način, u prvom licu jednine, namera da se „takva Evropa” stvori u Srbiji i u Negotinu. Na drugim mestima, Jovanović je EU nazivao „divnim prostorom” (Sajt LDP-a, 29. 3. 2012, cit. pr. Kubiček, 2013), koji i „ovde u Kraljevu mora da živi”, pa je ponovio harizmatSKO-demagoški način govora: „Ja vam poručujem, u ovoj Srbiji ukoliko se bude radilo kao što se radi u EU, u ovoj Srbiji će se i živeti kao što se živi u EU. Ta jednačina je veoma dokaziva i ona ne zavisi ni od koga, ni od spoljnih faktora ni raznoraznih zavera i tako dalje” (Sajt LDP-a, 7. 4. 2012, cit. pr. Kubiček, 2013).

Iako je zanimljivo da u poslednjem navodu Jovanović nije pribegao omiljenom metonimu za EU, znakovito je da se od EU pravi istovrsna unija država, iako ona to nije. Naime, da li Jovanović obećava da će se u Srbiji raditi i živeti isto kao u Bugarskoj ili u Rumuniji? Ako je na njih mislio, onda je uistinu jednačina „veoma dokaziva”, ali je sporan stav da to ne zavisi od „spoljnih faktora”.

Demokratska stranka Srbije

Sušta suprotnost LDP-u jeste konzervativni DSS, čiji čelnici koriste metonime Brisel i Vašington da bi izrazili nešto preteće po nacionalne interese Srba i Srbije (Kubiček, 2013). Ova stranka je ponavljala da vlast, oličena u DS-u, „trguje Kosovom za kandidaturu”, te da, umesto toga, treba prekinuti dijalog s EU zbog Kosova jer taj dijalog šteti Srbiji (Kubiček, 2013). Na internet predstavljanju DSS-a lako je ugledati knjigu, odnosno intervju, Vojislava Koštunice pod

rečitim naslovom: „Zašto Srbija a ne Evropska unija“ (<http://dss.rs/zasto-srbija-a-ne-evropska-unija/>, preuzeto 13. 4. 2013). U ovome intervjuu vođ DSS-a je izrazio svoj stav o tome šta je realno povodom odnosa Srbije sa SAD i EU, te u pitanju Kosova:

„Najjednostavnije je proglasiti da su interesi velikih sila realnost, a srpski interesi – iluzije. (...) Nisu Vašington i Brisel prve i jedine sile koje poznaje istorija (...) Šta su sve velike sile 1804. godine mislile o moći Turske i iluzijama srpskih ustanika? Realnost je dugo i strpljivo menjana, a onda je 1912. maltene preko noći započelo uspostavljanje novih, prirodnih granica srpske države. Drugim rečima, politička i istorijska realnost se stvara i menja, a ona se ne može ni stvarati ni menjati u našu korist ako nemamo neophodno nacionalno samopouzdanje i samosvest o našim legitimnim interesima, koji su utemeljeni u vekovnom postojanju srpske države“ (<http://dss.rs/zasto-srbija-a-ne-evropska-unija/>, preuzeto 13. 4. 2013).

U prvoj rečenici se činjenica da su interesi velikih sila znatno lakše ostvarljivi od interesa Srbije, te da se potonji mogu ostvariti tek ako se usklade sa interesima velikih sila, demagoški svodi na svojevoljni proglas nosilaca vlasti u Srbiji. Vođ DSS-a koristi preteće metonime Vašington i Brisel, ali ih istovremeno relativizuje jer to nisu jedine u istoriji poznate sile. Potom se pravi istorijska analogija, kao veoma nepouzđano sredstvo zaključivanja, ali i omiljeno demagoško sredstvo ubeđivanja, vraćanjem u 1804. godinu, pa u 1912, kada je započela uspostava „prirodnih granica srpske države“. Ova „prirodnost granica“ nesumnjivo upućuje na privrženost nacionalističkim idealima koji zahtevaju podudaranje etničkih sa političkim granicama. Utoliko, radi se o primeni nacionalne demagogije, koja je dodatno naglašena govorom o „vekovnom postojanju srpske države“, što se prima zdravo za gotovo, iako je ta država umela preživeti i na osnovu ogromnih žrtava koje su za nju padale, kao i sticajem srećnih okolnosti, a uvek blagodareći odlučnoj podršci barem neke od vodećih svetskih sila. Osim toga, treba uvideti da se govori o vekovnom postojanju Srbije, iako je postojao viševekovni prekid državnosti od kraja srednjovekovne (1459) do nastanka moderne države (formalno priznata tek 1878), kao i da je tokom kratkog XX veka (1914-1991) Srbija bila deo Jugoslavije i nije postojala kao samostalna država, ako se ne računa kratko razdoblje kada je tavorila kao mala kvislinška tvorevina na čelu sa Milanom Nedićem.

Što se tiče kosovskog pitanja, Koštunica ga je načelno povezao sa odnosom prema EU, jer upravo je zbog Kosova DSS i odbacio politiku priključivanja Srbije Evropskoj uniji:

„(...) Kosovo nije samo teritorija. Kosovo je pitanje nacionalnog identiteta, nacionalne kulture, istorijske vertikale srpskog naroda, pitanje nastanka srpske dr-

žave i srpske crkve. Dalje, Kosovo je i ekonomsko pitanje, jer se rudna bogatstva u pokrajini procenjuju na tolike iznose, da je reč o bogatstvu koje može ozbiljno da obezbedi budući razvoj i napredak Srbije. Posebno treba podsetiti na veliku imovinu Srbije i njenih građana koji su sa Kosova proterani“ (<http://dss.rs/zasto-srbija-a-ne-evropska-unija/>, preuzeto 13. 4. 2013).

Ako je evrofilaska demagogija DS-a često precenjivala privredni značaj koji bi za Srbiju priključivanje EU predstavljalo, onda je nesumnjivo da je nacionalna demagogija vezana za značaj Kosova za privredni razvoj Srbije još iluzornija. Naime, kako se može govoriti o „rudnom bogatstvu“ koje može „ozbiljno da obezbedi budući razvoj i napredak Srbije“, ako Srbija uopšte ne može doći u priliku da u dogledno vreme koristi pomenuto „bogatstvo“? Osim toga, teško je objašnjivo kako je Kosovo vezano za nastanak srpske države jer, Nemanjom predvođena politička zajednica, nije nastala na Kosovu već u Raškoj i prvih dvadesetak godina nije obuhvatala Kosovo. Takođe, upotreba sintagme „istorijska vertikalna srpskog naroda“ zapravo ukazuje ne na istorijski, već mitološki kompleks Kosovskog boja važan za izgradnju srpske nacije.

Srpska radikalna stranka

Poruke SRS-a su, od nastanka stranke, do trenutka kada ove rečenice nastaju, demagoške: u njima su isprepletane nacionalna i socijalna demagogija, a jednostavna rešenja su ponuđena za rešavanje veoma složenih problema (Bakić, 2009; 2007). Tako je bilo i u poslednjoj predizbornoj kampanji u proleće 2012. godine. Jedina razlika sastojala se u tome što bez Vojislava Šešelja, Tomislava Nikolića i Aleksandra Vučića, nije bilo dovoljno harizmatičnog vođe koji bi povukao stranku iznad izbornog cenzusa od 5%. Štaviše, za SRS je kobna bila odluka, uslovljena verovatno potpunim nepoverenjem njenog supruga u bilo kojeg drugog saradnika posle „izdaje Tome i Vučića“, da se Jadranka Šešelj isturi za predsedničkog kandidata.

No, poruke koje je ona izricala bile su potpuno na tragu onih koje su radikali uporno ponavljali dvadesetak godina: „Na jednoj strani je ponižena Srbija kojom upravljaju birokrate iz Evropske unije, a koju građanima nude Boris Tadić i Tomislav Nikolić. Na drugoj strani je slobodna Srbija, socijalno pravedna Srbija u kojoj je zaštićen interes naroda, a ne tajkuna, koju građanima nudi SRS“ (Saopštenje sa sajta SRS 16. 4. 2012, cit. pr. Kubiček, 2013). Za razliku, dakle, od evrofilaske demagogije koja, po pravilu, previđa birokratizovanu i od građana udaljenu političko-upravnu strukturu EU, evrofobična upravo to naglašava, uz tvrdnju da ona vlada Srbijom, dok su Tadić i Nikolić, postavljeni u istu ravan,

tek njene marionete¹⁵. Na ovu nacionalnu demagogiju naslanja se socijalna, kroz koju se naglašava suprotstavljenost „interesa naroda“ interesima „tajkuna“. Uz SPS, radikali bi, dakle, mogli da prođu kao stranka koja, takođe, propoveda „populističku ideologiju“, ali je u njihovom slučaju mnogo značajnija činjenica što je SRS prevashodno krajnje desna stranka.

Dveri

Naposletku, treba ukratko prikazati i programsko-predizbornu demagogiju Dveri, novog pokreta, koji se nalazi na ivici prelaska iz klasičnog konzervativnog u krajnje desni pokret (Bakić, 2013). Može se reći da je, u programskom smislu, nacionalizam Dveri idealno-tipskog karaktera:

„Stradanje srpskog naroda u dvadesetom veku, u velikoj meri uslovljeno razno-raznim iznuđenim, brzopletim i nedovoljno proračunatim integracijama, počev od jugoslovenstva, preko komunističkog kvazi bratstva i jedinstva, zaključno sa evrounijatstvom po svaku cenu, od nas u 21. veku zahteva da spoljnu politiku apsolutno podredimo srpskim interesima“ (Spoljna politika Dveri, cit. pr. Kubiček, 2013).

„Stradanje srpskog naroda u dvadesetom veku“ jeste uobičajena samoviktimizujuća sintagma srpskih nacionalista, a u gornjem navodu se dovodi u nedvosmislenu vezu („u velikoj meri uslovljeno“) s višenacionalnim političkim zajednicama, tj. Jugoslavijom i Evropskom unijom, kao i sa internacionalizmom, tj. „bratstvom i jedinstvom“ i „evrounijatstvom“. Delanje EU u odnosu na Srbe na svetovnom planu potonjom metaforom je izjednačeno sa viševekovnom ulogom Vatikana na duhovnom planu: „Ako smo bili poslednji vernici jugoslovenstva i komunizma dok su se ove dve utopije u krvi raspadale na naše oči, ne smemo sebi dozvoliti da budemo poslednji sledbenici propale ideologije evrounijatstva dok se EU u ovom času raspada“ (Spoljna politika Dveri, cit. pr. Kubiček, 2013). Dakle, obraćanje teče u prvom licu množine i ima oblik ozbiljnog upozorenja, a jugofobija i antikomunizam služe kao istorijske analogije i ideološka pravdanja evrofobije. Naravno, kao i kod SRS, nasuprot evrofobiji stoji rusofilija jer, „Rusija je naš prvi i najvažniji strateški partner“ (Spoljna politika Dveri, cit. pr. Kubiček, 2013).

Takođe, poput SRS, Dveri prepliću socijalnu sa nacionalnom demagogijom: „Hoćemo Srbiju po meri njenih građana i naroda, a ne po meri bezimernih briselskih činovnika EU i SAD“ (Spoljna politika Dveri, cit. pr. Kubiček, 2013).

¹⁵ SRS je, takođe, naglašavao da, umesto sa EU, Srbija treba da unapređuje veze sa „prijateljima u Ruskoj federaciji“ (Saopštenje sa sajta SRS 18. 4. 2012, cit. pr. Kubiček, 2013).

U ovom smislu, ovaj pokret se približava onome što se od strane nekih autora naziva „populističkom ideologijom“, ali je od toga mnogo važnija činjenica da se on nalazi na srednokraći između konzervatizma XIX veka i krajnje desnice.

No, on nalazi i inovativne metode borbe protiv pristupanja Srbije EU posredstvom diskurzivne strategije istorijske analogije, tj. ponovnim objavljivanjem nedićevskih propagandnih slogana iz vremena Drugog svetskog rata: „Srpski narod postaće član velike evropske porodice. Srbija neće više biti moneta za potkusurivanje računa velikih sila. Nestaće straha od novih ratova, a narod će se posvetiti podizanju svog i opšteg blagostanja, uz podršku ujedinjene Evrope“ (Sajt Dveri, 13. 4. 2012, cit. pr. Kubiček, 2013). Ovaj citat, na osnovu istovetnosti korišćenih sintagmi u Srbiji tokom Drugog svetskog rata i danas („velika evropska porodica“, „ujedinjena Evropa“), ima funkciju prikazivanja današnje EU naslednicom Hitlerove Evrope, a današnju Srbiju naslednicom Nedićeve Srbije. Osim toga, pokret Dveri je ovom diskurzivnom strategijom pokušao da neutrališe optužbe da je njegova ideologija krajnje desna, ali uspeo je samo da pokaže da pokret nikako nije neonacistički, baš kao što to uostalom nije ni SRS (Bakić, 2013; 2007) jer krajnja desnica je svakako širi pojam od neonacističke desnice (Bakić, 2007). Na posletku, nije naodmet ponoviti da diskurzivna strategija istorijske analogije, po pravilu, daje neodgovarajuće rezultate jer istorijski konteksti se mogu iz temelja razlikovati, kao što to i jeste slučaj u gore navedenom primeru.

Zaključak

Analiza diskursa programskih dokumenata i, što je za samu temu važnije, predizbornih poruka 2012. koje su slale vodeće stranke u Srbiji pokazuje da su sve bez ijednog izuzetka koristile demagoška sredstva (populistička u smislu „političke strategije“ i „političkog stila“), imajući na umu svoje potencijalne birače. Drugim rečima, demagogiju koriste sve političke stranke u Srbiji, bez obzira na ideološko usmerenje, i to ih nimalo ne odvaja od velike većine drugih stranaka u političkim sistemima sa opštim biračkim pravom. Naime, opšte biračko pravo, zasnovano na ideji narodnog suvereniteta, upravo i navodi političke stranke da koriste demagogiju u cilju ubeđivanja i pridobijanja što više glasača na izborima¹⁶. Svakako, ako se populizam potpuno i isključivo poklapa sa demagogijom

¹⁶ Veber izričito povezuje opšte biračko pravo i demagogiju (populizam nije pominjao) u smislu „političke strategije“ i „političkog stila“ (Veber, 2006: 338, 339-340, 346-347). O dominaciji demagogije formom političkog života u sistemima baziranim na opštem biračkom pravu svedoče npr. Sarkozijeva (Sarkozy) antiimigraciona retorika u predizornoj kampanji 2012, ili imperijalistička demagogija Margaret Tačer tokom Foklandskog rata, odnosno Tonija Blera tokom bombardovanja SRJ odnosno Iraka, antiko-

u smislu političke taktike i „stila“, onda upotrebi ovog pojma ne bi bilo mesta u sociologiji politike. Naime, populizam je, po svojoj suštini, borbeni pojam koji koriste konzervativni liberali i njima skloni politikolozi, sumnjičavi prema ideji narodnog suvereniteta, tj. radikalnoj demokratiji i savremenoj levisi. Njime se izražava negativan i potcenjivački odnos prema *populusu*, tj. narodu u smislu svetine jer populista isključivo eksploatiše niske strasti, neostvarive želje, predrasude i strahove društveno neizdiferencirane mase, pa radilo se o nacionalnim, socijalnim, ksenofobičnim ili nekim drugim.

Demagogiju i njene različite oblike, međutim, treba analizirati kako bi se prepoznale fenomenološke osobenosti određene političke kulture i političkih stranaka (pokreta) i njihovih vođa koji je baštine¹⁷. Ova vrsta analize nije *a priori* neprijateljski usmerena prema radikalno-demokratskim ili levim strankama, niti prema krajnje desnim, koje se najčešće navode kao „populističke stranke“ jer ona istim aršinima meri političko delanje stranaka koje se nalaze na svim delovima ideološko-političkog spektra. Uopšte, pojam „demagogija“ u prvi plan stavlja analizu delanja političara, ne sadržeći ni izričito ni prećutno vrednosno negativne sudove o širim društvenim slojevima. No, ono što je od analize demagogije bitnije za sociologiju politike jeste analiza i kritika ideologije.

U tom smislu, važno je odgovoriti na pitanje da li je upotreba pojma „populizam“ u smislu ideologije, pa makar i „tanke“ (Stanley, 2008), opravdana u kontekstu srbijanskog političkog života. Osnovna hipoteza ovog rada polazi od toga da je populizam isuviše „tanak“ u teorijskom smislu (svaka ideologija mora u većoj ili manjoj meri biti teorijski zasnovana) da bi se mogao nazvati ideologijom. Iako to u osnovi jeste tačno, ipak, analiza konkretne iskustvene građe iz predizborne kampanje u Srbiji 2012. godine svedoči da je jedna stranka, Socijalistička partija Srbije, ideološki izvorno na levisi, postala u toj meri stranka patronažnog tipa (stranka lovaca na plen), da joj je socijalistička ideologija tokom godina postajala važnom gotovo isključivo u demagoškom smislu, a da bez problema na demagoški način koristi i sadržaje drugih ideologija.

Ova kratka studija, svakako, ne može nedvosmisleno istaći ovu stranku kao u ideološkom smislu populističku jer to bi zahtevalo opsežnije istraživanje delanja stranke i u dužim nepredizbornim periodima, ali SPS se u pre-

munistička politička taktika „hladnoratovskog krstaša“ Džona Kenedija i drugih vodećih političara u SAD (Hobzbaum, 2004: 180-181), ili socijalna i antiimperijalistička demagogija Josipa Broza Tita, Fidela Kastro i Uga Čavesa. Svuda su među biračima popularne teme eksploatisali političari, boreći se da i sami ostanu ili postanu popularni, tj. u cilju osvajanja ili zadržavanja vlasti.

¹⁷ Između dva svetska rata dve su teme dominirale političkim životom Kraljevine SHS (Jugoslavije): nacionalni odnosi i posvemašnja korupcija. Razume se, obe su bile zlatni rudnik demagogije (Bakić, 2004a).

dizornoj kampanji 2012. najviše približila populizmu u ideološkom smislu. Ipak, SPS bi trebalo posmatrati još uvek kao socijalističku stranku čiji vođ veoma često i vešto koristi različite oblike demagogije, ali uz rizik da socijalistički ideološki sadržaj naposljetku sasvim izbledi i bude zamenjen ideološki bezbojnim demagoškim oblikom delanja, odnosno populizmom u smislu „tanke ideologije“.

Literatura:

- Bakić, J. 2004a. *Ideologije jugoslovenstva između srpskog i hrvatskog nacionalizma 1918-1941*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“.
- Bakić, J. 2004b. „Političke stranke umerene i krajnje desnice u Srbiji“. *Nova srpska politička misao*, Vol. XI/No. 1-4: 105-123.
- Bakić, J. 2007. „Radikalne ideološko-političke krajnosti savremene Srbije“. *Hereticus*, Vol. V/No. 2: 31-66.
- Bakić, J. 2009. “Extreme-Right Ideology, Practice and Supporters: Case Study of the Serbian Radical Party.” *Journal of Contemporary European Studies*. Vol. 17/No. 2: 193-207.
- Bakić, J. 2011. *Jugoslavija – razaranje i njegovi tumači*. Beograd: Službeni glasnik; Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Bakić, J. 2013. “Right-Wing Extremism in Serbia“. Berlin: Friedrich Ebert Stiftung.
- Connor, W. 1984. *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*. Princeton: Princeton University Press.
- Held, D. 1997. *Demokratija i globalni poredak*. Beograd: „Filip Višnjić“.
- Hobsbaum, E. 2004. *Doba ekstrema: Istorija Kratkog dvadesetog veka 1914-1991*. Beograd: Dereta.
- Ilić, V. 1998. *Oblici kritike socijalizma*. Zrenjanin: Gradska narodna biblioteka „Žarko Zrenjanin“.
- Jagers, J. and W. Stefaan. 2006. “Populism as political communication style: An empirical study of political parties’ discourse in Belgium.” *European Journal of Political Research*. Vol. 46/No. 3: 319-345.
- Kubiček, A. 2013. „Evrofilija, evroskepticizam i evrofobija: diskursi o Evropskoj uniji tokom izbora u Srbiji 2012. godine“. Master rad. Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Mannheim, K. 1979. *Ideology and Utopia*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Milić, V. 1986. *Sociologija saznanja*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Mudde, C. 2004. “The Populist Zeitgeist”. *Government and Opposition*. Vol. 39/No. 4: 541-563.
- Muhlberger, S. 1998. “Periclean Athens”. <http://faculty.nipissingu.ca/muhlberger/2055/L23ANC.HTM> (preuzeto 10. 4. 2013).

- Stanley, B. 2008. "The Thin Ideology of Populism". *Journal of Political Ideologies*, Vol. 13/No. 1: 95-110.
- Veber, M. 2006. *Politički spisi*. Beograd: Filip Višnjić; Službeni glasnik.
- Weyland, K. 2001. "Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics." *Comparative Politics*, Vol. 34/No. 1, pp. 1-22.

Milica Vesković

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

Institut za sociološka istraživanja

POLITIČKA (NE)OPREDELJENOST GRAĐANA U IZBORNOJ 2012.

POLITICAL COMMITMENTS OF THE SERBIAN CITIZENS IN THE ELECTION YEAR 2012.

Summary

In this article we'll test the extent to which factors like place of leaving (city or village) and belonging to different regions, national and religious affiliation, and some value orientation of our people influenced to their attitude toward political parties. We assume that these factors had influence to their choice in the election which held last year. Likewise, we assume that these factors caused political abstinence and apathy among a large number of Serbian citizens. But, we'll see that the main causes of their abstinence or commitments are in their confidence in government, their sense that nothing can change if they vote in elections, and in other contextual conditions. For this analysis we used results of the research which was performed in the spring of last year, just before elections in Serbia, by Institute for Sociological Research, Faculty of Philosophy in Belgrade.

Uvod

Izlaznost na izbore jedan je od najboljih pokazatelja učešća građana u političkom životu demokratske zajednice. Uz to, izbor parlamenta, vlade i predsednika zasnovan na glasovima velikog dela naroda, pojačava kredibilitet njihovih položaja, kao i legitimnost donošenja odluka u ime građana na čijem se čelu nalaze. Ipak, iako savremeno društvo, posmatrano u globalnim

okvirima, karakteriše prevlast demokratskog uređenja, primećena je i velika nezainteresovanost građana za angažovanje u političkim pitanjima. Naravno, politička apatija nije ista u svakoj državi. Baveći se fenomenom izborne apstinencije i uslovima koji do nje dovode, istraživačima je naročito bilo zanimljivo područje bivšeg komunističkog bloka, koje je, zahvaljujući svrgnutim, ali prethodno dugo aktuelnim totalitarnim režimima, nekako intuitivno pružalo objašnjenje nedostatka narodne volje za politički angažman. Razlozi su jednostavni. Naviknutost na jednopartijski sistem, glasanje bez promene, zastrašivanje u slučaju pokušaja ispoljavanja neposlušnosti, ali i neefektivnost skoro svih vidova aktivizma poput štrajkova, demonstracija i peticija, stvaraju kod građana osećaj uzaludnosti bilo kakvog političkog angažovanja. Ovakvo dugogodišnje iskustvo lako se može „okriviti“ za nastavak izbegavanja građanske participacije i navodi na zaključak o velikoj razlici u izlaznosti u ovim društvima u odnosu na društva sa dugom demokratskom tradicijom. Međutim, stvari su kompleksnije.

Zanimljivo je da istraživači koji su ovaj fenomen istraživali u državama bivšeg komunističkog bloka i pravili komparaciju sa Zapadom, nailaze na rezultate različite od očekivanih. Nakon Drugog svetskog rata participacija građana u evropskim državama kontinuirano je rasla (osamdesetih godina prošlog veka je dostigla čak 70%), da bi se tokom devedesetih godina javio stalni pad izbornog učešća (Milošević-Đorđević, 2006: 69). Istraživanja pokazuju da je izborna apstinencija fenomen jednako karakterističan kako za centralnu i istočnu Evropu, tako i za društva za koja važi da je demokratija odavno učvrstila svoje korene (Kostadinova and Power, 2007; IDEA, 2002) i da se ovaj trend nastavlja uprkos stalnim naporima da se građani motivišu da izađu na izbore (Rose, 2004). Pored toga, uvidamo da se razlika u izornoj izlaznosti ne javlja samo u poređenju ove dve grupe država, već i komparacijom geografski i kulturno najbližih društava, bilo da je reč o društvima sa nekada aktuelnim komunističkim režimima (Kostadinova, 2003; Letki, 2004), ili o državama sa dužom demokratskom tradicijom (Rose, 2004; Blais et al., 2003; IDEA, 2002). Dalje, varijacije u procentu građana koji se odlučuju da glasaju ne javljaju se samo prostorno, već i vremenski, tj. ovaj procenat varira i unutar jedne države zavisno od vremena i značaja samih izbora (Rose, 2004; Kostadinova, T, 2003). Na kraju, ako pomenemo razvijen alternativni način političkog angažovanja, poput aktivnosti u nevladinom sektoru, uočavamo da stepen participacije potencijalnih birača konstantno opada i to baš na prostorima gde se demokratija u potpunosti razvila. S obzirom na to, možemo se složiti da je nepotpuna politička angažovanost građana u smislu izbornog učešća generalno „bolest moderne, demokratske države“ (Letki, 2004: 665).

Uzimajući u obzir takvu globalnu sliku, istraživači postavljaju pitanja koja se odnose na razloge koji navode građane na stranačku (ne)opredeljenost i na (ne)izlazak na izbore. Pošto su se autori ranije uglavnom bavili izbornom identifikacijom, prelazeći na fenomen izborne apstinencije i partijske opredeljenosti, u literaturi se uglavnom pretpostavlja da isti faktori koji utiču na identifikaciju utiču i na odluku građana da li će glasati (Milošević-Đorđević, 2006: 70) i za koju će se opciju opredeliti. Videćemo da oni prvenstveno ispituju sociodemografske uslove, kombinovane sa posebnim kognitivnim, istorijskim, političkim i društvenim prilikama konkretne države. Ispitujući izbornu (ne)opredeljenost građana Srbije na parlamentarnim i predsedničkim izborima održanim 6. maja 2012. godine, očekujemo da pretežno kontekstualni uslovi (koji obuhvataju kognitivne uslove i političke i društvene prilike) pomognu objašnjenju izborne neopredeljenosti. Međutim, pre nego što pređemo na analizu, iznećemo nekoliko neophodnih napomena o materijalu i pristupu koji smo koristili u ovoj studiji.

Napomene o analitičkom pristupu

Osnovu za analizu koja sledi čine zvanični rezultati održanih izbora (Republička izborna komisija, RIK), kao i baza podataka nastala na osnovu istraživanja Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu, sprovedenog neposredno pred izbore, ali i javnomnjenjsko istraživanje Centra za slobodne i demokratske izbore (CeSid). Najpre, moramo da ukažemo na problematičnost podataka koje posedujemo. Problem sa prvim izvorom, koji je potpuno tačan, jeste površnost. Naime, iz njega ne možemo zaključiti o faktorima koji utiču na izbornu izlaznost. Materijal za ovu analizu nam pružaju druga dva izvora, koja takođe imaju ograničenja.

Prvo, što se CeSid-ovog istraživanja tiče, tu nismo ni došli do baze podataka, već ćemo za potrebe analize koristiti deskriptivno izražene rezultate istraživanja obavljenog znatno ranije (2007. godine), koji su dostupni na njihovom sajtu. S obzirom da se društveni kontekst od tada nije bitno izmenio, ovi rezultati će predstavljati osnov za objašnjenje kontekstualnih uslova koji utiču na partijsku opredeljenost. Drugo, kada se radi o istraživanju Instituta, ono pruža vrlo precizne sociodemografske podatke, ali problem nastaje baš kod građanske angažovanosti u vezi sa samim izborima: u upitniku se ne nalazi pitanje da li će građani uopšte izaći na predstojeće izbore. Iz tog razloga smo odlučili da o građanskoj izbornoj participaciji zaključujemo na osnovu njihove opredeljenosti, tj. na osnovu izjašnjavanja o političkoj opciji

koja najbolje izražava njihove interese¹ – pretpostavili smo da će oni koji su naznačili da postoji stranka koja izražava njihove interese za nju i glasati, dok oni koji to nisu učinili i tako pokazali svoju neodlučnost u trenutku ispitivanja, pretežno neće izaći na izbore. Stranačka opredeljenost nije najpouzdaniji, ali je važan indikator participacije građana na izborima, pa smo, u nedostatku drugog izvora podataka, prihvatili zapadni model stranačke identifikacije iz kojega proizilazi da „što je veći broj stranački identifikovanih građana, to je veći broj onih koji će izaći na izbore, i obrnuto“ (Campbell et al., 1960: 88). Pored toga, delimičnu opravdanost za ovakav metodološki pristup nalazimo u radovima autora koji model stranačke identifikacije predstavljaju kao najznačajniji činilac izborne participacije, tj. smatraju da „nepostojanje identifikacije sa nekom strankom uslovljava neizlazak na izbore“ (Mihajlović-Đorđević, 2006: 71). Tome treba dodati i da je stranačka opredeljenost blaži pojam od stranačke identifikacije koja je relativno trajna pojava (o tome više u Atlagić, 2007: 34), pa tako obuhvata ne samo građane koji su psihološki „vezani“ za pojedine političke opcije, već i one koji se usled delovanja različitih faktora (racionalnih, zatim uticaja grupe kojoj trajno ili privremeno pripadaju, kao i važnost samih izbora) opredeljuju da izađu na izbore i glasaju za određenu političku opciju. Utoliko je ovaj indikator nešto pouzdaniji od indikatora procenta stranački identifikovanih. Ipak, svesni smo da prihvatanje ovog modela odstupa od preciznosti koja je cilj nauke. Međutim, u nedostatku preciznijeg empirijskog materijala koji bi bio usmeren isključivo na učešće građana na predstojećim izborima, tretiraćemo partijsku opredeljenost kao jednu od važnih pretpostavki izborne izlaznosti i kao takvu koristićemo je za analizu fenomena apstinencije². Zato ćemo u nastavku rada zanemariti navedene ne-

¹ Ovde se javlja još jedna teškoća koja vodi do problema s preciznošću analize: ponuđeni odgovori na pitanje o stranci koja najbolje izražava interese ispitanika obuhvatali su spisak političkih partija koje su prijavile svoje učešće na predstojećim izborima, ali i opcije „ne zna“, „nijedna stranka“ i „ne želi da odgovori“. Prilikom analize podataka, mi smo prihvatili više optimističku varijantu, pa smo pretpostavili da će građani koji nisu želeli da odgovore koja od navedenih stranaka izražava njihove interese (iz različitih razloga, poput straha da će navesti „gubitničku stranku“ ili, pak, iz doze nepoverenja da je istraživanje anonimno) ipak izaći na izbore. Za one koji su se izjasnili da ne znaju (što je za istraživanje veći problem, pošto je gotovo izvesno da će deo njih izaći na izbore, a deo neće), ili su rekli da takva stranka ne postoji, pretpostavili smo da neće iskoristiti svoje glasačko pravo.

² Izborna apstinencija i neodlučnost tj. neopredeljenost, u radovima naših autora tretiraju se kao isti fenomeni (Milošević-Đorđević, 2006: 73, Mihajlović, 1991). Pošto se, logički gledano, kao krajnji rezultat na izborima mogu odvojiti samo dve grupe: oni koji na izbore izlaze i oni koji ne izlaze, „pretpostavlja se da ispitanici koji se u istraživanjima javnog mnjenja deklariraju kao izborni neodlučni mahom odlučuju da na izbore ne izađu

dostatke materijala kojim raspolazemo, te ćemo ga koristiti za testiranje modela koje smo pronašli u literaturi o izbornoj izlaznosti.

Sociodemografski uslovi izborne apatije

Sredinom prošlog veka, zapadni teoretičar Martin Sejmor Lipset, u delu *Politički čovek*, izneo je neku vrstu sociodemografskog modela izborne (ne) opredeljenosti, gde tvrdi da „muškarci glasaju više od žena, obrazovani više od neobrazovanih, gradsko stanovništvo više od seoskog, oženjeni i udate više od neoženjenih i neudatih, oni sa višim društvenim statusom više od onih sa nižim, članovi organizacije više od onih koji to nisu“ (Lipset, 1969: 225). Ovi uslovi, pojedinačno ili kombinovani sa posebnim okolnostima države o kojoj je reč, razmatrani su i u istraživanjima savremenih teoretičara koje smo već pomenuli. Baveći se apstinencijom u Srbiji na kraju prošlog veka, Srećko Mihajlović je, u skladu sa Lipsetovom tvrdnjom, apstinenta opisao kao mlađu ženu, stanovnicu sela, nezainteresovanu za politiku, pripadnicu neke nacionalne manjine. Isti autor je, dodajući i kontekstualne uslove, rekao za apstinente da su „među njima svakako najveći deo građani sa dna društvene lestvice, na ivici egzistencije, često bez legalnih prihoda, koji zbunjeni svim što se dešava nisu pokazali nikakvo interesovanje za politiku, niti su u njoj mogli da vide svoje mesto“ (Mihajlović, 1997: 53). Koristeći rezultate našeg istraživanja, u ovom delu rada ćemo razmotriti u kojoj je meri Lipsetov model sociodemografskih faktora izborne participacije građana, dopunjen profilom apstinenta koji pruža Mihajlović, primenljiv na srpske birače prošlogodišnjih đurđevdanskih izbora.

Krenućemo od prve demografske karakteristike koju su naveli i Lipset i Mihajlović – uticaja pola. I ne samo kod njih, faktor uticaja pola na izbornu apstinenciju pretpostavlja se kao relevantan u gotovo svim istraživanjima ovog tipa

i time prelaze u grupu izbornih apstinenata“ (Milošević-Đorđević, 2006: 73). Statistički posmatrano, uglavnom se dešava da dve trećine neodlučnih ne izađe na izbore, dok se jedna trećina ipak odluči da glasa (Mihajlović, 1991: 48). Ako uzmemo u obzir da se u našem istraživanju 67,5% građana izjasnilo kao neodlučno, tj. nije navelo stranku koja izražava njihove interese ili dalo naznaku da takva stranka postoji, možemo pretpostaviti (koristeći Mihajlovićevu metodologiju) da oko 45% građana neće izaći na izbore. Prema zvaničnim rezultatima Republičke izborne komisije, na parlamentarne izbore nije izašlo 42,1% birača, ili, ako se uzmu u obzir i nevažeći listići, što je, pretpostavljamo, delimični rezultat kampanje „belih listića“, kao organizovane političke apstinencije (Kovačević, 2012: 88) nije glasalo 46,4% građana. Uviđamo da zvanični rezultati ne odstupaju značajno od rezultata naših istraživanja, što ide u prilog opravdanosti našeg metodološkog postupka.

(Blais et al., 2003; IDEA, 2002). Na prvom mestu, kao razlog za ovu hipotezu, u literaturi se navodi slabiji stepen obrazovanja žena u odnosu na muškarce. Međutim, značaj navedenog faktora se dovodi u pitanje kada uzmemo u obzir da i zemlje u kojima gotovo da ne postoji razlika u obrazovanju kod žena i muškaraca, ili je ona zanemarljiva (poput SAD, videti u izveštaju IDEA, 2002), beleže veću izlaznost muškaraca. Zatim, kao drugi osnov hipoteze neretko se uzima tradicionalno prihvatanje podele na „ženske“ i „muške“ poslove, pri čemu je politika „muško“ zanimanje (feminističko objašnjenje) usled žestoke konkurencije koja je u njoj zastupljena, a koja ženama nije privlačna. I na kraju, u objašnjenju većeg procenta izborne apstinencije žena ističe se uticaj patrijarhalnosti, što naročito važi za srpsko društvo (Hrnjaz, 2007: 81).

Dodatni faktor u postkomunističkim zemljama, a time i u Srbiji, jeste taj „što se ozbiljna participacija žena u politici poklopila sa procesom društvene tranzicije i globalizacije. Pogoršanje položaja na tržištu rada, smanjenje socijalne uloge države, rast siromaštva i diskriminacija su kao kolateralnu posledicu imali smanjenje učešća žena u politici i javnom životu“ (Žegarac i Čolović, 2012: 79). U isticanju rodne i klasne dimenzije tranzicije, najčešće se ističe da su žene u njoj gubitnice i da ih je čitav kontekst vratio u sferu privatnog, a udaljio od javnog i političkog života, što je uticalo na nastavljanje trenda njihove slabe participacije na izborima. Prema našem istraživanju, 29% žena je iskazalo izbornu opredeljenost, dok je 36,2% muškaraca navelo stranku koja najbolje izražava njihove interese. Primećujemo da, iako se potvrđuju Lipsetova i Mihajlovićeva tvrdjenja, pa je broj neodlučnih žena nešto viši od procenta neodlučnih muškaraca, on se ne razlikuje puno. Ne samo statistički, već i iz nastupa političkih stranaka koje su pred svake izbore usmerene na pridobijanje glasova žena (obilazak porodilišta, pokretanje izmena zakona koji se tiču položaja žena i sl), primećujemo da u novije vreme, naročito posle 2000, one ne ostaju izvan fokusa političkog delovanja. Ovaj fenomen se može posmatrati kao rezultat aktivnosti feminističkih pokreta koji postaju sve uticajniji od devedesetih godina prošlog veka, ali i tendenciji rasta obrazovanja osoba ženskog pola³.

Kao i u slučaju pola, dobijeni podaci govore da se Srbija delimično uklapa u model po kome je starost pretpostavka za objašnjenje izborne izlaznosti. Naime, najveći procenat građana koji izlazi na izbore nalazi se među stanovništvom starijim od 61 godine (35,8%). Presudan faktor koji utiče na relativno visoku izlaznost najstarijeg stanovništva sa pravom glasa može biti „njihovo shvatanje

³ Prema dobijenim rezultatima uvidamo da je procenat žena sa visokim obrazovanjem neznatno ispod visokoobrazovanih muškaraca. Naime, procenat žena sa fakultetom ili višom školom iznos 23,0%, a muškaraca 25,5%. Zabrinjavajuća činjenica je, međutim, što u Srbiji još uvek postoji bitan procenat stanovništva sa nezavršenom osnovnom školom, među ženama 10,9%, a muškarcima 5,9%.

da izbori predstavljaju i pravo, ali i građansku obavezu“ (Hrnjaz, 2007: 81). Ipak, za razliku od očekivanog, na drugom mestu se nalazi populacija mlađa od 29 godina sa 32,8% političke opredeljenosti. Međutim, iako su mladi u Srbiji na drugom mestu, procenat njihove izlaznosti na izbore ipak nije na zavidnom nivou, što predstavlja problem budućih izbora. Rekli bismo da je za razvoj demokratije nebitno da li je apstinencija mladih posledica neizgrađenih navika, karakteristika ličnosti ili, prosto, zatečeno stanje. Problem predstavlja što je period života do 30 godina najznačajniji za formiranje političkih stavova i često se dešava da oni koji do ovog životnog doba ostanu neopredeljeni sa ovom praksom nastave i kasnije. Zbog toga treba naći načina da se upravo ova populacija motivise na političko učešće.

Analizom prethodna dva faktora primećujemo da se pomenuti sociodemografski model potvrđuje pri ispitivanju uticaja pola i, delimično, starosti. Što se tiče uticaja obrazovanja, rezultati našeg istraživanja potvrđuju pretpostavku da na izbore češće izlaze obrazovani od slabije obrazovanih. Pretpostavka značajnosti ovog faktora zasniva se na tome što se smatra da, zahvaljujući obrazovanju, pojedinci stiču veću sposobnost komunikacije, bivaju više informisani i nalaze se na većem stepenu političke kulture, od onih sa manjim stepenom obrazovanja (Powell, 1986; Blais et al., 2003), što dovodi do veće zainteresovanosti za politička dešavanja. Međutim, iako se iz tabele 1. može videti da stepen političke opredeljenosti zaista opada sa opadanjem stepena obrazovanja ispitanika, primećujemo da su njihove procentualne razlike minimalne i statistički nisu značajne.

Tabela 1. Obrazovanje i politička opredeljenost (u %)

Stepen obrazovanja	Opredeljenost za neku političku stranku	Ne postoji takva stranka
Nezavršena osnovna škola	28,7	71,3
Završena osnovna škola	31,4	68,6
Završena srednja škola	31,8	63,8
Viša škola/fakultet	32,5	67,5

Iako se od visokoobrazovanih očekivalo da, usled razumevanja političkog života, imaju izgrađen politički stav i tako jasno definisanu opciju koju će podržati na izborima, čini se da je upravo to razumevanje uticalo da ova grupa birača stvori odbojnost prema političkom životu. Pretpostavljamo da su im njihova bolja informisanost i veći stepen političke kulture omogućili jasniji uvid u nepostojanje političke opcije koja na najbolji način izražava njihove interese, zatim u stranačke malverzacije, prljave igre pre i posle izbora, kao i nesposobnost rešavanja važnih nacionalnih problema. Mogućnost boljeg razumevanja političke scene

stvara razočaranost kod visokoobrazovanog stanovništva, što rezultira nezavidnim procentom stranačke opredeljenosti. Za razliku od birača sa niskim stepenom obrazovanja koji se ne opredeljuju usled neznanja („neka se time bave oni koji znaju“), birači sa visokim obrazovanjem odbijaju da učestvuju u političkom životu upravo zbog poznavanja njegovih „pravila igre“.

Zadržimo li se na stepenu informisanosti i razvijenosti političke kulture (koji su u prethodnoj analizi pokazali dvostruki, međusobno suprotstavljen smer uticaja, što ponovo možemo očekivati), dolazimo i do pretpostavke da mesto stanovanja utiče na političku participaciju građana. Pretpostavljamo da urbanizovana sredina omogućava lakši pristup informacijama, kao i veću otvorenost za građansko angažovanje putem nevladinog sektora i političkih stranaکا. Naime, prilikom istraživanja izborne izlaznosti u zemljama bivšeg komunističkog bloka, Tatjana Kostadinova postavlja hipotezu da „što je populacija više urbanizovana, da će i izlaznost biti veća“ (Kostadinova, 2003: 746). Međutim, koristeći rezultate izborne izlaznosti u ovim zemljama i upoređujući ih kroz prostor (različite države) i vreme (godine održavanja izbora), ovaj faktor je pokazao zanemarljiv uticaj na izbornu izlaznost (detaljno u Kostadinova, 2003). U slučaju Srbije, pretpostavljena informisanost i razvijena politička kultura koje važe za urbanizovane sredine ponovo su učinile da procenat opredeljenih birača iz gradova bude nešto veći (34,6%) od opredeljenih stanovnika seoske sredine (29,7%), ali su i bolje razumevanje političke scene i jasno definisani lični i nacionalni ciljevi učinili da se procenat njihove stranačke opredeljenosti značajno ne razlikuje.

Tabela 2. Politička opredeljenost građana prema regionima (u %)

Region	Opredeljenost za neku političku stranku	Ne postoji takva stranka
Beograd	40,1	59,9
Vojvodina	28,9	71,1
Zapadna Srbija i Šumadija	23,6	76,4
Istočna i Južna Srbija	37,3	52,7

Kada razmotrimo uticaj stanovanja u različitim regionima na angažovanost (Tabela 2), primećujemo da je najveći procenat stranačke opredeljenosti među Beograđanima, a najmanji kod stanovništva Zapadne Srbije i Šumadije. U slučaju da prihvatimo Lipsetovo stanovište po kojem veća gustina naseljenosti, usled lakše mobilizacije građanstva, rezultira većom izlaznošću, to potpuno objašnjava najveći procenat stranačke opredeljenosti građana u Beogradu. Ipak, ako imamo u vidu da je gustina naseljenosti Istočne i Južne Srbije najmanja, onda Lipsetov model „ne radi“. Prema drugim teorijama (Powell,

1986), međutim, ekonomski razvoj regiona predstavlja bitan faktor izlaznosti na izbore. Ako imamo u vidu da je prema zvaničnoj statistici (Službeni glasnik RS, br. 41/2012) zarada u Beogradu 2012. godine (50.593 dinara) bila za oko 20% iznad republičkog proseka (40.442 din), najviša prosečna zarada u Vojvodini 39.221 dinara, Zapadnoj Srbiji i Šumadiji 33.979 dinara, dok je u Istočnoj i Južnoj Srbiji 34.968 dinara – vidimo da je visok procenat izlaznosti stanovnika Beograda, a najmanji u Zapadnoj Srbiji i Šumadiji, ovim objašnjen. S druge strane, iz tabele i navedenih statističkih podataka vidimo da ovom teorijom ne može biti objašnjena relativno visoka izlaznost stanovnika Istočne i Južne Srbije, koja je svega 2,8% ispod opredeljenosti Beograđana, iako je prema visini zarade skoro na dnu lestvice. S druge strane, Vojvodina, koja je po oba kriterijuma odmah ispod Beograda, pokazuje izrazito nisku stranačku opredeljenost. Razloge možemo potražiti u tome što su za isti dan raspisani izbori na svim nivoima, što je moglo da stvori visok stepen zbunjenosti Vojvođana. Pored toga što su izlazili na parlamentarne, predsedničke i lokalne izbore kao i birači čitave Srbije (što je takođe uticalo na opredeljenost građana na nivou države), oni su isti dan birali i poslanike u skupštini AP Vojvodine. „Takva situacija ima negativne posledice u tom smislu što stvara izvesnu ‘distorziju’ u biračkoj volji“ (Jovović, 2012: 55). U političkoj teoriji je poznato da, kada su istovremeno raspisani izbori na više nivoa, harizmatični predsednik stvara prednost za svoju partiju (Orlović, 2011: 46). Međutim, opravdano je pretpostaviti da je politički program upravo te partije koja je simpatije zadobila harizmom lidera bio u suprotnosti sa interesima pokrajine, kao i da su interesi države u koliziji sa interesima pokrajine, što je stvaralo dodatnu konfuziju prilikom stranačke opredeljenosti Vojvođana, čime se i može objasniti njihova visoka neodlučnost.

Društvene grupe, odnosno klase, predstavljaju jedan od osnova društvenog rascepa u svakoj državi i svaka od njih može biti delatni subjekat (pa i politički delatni subjekat), ali te mogućnosti nisu iste (Lazić, 1996). U naučnoj literaturi (npr. Northmore-Ball, 2012: 11; Mihajlović, 1997) postavlja se hipoteza da su pripadnici više klase u većoj meri stranački opredeljeni nego pripadnici nižih. Međutim, empirijska istraživanja najčešće pokazuju da je klasična pripadnost u najmanju ruku irelevantna (Northmore-Ball, 2012), dok naši podaci ukazuju na pogrešnost prethodne hipoteze – od pripadnika višeg sloja njih 54,4% je iskazalo političko opredeljenje, dok je stranačka opredeljenost nižih slojeva bila veća za više od 10%: VKV i KV radnici čak 68,8%, a NKV i PKV 67,0%. Veliki procenat neopredeljenih među pripadnicima viših slojeva se može objasniti i opštim stanjem na srpskoj političkoj sceni koja je posledica transformacije kroz koju je prošlo naše društvo. Prema Laziću, u postsocijalističkim državama institucije i stranke se preuzimaju iz zapadnih društava, pri

čemu se preslikavaju nazivi, opšte ideološke orijentacije i programi, ali bez realnih društvenih korena na koje se te organizacije oslanjaju (Lazić, 1996). To dovodi do situacije da se pojedine grupacije (a to su najčešće pripadnici najobrazovanijeg dela stanovništva, čiji je društveni položaj viši i koji imaju jasnije definisane interese) ne mogu pronaći ni u jednoj političkoj opciji jer se interesne sfere ne poklapaju. Tome možemo dodati i Stojiljkovićev zaključak o ograničenosti efekta klasnog statusa na partijske preferencije, koji ga posmatra kao posledicu tri grupe faktora: prvo, kao posledicu dekomponovane i složene prirode samih društveno-ekonomskih grupa, zatim brojnosti i složenosti drugih linija socijalnih i političkih podela koje presecaju socioklasnu podelu i, na kraju, nastojanja partija da zbog izbornih računica formulišu interklasnu, odnosno natklasnu podelu (Stojiljković, 2006: 347).

Ako je suditi prema navedenim rezultatima, srpsko društvo u potpunosti odbacuje relevantnost prethodno navedenih sociodemografskih faktora. Da bismo sliku zaokružili, ispitaćemo još jedan mogući određujući činilac građanske političke participacije, uticaj angažovanosti u alternativnim oblicima organizacija, u tzv. trećem sektoru⁴. Još je Tokvil, sredinom prošlog veka, govoreći o demokratiji u Americi, uvideo značaj angažovanja u dobrovoljnim organizacijama za političko učešće (Tokvil, 1990), da bi savremeni autori izveli zaključak da te „organizacije uče građane građanskim vrlinama poput poverenja, modracije, kompromisa i jednakosti, kao i sposobnostima za demokratsku diskusiju i organizaciju“ (Newton, 2001: 229). Jedan od razloga jeste i pritisak grupe na pojedinca koji tako postaje jasno politički opredeljen. Prema našem istraživanju, svi građani koji su naveli svoju angažovanost u nekoj od organizacija civilnog društva pokazali su veći stepen političke opredeljenosti od onih koji to nisu, ali ni procenat njihove opredeljenosti ne odstupa puno od od zvaničnog procenta izašlih na izbore (57,8%). Uzrok odstupanja od očekivanih rezultata možemo pronaći u već navedenoj nestabilnosti političkih opcija, što dovodi do odsutnosti jasno definisanih ciljeva, pa, usled toga, i nepodudaranja interesa nevaladinog sektora sa programima stranaka i tako izostaje očekivani pritisak grupe. S druge strane, treći sektor predstavlja alternativni vid političkog angažovanja, pa se, naročito u državama sa dugom demokratskom tradicijom, ispoljava kao konkurent, a ne kao „saveznik“ izbornog učešća. Paradoksalno u odnosu na pretpostavku i empirijske rezultate iz sredine prošlog veka, neki autori (Letki, 2004) angažovanost u OCD i vide kao uzrok konstantnog pada procenta birača na izborima.

⁴ Neki autori, poput Jasne Milošević-Đorđević (Milošević-Đorđević, 2006), ističu značajni uticaj nacionalne pripadnosti na opredeljenost. Pošto je procenat pripadnika nacionalnih manjina u našem uzorku bio zanemarljiv, nismo se odlučili za testiranje uticaja ovog faktora.

Da rezimiramo: sociodemografski faktori, uzeti nezavisno, slabo objašnjavaju izbornu neopredeljenost građana Srbije⁵. Ispitujući ih pojedinačno, videli smo da odstupaju od očekivanog: žene kod nas glasaju više od muškaraca, najmlađi birači, na sreću, ne pokazuju najmanju zainteresovanost za politički život zajednice, a prostorne i klasne razlike nemaju odlučujuću ulogu prilikom izbora. Srpsko građansko društvo u političkom pogledu se pokazalo isto kao i građansko društvo drugih zajednica. U cilju razumevanja odstupanja srpskog biračkog tela od očekivanog sociodemografskog modela, već smo naveli neke od kontekstualnih uslova koje ćemo u narednom delu dopuniti, s ciljem još jasnijeg poimanja neopredeljenosti naših građana.

Kontekstualni uslovi izborne apstinencije

Politička i društvena specifičnost ispitivane zajednice, vreme održavanja izbora, njihova bitnost, ali i sam odnos građana prema političkoj sceni svoje države, dolaze u prvi plan prilikom ispitivanja izborne izlaznosti. Pošto Srbija spada u grupu zemalja bivšeg komunističkog bloka, zanimljivo je izneti zapažanja autora (Blais et al., 2003; Kostadinova, 2003) koji su posmatrali političku participaciju građana u njima i uočili da je izlaznost manja kako više vremena prolazi od tranzicije u novi politički i ekonomski sistem. Objašnjenje velike izlaznosti građana na izbore odmah nakon tranzicije autori nalaze u euforiji i velikom očekivanju od uspostavljanja novog režima (Kostadinova, 2003). Ovo stanje euforije praćeno je izazovnošću slobode mišljenja i govora, željom za promenama, kao i čvrstom verom u sopstveni uticaj na unutrašnju i spoljnu politiku. Ipak, navedeni činioci velike izlaznosti očito ne traju dugo. Kako je vreme odmicalo, pri čemu standard nije preterano rastao, a rezultati glasanja nisu suviše menjali stanje u pogledu nacionalne politike, zainteresovanost građana polako opada. Ovaj trend je karakterističan za sve države sa relativno kratkom demokratskom tradicijom, kako u Evropi, tako, prema Kostadinovoj i Paueru, i u Latinskoj Americi (Kostadinova and Power, 2007).

Pad izlaznosti posle prvih izbora nakon uvođenja višestranačkog sistema zabeležen je i kod nas. Nakon 1990. kada je na izbore izašlo 71,5% građana,

⁵ To nije slučaj samo sa Srbijom, što možemo videti i iz istraživanja autora koje smo ovde naveli. Mnogo značajnije su se pokazale druge okolnosti karakteristične za zemlju o kojoj je reč (videti kod Northmore-Ball, 2012; Kostadinova, 2003; Kostadinova and Power, 2007). Međutim, kada se pol posmatrao kao nezavisna varijabla, u svim slučajevima koje su autori naveli, ali i u izveštaju Internacionalnog instituta za demokratiju i izbornu podršku (IDEA, 2002), njen uticaj se pokazao vrlo značajnim, što u našem slučaju ne stoji.

broj glasača na narednim izborima opadao je sličnom dinamikom kao i u ostalim zemljama ove grupe (Kostadinova and Power, 2007), da bi izlaznost dostigla minimum u prvom krugu predsedničkih izbora 2003. godine, od svega 38,8% (podaci Republičke izborne komisije, www.rik.parlament.gov.rs). Međutim, za razliku od ostalih država u kojima nije bilo drastičnog skoka izlaznosti nakon prvih demokratskih izbora, u Srbiji je na predsedničke izbore 2000. godine izašlo rekordnih 74,4% birača (RIK), što je, vidimo, više i od onih koji su glasali 1990. Razlog je jednostavan i nalazimo ga u bitnosti samih izbora koju je prepoznala javnost Srbije kao šansu za rušenje „poluautoritarnog režima vladavine Slobodana Miloševića“ (Antonić, 2006: 222)⁶. Važnost izbora i velika konkurencija između dva kandidata jesu značajni faktori izlaznosti i u istraživanjima Kostadinove i predstavljaju fenomene koji su se javljali i u drugim društvima, ali se ovakav rapidan skok ne beleži ni u jednoj od država ne samo bivšeg komunističkog bloka (Kostadinova, 2003) već ni kod onih sa dugom demokratskom tradicijom (IDEA, 2002).

Ovako velika izlaznost se, naravno, u godinama koje slede, nije održala. Ponovno nezadovoljstvo životnim standardom (iako je on, istina, blago rastao sve do početka svetske ekonomske krize 2008. godine), kao i neispunjavanje obećanja u pogledu unutrašnje i spoljne politike, učinili su da euforija polako nestane. Naravno, kada govorimo o velikom broju apstinencija koji se ponovo javlja nakon petooktobarskih promena, ne smemo da zaboravimo i glasače koji su smatrali da su „obavili svoj posao“ i vratili se u mirno stanje političke apatije. Ali, ako izuzmemo građane koji su potpuno nezainteresovani za političko angažovanje, treba razmotriti uslove koji navode na apstinenciju one koji po prirodi nisu takvi.

Jedan od prvih faktora koje možemo napomenuti jeste i osećaj građana da nemaju uticaja na politički život zajednice. Gotovo da je pravilo da stranke koje dođu na vlast vode politiku koja je u raskoraku sa onom koju su zagovarale tokom predizborne kampanje, kao i to da ulaze u koaliciju sa svojim političkim oponentima za koje njihovi birači nikada ne bi glasali, samo da bi imale većinu u Skupštini dovoljnu za formiranje vlade⁷. To faktičko stanje

⁶ To, naravno, ne znači da je nezadovoljstvo građana Miloševićevom vladavinom tek tada eskaliralo, ili da nisu imali prilike da to učine ranije. Na to ukazuje i činjenica da je opozicija još 1994. godine imala većinu u velikom broju opština. Međutim, česta promena „pravila igre“ od strane Miloševića, njegov apsolutni monopol nad medijima, razjedinjenost opozicije, što je vodilo nepostojanju alternative vladajućem režimu, učinili su da se on održi na vlasti više od jedne decenije (opširnije u Sekelj, 2000).

⁷ Prema Daunsovom *modelu racionalnog birača* (Downs, 1957), izborna apstinencija je oblik racionalnog ponašanja. Racionalni glasač bira stranku koja mu može

koje se konstantno održava utiče na osećaj beznačajnosti glasanja za buduću politiku države. CeSid-ovo istraživanje obavljeno 2007. godine ukazuje da, kako poverenje u sopstveni uticaj opada, tako opada i rešenost da se izađe na izbore (Tabela 3).

Tabela 3. Osećaj uticaja na politiku i izlaznost (u %)

Samoocena uticaja na politiku	Izlazi na izbore	Verovatno izlazi	Verovatno ne izlazi	Sigurno ne izlazi	Ne zna
Nikakav	48,0	23,0	9,0	10,0	11,0
Veoma mali	53,0	29,0	7,0	4,0	7,0
Mali	63,0	27,0	2,0	1,0	8,0
Osrednji	75,0	16,0	–	–	8,0
Veliki	83,0	17,0	–	–	–

Izvor: CeSid, Javno mnjenje Srbije, 2007. (www.cesid.org)

Istu tendenciju ukazuje i osećaj zbunjenosti političkim dešavanjima nastao upravo iz izneverenih očekivanja na prošlim izborima, što jasno vidimo iz tabele 4.

Tabela 4. Razumevanje političkog dešavanja i odluka da će glasati (u %)

Da li Vam je jasno šta se dešava u politici?	Izlazi	Verovatno izlazi	Verovatno ne izlazi	Sigurno ne izlazi	Ne zna
Ništa mi nije jasno	43,0	20,0	11,0	11,0	15,0
Dosta toga mi nije jasno	48,0	30,0	8,0	6,0	8,0
I jasno mi je i nije	51,0	26,0	6,0	6,0	10,0
Uglavnom mi je jasno	63,0	26,0	3,0	4,0	4,0
Sve mi je jasno	72,0	11,0	4,0	9,0	4,0

Izvor: CeSid, Javno mnjenje Srbije, 2007. (www.cesid.org)

Pored toga što su građani zbunjeni postizbornim koalicijama i politikom koju vode partije za koje su glasali, očiti pad životnog standarda, sve veći rast stope nezaposlenosti, kao i nezadovoljstvo socijalnom politikom vlade ko god da je čini, utiču da izbori budu obesmišljeni u očima velikog broja birača. Naime, veliki procenat građana jasno iskazuje nezadovoljstvo kvalitetom sopstvenog života, a samo je mali broj onih koji ga ocenjuju visokom ocenom (CeSid, 2007). Kada to uporedimo sa odlukom da li će glasati na predstojećim izborima, uočavamo da sve veće nezadovoljstvo kvalitetom života utiče na porast političke apatije (Tabela 5).

doneti najviše koristi i tako mora da poseduje informacije o stranačkim programima kako bi mogao da proceni po čemu se razlikuju. Ukoliko proceni da je učinak njegovog glasa minimalan i ako ne vidi stranku koja mu može doneti ličnu korist, proceniće da su naponi izlaska na izbore veći od dobiti i priključiće se apstinentima. Slično se može očekivati i u situacijama nepredvidivosti postizbornih koalicija.

Tabela 5. Ocena kvaliteta života i izlaznost na izbore (u %)

Ocena kvaliteta života	Izlazi	Verovatno izlazi	Verovatno ne izlazi	Sigurno ne izlazi	Ne zna
Dobro	73,0	11,0	4,0	7,0	5,0
Srednje	70,0	16,0	5,0	4,0	5,0
Podnošljivo	63,0	21,0	6,0	5,0	5,0
Teško podnošljivo	57,0	21,0	6,0	8,0	8,0
Nepodnošljivo	57,0	13,0	7,0	16,0	7,0
Ne zna	50,0	13,0	12,0	12,0	13,0

Izvor: CeSid, Javno mnjenje Srbije, 2007. (www.cesid.org)

Čitav kontekst sačinjen od nepovoljnih faktora na socijalnom i političkom planu, dakle, oblikuje izbornu volju srpskih birača. Međutim, postoji još jedan faktor koji (ne)povoljno utiče na veći odziv i opredeljenost građana na izborima, i to ne samo kod nas, već i u drugim društvima (Northmore-Ball, 2012), a to su mediji. Prostor koji u njima dobija predizborna kampanja i u njoj pojedine stranke, kao i način njihovog predstavljanja, utiče kako na izlaznost, tako i na opredeljenost. Naravno, i ovo je mač sa dve oštrice. S jedne strane, učestala priča o predstojećim izborima, kao i predstavljanje kandidata do poslednjeg minuta pred predizborno tišinu, stvaraju kod građana osećaj da se zaista dešava nešto za njih važno i da ne smeju da propuste da u tome učestvuju. S druge strane, „prljava“ predizborna kampanja ostavlja loš utisak na birače i neretko se dešava da pre izaberu da bojkotuju izbore, nego da poverenje predaju u ruke onih čijih se postupaka stide. Međutim, ako izuzmemo direktno predstavljanje kandidata, nesporno je da mediji mesecima rade na favorizovanju kandidata koji na razne načine nad njima imaju monopol i da usmeravaju javnost ka većoj ili manjoj izlaznosti, zavisno od potrebe⁸. Medijska manipulacija javnim mnjenjem bilo u pravcu njegovog oblikovanja, ili stvaranja osećaja nevažnosti izbora, čini bitan faktor modeliranja političkog života.

Na ovo se nekako prirodno nadovezuje još jedan faktor karakterističan baš za prošlogodišnje izbore. Naime, i predsednički i parlamentarni izbori su raspisani za 6. maj, dan kada veliki broj građana sa svojom rodbinom i prijateljima proslavlja Đurđevdan kao svoju krsnu slavu. Iz tog razloga nije retko da se građani odlučuju da na izbore i ne izađu, kako ne bi remetili mir na dan svoje slave ili slave svojih bližnjih. Tako da se jedan broj apstinenata može ob-

⁸ Neposredno pred drugi krug predsedničkih izbora u decembru 2002. godine, mediji su dali suviše malo prostora i značaja predstojećim izborima. Razlog se pronalazi u potrebi vladajućeg režima da izbori, usled slabe izlaznosti, propadnu i tako ne bude izabran kandidat koji bi, verovatno, novim parlamentarnim izborima doveo u pitanje njihovu vlast (o tome opširnije u Antonić, 2006).

jasniti upravo ovom okolnošću. Ipak, ako uzmemo u obzir da je na izbore izašlo 57,8%, što ne odstupa drastično od izlaznosti ranijih godina kada pomenutog vremenskog faktora nije bilo (2008 – 61,35%, 2007 – 60,6%, 2003 – 58,7%...), možemo zaključiti da biranje datuma izbora na dan koji ima značaja kod našeg naroda ima isti uticaj na izlaznost kao i vremenske prilike tog dana. Pre bismo mogli reći da su prethodno navedeni kontekstualni faktori koji stvaraju opštu konfuziju u pogledu političke opredeljenosti građana i egzistencijalne neprilike uticali na apatiju velikog procenta birača kako 2012. godine, tako i na izborima održanim pre toga.

Zaključak

Na poslednjim izborima u Srbiji, svoje pravo glasa iskoristilo je 57,8% birača. Iako se, na prvi pogled, čini da ovakva izlaznost nije baš na zavidnom nivou, moramo istaći da ovaj procenat ne odstupa mnogo od izlaznosti u susednim državama, ali ni od izlaznosti u evropskim zemaljama generalno, gde je ona oko 60,0% (IDEA, 2002). Što se dinamike izlaznosti u poslednjih dvadeset godina tiče, ona je takođe u skladu sa trendovima podneblja u kome se nalazimo. Kretala se gotovo identično kao u drugim zemljama bivšeg komunističkog bloka. Izuzetak su jedino predstavljali predsednički izbori 2000. godine, kada je izlaznost u Srbiji prevazišla i onu zabeleženu na prvim demokratskim izborima. Posmatrano iz navedenog ugla, stiče se utisak da je nivo u demokratskim procedurama u našoj zemlji u ravni sa drugim državama istočne Evrope (u njima je apstinencija veća od 60% registrovanih birača, Rose, 2004). Uz to, ako uzmemo u obzir da je u Americi izlaznost znatno ispod naše i da ima konstantnu tendenciju pada, čini se da, sa stanovišta izborne podrške, ne treba brinuti o legitimnosti izabrane srpske vlasti.

Pre nego što se izvedu dalekosežni zaključci, ipak treba imati na umu da na našim prostorima još uvek nije u potpunosti razvijen alternativni način političkog angažovanja kao na Zapadu koji bi, uprkos vladajućem trendu izborne apstinencije, upotpunio demokratsko društvo. Razvijanje građanske svesti kroz približavanje nevladinog sektora narodu bio bi značajan korak ka demokratskom uređenju. Pri tome bi poseban naglasak trebalo staviti na mlade ljude. Ukoliko na vreme ne bude razvijena njihova politička svest, teško da se trend njihove apstinencije, i to bez kompenzacije u sferi angažovanja u domenu građanskog društva, neće nastaviti i kasnije.

Videli smo da sociodemografski faktori ne pokazuju visoku relevantnost u odnosu na političko učešće naših sunarodnika. Izmena društveno-političkog konteksta koji se prvenstveno odnosi na pošteniju izbornu, pa i načelno poli-

tičku utakmicu, uz što manje prljave kampanje, poštovanje predizbornih programa za koje građani glasaju, zastupanje interesa nacije i građenje ekonomski i socijalno sigurnijeg društva, ne samo da bi motivisala birače da podrže svoje predstavnike na izborima, već bi ta promena i sama po sebi vodila društvo ka demokratiji. Sve u svemu, samo uz insistiranje na zahtevu za pravednijim i manje rizičnim društvom možemo prihvatiti Lipsetovu tvrnju da „ni visok ni nizak stepen učešća na izborima nisu sami po sebi ni povoljni ni nepovoljni za demokratiju; stepen i prirodu ovog učešća odražavaju drugi činioci koji jednom sistemu daleko odlučnije određuju šanse za razvoj, odnosno opstanak“ (Lipset, 1969: 268).

Literatura:

- Antonić, S. 2006. „Stranačke naklonosti u Srbiji posle 2000”, u: *Društvo u previranju*. u S. Tomanović (ur.). 219 – 259. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Atlagić, S. 2007. *Partijska identifikacija kao determinanta izborne motivacije, teorijske kontroverze i problemi empirijskog istraživanja*. Beograd: Fakultet političkih nauka; Friedrich Ebert Stiftung.
- Blais, A., Massicotte L. and A. Dobrzynska. 2003. “Why is Turnout Higher in Some Countries than in Others?, Elections Canada”. www.elections.ca (preuzeto 15. 4. 2004).
- Campbell, A., P. Converse, W. Miller and D. Strowes. 1960. *The American Voter*. Chicago: The University of Chicago Press; John Wiley&Sons.
- Ce.Sid. 2007. www.cesid.org.
- Downs, A. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. London: Harper and Row.
- International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA). 2002. *Voter turnout since 1945: A global report*. Stockholm, Sweden: Internacional IDEA. <http://www.idea.int/vt/survey> (preuzeto 15. 4. 2004).
- Hrnjaj, M. 2007. „Izborna participacija i apstinencija”, u: *Oko izbora, br. 15, parlamentarni izbori u Republici Srbiji, 21. januara, 2007*. Mihajlović, Srećko (ur.). Beograd: Službeni glasnik.
- Jovović, R. 2012. „Izbori i izborna kampanja u Vojvodini”. *Politički život*, br. 5: 53-62.
- Kostadinova, T. 2003. “Voter turnout dynamics in post-Communist Europe”. *European Journal of Political Research*, 42: 741-759.
- Kostadinova, T. and T. J. Power. 2007. “Does Democratization Depress Participation?: Voter Turnout in the Latin American and Eastern European Transitional Democracies”. *Political Research Quarterly*, Vol. 60, No. 3: 363-377.

- Kovačević, D. 2012. „'Beli listići' na izborima 2012”. *Politički život*, br. 5: 87-92.
- Lazić, M. 1996. „Delatni potencijal društvenih grupa”. *Sociologija*, vol. 38, br. 32.
- Letki, N. 2004. “Socialization for Participation? Trust, membership, and Democratization in East-Central Europe”. *Political Research Quarterly*, Vol. 57, No. 4: 665-679.
- Lipset, M. S. 1969. *Politički čovek*. Beograd: Rad.
- Mihajlović, S. 1991. „Izbori 90: Mnjenje građana Srbije”, u: *Od izbornih rituala do slobodnih izbora*. u S. Mihajlović, (ur.). Beograd: Institut društvenih nauka.
- Mihajlović, S. 1997. „Političke stranke u izborima za politički parlament”, u: *Partijski mozaik Srbije*. u V. Goati, (ur.). Beograd: Beogradski krug; AKAPIT.
- Milošević-Đorđević, J. 2006. „Izborni apsentizam u Srbiji”. *Srpska politička misao*, br. 1-2: 69-90.
- Newton, K. 2001. “Social Capital and Democracy”, in: *Beyond Tocqueville. Civil Society and the Social Capital Debate in Comparative Perspective*. Edwards, B, M. Foley and M. Diani (eds.). Hanover: Tufts University Press.
- Northmore-Ball, K. 2012. “Increasing turnout inequality”, in: *Post-Communist Eastern Europe: economic disengagement or a progression to normality*. Presented at the EPOP Conference in Oxford. www.sociology.ox.ac.uk (preuzeto 9. 1. 2013).
- Orlović, S. 2011. *Partijski sistem Srbije. Partije i izbori u Srbiji*. Beograd: Fakultet političkih nauka; Friedrich Ebert Stiftung.
- Powell, B. G. 1986. “American voter turnout in comparative perspective”. *American Political Science Review*, Vol. 80, No. 1: 17-43.
- Republička izborna komisija. www.rik.parlament.gov.rs.
- Rose, R. 2004. “Voter Turnout in the European Union Member Countries”, in: *Voter Turnout in Western Europe*. International IDEA Institute for Democracy and Electoral Assistance.
- Sekelj, L. 2000. “Parties and Elections: The Federal Republic of Yugoslavia. Change without Transformation”. *Europe-Asia Studies*, Vol. 52, No. 1: 57-75.
- Službeni glasnik RS*, br. 41/2012. Beograd.
- Stojiljković, Z. 2006. *Partijski sistem Srbije*. Beograd: Službeni glasnik.
- Tokvil, A. 1990. *O demokratiji u Americi*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića; Podgorica: CID.
- Žegarac, J. i I. Čolović. 2012. „Izorno opredeljenje birača u kontekstu sociodemografskog profila”, u: *Predsednički i parlamentarni izbori maj 2012, Oko izbora, br. 18*. Beograd: Centar za slobodne izbore i demokratiju; Nacionalni demokratski Institut za međunarodne odnose.

Aleksandar Molnar

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

O ZAŠTIĆENOSTI LJUDSKIH PRAVA U SRBIJI IZ PERSPEKTIVE NJENIH GRAĐANA

THE HUMAN RIGHTS PROTECTION IN SERBIA FROM THE PERSPECTIVE OF HER CITIZENS

Summary

In the paper the author is analysing the results of the KOL (Knowledge and Opinion of Law) survey carried out in November 2011. Total of 1,056 adult respondents were given the chance to answer a set of questions concerning the constitutional situation in Serbia. First of all, citizens proved to possess very vague knowledge of almost all the crucial provisions of the Constitution of Republic Serbia adopted on 8th November, 2006. Although more of them claim to be acquainted with their constitutional human rights (then with other constitutional provisions), the difference is not substantial. In every case, they are unsatisfied with their knowledge of human rights, as well as with the general level of their protection in Serbia. Most respondents intend to blame the state for not permitting them to become familiar with basic rights they are entitled to. They also have very low opinion of institutional arrangements for human rights protection in Serbia.

Na izmaku vladavine Slobodana Miloševića, ustavni kaos u Saveznoj Republici Jugoslaviji (pa samim tim i u Srbiji) dostigao je tako velike razmere, da je prvo obećanje DOS-a (Demokratske opozicije Srbije), uoči izbora od 24. septembra 2000, glasilo da će se, odmah po dolasku opozicionara na vlast, pristupiti „hitnim pripremama za donošenje novog Ustava, radi otklanjanja postojećeg ustavnog haosa”. Obećanje se našlo na prvom mestu programa sastavljenog od deset tačaka (upor. Sekelj, 2001: 98-99), ne samo zbog formalno-pravnih problema proizašlih iz neusklađenosti Ustava SRJ i Ustava RS, nego i zbog *osećaja egzistencijalne ugroženosti* koji su kod (ponajviše politički samoosveštenih) građana Srbije budili vrtoglavi rast korupcije, devastacija svih državnih institucija i inten-

ziviranje i širenje pravne nesigurnosti. Ako se, sledstveno tome, „ustavni haos” u poodmaklom stadijumu „starog režima” fenomenološki odredi kao rastakanje svih uspostavljenih tekovina pravne države¹ i otvaranje perspektive strahovladi, onda se može reći da su u Srbiji manifestacije takvog „ustavnog haosa” postale dovoljno opipljive većini (ponajviše politički samoosveštenih) građana² da bi ih pokrenule da u podršci liderima DOS-a idu sve do samog kraja – do obaranja tiranina³ (ako je potrebno, i u krvi), samo da bi se otklonio onaj principijelni izvor ugrožavanja. Ali, otpočinjanje revolucije u Srbiji bilo je nemoguće samo na osnovu egzistencijalne ugroženosti, a bez svesti politički mobilizovanih građana o *ljudskim pravima*, koja je u sadašnjosti Milošević gazio više nego u prošlosti, čiju su institucionalnu zaštitu u budućnosti obećavali lideri DOS-a i koja zaista nisu mogla biti u pravoj meri zaštićena dok se ne okonča tranzicija od „ustavnog haosa” do ustavnog poretka, sposobnog da omogući stabilnu izgradnju kako političkog, tako i pravnog sistema⁴.

¹ Pojam pravne države je u teoriji bio utvrđivan na mnogo, često veoma različitih, načina. Prema mišljenju Ernsta Frenkela (Ernst Fraenkel), o postojanju pravne države može se govoriti i u totalitarnim režimima, s tim da se uvek mora voditi računa da je tu ona uvek (podređeni) deo „dualne države“, unutar koje stoji nasuprot drugoj, neuporedivo jačoj i ideološki važnijoj – pravno nevezanoj prerogativnoj državi (*Massnahmenstaat*) (upor. o tome detaljnije: Fraenkel, 1974). Ovaj zaključak Frenkela, dat u analizi Trećeg rajha, plauzibilan je i u slučaju komunističke Jugoslavije, naročito u vreme (posttotalitar-nog) raspada njenog ustavnog uređenja iz 1974.

² O participaciji građana u zbivanjima koja su u periodu od 27. septembra do 5. oktobra 2000. vodila obaranju Miloševićevog režima upor. Goati, 2001: 52-53; Antičić, 2002: 337 i dalje; Molnar, 2008: 172 i dalje.

³ U momentu svrgavanja, Milošević je zadovoljavao kriterijume i za svojstvo *tyrannus ex defectu tituli* i za svojstvo *tyrannus ex parte exercitii* (upor. Molnar, 2008: 135).

⁴ U istraživanjima koja je sproveo Beogradski centar za ljudska prava 1998, 2000. i 2001. pokazalo se da najveći broj građana ondašnje Savezne Republike Jugoslavije preferira „jusnaturalističko“ shvatanje ljudskih prava (ljudska prava su „prava koja svako ima, bez obzira na državu i zakone“) u odnosu na pravno pozitivističko (ljudska prava su „deo međunarodnog i ustavnog prava“) i realpolitičko (ljudska prava su „običan komad papira kojim se služe političari“ ili sredstva kojima se svetski moćnici služe kako bi ucenjivali male države). To opredeljenje građana zanimljivo je posmatrati i sa stanovišta aktuelnih rasprava o odnosu jusnaturalističkih i pozitivno-pravnih sadržaja u aktuelnoj teoriji i praksi zaštite ljudskih prava. Kao što svedoči 84. *Federalistički spis* koji je napisao Aleksander Hamilton (Alexander Hamilton), već je u raspravama vezanim za ratifikaciju Ustava SAD 1787-1788. otvoreno pitanje da li konstitucionalizacija ljudskih prava vodi ograničavanju njihovog jusnaturalističkog sadržaja (upor. Hamilton, 1981: 447 i dalje). Pozitivan odgovor federalista na ovo pitanje (a posledica toga bila je odsustvo kataloga ljudskih prava u tekstu Ustava) njihovi su oponenti kritikovali kao strategiju da se izgradi

Time dolazimo i do suštinskog problema revolucije koja je u Srbiji otpočela 5. oktobra 2000: građani su se podigli u odbranu svojih ljudskih prava i tiranin je oboren zarad njihovog kršenja, a, da bi revolucija mogla da napreduje, trebalo je da se odmah postigne konsenzus, između ostalog, oko toga koja su to ljudska prava koja će se u Srbiji u narednom periodu institucionalno štititi, kako će to država činiti i šta će građani moći da preduzmu ako to država ne bude u stanju da čini. Da bi se to postiglo, bilo je potrebno sazvati ustavotvornu skupštinu i obezbediti participaciju građana u svim fazama donošenja novog ustava *kako bi se učinio prvi korak u tranziciji od jusnaturalističkog ka konstitucionalnom shvaćanju ljudskih prava, institucionalizaciji „borbe za pravo” svakog građanina i, na kraju krajeva, harmonizaciji ustavnog, političkog i pravnog sistema*. A pošto se to nije dogodilo, revolucija je skrenula u pogrešnom smeru i započela svoju dvanaestogodišnju rotaciju.

Istraživanje stavova građana o ustavnoj situaciji

Pred kraj ovog perioda, u jesen 2011, Fond za otvoreno društvo inicirao je istraživanje stavova građana i elite Srbije o aktuelnoj ustavnoj situaciji sa ciljem da se proverí da li se sociološki već evidentirani trend trošenja „kapitala 5. oktobra” (Spasić, 2011: 190) reflektovao i na tzv. Mitrovdanski ustav iz 2006. i, ako jeste, da se u javnosti pokrene pitanje ustavne promene, kao i da se testira rešenje prema kojem bi se za obezbeđenje demokracije te promene iskoristili predstojeći parlamentarni izbori. Sprovedeno istraživanje imalo je, samim tim, dva cilja:

jaka centralistička država koja neće priznavati nikakva ljudska prava i koja će jusnaturalistički argument koristiti kao običan izgovor za samovlašće. Pošto je u narednim godinama Džejms Medison (James Madison) prešao iz tabora federalista u protivnički tabor (budućih demokrata-republikanaca), on je izradio IX amandman na Ustav (koji je ratifikovan 1791) koji je glasio: „Nabrajanje izvesnih prava u Ustavu ne sme se tumačiti tako da se ospore ili umanje druga prava koja je narod zadržao“. Time je u američki ustavni sistem ušla eksplicitna odredba da ljudska prava nisu u potpunosti konstitucionalizovana, da je jedan njihov deo „narod zadržao“ kao prirodna prava i da tumačenje pozitiviranih ljudskih prava uvek mora biti rukovođeno imperativom zaštite tih prirodnih ljudskih prava. Taj princip je kasnije ušao u *Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima* iz 1966. (član 4, stav 2), kao i u *Povelju o ljudskim i manjinskim pravima i građanskim slobodama Državne zajednice Srbija i Crna Gora* iz 2003. (član 8). Miloševićev ustav taj princip nije poznavao (baš kao ni kasnije Mitrovdanski), već je proklamacijom da je u Republici Srbiji „slobodno sve što Ustavom i zakonom nije zabranjeno“ implicitno otpisivao mogućnost da konstitucionalizovani i jusnaturalistički sadržaji ljudskih prava dođu u sukob.

- 1) Prvi cilj je bio čisto naučni i sastojao se u tome da se utvrdi koliko građani i pripadnici elite poznaju Ustav od 8. novembra 2006. (u daljem tekstu: Mitrovdanski ustav) i šta misle o njegovim najvažnijim odredbama, o proceduri njegovog donošenja, kao i o njegovoj implementaciji.
- 2) Drugi cilj je bio aktivistički i bio je formulisan kao apel političkoj eliti da, na osnovu adekvatnog uvida u spremnost građana za ustavne promene (koja je bila anticipirana na osnovu delova nekih ranijih istraživanja), tekuću predizbornu kampanju iskoristi za prezentovanje svojih programa promene Mitrovdanskog ustava (ako takvi uopšte postoje) i da skupštinski saziv proistekao iz izbora od 6. maja 2012. učini *legitimno* ustavotvornim, i to tako što bi sastav skupštine koja menja Ustav bio usaglašen sa prethodno izraženim ustavnim preferencijama građana⁵.

Terensko istraživanje i obradu podataka sprovedla je agencija IPSOS Strategic marketing. Prvi deo istraživanja sproveden je u tradiciji KOL (*Knowledge and Opinion about Law*) istraživanja (upor. Podgorecki et al., 1973; upor. u domaćoj literaturi: Biro i Molnar, 1996; Biro et al., 1997; Beogradski centar, 1999; Beogradski centar, 2001; Beogradski centar, 2002) i sastojao se od anketnog ispitivanja 1.056 ispitanika koji su činili polno, starosno i regionalno reprezentativni uzorak punoletnih građana Srbije⁶. Ankete su ispunjavane na osnovu struktuiranog upitnika, u kućama ispitanika, tokom prosečno polučasovnih razgovora, od 15-23. oktobra 2011. Iako je početkom 2012. uspešno obavljeno i istraživanje elite⁷, u nastavku se, zbog ograničenog prostora, neće iznositi rezultati iz tog dela istraživanja, nego će se analizirati samo stavovi građana o ljudskim pravima.

⁵ Prvi cilj je postignut, dok drugi nije. Osnovni rezultati istraživanja izloženi su, inače, na kratak i pristupačan način u brošuri *Zašto Ustav mora biti promenjen?*, koja je distribuirana svim organizacijama iz kojih su poticali pripadnici elite uključeni u istraživanje i koja je na konferenciji održanoj 11. aprila 2012. u Media centru poslužila kao predložak za diskusiju o koracima koji bi trebalo da budu učinjeni kako bi se prevazišlo postojeće katastrofalno ustavno stanje. Iako su na konferenciji prisustvovali (između ostalih, i) predstavnici svih relevantnih političkih partija, na kraju, u predizbornoj kampanji, tema promene Ustava nije ni pomenuta, a kamoli dovedena do rasprave o kompetitivnim ustavnim programima. Umesto toga, izborne kampanje su završile u „izbornoj patologiji” (Mihailović, 2012: 59) koja je sve veći broj neopredeljenih birača samo mogla da učvrsti u uverenju da je *status quo* najpogubnija od svih opcija.

⁶ Istraživanje je sprovedeno u 67 opština, odnosno 127 mesnih zajednica na teritoriji Srbije, vodeći računa o odgovarajućoj zastupljenosti ispitanika po tipu naselja (grad, odnosno prigradska i seoska životna sredina).

⁷ Od kontaktiranih 110 sagovornika u 100 organizacija, intervjui su na kraju realizovani sa 94 pripadnika elite u 86 organizacija (drugim rečima, istraživanju se odazvalo 85% planiranih sagovornika iz 86% planiranih organizacija), koje su činile politič-

Ljudska prava između jusnaturalizma i konstitucionalizma

U istraživanju je ispitanicima pružena mogućnost da iskažu svoje mišljenje⁸ o tome da li se ljudska prava poštuju u Srbiji (ukupni rezultati su prikazani u Tabeli 1). Ako bi se ponuđeni odgovori skalirali na skali na kojoj „Uopšte ne” nosi 0 poena, „Uglavnom ne” 1 poen, „I da i ne” 2 poena, „Uglavnom da” 3 poena i „Da, u potpunosti” 4 poena (uz izostavljanje 3,2% ispitanika koji su odgovorili „Ne znam”)⁹, onda bi se došlo do podatka da je u pravnoj svesti građana nivo poštovanja ljudskih prava u Srbiji u oktobru 2011. bio 40,1%. Taj podatak je zanimljivo uporediti sa podacima istraživanja Beogradskog centra za ljudska

ke stranke, nacionalni saveti etničkih manjina, stručna, savetodavna i nezavisna tela na državnom nivou, organizacije civilnog društva, verske zajednice, mediji, univerziteti i VANU.

⁸ Mišljenja su ispitanici mogli da iznose u meri u kojoj je to dozvoljavao upitnik zatvorenog tipa.

⁹ Metodologiju egzaktnijeg izračunavanja nivoa zaštite (40 ključnih) ljudskih prava u zemljama članicama Ujedinjenih nacija započeo je u svojim istraživanjima Čarls Hjumana (Charles Humana), pri čemu su svi podaci na kojima je svoje analize temeljio činili ekspertski nalazi (upor. Humana, 1983; Humana, 1986; Humana, 1992). Na taj način je Hjumana stigao do zaključka da je nivo zaštite ljudskih prava u SFRJ 1983. bio 53,1% (svetski prosek je bio 64%, na osnovu podataka za 76 istraživanih zemalja), 1986. bio je 49,4% (svetski prosek je bio 60%, na osnovu podataka za 90 istraživanih zemalja), a 1991. 54,9% (svetski prosek je bio 62% na osnovu podataka za 104 istraživane zemlje). U tri istraživanja nivoa zaštite ljudskih prava u SRJ, koje je sproveo 1998, 2000. i 2001, Beogradski centar za ljudska prava je pošao od pretpostavke da su ekspertski nalazi važni, ali ne i dovoljni za utvrđivanje nivoa zaštite ljudskih prava u nekoj zemlji i zato je Hhumaninu metodologiju s jedne strane razradio (razdvajajući ekspertski nalaz o domaćoj pravnoj regulativi ljudskih prava od ekspertskog nalaza o nivou njihove zaštite u praksi, s akcentom na postupke koji se vode pred državnim organima), a, s druge strane, dopunio istraživanjem „pravne svesti“, tj. stavova reprezentativnog uzorka građana Srbije (1.800 ispitanika) i Crne Gore (400 ispitanika) o nivou zaštite ljudskih prava, koja se temelji na njihovom svakodnevnom iskustvu. Konstruisana skala omogućavala je da se svi odgovori ispitanika pretvaraju u numeričke jedinice, na osnovu kojih je onda izračunavan procenat nivoa zaštite istraživanih ljudskih prava (pri čemu bi stoprocentna zaštita pretpostavljala da svi ispitanici na sva pitanja daju odgovor koji je najviše pozicioniran na utvrđenoj skali). U istraživanju Fonda za otvoreno društvo, sprovedenom 2011, ispitanicima je postavljeno samo jedno sumarno pitanje koje se odnosilo na poštovanje ljudskih prava u Srbiji, a navedena skala upotrebljena je kako bi se iz dobijenih odgovora prvo dobila projekcija o procentualno izraženom nivou zaštite ljudskih prava (kojim se baratalo kako u Hhumaninim izveštajima, tako i u izveštajima Beogradskog centra za ljudska prava) za godinu u kojoj je istraživanje obavljeno, a zatim i stekla mogućnost za – barem okvirno – poređenje sa ranije dobijenim (kudikamo bogatijim) podacima.

prava iz juna-jula 1998. i novembra 2000, zadržavajući sve rezerve s obzirom na kompleksnost potonja dva istraživanja (koja su obuhvatala 40 sasvim konkretnih ljudskih prava), način skaliranja (od 0 do 3) i teritoriju na kojoj su sprovedena (sprovedena su na teritoriji Srbije bez Kosova i Metohije, ali i na teritoriji Crne Gore). Pošto sumarno prikazani podaci dobijeni prvim istraživanjem nisu ukazivali ni na kakve statistički značajnije razlike između Srbije i Crne Gore, oni se mogu uzeti kao sasvim reprezentativni za „stari režim” u Srbiji, dok je vlast u svojim rukama još čvrsto držao Slobodan Milošević. S druge strane, iako su razlike među federalnim jedinicama tadašnje SR Jugoslavije počele da isplivavaju u drugom istraživanju – i to zato što su ispitanici u Srbiji nakon 5. oktobra 2000. postali manje kritični prema stanju u svojoj republici nego ispitanici u Crnoj Gori prema stanju u svojoj – one još nisu bile toliko izražene (upor. Beogradski centar, 2001: 370) da bi ugrozile verodostojnost podataka za „početno stanje revolucije” u Srbiji, koje je obeleženo promptnom demontažom samo onih najrepresivnijih mehanizama Miloševićevog režima i sasvim razumljivim porastom nade građana da je to samo početak sveobuhvatnijih promena u zaštiti ljudskih prava kako u federaciji, tako i u njihovoj republici. Uzimajući sve to u obzir, može se reći da je nivo zaštite ljudskih prava u Srbiji iz perspektive građana u „starom režimu” bio 38,3% (Beogradski centar, 1999: 401), u „početnom stanju revolucije” 52,5% (Beogradski centar, 2001: 371), dok je u „završnom stanju prve rotacije” revolucije (tj. u oktobru 2011) spao na 40,1%.

Oba istraživanja pravne svesti koja je sproveo Beogradski centar za ljudska prava predstavljala su, kao što je objašnjeno u fusnoti 9, samo jedan deo ukupne procene zaštite ljudskih prava u SR Jugoslaviji, pri čemu su preostala dva dela činili ekspertski nalaz o nivou zaštite kroz pravne akte i ekspertski nalaz o stanju u samoj praksi (pre svega sudskoj). U oba slučaja, građani su bili kritičniji nego eksperti: shodno ovim drugima, 1998. je nivo zaštite ljudskih prava u pravnim aktima bio 71,6%, a u praksi 43,2% (prosek sva tri parametra 51,9% – 3 procenta manje nego što je, po poslednjem istraživanju Čarlsa Hjumane, bio 1991. u SFRJ, zemlji koja se raspadala u krvavom ratu), dok je 2000. bio 78,4% odnosno 59,9% (prosek sva tri parametra 63,1%). Uzme li se u obzir da je izračunavanje rađeno prema metodologiji Čarlsa Hjumane, namenjenoj svim državama na svetu (upor. Humana, 1983: 7-12; Humana, 1986: 1-7; Humana, 1992: 3-10), shodno kojoj u zemlji u kojoj je nivo zaštite do 40% postoji manje ili više sistematsko kršenje ljudskih prava, dok zadovoljavajuća zaštita započinje tek od 75%, moglo bi se reći da su se građani i eksperti tek u „početnom stanju revolucije” složili oko toga da je Srbija (odnosno SR Jugoslavija) zemlja u kojoj postoji slaba zaštita ljudskih prava. Pre toga, tj. za vreme „starog režima”, njihova mišljenja su se razilazila: dok su eksperti i tada bili na stanovištu da zaštita ljudskih prava postoji, iako je slaba, građani su bili uvereni da je postojalo sistematsko kršenje ljudskih

prava. Razmimoilaženje postaje razumljivije kada se uzme u obzir činjenica da su eksperti polazili od (međunarodnih i domaćih) pozitivno-pravnih normi koje regulišu ljudska prava, dok su građani rezonovali prevashodno jusnaturalistički. Svega jedna četvrtina ispitanika u istraživanju 1998. (22,3%) i 2000. (25,6%) shvatala je ljudska prava u konstitucionalnom smislu (kojega su imali u vidu eksperti), dok je broj „jusnaturalista” revolucija samo uvećala: dok su pre nje oni činili nešto više od trećine (38,8%), neposredno nakon nje su dostigli skoro polovinu uzorka (46,7%). Iako ljudska prava nikada ne mogu da budu u potpunosti konstitucionalizovana, zapravo tek konstitucionalizacija otkriva njihovu heterogenost i složenost (upor. Molnar, 1994: 31 i dalje) i upućuje na krajnje mukotrpno pregnuće njihovog vaganja. No, na takva razmišljanja građani Srbije (baš kao ni građani Crne Gore) nisu bili pripremljeni jer nisu znali šta uopšte piše u Ustavu (tj. ustavima) jer se niko nije potrudio da im to objasni i jer su, čak i da im je palo na pamet da samoinicijativno pročitaju ustavni tekst, i sami mogli da zaključe da je on za njihove živote suštinski nebitan.

To se dobro moglo videti iz jednog drugog KOL-istraživanja, posvećenog upravo stavovima građana prema ljudskim pravima, koje je bilo sprovedeno novembra 1996. na uzorku od 570 ispitanika sa teritorije cele Srbije osim Kosova i Metohije. Prosečno poznavanje ljudskih prava regulisanih Ustavom Srbije iz 1990. i Ustavom SR Jugoslavije iz 1992. bilo je vrlo nisko i iznosilo je 43,5% (Biro et al., 1997: 215), tj. prosečno je 43,5% ispitanika bilo u stanju da pruži tačan odgovor na 15 pitanja vezanih za aktuelnu ustavnu regulaciju ljudskih prava. U pilot-istraživanju (koje je obuhvatalo 19 ljudskih prava) za ovo istraživanje, sprovedenom na 100 studenata Filozofskog fakulteta u Novom Sadu i 100 studenata pravnih fakulteta u Novom Sadu i Beogradu (u pitanju su bili studenti četvrte godine, apsolvanti i postdiplomci), ispitanici su pokazali jednako slab rezultat: na postavljena pitanja u proseku je tačno odgovorilo 43,4%, studenata Filozofskog fakulteta i 61,6% studenata pravnih fakulteta (Biro i Molnar, 1996: 221)¹⁰. U istraživanju sprovedenom na opštoj populaciji, ispitanicima je bilo omogućeno i da izraze svoj stav o tome da li bi ista ta prava *trebalo* da važe u Srbiji i rezultati dobijeni iz tog dela istraživanja bili su i najzanimljiviji: pošto nisu znali šta piše u Ustavu i nisu imali mnogo poverenja u režim (koji je u to vreme upravo pokrao lokalne izbore), a smatrali su da bi pomenuta ljudska prava ipak *trebalo* da važe, oni su se jednostavno o njima izjašnjavali kao o jusnaturalističkim sadržajima (Biro et al., 1997: 214). Sve što je rečeno omogućava donošenje jednog važnog zaključka u pogledu „ustavnog haosa” koji je DOS u predizbornoj kampanji za

¹⁰ Pritom je struktura ovih rezultata bila posebno loša, s obzirom da „svega 9% ispitanika postiže skor koji je iznad 75% znanja, a da čak 31% ima skor koji je ispod 50% znanja! Nijedan ispitanik nije tačno odgovorio na svih 19 pitanja” (Biro i Molnar, 1996: 221).

izbore zakazane za 24. septembar 2000. obećavao da će otkloniti: odredbe o ljudskim pravima u – kako je to Vojsilav Koštunica govorio – u jednom „ustavu bez naroda” su građanima nepoznate i nebitne i, kada počnu da se suočavaju sa haosom oko sebe, oni će se okrenuti prirodnom pravu, koje će im najbolje pomoći da formulišu jednostavan i opšterazumljiv osnov za *osporavanje nosilaca vlasti, države – pravne ništa manje nego prerogativne – pa i samog Ustava*.

Vratimo li se sada rezultatima istraživanja iz 2011, videćemo da je povećanje poverenja građana u zaštitu ljudskih prava u Srbiji u „početnom stanju revolucije” (52,5%) bilo samo privremena posledica erupcije smele nade da bi svrgavanje tiranije Slobodana Miloševića moglo pokrenuti krupnije promene, da bi se u narednim godinama – kako je postajalo sve jasnije da promena neće biti – ono vratilo na nivo koji je postojao u „starom režimu”: u poređenju sa 38,3% iz 1998, 40,1% iz 2011. deluje kao potvrda stagnacije koja ne dozvoljava da se dolazak na vlast političkih partija iz DOS-a uopšte dovede u vezu sa revolucijom ili barem njenim početkom. Te podatke moguće je, međutim, tumačiti i na drugačiji način: kao indikator, naime, da su već krajem 2011. sazreli uslovi za razvlašćivanje poslednjih ostataka DOS-a, za povratak na vlast političkih snaga koje su 5. oktobra 2000. bile na gubitničkoj strani i za okončanje *prve revolucionarne rotacije* (razlikovanje između ustavotvorne i rotacione revolucije problematizovao sam na više mesta, a paradoksom da će u Srbiji upravo donošenje Mitrovdanskog ustava biti jedan od najvažnijih doprinosa rotacionom perpetuiranju umesto ustavotvornom okončanju revolucije bavio sam se u Molnar, 2008 i Molnar, 2010).

S ovim u vezi bilo je i pitanje kako ispitanici shvataju ljudska prava, odnosno u kojoj meri su se pomakli od čisto jusnaturalističkog shvatanja ljudskih prava ka konstitucionalnom. Na pitanja o poznavanju Ustava i o poznavanju ustavnih odredbi o ljudskim pravima dobijeni su različiti odgovori: dok 78,6% ispitanika spremno priznaje da tek malo ili nimalo poznaje Ustav¹¹, na pitanje o poznavanju

¹¹ Iz podataka izloženih u tabelama 2. i 3. vidi se da je otprilike jedna petina ispitanika čitala Ustav i da može za sebe da kaže da ga barem koliko-toliko poznaje. Ostale četiri petine ispitanika za sebe priznaju da potpuno ili uglavnom nisu upoznati sa Ustavom i da se o ustavnim odredbama informišu iz sredstava masovnih komunikacija. U prvoj grupi važnu ulogu igraju njihovo obrazovanje, mesto stanovanja i stranačka preferencija, pošto dvostruko više ispitanika koji su čitali Ustav od proseka ima više ili visoko obrazovanje, živi u Beogradu i – ne želi da glasa ni za jednu političku partiju (ili glasa za ekstremno opozicioni SRS). Ovaj nalaz bi se mogao interpretirati tako da upućuje na jednu tendenciju: više obrazovanje i život u prestonici omogućavaju bolju upoznatost sa ustavnim odredbama, dok bolja upoznatost sa ustavnim odredbama povećava distancu u odnosu na političke partije (pogotovo one vladajuće). Ili, tačnije, bolje poznavanje Mitrovdanskog ustava dovodi do porasta kritičke svesti o ustavnoj realnosti Srbije, koja se onda okreće i ka samim (vladajućim) političkim partijama koje se sa tom i takvom ustavnom realnošću *mire*. Ipak, kako pokazuje tabela 5, a delimično i tabele 1, 8. i 9, u

ustavnih odredbi o ljudskim pravima taj procenat se značajno smanjuje (Tabela 4) – 57,7% i dalje tvrdi da ne zna ništa o njima, ali zato 42,2% odgovara da ustavne odredbe o ljudskim pravima poznaje u manjoj (34,9%) ili većoj meri (7,3%). Razlika se verovatno može objasniti razlikom u važnosti koju ispitanici pridaju ustavnim odredbama o ljudskim pravima i ostalim ustavnim odredbama (tj. „Ustavu” kao takvom). Dok po pitanju važnosti koje ima poznavanje Ustava među ispitanicima vlada potpuna polarizacija (Tabela 5)¹², važnost poznavanja ustavnih odredbi o ljudskim pravima („kako mogu da ih zaštite”) ističe uverljiva većina od 73% ispitanika, pri čemu još dodatnih 10,2% smatra da će pravi značaj ljudskih prava doći do izražaja tek kada Srbija postane članica Evropske unije (Tabela 7)¹³. Međutim, na pitanje koje bi ustavne odredbe izdvojili kao značajne za Srbiju i njene građane (Tabela 8), ispitanici su se razvrstali u tri grupe: ubedljivo najveći deo (59,4%) je osporio da takve odredbe uopšte postoje, jedan manji broj (6,2%) nije znao da li postoje ili ne postoje, dok je samo preostala trećina

celokupnoj problematici ocene značaja poznavanja Ustava (a posebno odredbi o ljudskim pravima) presudnu ulogu ne igraju ni obrazovanje, ni mesto stanovanja, pa čak ni stranačka preferencija (iako je razlika između pristalica vladajućih i opozicionih stranaka uvek u nekoj meri prisutna): oni samo izoštravaju senzitivnost za ustavna pitanja, ali u postojećoj, generalno veoma lošoj ustavnoj situaciji u Srbiji, ne mogu da u značajnijoj meri pokrenu građane da svoje vreme i energiju troše upoznavajući se sa tim pitanjima i produbljujući svoje znanje o njima.

¹² Polovina ispitanika smatra da je već u ovom momentu bitno poznavanje Ustava, dok druga polovina to osporava, pri čemu jedan manji deo u ovoj heterogenoj grupaciji veruje da će Ustav postati bitan kada Srbija postane član Evropske unije (6,9%), dok drugi prihvata ciničan stav da ni u jednoj zemlji (pa tako ni u Srbiji) nije bitno šta piše u njenom ustavu (6,3%). Ako zanemarimo natprosečnu zastupljenost glasača SRS-a među onima koji smatraju da je poznavanje Ustava već sada značajno (64%), ne može se reći da dobijeni rezultati ukazuju na neku bitniju vezu sa parametrima na koje se u istraživanju obraćala pažnja.

¹³ Negde na sredini između ove dve procene važnosti, ispitanici pozicioniraju važnost koju bi Ustav trebalo da ima za nosioce vlasti (Tabela 6): dve trećine ističe da nosioci vlasti moraju da poznaju Ustav kako bi znali koja su ljudska prava garantovana građanima i – shodno tome – dokle sežu njihova ovlašćenja i nadležnosti. Međutim, s druge strane, čak više od četvrtine ispitanika odriče bilo kakav značaj Ustava za nosioce vlasti, bilo zato što je sam po sebi nepopravljivo loš (8,1%), bilo zato što su nosioci vlasti nepopravljivo loši (20,8%; u ovoj grupi 3,9% ispitanika smatra da se vlast ne osvrće na Ustav ne samo u Srbiji, nego i u svim drugim zemljama). Kod ovih ispitanika dominira stav da je politika u Srbiji trajno „kontaminirana” i da zato ni bavljenje Ustavom nema neki veći značaj. Daljih 7,1% ispitanika veruje da je postojeće stanje u Srbiji loše i da Ustav za nosioce vlasti nije bitan, ali da će se to promeniti kada Srbija postane članica Evropske unije. Sve u svemu, svaki treći ispitanik iznosi skepsu u značaj Ustava za nosioce vlasti *hic et nunc*.

optimala za ljudska prava – u celosti (8,4%), ili za neko pojedinačno ljudsko pravo (ukupno 25%)¹⁴. Iz distribucije odgovora na ovo pitanje može se zaključiti da se dominantni trend da se o ustavnim odredbama negativno sudi ublažava sa porašću starosti, obrazovanja i vezanosti za političke partije (posebno za DS, LDP, SRS i male stranke, pri čemu vezivanje za DS i za male stranke povlači za sobom i veću sklonost da se u pozitivne ustavne odredbe uvrsti ceo katalog ljudskih prava).

Iz svih ovih podataka, sumarno gledano, može se pouzdano zaključiti da za građane Srbije ljudska prava imaju veliki značaj (iako je to samo manjinu pokrenulo da se nešto više o njima informiše u Ustavu i meritornije zasnuje svoj sud o ustavnoj regulaciji u ovoj materiji) i da tema „Ustava” dobija na značaju u meri u kojoj oni dobijaju povoda da je percipiraju kao povezanu sa ljudskim pravima: *kao sredstvo povećanja nivoa zaštite ljudskih prava pozitiviranjem i institucionalnom zaštitom*. Do sada izneti podaci nedvosmisleno ukazuju na to da Mitrovdanski ustav ne samo da u Srbiji ne važi kao nekakav „društveni ugovor” koji su građani zaključili u cilju zaštite ljudskih prava, nego ga oni opserviraju kao jedan dalek i nepristupačan pravni akt koji nosioci vlasti svakako nisu doneli kako bi pospešili zaštitu prava građana. U svakom slučaju, predizbornom obećanju DOS-a iz 2000. da će po dolasku na vlast otkloniti ustavni kaos daleko najveći broj građana nije mogao da prida neki poseban značaj, s obzirom na to da za njih ni danas (a kamoli 2000. godine) „Ustav” sam po sebi nema neki veći značaj. Ipak, nešto drugačije stvari stoje ako pođemo od pretpostavke da su građani ovo predizborno obećanje lidera DOS-a shvatili prevashodno kao obećanje da će se, po njihovom dolasku na vlast, povećati nivo zaštite njihovih ljudskih prava. Iz dosadašnjeg izlaganja proističe zaključak da, iako tri četvrtine ispitanika poznavanje konstitucionalnih ljudskih prava prepoznaje kao temeljnu pretpostavku njihove zaštite, samo jedna trećina građana smatra da joj to zaista može pomoći da svoja prava zaštiti. Ta diskrepancija upućuje na to da je za građane ključni problem zaštita ljudskih prava, koja je nemoguća bez ustavnog pozitiviranja, ali se na njemu ne završava. Da bi, drugim rečima, ljudska prava bila zaštićena, nije dovoljno da u Ustavu postoji dobar katalog u kojima će ona biti pobrojana i definisana, nego mora biti predviđen adekvatan institucionalni put kroz koji će građani moći da ih štite.

Taj zaključak je tačan, ali nije potpun, pošto se za građane Srbije problem svakako ne može redukovati na zaštitu inače odlično sastavljenog kataloga konstitucionalnih ljudskih prava. Razlog leži u tome što zaštitu prethodi *znanje da konstitucionalna ljudska prava uopšte postoje*. Čak i ako bi se pretpostavilo da Ustav odlično pozitivira ljudska prava u svojim odredbama, neupoznatost građana sa tim odredbama jednako bi vodila ka tome da konstitucionalna ljudska prava

¹⁴ Pritom je u potonjoj grupi 12,9% ispitanika uspeo da nabroji još poneku ustavnu odredbu koja se ne tiče ljudskih prava, a samo 8,9% njih je izdvojilo ustavnu odredbu o teritorijalnom integritetu Kosova i Metohije kao sastavnom delu Srbije.

ostanu „gola prava” (tj. mrtvo slovo na papiru koje sa realnim životom nema nikakve veze), kao i u slučaju da postoje neodgovarajući mehanizmi njihove zaštite. Kao i u istraživanjima Beogradskog centra za ljudska prava sa kraja poslednje deкаде XX veka, ispitanici su i u ovom istraživanju pokazali da imaju svest o tome da im pripadaju neka prava, ali najveći broj njih nije znao da li se ono što oni podrazumevaju pod („jusnaturalističkim“) ljudskim pravima zaista i nalazi u Ustavu. A za nepoznavanje konstitucionalnih prava (čak i ako se pretpostavi da ona postoje) građani su u najvećem procentu (52,1%), kao što se može videti iz tabele 9, bili skloni da okrivljuju nosioce vlasti¹⁵. Iako u ovom istraživanju nije merena autoritarnost ispitanika, na osnovu rezultata istraživanja sprovedenog 1996 – koje je nedvosmisleno utvrdilo postojanje snažne korelacije između autoritarnosti, obrazovanja i poznavanja ustavnih odredbi (uključujući tu i one koje se odnose na ljudskih prava) (Biro et al., 1997: 217 i dalje)¹⁶ – teško bi se moglo pretpostaviti da ona ovde igra neku bitniju ulogu. Razlika između najmanje i najviše obrazovanih po ovom pitanju nije dramatična (iznosi samo 13% i mnogo je manja nego po pitanju upoznatosti sa Ustavom, gde dostiže 42%), tako da razlozi za povećanu sklonost optuživanju nosilaca vlasti za neinformisanje građana o njihovim ljudskim pravima ne bi trebalo da se traže u autoritarizmu manje obrazovanih ispitanika, nego u njihovoj ispravnoj opservaciji realnosti u kojoj ljudska prava nisu na odgovarajući način zaštićena, u kojoj država malo toga čini da građane upozna sa pravima koja im deklarativno priznaje i u kojoj oni manje obrazovani više trpe, pošto objektivno imaju manje mogućnosti da samostalno nadoknade ono što im država bez sumnje uskraćuje.

S druge strane, mora se voditi računa i o tome da se problem ljudskih prava u Srbiji prebrzo ne preseli iz domena (dobrih) normi u domen (loše) prakse. Iskaži građana pre sugerišu zaključak da Srbija nije uspela da prođe na ključnom testu konstitucionalizma. Da bi ustav mogao biti *konstitucija slobode* jednog naroda i da bi građani mogli da u njegovom katalogu ljudskih prava prepoznaju barem

¹⁵ U tabeli 8. vidi se, takođe, da jedna petina ispitanika principijelnu krivicu za neinformisanost o konstitucionalnim ljudskim pravima prebacuje na nekog drugog (pre svega na medije), dok je samo jedna četvrtina bila voljna da prizna da krivica za to leži na njima samima.

¹⁶ U ovom istraživanju utvrđena je veza između autoritarnosti, niskog nivoa obrazovanja i, ne samo nepoznavanja ustavnih odredbi o ljudskim pravima, nego i prihvatanja stavova kojima se osporavaju prava čoveka, ili nastoji da se njihovo važenje što više ograniči i/ili obesmisli. S druge strane, istraživanje sprovedeno 2011. potvrdilo je da postoji korelacija između poznavanja ustavnih odredbi i obrazovanja (Tabele 2. i 4), ali da formalno obrazovanje u školi i na fakultetu predstavlja manje neposredan izvor samih saznanja o ustavnim odredbama (Tabela 3), a mnogo više pretpostavku da se, na osnovu stečenih opštih znanja o modernom društvu, započne sa boljim upoznavanjem ustavne regulative (između ostalog, i o ljudskim pravima) bez kojeg je ono nezamislivo.

glavninu vlastitih jurnaturalističkih predstava, oni moraju biti aktivni u njegovoj izradi (ako je Ustav donet za njihovog života), ili biti uključeni u mehanizme edukacije koji će formirati njihov sud o njegovoj prihvatljivosti i, eventualno, postojanju potrebe da se on menja (u celosti ili u pojedinim delovima). To je ono što je u Srbiji do sada sasvim evidentno nedostojalo i što je veliki broj građana opredelilo da na poslednje ostatke DOS-a na vlasti do 2012. počnu da gledaju na sličan način kako su na Slobodana Miloševića gledali 2000. i da (ne)korišćenjem svog biračkog prava omoguće povratak snaga „starog režima” na vlast.

Literatura:

- Antonić, S. 2002. *Zarobljena zemlja. Srbija za vlade Slobodana Miloševića*. Beograd: Otkrovenje.
- Beogradski centar za ljudska prava. 1999. *Ljudska prava u Jugoslaviji 1998. Pravo i praksa u Saveznoj Republici Jugoslaviji i međunarodni standardi ljudskih prava*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Beogradski centar za ljudska prava. 2001. *Ljudska prava u Jugoslaviji 2000. Pravo i praksa u Saveznoj Republici Jugoslaviji i međunarodni standardi ljudskih prava*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Beogradski centar za ljudska prava. 2002. *Ljudska prava u Jugoslaviji 2001. Pravo i praksa u Saveznoj Republici Jugoslaviji i međunarodni standardi ljudskih prava*, Beograd: Beogradski centar za ljudska prava
- Biro, M. i A. Molnar. 1996. „Znanje i sudovi studenata prava o ustavnim rešenjima”. *Glasnik Advokatske komore Vojvodine*, god. 68, br. 6: 219-225.
- Biro, M., A. Molnar i D. Popadić. 1997. „Stavovi građana Srbije prema pravnoj državi”. *Sociologija*, god. 39, br. 2: 207-221.
- Fraenkel, E. 1974. *Der Doppelstaat*. Frankfurt am Main: Europäische Verlagsanstalt.
- Goati, V. 2001. „Priroda poretka i oktobarski prevrat u Srbiji”, u: Spasić, I. i M. Subotić (ur.). *R/Evolucija i poredak. O dinamici promena u Srbiji*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.
- Hamilton, A. 1981. „No. 84. O odsustvu povelje o pravima u Ustavu”, u: Hamilton, A., Džejs Medison i D. Džej. *Federalistički spisi*. Beograd: Radnička štampa.
- Humana, C. 1983. *World Human Rights Guide. First Edition*. London: Hutchinson & Co.
- Humana, C. 1986. *World Human Rights Guide. Second Edition*. London: Economist Publications.
- Humana, C. 1992. *World Human Rights Guide. Third Edition*. New York; London: Oxford University Press.
- Mihailović, S. 2012. „Predizborna patologija. Esej o patologiji predizborja uoči đurđevdanskih Izborna 2012”, u: Stojiljković, Z. (ur.). *Zašto glasam, kako gla-*

- sam, ako uopšte glasam. Zbornik radova sa konferencije.* Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Molnar, A. 1994. *Osnovna prava čoveka i raspad Jugoslavije.* Novi Sad: Visio Mundi Academic Press.
- Molnar, A. 2008. *Oproštaj od prosvetiteljske ideje ustavotvorne skupštine? O rotacionom kretanju revolucije u Srbiji 2000-2007.* Beograd: Institut za filozofiju i socijalnu teoriju i Fabrika knjiga.
- Molnar, A. 2010. *Sunce mita i dugačka senka Karla Šmita. Ustavno zlopačenje Srbije u prvoj dekadi 21. veka.* Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju; Službeni glasnik.
- Podgórecki, A. et al. 1973. *Knowledge and Opinion about Law.* London: M. Robertson.
- Spasić, I. 2011. „Političari kao apsolutni drugi: kako građani Srbije opisuju profesionalne političke delatnike“, u: Podunavac, M. (ur.): *Ustav i demokratija u procesu transformacije,* Beograd: Univerzitet u Beogradu – Fakultet političkih nauka i Udruženje za političke nauke Srbije.
- Sekelj, L. 2001. „Prinudna demokratizacija kriminalizovane države“, u: Spasić, I. i M. Subotić, (ur.). *R/Evolucija i poredak. O dinamici promena u Srbiji.* Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Tabela 1. Koliko se u Srbiji danas poštuju ljudska prava?

	Total	Pol		Starost				Obrazovanje			Glasaće na parlamentarnim izborima									Region			Tip	
		Muški	Ženski	18 – 29	30 – 44	45 – 60	>60	Osnovna i niže	Srednja	Viša i visoka	DS	SRS	SNS	DSS	LDP	SPS	Drugo	Bez odgovora	Neće glasati	Beograd	Centralna Srbija	Vojvodina	Grad	Ostalo
N	1.056	507	549	207	254	292	302	299	583	174	147	41	182	29	31	33	123	362	107	239	533	284	619	437
Uopšte ne	15,6	16	15	13	17	19	14	21	14	13	7	17	16	29	12	18	18	13	26	18	14	16	14	18
Uglavnom ne	29,2	30	29	34	27	28	29	27	33	20	27	43	35	12	45	11	29	28	26	26	25	40	31	26
Sum -	44,8	45	44	47	44	47	43	48	47	33	34	60	51	41	57	29	48	42	52	44	39	57	45	45
I da i ne	32,3	31	34	32	36	30	31	25	33	44	43	17	26	31	29	44	35	34	25	32	35	28	33	31
Sum +	19,7	21	18	18	17	21	22	20	19	22	23	21	18	28	14	26	16	20	19	22	21	15	19	21
Uglavnom da	17,2	18	16	16	15	19	18	16	17	20	22	16	15	19	14	25	14	18	13	20	18	13	17	17
Da, u potpunosti	2,5	3	2	2	2	2	4	4	2	2	1	6	3	10	0	2	2	1	5	2	3	1	2	4
Ne znam	3,2	3	3	3	3	2	5	8	1	1	0	1	5	0	0	0	1	5	4	1	5	1	3	4

Tabela 2. Koliko ste upoznati sa odredbama Ustava?

	Total	Pol		Starost				Obrazovanje			Glasaće na parlamentarnim izborima									Region			Tip	
		Muški	Ženski	18 – 29	30 – 44	45 – 60	>60	Osnovna i niže	Srednja	Viša i visoka	DS	SRS	SNS	DSS	LDP	SPS	Druge	Bez odgovora	Neće glasati	Beograd	Centralna Srbija	Vojvodina	Grad	Ostalo
N	1.056	507	549	207	254	292	302	299	583	174	147	41	182	29	31	33	123	362	107	239	533	284	619	437
Uopšte ne	45,7	36	55	55	41	41	48	67	41	25	39	28	48	52	39	39	45	47	57	37	49	47	45	47
Veoma malo	32,9	38	29	31	36	35	29	23	38	33	37	49	35	28	32	32	35	32	21	33	34	31	33	32
Sum -	78,6	73	84	86	78	76	77	90	79	58	76	77	83	79	71	71	80	79	78	70	83	78	78	79
Delimično	17,1	21	14	11	20	19	17	09	17	30	20	16	16	16	29	27	17	15	17	25	14	17	17	17
Sum +	4,3	6	3	3	2	5	6	1	4	12	4	7	2	5	0	2	3	6	5	5	3	5	5	4
Prilično	3,3	5	2	2	2	5	4	1	3	10	3	2	2	5	0	2	2	5	2	4	2	4	3	3
Dosta dobro	1,0	1	1	2	0	1	1	0	1	3	1	5	0	0	0	0	1	1	3	1	1	1	1	0

Tabela 3. Iz kojih izvora ste se upoznali sa odredbama Ustava?*

	Total	Pol		Starost				Obrazovanje			Glasaće na parlamentarnim izborima									Region			Tip	
		Muški	Ženski	18 – 29	30 – 44	45 – 60	>60	Osnovna i niže	Srednja	Viša i visoka	DS	SRS	SNS	DSS	LDP	SPS	Drugo	Bez odgovora	Neće glasati	Beograd	Centralna Srbija	Vojvodina	Grad	Ostalo
N	573	326	247	94	149	174	157	99	343	131	89	30	95	14	19	20	67	193	46	152	271	151	342	232
Iz medija (TV, štampe, itd)	90,0	89	92	81	89	92	95	93	91	84	90	86	99	78	95	96	84	88	90	90	93	85	89	92
Čitao/la sam Ustav jer sam lično želeo/la da se upoznam sa sadržajem	12,0	16	7	7	8	17	14	5	10	23	8	14	6	16	29	10	8	14	23	22	7	12	15	7
Posao koji radim	6,5	5	8	2	9	9	4	3	5	14	11	4	1	0	0	1	12	7	6	5	5	9	7	5
U školi/na fakultetu	4,2	4	4	20	3	0	0	5	4	6	8	2	1	4	3	0	5	5	5	3	5	4	5	3
Drugo	1,4	1	2	1	1	2	1	1	2	0	2	4	2	11	5	0	1	0	0	1	2	1	1	1

* – Na pitanje je bilo moguće dati više odgovora.

Tabela 4. Koliko ste upoznati sa odredbama Ustava u kojima se govori o ljudskim pravima?

	Total	Pol		Starost				Obrazovanje			Glasaće na parlamentarnim izborima								Region			Tip		
		Muški	Ženski	18 – 29	30 – 44	45 – 60	>60	Osnovna i niže	Srednja	Viša i visoka	DS	SRS	SNS	DSS	LDP	SPS	Drugo	Bez odgovora	Neće glasati	Beograd	Centralna Srbija		Vojvodina	Grad
N	694	350	344	128	192	199	176	148	414	133	106	31	121	19	26	19	90	212	70	182	321	190	439	255
Znam da u Ustavu pos-toji deo posvećen ljud-skim pravima, ali ne znam ništa više o tome	57,7	51	65	60	57	58	57	68	60	40	49	34	62	45	48	54	62	64	58	47	67	53	56	61
Znam ponešto	34,9	40	30	36	38	32	35	30	35	42	43	61	35	52	32	39	31	27	34	45	27	39	35	34
Upoznat/a sam prilično	6,9	9	5	3	5	10	8	2	5	18	8	2	3	3	20	7	7	8	6	8	6	8	8	5
Upoznat/a sam veoma dobro	0,4	0	0	1	0	0	0	0	1	1	0	3	0	0	0	0	0	0	2	1	0	0	1	0

Tabela 5. Koliko je važno da građani Srbije budu upoznati sa odredbama Ustava?

	Total	Pol		Starost				Obrazovanje			Glasaće na parlamentarnim izborima									Region				Tip	
		Muški	Ženski	18 – 29	30 – 44	45 – 60	>60	Osnovna i niže	Srednja	Viša i visoka	DS	SRS	SNS	DSS	LDP	SPS	Drugo	Bez odgo-vora	Neće glasati	Beograd	Centralna Srbija	Vojvodina	Grad	Ostalo	
N	1.056	507	549	207	254	292	302	299	583	174	147	41	182	29	31	33	123	362	107	239	533	284	619	437	
Upošte nije važno jer se ni u jednoj zemlji ne vodi računa o tome šta piše u Ustavu	6,3	6	7	5	5	7	8	10	5	4	3	7	8	6	0	16	6	8	4	4	7	7	6	6	
Upošte nije važno jer u Srbiji ionako niko ne poštuje Ustav	15,4	17	14	19	16	13	14	14	17	12	13	12	20	12	15	7	9	15	24	16	16	13	16	15	
Nije mnogo važno jer građani Srbije nemaju mnogo koristi od Ustava	20,6	18	23	27	21	18	18	21	20	21	16	9	24	20	27	15	22	20	24	27	17	22	21	20	
Sada nije mnogo važno, ali će biti sve više što budemo bliži Evropskoj uniji	6,9	7	7	9	10	7	3	3	9	6	10	9	3	6	30	11	5	7	4	6	8	6	8	6	
Veoma je važno, kako bi znali koja prava imaju i kakvo je uređenje države u kojoj žive	50,7	52	49	39	48	56	56	52	48	56	59	64	44	55	28	51	59	50	44	46	52	52	49	53	

Tabela 6. Koliko je važno da nosioci vlasti budu upoznati sa odredbama Ustava?

	Total	Pol		Starost				Obrazovanje			Glasaće na izborima za parlament								Region			Tip		
		Muški	Ženski	18 – 29	30 – 44	45 – 60	>60	Osnovna i niže	Srednja	Viša i visoka	DS	SRS	SNS	DSS	LDP	SPS	Drugo	Neodlučan-odbija	Neće glasati	Beograd	Centralna Srbija	Vojvodina	Grad	Ostalo
N	1.056	507	549	207	254	292	302	299	583	174	147	41	182	29	31	33	123	362	107	239	533	284	619	437
Uopšte nije važno jer vlast ni u jednoj zemlji ne vodi računa o tome šta piše u Ustavu	3,9	4	4	4	3	3	5	7	3	3	0	1	5	9	0	2	2	4	9	3	4	4	3	5
Uopšte nije važno jer vlast u Srbiji ionako ne poštuje Ustav	16,9	18	16	21	15	15	17	22	16	10	11	12	24	17	9	12	11	19	18	18	17	15	16	18
Nije mnogo važno jer je Ustav loš i ne može ni da organizuje, ni da ograniči vlast	8,1	8	8	8	9	9	6	8	8	10	6	7	10	7	11	0	9	7	14	11	7	9	8	8
Sada nije mnogo važno, ali će biti sve više što budemo bliži Evropskoj uniji	7,1	7	7	9	8	7	5	5	8	7	10	9	5	6	23	11	7	6	4	5	9	6	8	7
Veoma je važno, kako bi znali koja prava imaju građani i koja su njihova ovlašćenja i nadležnosti u organizaciji i podeli vlasti	63,9	62	66	59	64	66	66	58	65	71	73	71	56	61	58	75	71	63	55	64	63	66	65	62

Tabela 7. Možete li da navedete neku odredbu Ustava koju smatrate posebno važnom za Srbiju i njene građane, bez obzira da li se sa tim slažete ili ne slažete?*

	Total	Pol		Starost				Obrazovanje			Glasaće na izborima za parlament								Region			Tip		
		Muški	Ženski	18 – 29	30 – 44	45 – 60	>60	Osnovna i niže	Srednja	Viša i visoka	DS	SRS	SNS	DSS	LDP	SPS	Drugo	Neodlučan- odbija	Neće glasati	Beograd	Centralna Srbija		Vojvodina	Grad
N	1.056	507	549	207	254	292	302	299	583	174	147	41	182	29	31	33	123	362	107	239	533	284	619	437
Odredbe o ljudskim pravima u celosti	8,4	11	6	6	11	9	7	7	8	12	13	10	8	0	12	3	15	5	8	9	7	11	9	7
Odredbe o pojedinačnim ljudskim pravima	25,0	14	22	17	13	27	27	20	23	39	30	30	21	15	39	12	45	23	28	31	19	22	28	20
Odredba Srbije kao države Srba i svih njenih građana	1,0	1	1	1	1	2	1	1	1	1	2	0	0	0	0	0	3	0	1	0	2	1	1	1
Odredbe o državnom uređenju, simbolima i nadležnostima državnih organa	3,0	2	2	2	3	3	4	2	3	6	3	4	1	3	0	6	7	1	7	7	2	1	4	2
Odredba o suverenitetu i teritorijalnom integritetu Srbije	2,4	4	1	2	3	1	3	0	3	5	1	10	1	6	0	9	2	2	1	4	1	3	3	2
Odredba o Kosovu i Metohiji kao neodvojivom delu Srbije	6,5	8	5	5	7	7	7	4	8	8	9	3	7	12	14	11	5	5	4	7	8	3	7	6
Nijedna ustavna odredba nema značaj za građane Srbije	59,4	56	63	72	53	59	57	66	60	45	47	44	62	61	42	63	39	71	63	55	63	57	57	63
Ne zna	6,2	4	8	4	7	6	7	9	5	5	10	12	6	4	2	11	9	4	3	3	9	5	5	9

* – Na pitanje je bilo moguće dati više odgovora.

Tabela 8. Koliko je važno da građani budu upoznati sa ljudskim pravima garantovanim Ustavom?

	Total	Pol		Starost				Obrazovanje			Glasaće na parlamentarnim izborima										Region			Tip	
		Muški	Ženski	18 – 29	30 – 44	45 – 60	>60	Osnovna i niže	Srednja	Viša i visoka	DS	SRS	SNS	DSS	LDP	SPS	Drugo	Bez odgovora	Neće glasati	Beograd	Centralna Srbija	Vojvodina	Grad	Ostalo	
N	1.056	507	549	207	254	292	302	299	583	174	147	41	182	29	31	33	123	362	107	239	533	284	619	437	
Uopšte nije važno jer u Srbiji ionako niko ne poštuje Ustav	14,1	15	13	16	12	13	15	19	14	7	7	10	23	21	2	8	8	14	21	12	13	17	12	17	
Sada nije mnogo važno, ali će biti sve više što budemo bliži Evropskoj uniji	10,2	10	10	12	10	10	8	6	11	15	14	11	6	10	10	9	9	9	16	17	7	11	12	08	
Veoma je važno, kako bi građani znali koja prava imaju i kako mogu da ih zaštite	73,0	72	74	69	74	74	73	69	74	76	79	78	67	69	88	83	82	72	61	71	75	72	74	72	
Ne znam	2,7	2	3	2	3	3	3	5	1	2	0	2	4	0	0	0	1	5	1	0	5	0	3	3	

Tabela 9. Ko je najodgovorniji što građani nisu bolje upoznati sa ljudskim pravima koja garantuje Ustav?

	Total	Pol		Starost				Obrazovanje			Glasaće na parlamentarnim izborima										Region		Tip	
		Muški	Ženski	18 – 29	30 – 44	45 – 60	>60	Osnovna i niže	Srednja	Viša i visoka	DS	SRS	SNS	DSS	LDP	SPS	Drugo	Bez odgovora	Neće glasati	Beograd	Centralna Srbija	Vojvodina	Grad	Ostalo
N	1.056	507	549	207	254	292	302	299	583	174	147	41	182	29	31	33	123	362	107	239	533	284	619	437
Država/vlast jer ne informiše dovoljno građane	52,1	53	52	51	50	50	57	59	51	46	45	64	58	41	33	44	56	53	51	42	55	54	50	55
Sami građani jer nisu zainteresovani da se bolje upoznaju sa svojim pravima	26,5	25	28	26	26	30	23	21	28	31	35	31	17	34	50	30	29	23	28	31	23	29	29	23
Mediji jer ne posvećuju dovoljno pažnje toj temi	17,3	18	17	19	19	16	16	16	18	19	19	6	20	25	8	26	11	18	18	25	16	14	17	18
Drugo	1,5	1	2	2	2	2	1	1	2	2	1	0	0	0	8	0	2	2	1	2	2	1	1	2
Ne znam	2,5	3	2	2	3	2	3	4	2	2	0	0	5	0	0	0	1	4	2	0	5	1	3	2
Total																								
100%																								

IV

KULTURNE I VREDNOSNE PROMENE

Mladen Lazić

Jelena Pešić

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

DRUŠTVENE PROMENE I PROMENE VREDNOSNIH ORIJENTACIJA PRIPADNIKA OSNOVNIH KLASA U SRBIJI

SOCIAL CHANGES AND CHANGES IN VALUE ORIENTATIONS OF MEMBERS OF BASIC CLASSES IN SERBIA

Summary

Findings of a survey of value orientations among members of basic social classes – especially of the middle class – which took place in Serbia in 1989, 2003 and 2012 are analyzed in the paper. The analysis rests on the idea that constitutive conditions on the basis of which social classes are structured have been changed during the systemic transformation of the socialist mode of societal reproduction into the capitalist one. The changes include groups' composition and structure, recruitment patterns, inter-group relations and value orientations.

The concept of normative-value dissonance is used as a tool for systematic research of value changes and their interrelations with structural changes. Two pairs of mutually opposing value orientations are analyzed: political liberalism vs. authoritarian collectivism within the political subsystem and market liberalism vs. redistributive statism within the economic subsystem. In this way it is possible to discover in what way the distribution of confronted values – dominant in two basically different social orders, socialist and capitalist – has been changed among members of basic classes, and especially among the members of the middle class which are the main mediators of value orientations.

Uvod

Iako su u savremenoj društvenoj nauci svi ključni pojmovi na kojima će se zasnivati analiza u ovom tekstu kontroverzni – postsocijalistička transformacija

(završen proces?), klasa (prevaziđen koncept, ako je ikada i bio relevantan?¹), vrednosti (postoji li neko šire prihvatljivo određenje pojma koje nije cirkularno?²) – mi se njima nećemo opširnije baviti, zbog nedostatka prostora, ali i zato što smo o ovim temama opširnije pisali na drugim mestima³. Oslanjajući se na raniju argumentaciju, jednostavno ćemo apodiktčki tvrditi. Pre svega, kada je o transformaciji u Srbiji reč, značajno (decenijsko) kašnjenje sistemskih promena čini analizu samog tog procesa promena ne samo istorijski, već i aktuelno relevantnom (o „blokiranoj“, a zatim ubrzanoj kapitalističkoj transformaciji u Srbiji, vidi u Lazić, prir., 2000. i Lazić, 2011).

Postavi li se pitanje o analitičkoj vrednosti pojma klase, može se odgovoriti da je ranije detaljno pokazivano kako kompleksnije određenje pojma čini njegovu heurističku vrednost u teorijskim, ali i empirijskim (istorijskim i sociološkim) istraživanjima, nesumnjivom. U početnom, najopštijem analitičkom okviru, ovo određenje klase polazi od uloge koju društvena grupa ima u reprodukciji datog načina proizvodnje društvenog života, te na njemu zasnovanog specifičnog sistema društvenih odnosa. S obzirom na tu ulogu, klase se pojavljuju kao međusobno suprotstavljene u pogledu kontrole nad resursima neophodnim za određenu reprodukciju načina proizvodnje/sistema odnosa, a to su ekonomski, organizacijski i kulturni resursi (nužni za materijalnu proizvodnju, društvenu regulaciju i sistemsku integraciju). U daljem izvođenju/konkretizaciji, ova relациона odredba dopunjava se hijerarhijskom, zasnovanom na nejednakoj kontroli pomenutih resursa koje pojedini delovi klase – slojevi – imaju, što, na konkretno-empirijskom planu, najzad, dovodi do „nejednakih životnih izgleda“ pojedinaca koji pripadaju različitim klasama/slojevima (vidi detaljnije i preciznije u Lazić, 2011: 18-53). U sklopu ovog teksta, trebalo bi imati na umu da takav pristup znači i to da istraživanje postsocijalističke transformacije podrazumeva proces suštinskog preobražaja kako osnove na kojoj počivaju klasni odnosi, tako i načina konstituisanja samih klase.

Najzad, u vezi s vrednostima, neophodne su sledeće napomene. Mi određujući vrednosti pristupamo istorijski-strukturalno, preko dva njihova izvorišta: dominantnog načina proizvodnje društva (odnosno vladajućeg sistema društvenih

¹ O debatama o upotrebljivosti koncepta klase i klasne analize, videti u: Crompton, 1993; Crompton et al., 2000; Pakulski & Waters, 1996; Grusky et al., 2001; Wright, ed., 2005; Lareau & Conley, eds., 2008.

² Kao primer cirkularnog određenja – vrednosti su ono što ljudi cene – može se uzeti ono iz *Međunarodne enciklopedije društvenih nauka* (IESS, 1968) i slično, koje koristi Ronald Inglehart u svojim studijama (vidi: Inglehart, 1997; Inglehart et al., 2001; Inglehart & Welzel, 2005).

³ Vidi početna određenja u Lazic and Cvejic, 2007 i Lazic and Cvejic, 2011, a razvijenija u Lazić, 2011 i Lazić, 2013.

odnosa) i nataloženog istorijskog iskustva („dugog trajanja“). U odnosu na prvi okvir, vrednosti su podređene osnovnim ciljevima vladajućeg oblika društvenih odnosa. Njegove konstitutivne pretpostavke iskazuju se kao poželjni obrasci društvenog mišljenja i delanja (učvršćeni obavezujućim normama, koje sankcionišu kršenje tih obrazaca). S druge – istorijske – strane, društvenost kao antropološki preduslov ljudske reprodukcije nameće neke poopštive obrasce delanja i mišljenja, nužne za dugoročan opstanak ljudske zajednice, koji se postepeno kristalizuju tokom istorije. Tako se vrednosti pojavljuju i u opštijem obliku, u dugom (transsistemskom) trajanju. Naravno, između ove dve osnove uspostavlja se recipročan odnos (međusobnog uslovljavanja): opšte, istorijski formirane vrednosti, „saobražavaju“ se konkretno-istorijskim, dominantnim odnosima, kao što se i ciljevi reprodukcije vladajućih odnosa nastoje izraziti u najopštijim (univerzalizujućim) kategorijama (Lazić, 2013).

Za izučavanje vrednosnih promena u problemskim okvirima sistemske transformacije, ključno je dalje dinamizovanje pomenutih početnih odredbi. Ono se postiže uvođenjem pojma *normativno-vrednosne disonance*. Naime, ako su vrednosti bitno određene vladajućim sistemom odnosa i učvršćene normama, onda promena sistema i na njemu zasnovanih normi, a pod pretpostavkom relativno sporije promene individualno i kolektivno interiorizovanih vrednosti (Dahrendorf, 1990), vodi do (više ili manje privremene) nesaglasnosti između normi i vrednosti. U tim okolnostima istovremenog postojanja novog normativnog sistema – koji zauzima dominantno mesto – i njemu odgovarajućih novih vrednosti, koje se tek ukorenjuju na širem planu, kao i vrednosti „preživelih“ iz prethodnog poretka, kod velikog broja pojedinaca, pa i širih društvenih grupa, dolazi do manje ili više izraženog nesklada između prisilnih pravila kojima je podvrgnuto njihovo delanje (nove norme) i poželjnih ciljeva i načina delanja (stare vrednosti). Tu nesaglasnost zovemo normativno-vrednosnom disonancom (vidi više u Lazic and Cvejic, 2007; Lazić, 2013). I zatim, na konkretnijem nivou analize, društveni sistemi, a pre svega kapitalistički, pokazuju se kao unutrašnje promenljivi (tzv. faze akumulacije u kapitalizmu), što znači da su i norme kojima su odnosi regulisani takođe promenljive. Stoga, pored nesaglasnosti između vrednosti i normi koja se javlja u slučaju promene sistema društvenih odnosa (*sistemska disonanca*), postoji i nesaglasnost koja je proizvod unutarsistemske dinamike, a nju ćemo zvati *pojavnno-istorijskom (unutarsistemskom) normativno-vrednosnom disonancom*. Najzad, može se pretpostaviti da je sistemska disonanca najizraženija u sledećim uslovima: radikalne krize postojećeg društvenog poretka, kada je, uz dotadašnji, već široko prisutan i novi oblik proizvodnje društvenog života, uz grupe i odnose karakteristične za njega (koje uobličavaju nove vrednosti i tendencijski postavljaju nove norme; uslovno, ovaj tip disonance nazivaćemo *progresivno usmerenim*); kao i neposredno nakon sloma starog poretka, kada nove norme

i pogotovo vrednosti nisu u celini istisnule ranije postojeće oblike (a koji onda predstavljaju *retrogradno usmerenu* disonancu⁴).

Istraživačke hipoteze

Pošto će se u tekstu analizirati vrednosne orijentacije osnovnih društvenih grupa (klasa), s obzirom na njihov odnos prema dominantnom (i alternativnom) normativnom poretku, i to u tri kritična istorijska perioda: pred sam slom socijalističkog sistema (1989. godine), u vreme kada je novi kapitalistički poredak počeo da dobija čvršće uporište (2003. godine) i u periodu duboke (svetske, pa čak i svetsko-istorijske) krize dosadašnjeg neoliberalnog oblika kapitalističke akumulacije (2012. godine), mreža istraživačkih hipoteza očigledno bi morala biti izrazito složena. S druge strane, pošto su mnoge teme relevantne za prve dve istorijske epizode već šire analizirane u ranijim tekstovima (vidi naročito Lazić, 2011), ovde se prethodnim nalazima mogu dodati samo neki argumenti koji se odnose na preduslove formiranja vrednosnih orijentacija osnovnih klasa (a posebno srednje klase i njenih slojeva) u poslednjem periodu.

Ranije smo pretpostavili, i za to je nađena empirijska potvrda, da je pred slom socijalizma na ovim prostorima sistemska normativno-vrednosna disonanca bila veoma izražena, i to tako što su u društvu, još uvek regulisanom komandnim normama, liberalne vrednosti sa Zapada – u uslovima otvorenosti granica, karakterističnim za jugoslovenski socijalizam – bile široko prisutne. Prihvatanje takvih vrednosti bilo je posebno naglašeno među pripadnicima srednje klase (i njenog stručnjačkog sloja), čime se može objasniti široko (pa i odlučujuće) njihovo učešće u masovnom pokretu koji je doveo do rušenja vladajućeg poretka. Ali je ono bilo značajno prisutno i među pripadnicima vladajuće grupacije, što smo povezivali s njenim neočekivano slabim otporom sistemskim promenama (Lazić, 2011). Bilo je pretpostavljeno i da će promena načina proizvodnje društva – uz uspostavljanje novog normativnog poretka, izvedenog iz kapitalističkog načina proizvodnje – dovesti do smanjivanja sistemske disonance, u tom smislu što će se ranije usvojene liberalne vrednosti (u okviru ekonomskog i političkog podsistema) potpunije uskladiti s novim sistemskim zahtevima (normama). Istraživački podaci iz 2003. godine su, međutim, samo delimično potvrdili tu hipotezu. Pokazalo se, naime, da je uz šire prihvatanje liberalnih vrednosti u okvirima političkog podsistema (politički pluralizam, predstavnička demokratija i sl), znatna normativno-vrednosna disonanca ostala na području ekonomskog podsistema (utvrđeno je da je veliki broj pripadnika svih društvenih grupacija – uključujući

⁴ Termin *„progresivno“* i *„retrogradno“* nemaju ovde vrednosnu konotaciju, već označavaju vremensku orijentaciju na osi prošlo/nastajuće.

pripadnike srednjih slojeva –zadržao redistributivne vrednosti, karakteristične za socijalizam, istovremeno s prihvatanjem nekih liberalnih vrednosti; vidi u Lazic and Cvejic, 2011). Iz analize tada nije izvučen zaključak da se sistemska normativno-vrednosna disonanca zadržala, prvenstveno, kao privremena posledica kratkog vremena tokom kojeg se kapitalizam reprodukovao u Srbiji (zbog desetogodišnje blokirane transformacije devedesetih godina) već da se, možda, može govoriti i o inernom kontinuitetu državnog intervencionizma, karakterističnom za celokupnu (dakle i predsocijalističku) istoriju moderne Srbije, koji bi stoga mogao da predstavlja snažnu dugoročnu prepreku za dalje strukturalne društveno-ekonomske promene. Takva tendencija mogla je da dobije dodatni podsticaj skorašnjim promenama dominantne neoliberalne paradigme kapitalističkog normativnog i vrednosnog poretka (kao posledice globalne ekonomske krize), prema kojima se država (ili neki novi naddržavni akter) pomera s položaja (prvenstveno) regulatornog ekonomskog činioca na položaj izrazito aktivnog intervencionističkog činioca.

S obzirom na prethodne nalaze (i na njima zasnovane zaključke), s jedne strane, i dalji istorijski razvoj (produbljivanje svetske ekonomske krize i jačanje elemenata državno/naddržavne intervencionističke paradigme – pri čemu su oba ova elementa snažno prisutna u Srbiji), s druge strane, može se očekivati da empirijski nalazi iz 2012. godine pokazu prisustvo ambivalentnih vrednosnih orijentacija u području ekonomske regulacije kod pripadnika svih društvenih grupacija (uključujući srednju klasu). Ako, međutim, uzmemo u obzir i ono što je prethodno rečeno o dva istorijska nivoa analize normativno-vrednosne disonance, jednom koji se odvija u okvirima osnovnih odnosa datog sistema i drugom, koji zahvata promenljive konkretno-istorijske oblike tih odnosa, navedena hipoteza može se dodatno specifikovati. Naime, pošto fundamentalna promena kapitalističkog načina proizvodnje društva (njegovih osnovnih reproduksijskih obrazaca: privatnog vlasništva, tržišne ekonomije, političkog pluralizma i sl) još uvek ne predstavlja delatni cilj nijednog u neki novi način proizvodnje ukorenjenog značajnog društvenog aktera, tako da aktuelna kriza postavlja kao (vidljiv) istorijski zadatak pokušaj (unutarsistemske) promene datog istorijskog oblika tržišne regulacije (ali i političke! – državne u naddržavnu), mora se analitički imati u vidu prethodno uvedeno razlikovanje između sistemske i pojavno-istorijske normativno-vrednosne disonance. Ukratko, pošto je opšte prihvatanje kapitalističkog poretka u Srbiji danas, po svoj prilici, sve izraženije, mogu se očekivati: a. dalje opadanje sistemske disonance (odnosno, rastuće prihvatanje onih vrednosti koje podržavaju opšti politički i ekonomski liberalizam: „normalizovanje“ univerzalne tržišne ekonomije i nepovredivost privatnog vlasništva, podrška višestranačkom političkom takmičenju i sl); ali i b. neizvesne promene pojavno-istorijske disonance, zbog produbljivanja ekonomske krize i pogoršavanja materijalnog položaja širo-

kih slojeva stanovništva (uključujući i značajni deo pripadnika srednje klase), u vidu mogućeg opstajavanja ili, čak, rasta prihvatanja određenih redistribucionih vrednosti: podržavanje državnog intervencionizma na područjima na kojima kriza pogađa osnovne životne preduslove stanovništva: zapošljavanje, zarade, ekonomske nejednakosti, itd.

Može se, takođe, pretpostaviti i da – pored opšteg jačanja kapitalističkog oblika reprodukcije društva i krize njegovog aktuelnog istorijskog (neoliberalnog) oblika – na promene u jačini i smeru normativno-vrednosne disonance u Srbiji utiču i „varijanta“ kapitalističkog poretka u našoj zemlji, kao i specifične manifestacije njegove sadašnje krize. Naime, donedavna tendencija apsolutnog i relativnog poboljšavanja ekonomskog položaja većeg dela srednje klase i sve veća mogućnost njenih pripadnika da međugeneracijski sačuvaju klasni položaj (ili ga unaprede),⁵ bez sumnje je morala da utiče na to da oni šire podržavaju i nove dominantne vrednosne orijentacije⁶. Međutim, skorašnje pogoršavanje ekonomskog položaja kao posledica akutne ekonomske krize i neizvesnost koja prati očekivanja od budućih promena, može pripadnike ove klase učiniti otvorenijim i prema alternativnim (redistributivnim) vrednostima⁷. Iz tog razloga će se u tekstu (vrlo sumarno) ispitati u kom se pravcu sada kreću ovi „objektivni“ uslovi reprodukcije položaja pripadnika srednje klase (njihov materijalni položaj i međugeneracijska pokretljivost), u poređenju s prethodnim periodom.

Podaci i metodologija

Kada je reč o operacionalizaciji temeljnog analitičkog pojma – klase, posebno s obzirom na uslove sistemskih promena tokom procesa postsocijalističke transformacije (koja uslovljava i restrukturisanje svih osnovnih klasa), ovde ćemo se oslanjati na analize koje su ranije detaljno razvija-

⁵ O ovim procesima u postsocijalističkim zemljama vidi više u Domansky, 2000; Mateju, 1998; Mateju & Kreidl, 1998.

⁶ Ta uloga širenja dominantnih društvenih vrednosti je i osnovni razlog zbog kojeg se promenama vrednosnih orijentacija ove grupe u tekstu posvećuje posebna pažnja.

⁷ Jasno je da se, zbog prostornih ograničenja, ovde mora značajno skratiti spisak mogućih (i relevantnih) istraživačkih hipoteza. Na primer, moglo bi se osnovano pretpostaviti da društveno poreklo pripadnika različitih grupa (to da li su međugeneracijski regrutovani iz nižih grupacija, ili su im roditelji i sami pripadali istoj grupi) značajno utiče na njihove vrednosne orijentacije (čineći one koji su bili uzlazno pokretljivi sklonijim da prihvate novi vrednosni sistem i sl).

ne (vidi Lazić, 2011). Koristiće se petočlana i sedmočlana klasna shema osnovnih društvenih grupa (vidi niže), a posebno će se ispitivati promene vrednosnih orijentacija slojeva srednje klase (detaljnije će o operacionalizaciji ovog pojma biti reči u odgovarajućem odeljku). Podaci na kojima će se zasnivati analiza prikupljeni su u tri istraživanja: 1989, 2003. i 2012. godine. U prvom slučaju radilo se o projektu *Promene u klasnoj strukturi i pokretljivosti u SFRJ*, na nacionalno reprezentativnom uzorku koji je u Srbiji brojao 3.600 ispitanika (vidi Lazic and Cvejic, 2007). Podaci iz 2003. godine prikupljeni su u okviru projekta *South-East European Social Survey* (SEESSP), na nacionalno reprezentativnom uzorku od 2.997 ispitanika (vidi osnovne podatke o projektu i metodologiji u Simkus, 2007). Podaci za 2012. godinu dobijeni su tokom rada na projektu *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji – koncepti i akteri*. U okvirima ukupnog reprezentativnog uzorka odraslog stanovništva u Srbiji (2.500 ispitanika), za sadašnju analizu izabran je manji uzorak ekonomski aktivnog stanovništva, od 1.464 ispitanika (isključeni su penzioneri, pošto je analiza podataka pokazala da njihov status značajno utiče na ekonomski položaj ispitanika i na njegove/njene vrednosne orijentacije, menjajući klasne determinante obeležja koja čine središnje kategorije ovog rada).

U tekstu će se analizirati prihvaćenost dva para uzajamno suprotstavljenih vrednosti. Vrednosti karakteristične za politički podsistem analiziraće se na osnovu rasprostranjenosti političkog liberalizma nasuprot autoritarnom kolektivismu, a vrednosti unutar ekonomskog podsistema razmatraće se preko stepena prihvaćenosti tržišnog liberalizma naspram redistributivnom etatizmu. Na taj način su konfrontirane dominantne vrednosti dva suštinski različita institucionalno-normativna poretka, kapitalizma i socijalizma. U analizama podataka iz 2003. i 2012. godine biće moguće koristiti pouzdanije indikatore pomenutih vrednosnih orijentacija, standardizovane faktorske skorove, sačinjene na osnovu nekoliko empirijskih iskaza. To, međutim, neće biti moguće pri poređenju rezultata iz 1989. godine s kasnijim nalazima, pošto su samo dva pitanja iz upitnika korišćenog te godine – za svaku vrednosnu orijentaciju – bila ponovljena i u kasnijim istraživanjima⁸. Stoga će ova analiza morati da ostane relativno nerazvijena. Empirijski iskazi (pitanja) u analizi uvek su svrstani tako da veći skor izražava liberalnije vrednosti.

⁸ Reč je o pitanjima: a. za politički liberalizam/autoritarni kolektivism: 1. Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva i 2. Sudstvo u krajnjoj liniji mora da služi vlasti; i b. za ekonomski liberalizam/redistributivni etatizam: 1. Interesi kolektiva uvek moraju biti važniji od interesa pojedinca i 2. Što vlada manje interveniše u ekonomiji to bolje za Srbiju.

Strukturalne promene klasnog položaja: materijalni položaj i obrasci regrutacije

Rečeno je da sistemske promene, menjajući osnovu za reprodukciju klasnih odnosa, menjaju i karakter samih klasa, a to, uz „objektivne“ pretpostavke njihovog utemeljenja, znači i oblike njihove svesti, uključujući vrednosne orijentacije. Ovde se polazi (pojednostavljeno rečeno, za šire izvođenje vidi Lazić, 2011) od hipoteze da položaj u klasnoj reprodukciji određuje osnovne interese društvene grupe (očuvanje povlašćenog, odnosno promena potčinjenog položaja), a oni dalje uslovljavaju pravce delanja i horizonte tumačenja stvarnosti: način percepcije, pre svega karaktera društvenih odnosa, kao i drugih društvenih grupa, poželjne ciljeve grupnih i individualnih delanja, vrednosti i sl. (sve to, naravno, uz još jednu – korektivnu! – pretpostavku, o postojanju kulturne hegemonije vladajuće društvene grupe, koja nameće idejni okvir za tumačenje društvene stvarnosti).⁹ Da bi se, dakle, celovitije razmotrili nalazi o vrednosnim promenama, potrebno je steći barem sumarni uvid i u to kakve se promene tokom sistemske transformacije u Srbiji događaju u oblastima u kojima se formiraju ekonomski interesi osnovnih klasa, a ovde se na prvom mestu misli na promene vezane za materijalni položaj njihovih pripadnika, kao i za njihovo međugeneracijsko obnavljanje.

Za analizu empirijskih podataka o materijalnom položaju pripadnika različitih klasa korišćen je složeni indeks kojim se nalazi prikazuju na jedinstvenoj skali¹⁰. Indeks uključuje veći broj indikatora kojima su mereni: prihodi domaćinstva; novčano izražena vrednost imovine – kuće/stana, drugih nekretnina, trajnih potrošnih dobara; opremljenost stana; troškovi letovanja; itd). S obzirom na to da je o promenama tog položaja u periodu 1989-2003. godina detaljno izveštavano (Lazić, 2011), sada će se rekapitulirati samo najvažniji nalazi. Pre svega, utvrđeno je da je u poslednjem periodu socijalističkog poretka, kao i na početku ubrzane postsocijalističke transformacije, postojala značajna razlika između materijalnog

⁹ U odnosu na danas popularnu teoriju racionalnog izbora, može se reći da je sama logika „racionalnosti“ konstituisana/konstruisana na osnovu pomenute kulturne hegemonije, u tom smislu što se racionalnim smatra ono što doprinosi reprodukciji vladajućeg društvenog odnosa. „Racionalan izbor“, dakle, sledi one ciljeve i sredstva delanja koji omogućavaju reprodukciju postojećeg društvenog poretka, odnosno vladajućih odnosa.

¹⁰ Ovde se koristi shema koja uključuje sedam društvenih klasa i slojeva: 1. vladajuću klasu (političku elitu, direktore i krupne preduzetnike), 2. niže rukovodioce i srednje i sitne preduzetnike, 3. stručnjake, 4. službenike i tehničare (sa srednjim obrazovanjem), 5. KV radnike, 6. NKV radnike, 7. poljoprivrednike. Slojevi 2. i 3. sažimaju se u srednju klasu, 4, 5. i 6. u radničku klasu, s tim što se u nekim analizama sloj 4. tretira samostalno, kao međusloj između srednje i radničke klase. Vidi više o ovim grupisanjima u Lazić, 2011.

položaja osnovnih klasa: vladajuće, srednje i radništva (položaj poljoprivrednika uglavnom je pratio položaj NKV radnika). Tokom ovog celokupnog perioda položaj pojedinačnih slojeva nelinearno se menjao. Tako je položaj preduzetničke elite bio konstantno u usponu, položaj političke elite je varirao, položaj NKV radnika bio je trajno izrazito nizak, itd. Kada je o srednjoj klasi reč, slojevi koji je čine prošli su kroz znatno restrukturisanje: materijalni položaj sitnih preduzetnika prvo je doživeo uspon, a zatim relativan pad, dok se kod stručnjaka i nižih rukovodilaca kretao suprotnim smerom, tako da su se na kraju (2003) svi ti slojevi međusobno približili.

Da bi se utvrdilo da li je proces daljeg ukorenjivanja kapitalističkog oblika društvene reprodukcije, praćen od 2008. godine snažnom (svetskom i lokalnom) ekonomskom krizom, doveo do daljih promena u karakteru i razmerama ekonomske diferencijacije osnovnih klasa u Srbiji, izložićemo nalaze prikupljene u istraživanju iz 2012. godine (Tabela 1).

Tabela 1. Materijalni položaj klasa/slojeva u Srbiji, u 2012. godini (u %)

Društvena klasa/sloj	Indeks materijalnog položaja					Ukupno
	Niži	Niži srednji	Srednji	Viši srednji	Viši	
Političari, direktori, krupni preduzetnici ¹⁷²	-	3,7	24,1	38,9	33,3	100,0
Niži i srednji preduzetnici, niži rukovodioci	6,4	28,7	35,0	23,6	6,4	100,0
Stručnjaci i samozaposleni s visokim obrazovanjem	8,5	36,9	37,7	13,6	3,4	100,0
Službenici, tehničari, samozaposleni sa srednjim obrazovanjem	17,0	55,0	21,7	5,8	0,5	100,0
KV radnici	37,9	52,0	8,1	1,7	0,3	100,0
NKV radnici	68,1	26,7	5,2	-	-	100,0
Sitni poljoprivrednici	44,4	45,0	9,9	0,7	-	100,0
Ukupno	26,4	43,0	19,8	8,1	2,7	100,0
Spirmanov $R = -0.55$, $p = 0.000$						

¹¹ Važno je napomenuti da su u uzorku iz 2012. godine zastupljeni skoro isključivo pripadnici ekonomske elite.

Istraživački nalazi, ukratko, pokazuju da u Srbiji i u najnovijem periodu postoji značajna veza između klasne pripadnosti i materijalnog položaja, s pripadnicima vladajuće grupacije na vrhu i NKV radnicima na dnu lestvice. Zbog nedostatka prostora, sada će se upozoriti samo na to da su pripadnici srednje klase znatno pogođeni ekonomskom krizom, koja je dovela do pogoršavanja njihovog materijalnog položaja, ali ne u većoj meri od nižih slojeva, tako da je relativni međusobni odnos tih grupacija ostao nepromenjen (do povećanja diferencijacije došlo je samo u odnosu svih tih grupa i vladajuće grupacije, slično kao i tokom devedesetih godina). Drugi važan nalaz je činjenica da pripadnici klasa/slojeva koji poseduju ekonomske, a zatim i organizacijske resurse (vladajuća; unutar srednje klase – sitni preduzetnici i niži rukovodioci; među nižim grupacijama – sitni poljoprivrednici, u odnosu na NKV radnike), uspešnije akumuliraju ili održavaju materijalna sredstva od ostalih (recimo, od onih koji raspolažu kulturnim resursima: stručnjaka). Na kraju, važna je i činjenica da su pripadnici srednjih slojeva raspršeni po svim kategorijama materijalnog položaja, pri čemu – posebno među stručnjacima – broj onih koji su na nižim položajima znatno nadmašuje one na višim. Pomenuti nalazi mogu da sugeriraju sledeće pretpostavke o uticaju promena materijalnog statusa – kao i o uticaju trenutnog statusa – na vrednosne orijentacije pripadnika osnovnih klasa. Učvršćivanje povlašćenog materijalnog položaja vladajuće klase (ovde: ekonomske elite), uz produženu ekonomsku krizu neizvesnog ishoda, stvara uslove za formiranje ambivalentnog odnosa njenih pripadnika prema novonastalom poretku. S druge strane, sve izraženija društvena diferencijacija, uz krizom uslovljeno apsolutno pogoršavanje materijalnog položaja, teško da može doprineti rastu prihvatanja kapitalističkog načina proizvodnje društva među pripadnicima nižih slojeva. Najzad, „disperzovani“ raspored pripadnika srednje klase na položajnoj lestvici pre će pogodovati difuznom karakteru njihovih vrednosnih orijentacija nego njihovoj homogenizaciji. Činjenica da se skoro polovina stručnjaka nalazi na dve najniže ekonomske pozicije, kao i to što su kulturni resursi generalno slabiji izvor sticanja materijalnih sredstava nego ekonomski, može potkopati njihovu podršku dosadašnjem smeru društvenih promena, pa i šire, kapitalističkom tipu društvene reprodukcije, a posebno tržišnoj samoregulaciji ekonomije.

Dodajmo prethodnim uvidima, sasvim sažeto, i nalaze o međugeneracijskoj reprodukciji, i to samo sloja stručnjaka – kao sloja ključnog za „diseminaciju“ vrednosnih orijentacija (vidi detaljniji prikaz u Cvejić, 2012). Podaci o njihovoj međugeneracijskoj reprodukciji pokazuju da je u socijalizmu njihovo društveno poreklo karakterisala tendencija sve snažnije samoreprodukcije. Tokom perioda sistemske transformacije dodatno je povećana samoregrutacija sloja¹², a i druš-

¹² Rast samoregrutacije društvenih slojeva u Srbiji karakterističan je za celokupan period sistemskih promena: ukupna stopa samoreprodukcije (za pomenutu sedmoslojnu

tveno poreklo njegovih pripadnika postaje više (povećana regrutacija iz viših slojeva i smanjena iz nižih). Na taj način je ovaj sloj postao homogeniji (s obzirom na društveno poreklo), ali uz istovremeno pogoršavanje materijalnog položaja, što takođe kao posledicu može imati manju homogenost vrednosnih orijentacija pripadnika sloja.

Promene vrednosnih orijentacija osnovnih društvenih klasa tokom perioda postsocijalističke transformacije

Od poznog socijalizma do stabilizacije kapitalističkih društvenih odnosa (1989-2012)

Analiza će započeti kratkim pregledom promena vrednosnih orijentacija osnovnih društvenih klasa u Srbiji, prvo tokom perioda koji je usledio nakon kraha socijalizma (1989), a potom i tokom razdoblja sistemske transformacije društva. Kao što je već pomenuto, analiza će se usmeriti na dva para međusobno suprotstavljenih vrednosnih orijentacija: politički liberalizam nasuprot autoritarnom kolektivizmu, u okviru političkog podsistema, i tržišni liberalizam naspram redistributivnog etatizma, u ekonomskom podsistemu. Na taj način će se, na analitičkom planu, konfrontirati dominantne vrednosti koje pripadaju dvama različitim institucionalno-normativnim porecima. Ipak, treba još jedanput napomenuti da podaci dozvoljavaju poređenje samo dva empirijska iskaza (odnosno, po jedan iskaz u dva podsistema) u tri vremenska perioda, s obzirom na to da istraživanje iz 1989. godine nudi ograničen broj varijabli. Međutim, na ovom mestu, ograničićemo poređenje na po jedan iskaz u dva polja i početi analizu od političkog podsistema¹³.

Prikazani podaci (u Tabeli 2) ukazuju na nekoliko važnih činjenica. Tokom 1989. godine evidentno je da politički liberalizam preovlađuje među pripadnicima nomenklature i srednje klase (teorijska aritmetička sredina na skali je 3), dok je orijentacija pripadnika ostalih društvenih klasa bila nešto bliža socijalističkoj vladajućoj ideologiji, koja podrazumeva da je totalizujuća forma regulacije u rukama neizdiferencirane vladajuće grupacije. Spremnost na društvenu promenu (progresivno orijentisana disonanca) nedvosmisleno je prisutna kod hijerarhijski

shemu) povećava se s 0.496 u 1989. godini na 0.503 u 2012. godini, dok je Spirmanov koeficijent (korelacija između položaja ispitanika i položaja njegovog oca) porastao s 0.393 na 0.415 u istom periodu. – Cvejić, 2012.

¹³ Podaci predstavljaju prosečne skorove pripadnika društvenih klasa na skali čiji je raspon od 1 do 5, gde 5 označava potpuno prihvatanje iskaza koji meri liberalizam, a 1 potpuno odbacivanje. Posredni sloj je, pritom, sastavljen od službenika, tehničara i samozaposlenih sa srednjom stručnom spremom.

viših društvenih grupa, što je u skladu s opštom pretpostavkom o širenju vrednosnih promena s vrha društvene piramide ka dnu.

Tabela 2. Politički liberalizam/autoritarni kolektivism

Sudstvo u krajnjoj liniji mora da služi vlasti			
Klasa	1989.	2003.	2012.
Viša klasa	3,75	3,82	4,29
Srednja klasa	3,45	3,75	3,73
Posredni sloj	2,86	3,59	3,52
Radnička klasa	2,65	3,11	3,32
Poljoprivrednici	2,95	3,09	3,20
Ukupno	2,99	3,34	3,51

Politički liberalizam (meren prihvatanjem stava o jasnom odvajanju sudstva od političkog podsistema) preovlađivao je, prema podacima dobijenim 2003. godine, u svim društvenim klasama, da bi, tokom poslednjeg vremenskog perioda (do 2012) još više ojačao. Ovaj nalaz, čini se, potvrđuje tezu da je, tokom poslednje decenije, pluralizam u okviru političke regulacije dobio snažno utemeljenje među širim društvenim slojevima u Srbiji¹⁴.

U sledećem koraku analize proveriće se da li su se slične promene dešavale u pogledu oblika ekonomske regulacije:

Tabela 3. Ekonomski liberalizam/redistributivni etatizam

Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju			
Klasa	1989.	2003.	2012.
Viša klasa	3,66	3,02	2,94
Srednja klasa	3,47	2,87	3,18
Posredni sloj	2,81	3,00	3,02
Radnička klasa	2,51	3,01	3,27
Poljoprivrednici	2,82	3,08	2,77
Ukupno	2,89	2,99	3,12

Zanimljivo je da je, u 1989. godini, poredak društvenih grupa u pogledu prihvatanja liberalne vrednosne orijentacije u ekonomiji pratio, u glavnim crtama, onaj koji je zabeležen u političkom podsistemu: dok su pripadnici viših grupa u društvenoj hijerarhiji pokazivali veću spremnost za prihvatanje liberal-

¹⁴ Analizom varijanse utvrđena je statistički značajna razlika između prosečnih vrednosti u uzorcima za sve tri godine.

nih vrednosti, hijerarhijski niže društvene grupe držale su se ideološke matrice koja je karakterisala socijalistički sistem. Vrednosti koje se odnose na ekonomski podsistem su se, pritom, sporije menjale nego one koje su vezane za područje politike (što je u skladu sa različitim tempom promena u dva podsistema na strukturnom planu), pa je tako većinska podrška liberalnoj orijentaciji (naravno, merena ovim indikatorom) zabeležena tek 2012. godine¹⁵. Ono što je još važnije je da je stepen prihvaćenosti ekonomskog liberalizma među društvenim klasama očigledno neravnomeran. Tako je među pripadnicima radničke klase i posrednog sloja uvećana podrška ekonomskom liberalizmu (što navodi na zaključak da su vrednosti karakteristične za kapitalistički društveni poredak prodrle u većinski deo populacije, a to bi značilo i da je smanjena normativno-vrednosna disonanca u području ekonomske regulacije, odnosno da je reprodukcija novog poretka stabilizovana). Međutim, orijentacija ka ekonomskom liberalizmu oscilira među poljoprivrednicima (beležeći pad u poslednjem periodu, što je verovatno posledica ekonomske krize), ali i među članovima srednje klase (označavajući konfuziju koja je otpočela kako s usporenim procesom ekonomskog restrukturisanja u Srbiji, tako i s promenom dominantne globalne paradigme vezane za ekonomsku regulaciju). Problem, nastao usled nelinearne, oscilirajuće podrške dominantnim vrednostima (koja vodi naglašenoj – sada retrogradno usmerenoj! – disonanci) klase koja igra ključnu medijatorsku ulogu u sistemu, još je ozbiljniji ako se ima u vidu da se i vladajuća grupacija, tokom poslednjih godina transformacije, okreće ne-liberalnim vrednostima. Međutim, pošto se radi o značajnom istraživačkom problemu o kojem je teško zaključivati samo na osnovu jednog empirijskog iskaza, šira rasprava o tome će se odložiti za kasnije, kada se u analizu uvede veći broj podataka.

U osnovi, do sada analizirani, oskudni podaci, upućuju na zaključak da su sistemske promene (iz socijalističkog u kapitalistički sistem društvenih odnosa), barem kada se radi o vrednostima, bile „pripremljene” rastućom (progresivno orijentisanom) normativno-vrednosnom disonancijom: većina članova nomenklature i srednje klase je već krajem socijalističkog perioda prihvatila liberalne vrednosti, kako u politici, tako i u ekonomiji. Unutar tih klasa nalazile su se grupacije koje su pokazivale najveću sklonost društvenim promenama. U narednim fazama sistemske transformacije izgleda kao da dolazi do širenja ovih vrednosnih orijentacija među drugim društvenim grupama, pa bi se danas moglo zaključiti da su liberalne vrednosti prihvaćene od strane većinskog dela populacije, prilagođavajući, na taj način, vrednosnu matricu dominantnom normativnom poretku¹⁶.

¹⁵ Analizom varijanse utvrđena je statistički značajna razlika između prosečnih vrednosti u uzorcima za sve tri godine.

¹⁶ Druga dva iskaza – koji nisu ovde analizirani – ne omogućavaju donošenje tako jednoznačnih zaključaka, što može biti posledica, između ostalog, načina na koji su for-

*Vrednosne promene tokom perioda postsocijalističke transformacije
(2003-2012)*

Pošto su baze podataka koji se odnose na skorašnji vremenski period bogatije empirijskom građom od one iz 1989, postoji mogućnost da se vrednosne orijentacije analiziraju i nešto sofisticiranijim postupcima, kako bi se doneli validniji zaključci. U tu svrhu korišćeni su standardizovani faktorski skorovi, u čijem prikazu pozitivne vrednosti označavaju snažnije prihvatanje liberalne političke orijentacije (dok su negativni skorovi indikator autoritarnog kolektivism) ¹⁷.

Tabela 4. Politički liberalizam/autoritarni kolektivism

	Politički liberalizam/autoritarni kolektivism (faktorski skorovi)	
Klasa	2003.	2012.
Viša klasa	0,63	1,10
Srednja klasa	0,62	0,36
Posredni sloj	0,24	0,02
Radnička klasa	-0,23	-0,21
Poljoprivrednici	-0,48	-0,43

mulisana pitanja. U slučaju političkog liberalizma, na iskazu koji se odnosio na slobodu govora, preovlađujuće liberalnu orijentaciju iskazale su sve grupe u sva tri vremenska perioda (s izuzetkom radničke klase u 1989. i poljoprivrednika u 2012. godini). Oscilacije u pogledu prihvatanja liberalne orijentacije karakterisale su, pritom, sve grupe, mada je najsnažnija podrška zabeležena među pripadnicima vladajuće klase u 2012. godini. Međutim, kod drugog iskaza – koji je merio orijentaciju ka ekonomskom liberalizmu – situacija je znatno složenija. Pre svega, radilo se o iskazu čija je formulacija dvosmišlena (kolektivni nasuprot ličnim interesima), te koji se može interpretirati na više načina (uključujući i usmerenje na nacionalni problem, koji je dominirao u javnom mnjenju tokom čitavog perioda pokrivenog istraživanjima). Većinska orijentacija je, tokom celokupnog perioda transformacije, bila jasno iskazana u korist redistributivnog etatizma, s najsnažnijom podrškom ovoj orijentaciji koja je zabeležena među pripadnicima vladajuće grupacije, upravo 2012. godine. Stoga, da bi se zaključci mogli argumentovanije zasnovati, poslužićemo se širim setom indikatora, o čemu će uskoro biti više reči.

¹⁷ Iskazi koji su korišćeni kao indikatori ispitivane vrednosne orijentacije su sledeći: 1. Bez vođe je svaki narod kao čovek bez glave; 2. Dve su vrste ljudi na svetu: jaki i slabi; 3. Najvažnija stvar za decu je učiti ih poslušnosti prema roditeljima; 4. Potpuna sloboda govora danas vodi u dezorganizaciju društva; 5. Mediji bi trebalo da imaju više razumevanja za vlast i 6. Medije koji ne vode računa o nacionalnim interesima trebalo bi zabraniti.

Ono što odmah upada u oči jeste činjenica da veći broj analiziranih indikatora donekle menja ranije iznete zaključke o stepenu prihvaćenosti liberalne orijentacije među pripadnicima društvenih klasa u Srbiji, i to na nivou pojedinačnih grupa, ali i u pogledu trendova. Iako T testovi svedoče o tome da ne postoje statistički značajne razlike između prosečnih rezultata na nivou celokupnih uzoraka za dve godine, može se primetiti da orijentacija ka političkom liberalizmu raste samo u slučaju vladajuće klase, a opada kod pripadnika srednje klase i posrednog sloja (mada i dalje ostaje većinska, naročito kod stručnjaka), odnosno relativno je stabilna kod nižih slojeva, ali tako da orijentacija ka političkoj autoritarnosti ostaje dominantna! To dugotrajno održavanje autoritarne političke orijentacije među hijerarhijski nižim društvenim grupama (više od dvadeset godina nakon uvođenja višepartijskog sistema) predstavlja indikaciju relativno intenzivne normativno-vrednosne disonance (retrogradno orijentisanje!) i upozorava na još uvek značajnu mogućnost nedemokratske mobilizacije stanovništva Srbije.

S druge strane, može se takođe tvrditi i da preovlađujuća liberalna vrednosna orijentacija među pripadnicima srednje i vladajuće klase predstavlja neku vrstu pokazatelja da do toga ipak neće lako doći. Doduše, treba podsetiti i da su u uzorku vladajuće klase iz 2012. godine skoro isključivo zastupljeni pripadnici ekonomske elite, koji su interesno pretežno vezani za pluralistički poredak (što, najverovatnije, objašnjava znatno veću sklonost ka liberalnoj orijentaciji ukupne grupacije u odnosu na 2003. godinu, kada je politička elita bila proporcionalno zastupljena u uzorku). Ukratko, najzad, ukoliko se ima na umu činjenica da je sadašnja vladajuća koalicija u Srbiji sastavljena najvećim delom od političkih partija sa snažno izraženom nedemokratskom tradicijom (pri čemu treba prvenstveno imati u vidu orijentacije njihovih pristalica/glasača, a ne verbalne – pa čak ni delatne – obrte stranačkih rukovodstava), dobijeni nalazi predstavljaju ozbiljan razlog za brigu!

U nastavku teksta pažnja će se usmeriti na podatke koji se odnose na ekonomski liberalizam (i njemu suprotstavljenu orijentaciju ka redistributivnom etatizmu). Ipak, pre nego što počne izlaganje istraživačkih nalaza, treba napomenuti da su analizom glavnih komponenti empirijski iskazi koji mere orijentaciju ka ekonomskom liberalizmu podeljeni u dve grupe (ekstrahujući dva faktora čija je vrednost latentnog korena veća od 1). Na osnovu bližeg uvida u strukturu te dve grupe, može se zaključiti da prva grupa predstavlja empirijske iskaze koji se odnose na opšti ekonomski liberalizam (podrška privatnom vlasništvu i tržišnoj ekonomiji)¹⁸, dok je druga sastavljena od iskaza koji bi se mogli interpretirati tako da se odnose na istorijski specifične oblike ekonomske regulacije (ono

¹⁸ Radi se o sledećim iskazima: 1. Društveni napredak će uvek počivati na privatnom vlasništvu; 2. Sve vrste javnih usluga bi bolje funkcionisale da su privatizovane; 3. Bez privatizacije preduzeća bi bila u još goroj situaciji nego što su sada.

što je ranije u tekstu nazvano promenom paradigme, prema kojoj državni intervencionizam dobija sve veću ulogu u okviru dominantne kapitalističko-tržišne ekonomije)¹⁹.

Tabela 5. Ekonomski liberalizam/redistributivni etatizam

Klasa	Opšta orijentacija ka ekonomskom liberalizmu/redistributivnom etatizmu (faktorski skorovi)		Specifična orijentacija ka ekonomskom liberalizmu/redistributivnom etatizmu (faktorski skorovi)	
	2003.	2012.	2003.	2012.
Viša klasa	0,35	0,69	-0,12	-0,25
Srednja klasa	0,25	0,12	-0,11	0,01
Posredni sloj	0,05	0,07	0,01	0,02
Radnička klasa	-0,14	-0,09	0,02	0,06
Poljoprivrednici	-0,02	-0,26	0,09	-0,17

Dobijeni rezultati u skladu su s ranije iznetim pretpostavkama: grupe na višim i srednjim položajima društvene hijerarhije uglavnom dele vrednosti koje su (na najopštijem planu) karakteristične za kapitalistički sistem, dok niže grupacije znatno manje prihvataju te vrednosti, istovremeno iskazujući ambivalentnost u pogledu podrške tekućim oblicima ekonomske regulacije (u ovome im se pridružuju i pripadnici viših slojeva). Jasno je da se na početku ubrzane kapitalističke transformacije (2003. godine), ekonomski liberalizam, kao legitimacijski okvir tržišne ekonomije, širio od vrha društvene lestvice ka nižim slojevima²⁰. U datom momentu moglo se očekivati da će dalja konsolidacija tržišne privrede – praćena ekonomskim rastom, poboljšanjem ekonomskog položaja širih, između ostalih i nižih, društvenih slojeva, te jačanjem legitimacijske osnove privatnog vlasništva – dovesti do snažnije podrške liberalnim vrednostima i među nižim društvenim slojevima i, shodno tome, do opadanja normativno-vrednosne disonance.

Međutim, nasuprot takvim očekivanjima, društveno-istorijski proces dobio je novi smer: relativno kratak period ekonomskog oporavka prekinut

¹⁹ Iskazi koji su se okupili oko drugog faktora su sledeći: 1. Što vlada manje interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju; 2. Privatizacija funkcioniše u teoriji, ali ne i u praksi; 3. Vlada ne bi trebalo da pokušava da kontroliše, reguliše ili se na bilo koji drugi način meša u privatne firme.

²⁰ Detaljnija analiza podataka pokazuje da su ekonomski liberalizam nedvosmisleno odbacili jedino nekvalifikovani radnici, kao najranjivija kategorija u društvu, dok su negativne vrednosti – koje označavaju podršku redistributivnoj formi ekonomske regulacije – bile izrazito niske kod kvalifikovanih radnika i sitnih poljoprivrednika.

je ekonomskom krizom, koja je donela izrazit porast nezaposlenosti (RZS, 2011), pad životnog standarda, te povećanje ekonomskih nejednakosti između viših i nižih društvenih grupacija, umanjujući mogućnosti za uzlaznu društvenu pokretljivost, itd. Posledice ovakvih razvojnih tendencija u sferi vrednosti su očigledne: podrška kapitalističkom tipu ekonomske regulacije, čak i na najopštijem planu, oslabila je u okviru svih društvenih grupa (s izuzetkom ekonomske elite). No, i pored toga, kod pripadnika vladajuće i srednje klase i dalje se beleže pozitivne vrednosti na skali.

Situacija je znatno drugačija sa specifičnom formom ekonomskog liberalizma koja, za razliku od prethodnog redistributivno-etatističkog vrednosnog sklopa, označava radikalni otklon države od ekonomije, brzu privatizaciju, „slobodnu tržišnu utakmicu“ bez spoljašnjih oblika intervencije (na primer, kolektivnog pregovaranja sindikata), itd. Podaci pokazuju da neoliberalna paradigma nije bila šire prihvaćena u Srbiji čak ni tokom prve faze ubrzane postsocijalističke transformacije, u periodu ekonomskog uspona, kao što nije bila u potpunosti prihvaćena ni od strane vladajuće klase (pozitivne vrednosti kod grupa koje se na lestvici nalaze ispod srednje klase, izrazito su male). Objašnjenje za ovu vrstu nalaza već smo potražili u dugoj istoriji državnog intervencionizma u Srbiji, udruženoj s nastojanjima ekonomske elite da društvene posledice ekonomskog restrukturisanja prepusti državi (Lazić, 2011).

Podaci za 2012. godinu pokazuju da su promene u pogledu prihvatanja istorijski specifične forme ekonomske regulacije još manje u poređenju s opštom orijentacijom ka ekonomskom liberalizmu. Promene smeru (od pozitivnog ka negativnom, i obrnuto) su zanemarive, tako da se uočava tendencija ka nultom skor (koji označava poziciju podjednako prihvatanja obe suprotstavljene vrednosne orijentacije) kod gotovo svih grupa, s izuzetkom vladajuće klase (odnosno, ekonomske elite, u uzorku iz 2012), kod koje se beleži nešto izrazitije odbacivanje specifične forme ekonomskog liberalizma! Imajući u vidu činjenicu da se kod iste grupacije beleži visoka (uz to i rastuća) podrška opštem ekonomskom liberalizmu (i osnovnim principima tržišne regulacije), možemo da zaključimo da hipoteza o promeni dominantne paradigme (u okvirima kapitalističkog sistema), koja ide s vrha ka dnu društvene lestvice, u svetlu datih podataka dobija potvrdu. Takođe, dobijeni nalazi navode na zaključak da porast normativno-vrednosne disonance među pripadnicima nekih društvenih grupa (pad podrške tržišno-kapitalističkoj regulaciji ekonomije) najverovatnije treba pripisati konfuziji koja je posledica tekuće ekonomske krize, kao i neizvesnosti u pogledu oblika ekonomske regulacije koje će kriza proizvesti (kao jedan od mogućih ishoda, blizak ekonomskoj eliti u Srbiji, javlja se porast državnog intervencionizma unutar kapitalističkog sistema).

Vrednosne orijentacije slojeva srednje klase u Srbiji

U okviru ovog poglavlja posvetićemo se detaljnije promenama vrednosnih orijentacija srednje klase. Naravno, prethodni podaci već su naznačili osnovne trendove tih promena. Sada će se dodatno razdvojiti tri sloja srednje klase i porediti u tri tačke sistemske transformacije (1989, 2003. i 2012. godine)²¹. To će omogućiti da se posebna pažnja posveti dvama slojevima: stručnjacima, koji uključuju grupacije zadužene za direktno posredovanje vrednosti koje osiguravaju reprodukciju datog poretka, odnosno vrednosti vladajuće klase, ostalim društvenim grupama i sitnim preduzetnicima, grupi koja bi trebalo da predstavlja „strukturnu“ potporu kapitalističkom sistemu (i da, stoga, deli vrednosti koje se odnose na tržišnu regulaciju ekonomije).

Promene vrednosti pripadnika srednje klase tokom procesa postsocijalističke transformacije

Na ovom mestu nema potrebe ponavljati teorijske pretpostavke analize, pa će se stoga odmah preći na podatke koji se odnose na promenu vrednosnih orijentacija pripadnika srednje klase, s obzirom na osu koju smo definisali kao politički

²¹ U socijalističkom periodu biće analizirani (na osnovu podataka iz 1989. godine) stručnjaci (posednici univerzitetskih diploma, bez značajnijih upravljačkih ovlašćenja) i niži i srednji rukovodioci (posednici organizacijskih resursa u preduzećima i ustanovama, bez obzira na nivo njihovog obrazovanja). Sitni preduzetnici, iako nisu u strogom smislu pripadali srednjoj klasi u socijalizmu i bili su vansistemska grupa (up. Lazić, 1987), biće, radi poređenja s novijim periodom, takođe analizirani. U narednom istorijskom periodu postsocijalističke transformacije (podaci iz 2003. i 2012. godine), biće ispitivane vrednosne orijentacije sva tri osnovna sloja ove klase: stručnjaci (posednici univerzitetskih diploma kao oblika kulturnih resursa), niži i srednji rukovodioci (posednici organizacijskih resursa) i sitni preduzetnici (posednici ekonomskih resursa koji imaju visoko obrazovanje i/ili zapošljavaju do 10 ljudi, u 2003. godini, i do 50 u 2012. godini). Ovde se, pritom, polazi od – neizbežno *ad hoc* pretpostavke – da pomenuti broj zaposlenih u firmi približno čini razliku između proizvodnje koja ne omogućava akumulaciju većih razmera i proizvodnje na kojoj se zasniva reprodukcija kapitalističke klase. Jasno je da podizanje broja zaposlenih – indikatora veličine ekonomskih resursa – kao granice između dve klase nastoji da prati uspon kapitalističke ekonomije u Srbiji tokom prve decenije ovog veka. Broj zaposlenih je, naravno, samo jedan od više relevantnih kriterijuma za razlikovanje velikih od srednjih i malih firmi – uz veličinu kapitala, prometa, profita... U istraživanju je broj zaposlenih uziman kao eliminacioni kriterijum (više od 50 zaposlenih čini veliku firmu), ali su kod izbora pripadnika „ekonomske elite“ (radi njihovog razdvajanja od srednjih i sitnih preduzetnika) u obzir uzimani i drugi kriterijumi (veličina kapitala, profita, vrsta delatnosti).

liberalizam-autoritarni kolektivism, tokom perioda omeđenog krajem socijalizma, s jedne strane, i stabilizacijom kapitalističkih društvenih odnosa, s druge:

Tabela 6. Politički liberalizam/autoritarni kolektivism
(aritmetičke sredine)

Sudstvo u krajnjoj liniji mora da služi vlasti			
Slojevi srednje klase	1989.	2003.	2012.
Sitni preduzetnici	2,97	3,57	3,52
Stručnjaci	3,46	3,82	3,80
Niži rukovodioci	3,68	3,75	3,76

Istraživački nalazi sugerišu da je nakon procesa sistemskih promena u okviru slojeva srednje klase došlo do „unifikacije” vrednosti koje se odnose na osnovni demokratski princip nezavisnog sudstva. Jedino su sitni preduzetnici iskazivali neliberalnu orijentaciju na kraju socijalističkog perioda, što se može objasniti specifičnim (vansistemskim) položajem ove grupacije u okviru kvazitržišne socijalističke privrede (Lazić, 1987). Naime, nju su uglavnom činile sitne zanatlije, s osnovnim ili srednjoškolskim nivoom obrazovanja, mahom regrutovane (pored klasne samoregrutacije) iz redova manuelnog radništva i poljoprivrednika, s kojima su delile i neke osnovne vrednosne orijentacije. „Sistemska” pozicija ove grupacije nakon promena društvenog poretka dovela je do poboljšanja njenog ekonomskog položaja, a jedno i drugo pogodovalo je „uzdizanju” društvenog porekla njenih članova, doprinoseći, na taj način, promenama koje su se dogodile na polju vrednosnih orijentacija i svrstavajući ih, u tom pogledu, sada bliže drugim slojevima srednje klase.

Pogledajmo sada podatke koji se odnose na vrednosne orijentacije unutar ekonomskog podsistema:

Tabela 7. Ekonomski liberalizam/redistributivni etatizam
(aritmetičke sredine)

Što manje vlada interveniše u ekonomiji, to bolje za Srbiju			
Slojevi srednje klase	1989.	2003.	2012.
Sitni preduzetnici	2,91	2,96	3,45
Stručnjaci	3,30	2,87	3,09
Niži rukovodioci	3,54	2,78	3,11

Detaljniji uvid u podatke o vrednosnim orijentacijama pojedinih slojeva srednje klase omogućava bolje razumevanje oscilacija u prihvatanju liberalnih vrednosti koje su se dešavale tokom procesa sistemske transformacije. Kao što

se može videti u tabeli 7, sitni preduzetnici su jedini sloj koji većinski nije podržavao liberalnu orijentaciju ni na ekonomskom planu u momentu koji je neposredno prethodio raspadu socijalizma. Razloge za ovaj naizgled iznenađujući nalaz trebalo bi tražiti u činjenici da su članovi tog sloja tokom socijalizma parazitirali na marginama „ekonomije oskudice“, u okviru koje je njihov položaj bio zaštićen nestašicama izazvanim distributivnim neuspesima komandnog planiranja, a osećali su nesigurnost zbog mogućih posledica uvođenja slobodne tržišne utakmice. Postepeno uvođenje tržišta sistemski je ukorenilo njihov status, pa su tako sitni preduzetnici, koji su uspeali da „prežive“ tržišnu utakmicu, poboljšali svoj ekonomski položaj u apsolutnom i relativnom smislu (u 2003. godini), što je pratio i odgovarajući porast njihove podrške liberalnim vrednostima. Takođe, dalja stabilizacija kapitalističkih društvenih odnosa dovela je do približavanja njihove realne društvene pozicije, zasnovane na privatnom vlasništvu i odgovarajuće ideološke orijentacije, tako da ni ekonomska kriza nije poremetila uzlaznu tendenciju u stepenu prihvatanja liberalne orijentacije pripadnika ovog sloja (što je, pak, dodatno učvršćeno činjenicom da je njihov ekonomski položaj u 2012. godini i dalje bolji od položaja stručnjaka; vidi Tabelu 1).

S druge strane, kod preostala dva sloja srednje klase – nižih rukovodilaca i stručnjaka – pokazale su se značajne oscilacije u stepenu prihvatanja ekonomskog liberalizma. Okretanje redistributivnom etatizmu stručnjaka (i nižih rukovodilaca) u 2003. godini ne deluje u toj meri iznenađujuće ako se, ponovo, imaju u vidu nalazi o njihovom ekonomskom položaju: naime, radi se o grupacijama koje su očigledno dobile manje od onoga što su očekivale u procesu sistemskih promena (u poređenju s nižim slojevima), te koje nisu uspele da, u relativnom pogledu, poprave sopstvenu poziciju čak ni tokom poslednje decenije (vidi Tabelu 1). Stoga njihov skorašnji „povratak“ ekonomskom liberalizmu (iako slab) predstavlja možda veće iznenađenje, mada svedoči o „normalizaciji“ kapitalističkog sistema društveno-ekonomskih odnosa i postepenom prilagođavanju vrednosti dominantnom normativnom poretku (omogućavajući transfer ovih vrednosti ka nižim delovima društvene lestvice i neometanu reprodukciju dominantnih društvenih odnosa).

Promene vrednosnih orijentacija pripadnika srednje klase tokom procesa ubrzane sistemske transformacije

Pređimo sada na analizu vrednosnih orijentacija pripadnika srednje klase oslanjajući se na baze podataka iz 2003. i 2012. godine, u kojima raspolazemo znatno većim brojem varijabli relevantnih za ovu temu. Ponovo će se početi unutarklasnom distribucijom političkog liberalizma/autoritarnog kolektivismu (uz korišćenje teorijsko-metodoloških pretpostavki koje su izložene u 5. odeljku ovog teksta, a koje se odnose na standardizovane faktorske skorove dobijene upotrebom 6 empirijskih iskaza).

Tabela 8. Politički liberalizam/autoritarni kolektivism slojeva srednje klase
(faktorski skorovi)

Slojevi srednje klase	Politički liberalizam/autoritarni kolektivism (faktorski skorovi)	
	2003.	2012.
Sitni preduzetnici	0,52	0,12
Stručnjaci	0,70	0,49
Niži rukovodioci	0,50	0,32

Podaci o rasprostranjenosti i promenama u stepenu vezanosti za liberalne vrednosti u okviru političkog podsistema, među slojevima srednje klase, upućuju na tendenciju koja je već uočena pri analizi ove orijentacije na jednom empirijskom iskazu (vidi Tabelu 6): svi slojevi iskazuju podršku liberalnoj orijentaciji, a u tome prednjače stručnjaci kao glavni posrednici u procesu diseminacije dominantnih vrednosti. S druge strane, pad u stepenu prihvatanja liberalnih vrednosti takođe je primetan kod svih slojeva (u odnosu na 2003. godinu), a posebno kod sitnih preduzetnika. Stoga je neophodno navedenim nalazima dodati još jednu napomenu: vrednosne orijentacije sitnih preduzetnika u okviru političkog polja pokazuju tendenciju osciliranja, čineći ovu grupaciju pogodnom „metom“ za veoma različite oblike mobilizacije (uključujući i one nedemokratske). S druge strane, iako je podrška stručnjaka liberalnim vrednostima nedvosmisleno smanjena, ona ostaje na nivou koji je dovoljan da ih i dalje smatramo snažnim uporištem demokratske političke orijentacije.

Pogledajmo sada i podatke koji se odnose na rasprostranjenost i promene vrednosnih orijentacija u ekonomskom podsistemu, imajući na umu pomenuto razlikovanje između opšte podrške tržišnoj regulaciji („opšti ekonomski liberalizam”) i istorijski specifične varijante ovog oblika regulacije („specifičan liberalizam”).

Tabela 9. Ekonomski liberalizam/redistributivni etatizam
(faktorski skorovi)

Slojevi srednje klase	Opšti ekonomski liberalizam		Specifičan ekonomski liberalizam	
	2003.	2012.	2003.	2012.
Sitni preduzetnici	0,53	0,24	0,03	0,22
Stručnjaci	0,20	0,01	-0,17	-0,05
Niži rukovodioci	0,06	0,29	-0,06	-0,09

Ono što je odmah vidljivo je da ne postoji jedinstvena tendencija među pripadnicima srednje klase u Srbiji u pogledu prihvatanja (ili odbacivanja) libe-

ralnih ekonomskih vrednosti. Svi slojevi podržavaju opšte principe tržišne regulacije ekonomije, kada se radi o 2003. godini (što znači da detaljniji podaci ispravljaju raniji zaključak o napuštanju ove vrednosne orijentacije na planu opšte podrške novom ekonomskom poretku), uz sitne preduzetnike kao njihove najsnažnije pristalice i niže rukovodioce koji su tek nešto iznad linije razgraničenja između prihvatanja i odbacivanja opšteg ekonomskog liberalizma. Deset godina kasnije, stepen prihvatanja iste vrednosne orijentacije – uprkos restrukturisanju ekonomije na kapitalističkim osnovama, relativno visokoj stopi privrednog rasta u prvoj polovini dekad e i čvršćem legitimacijskom utemeljenju tržišne ekonomije – doživljava značajan pad među pripadnicima dva sloja srednje klase: stručnjacima, koji su sada na ivici većinskog prihvatanja redistributivnih vrednosti (što odgovara ranijem uvidu) i sitnim preduzetnicima! Kao najsnažnije pristalice ekonomskog liberalizma sada se javljaju niži rukovodioci, najverovatnije usled relativnog poboljšanja njihove ekonomske pozicije (videti Tabelu 1), a verovatno i usled stabilizacije novog hijerarhijskog društvenog poretka u ekonomskoj i političkoj sferi (učvršćivanja novog tipa organizacijskih resursa), približavajući se, u tom pogledu, sitnim preduzetnicima.

Ukoliko se sada pažnja usmeri na vrednosti vezane za specifičan oblik tržišne regulacije, uočiće se nešto drugačija slika. Naime, u 2003. godini, redistributivni etatizam je preovlađivao među pripadnicima dva sloja srednje klase (sitni preduzetnici su, pritom, bili izuzetak, iako su i oni bili blizu sredine skale), uz stručnjake kao najsnažnije pristalice redistributivnih vrednosti. Ono što iznenađuje je da se, u jeku ekonomske krize, kod stručnjaka primećuje jasna tendencija opadanja podrške redistributivnom etatizmu (ili, drugačije rečeno, približavanje vrednosnoj „normalizaciji“, u okvirima novog društvenog poretka), uz snažno povećanje stepena pristajanja sitnih preduzetnika uz liberalne vrednosti, s jedne, odnosno stabilnost u odsustvu većinske podrške ovim vrednostima kod nižih rukovodilaca, s druge strane. Navedeni nalazi, stoga, upućuju na delimično ponavljanje zaključaka koji su doneti na osnovu rezultata dobijenih za celi uzorak: čini se da tekuća ekonomska kriza u zemlji (koja traje već četiri godine, bez naznaka njenog skorijeg prevazilaženja), udružena sa sličnim procesima na globalnom nivou, vodi vrednosnoj konfuziji u pogledu poželjnog oblika ekonomske regulacije među pripadnicima srednje klase u Srbiji. Istorijska dotrajalost neoliberalnog modela ekonomske regulacije, uz nepostojanje jasne alternative, kako sada stvari stoje, dovodi do stvaranja osećaja nesigurnosti i gubitka jasnog oslonca u orijentaciji gotovo svih društvenih grupa, proizvodeći tendenciju slabog ukorenjivanja, te lakog menjanja vrednosnih orijentacija – uključujući i bazične, sistemske vrednosti – u zavisnosti od promene trenutnih istorijskih okolnosti.

Zaključna razmatranja

Jedan od najznačajnijih nalaza koji sledi iz prethodnih analiza je, svakako, onaj da – nasuprot hipotezi o (linearnom) smanjivanju normativno-vrednosne disonance, usled sve šireg prihvatanja novog vrednosnog sistema karakterističnog za kapitalistički način proizvodnje društva – nisu utvrđene jasne tendencije u formiranju vrednosnih orijentacija pripadnika osnovnih klasa tokom procesa sistemske transformacije u Srbiji, pa ni srednje klase. Ovome treba dodati i to da se podrška političkom liberalizmu, koja je krajem socijalističkog perioda većinski karakterisala samo više društvene slojeve (vladajuću i srednju klasu), nije raširila među nižim slojevima nakon sistemskih promena već je, naprotiv, tokom poslednje decenije opala i kod pripadnika srednje klase. Ekonomski liberalizam, takođe, uživa punu podršku samo među pripadnicima viših slojeva društvene hijerarhije (pre svega ekonomske elite), dok rasprostranjenost, odnosno stepen podrške opštem i specifično-istorijski uslovljenom ekonomskom liberalizmu, variraju i tokom vremena i s obzirom na društvene klase. Stoga se sada može zasnovanije pretpostaviti da proces dubokih društvenih promena u Srbiji, u pravcu učvršćivanja kapitalističkog poretka, koji se, međutim, odvija u širim okolnostima u kojima se sve jasnije nagoveštava globalni slom njegovog sadašnjeg društveno-ekonomskog (neoliberalnog) modela, pri čemu istorijska alternativa nije ni maglovito uobličena, uslovljava obnavljanje vrednosno-normativne disonance, ali sada novog karaktera: naime, sam novouspostavljeni sistem društvene reprodukcije, uključujući njegov normativni podsistem, karakterišu kontradiktorni elementi, tako da ni dominantne vrednosti ne mogu imati nedvosmisleno utemeljenje.

Dobijeni empirijski nalazi, tumačeni na osnovu ponuđenog kategorijalnog aparata, omogućavaju i sledeći zaključak. Postsocijalistička transformacija u Srbiji donela je očekivane promene u vrednostima na vrhu društvene hijerarhije: normativno-vrednosna disonanca krajem socijalizma preobrazila se u (preovlađujuće) formiranje vrednosnog sistema usklađenog s novim dominantnim društvenim odnosima. Ta tendencija jača u okviru ove grupacije, kako unutar političkog podsistema (snažnije prihvatanje političkog takmičenja kao oblika njegove regulacije), tako i na ekonomskom planu, ali samo kada su u pitanju temeljne kapitalističke vrednosti (privatno vlasništvo, tržišna ekonomija). Kod istorijsko-specifičnih vrednosti, kriza postojeće neoliberalne forme ekonomske regulacije dovodi do pojavno-istorijske normativno-vrednosne disonance upravo na samom vrhu društvene hijerarhije: ekonomska elita prva uskraćuje podršku dosadašnjim ekonomskim regulacijskim obrascima i u potrazi je za novim. U tom smislu, njeno podržavanje iskaza koji sadrže redistributivne oblike regulacije, ponuđenih u istraživanju, pre treba tumačiti kao još uvek nesigurno traganje za novim oblicima ekonomske regulacije, dakle, kao progresivno usmerenu pojavno-istorijsku

disonancu, nego kao želju za povratkom u komandno-plansku regulaciju (retrogradno usmerena disonanca).

Srednji slojevi slede slične obrasce na planu političke regulacije i, u tom smislu, oni nastavljaju da obavljaju ulogu posredovanja vladajućih vrednosti s vrha prema nižim društvenim klasama. Novije opadanje podrške političkom liberalizmu kod stručnjaka i nižih rukovodilaca je relativno slabije izraženo i ne dovodi u pitanje njihovu opštu orijentaciju (to opadanje, kao i još snažnije izražen isti proces kod sitnih preduzetnika, treba verovatno povezati sa situacionim, lokalnim, kriznim ekonomsko-političkim činionicima, dakle, kao put prema pojavno-istorijskoj disonanci, a ne kao trajniju izgradnju sistemske disonance)²². Na ekonomskom planu, međutim, kretanja su manje jasna. Pripadnici sva tri sloja klase i dalje podržavaju temeljne vrednosti kapitalističkog poretka – liberalne vrednosti opšteg karaktera – ali je među stručnjacima, koji predstavljaju najvažniju diseminacijsku grupu tih vrednosti, podrška dramatično opala (na rubu je disonance), dok je u slučaju specifično-istorijskog liberalizma ona već prešla taj rub, te se kod njih, ali i nižih rukovodilaca, preobrazila u pojavno-istorijsku disonancu. Naravno, i u ovom slučaju skloniji smo tumačenju koje tu disonancu vidi kao progresivno usmerenu – kao potragu za novim oblikom kapitalističke regulacije i njemu primerenih, specifičnih vrednosti – nego kao retrogradnu, ali ovde ne treba isključiti ni mogućnost da se iz nje formiraju idejni obrasci sasvim novog oblika ukupne (antikapitalističke) reprodukcije društva, tj. da se uobliči progresivno usmerena (što ne znači i istorijski „naprednija“!) sistemska disonanca. Ta mogućnost utoliko je veća ukoliko, kao što smo videli, opšte liberalne vrednosti (koje proizilaze iz kapitalističkog sistema reprodukcije društva) nisu većinski – ni na političkom ni na ekonomskom polju – prožele niže društvene slojeve. U datim istorijskim okolnostima dugotrajne krize sistema, na taj se način javljaju prilike za oblike mobilizacije koji otvaraju sasvim nove razvojne perspektive, ali i, s druge strane, potencijalno ugrožavaju osnovne dugoročne interese društva.

²² Ranije navedeni nalazi pokazuju da su oscilacije u pogledu vrednosnih orijentacija, na najopštijem nivou, konzistentne s promenama ekonomskog položaja društvenih slojeva (a skorašnje su promene ovde mahom posledica aktuelne ekonomske krize), pa tako apsolutno, ili čak samo relativno, poboljšanje tog položaja vodi snažnijem prihvatanju liberalnih vrednosti, kako u političkoj, tako i u ekonomskoj sferi i obrnuto. Ovome treba dodati da se opšti pad podrške liberalnim vrednostima može pripisati uticaju još jednog faktora: naime, u gotovo svim postsocijalističkim zemljama zabeležen je pad podrške sistemskim reformama i njihovim ideološkim utemeljenjima (posebno onim koji se odnose na privatizaciju), kao odgovor na tzv. postkomunističku, sistemski uzrokovanu, ekonomsku recesiju (Denisova et. al., 2010), koja je doprinela neuspehu u ispunjavanju očekivanja od ekonomske reforme širih društvenih slojeva.

Literatura:

- Crompton, R. 1993. *Class and Stratification. An Introduction to Current Debates*. Cambridge: Polity Press.
- Crompton, R. et al. 2000. *Renewing Class Analysis*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Cvejić, S. 2012. „Novi trendovi u klasno-slojnoj pokretljivosti u Srbiji. Referat izložen na konferenciji *Promene društvene structure i pokretljivosti u Srbiji*. Filozofski fakultet, Univerzitet u Novom Sadu.
- Dahrendorf, R. 1990. *Reflections on the Revolution in Europe*. London: ChattoWindus.
- Denisova, Eller, Frye & Zhuravskaya. 2010. “Everyone Hates Privatization, but Why?. Survey Evidence from 28 Post-Communist Countries”. Working Paper no 143. CEFIR / ES Working Paper series. <http://www.cefir.org/papers/WP143.pdf> (preuzeto 15. 6. 2012).
- Domansky, H. 2000. *On the Verge of Convergence. Social Stratification in Eastern Europe*. Budapest: CEU Press
- Grusky, D., K. Weeden and J. Sørensen. 2001. “The Case of Realism in Class Analysis”, in: Davis, D. E. and J. Go (eds.). *Political Power and Social Theory*. Boston: Emerald Books.
- Inglehart, R. 1997. *Modernization and Postmodernization*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press.
- Inglehart, R. and C. Welzel. 2005. *Modernization, Cultural Change and Democracy*. New York: Cambridge University Press.
- Inglehart, R., M. Basanez and A. Moreno. 2001. *Human Values and Beliefs: A Cross-Cultural Sourcebook*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- IESS – *International Encyclopedia of the Social Sciences*. 1968. D. L. Shills (ed.). New York: Macmillan Press.
- Lareau, A. and D. Conley (eds.). 2008. *Social Class. How Does It Work?*. New York: Russell Sage Foundation.
- Lazić, M. 1987. *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Lazić, M. (prir.). 2000. *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- Lazic, M. and S. Cvejić. 2007. “Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia“. *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3.
- Lazic M. and S. Cvejić. 2011. “Post-Socialist Transformation and Value Changes of the Middle Class in Serbia“. *European Sociological Review*, Vol. 27, No. 6.
- Lazić, M. 2013. „Vrednosti i društvena dinamika: postsocijalistička transformacija u Srbiji i vrednosne promene“. *Zbornik posvećen R. Supeku*. Zagreb: Filozofski fakultet (u štampi).
- Mateju, P. 1998. *The Middle Class Formation in the Czech Republic*. Prague: Working papers of the Institute of Sociology; Academy of Sciences of the Czech Republic.

- Mateju, P. and M. Kreidl. 1998. *The Crystalization of Social Status in the Post-Communist Society. The Czech Republic 1991-1997*. Prague: Working papers of the Institute of Sociology; Academy of Sciences of the Czech Republic.
- Pakulski, J. and M. Waters. 1996. *The Death of Class*. London: Sage Publications.
- Republički zavod za statistiku. 2011. *Anketa o radnoj snazi 2011*. http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/repository/documents/00/00/61/71/SB_550_ARS2011_SAJT.pdf (preuzeto 15. 9. 2012).
- Simkus, A. 2007. "Guest Editor's Introduction: The SEESSP Project". *International Journal of Sociology*, Vol. 37, No. 3.
- Wright, E. O. (ed.). 2005. *Approaches to Class Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press

Anđelka Mirkov

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

Institut za sociološka istraživanja

VEZANOST GRAĐANA SRBIJE ZA MESTO U KOJEM ŽIVE: EMOCIJE I ZAJEDNIČKI INTERESI

ATTACHMENT TO PLACE OF RESIDENCE AMONG CITIZENS OF SERBIA: EMOTIONS AND COMMON INTERESTS

Summary

The paper analyses emotional and interest attachment of Serbian citizens to village or town they live in. The analysis was based on data collected in 2012 on representative sample of 2.557 respondents from 80 municipalities in Serbia. Available data enabled analysis of emotional attachment to place (village/town) compared to other spatial entities, as well as analysis of interest attachment to residents of the same settlement compared to other social groups they belong to. In both cases it was examined if respondents' answers correlate with their demographic characteristics (sex, age, education, activity, marital status, type of settlement, region, nationality) and with social stratum. The aim was to find out to what extent place of residence is important to citizens of Serbia in emotional and interest sense, with expected differences depending on selected characteristics.

Pojam vezanosti za mesto

Vezanost za mesto (eng. *Place Attachment*) je pojam preuzet iz psihologije (Giuliani, 2003: 140) i odnosi se na pozitivni afektivni odnos prema mestu kao fizičkom i socijalnom okruženju. Vezanost za mesto se može razviti u odnosu na fizičko okruženje, koje se prepoznaje prema osobenostima prirodne i izgrađene sredine, ili u odnosu na socijalno okruženje, koje čine odnosi uzajamnog prepoznavanja, prijateljstva i saradnje.

Proučavanje vezanosti za mesto zahteva razgraničenje više prostornih nivoa analize radi poređenja (susedstvo, grad, regija i slično). U istraživanjima se često polazi od pretpostavke da je vezanost za mesto najizraženija na susedskom nivou, kao najužoj prostornoj celini (Hidalgo and Hernández, 2001: 274). Brojne studije slučaja iscrpno obrađuju pitanja vezanosti za susedstvo, ali ne sadrže adekvatne pokazatelje vezanosti za šire prostorne entitete, koji bi potkrepili polaznu pretpostavku ovakvih istraživanja.

Vezanost za mesto se ne mora nužno odnositi na mesto stalnog boravka. To može biti mesto rođenja ili mesto u kojem je osoba provela detinjstvo, mesto porodičnog porekla, pa čak i mesto koje je neko posetio kao turista. Bitno je samo da jednom uspostavljena vezanost za mesto ima tendenciju da se održi tokom dužeg vremenskog perioda.

Kako su istakli Livingston i saradnici, vezanost za mesto može biti funkcionalna (ili praktična) i emocionalna (Livingston et al., 2008: 10). Ova dva komplementarna oblika vezanosti za mesto srodna su konceptima kao što su zavisnost od mesta (eng. *Place Dependency*) i identitet zasnovan na mestu (eng. *Place Identity*).

Zavisnost od mesta se definiše kao oblik vezanosti koji se zasniva na potencijalu određenog mesta da zadovolji potrebe i ciljeve pojedinaca (Stokols and Shumaker, 1981). Ovo implicitno podrazumeva procenu kvaliteta datog mesta u poređenju sa drugim mestima koja mogu zadovoljiti isti niz potreba. Vezanost je jača ako mesto zadovoljava fizičke i psihološke potrebe stanovnika i ako odgovara njihovom životnom stilu i aspiracijama.

Praktična zavisnost od mesta može podstaći razvijanje ličnog identiteta koji počiva na pripadnosti tom mestu. Fizičko okruženje koje ljudi doživljavaju kao odgovarajuće mesto za život lako postaje predmet psihološke, simboličke i socijalne identifikacije. Tada ljudi počinju sebe da identifikuju kao deo grupe koja je definisana specifičnostima lokalne sredine, a mestu se pripisuju simbolička značenja u kojima pojedinac prepoznaje lični smisao. Identitet zasnovan na mestu življenja zahteva psihološko (emocionalno) ulaganje tokom dužeg vremenskog perioda, nakon čega se učvršćuje socijalnim interakcijama koje podstiču osećanje pripadanja (eng. *Sense of Belonging*).

Kao pandan emocionalne vezanosti javlja se interesna vezanost za mesto, koja počiva na sposobnosti ljudi da prepoznaju zajedničke interese sa stanovnicima mesta u kojem žive. Interesna vezanost može biti uslovljena dužinom boravka u nekom mestu i emocionalnom vezanošću, ali je od mnogo većeg uticaja socijalna struktura naselja i kvalitet društvenih veza među samim stanovnicima. Na koji način će oni percipirati kvalitet života u datom mestu, da li će ih to podstaći na saradnju i koliko će njihovi kolektivni naponi imati uspeha, zavisi od niza socijalnih karakteristika pojedinaca, kao što su obrazovanje i socijalni kapital, kao i od društvene organizacije na nivou naselja i društva u celini.

Uobičajeno je da se vezanost za mesto tumači kao pozitivna pojava koja povoljno deluje na mentalno zdravlje i blagostanje pojedinca, kao i na kvalitet društvenih odnosa na lokalnom nivou. U sredinama koje imaju izraženo osećanje vezanosti za mesto, ljudi su spremniji na uzajamnu pomoć i saradnju i posvećeniji ostvarenju zajedničkih ciljeva. Posebno se ističe prednost građanske participacije ukoliko je razvijena vezanost za mesto (Manzo and Perkins, 2006).

S druge strane, ima autora koji ističu da vezanost za mesto može biti negativna za neke ljude u pojedinim okolnostima (Livingston et al., 2008: 10). Suviše jaku vezanost za mesto oni vide kao prepreku za lični razvoj pojedinca, u smislu sticanja iskustva i pronalaženja novih mogućnosti nakon eventualnog preseljenja iz date sredine.

Vezanost za mesto često se posmatra u suprotnosti sa sklonošću pojedinca ka prostornoj pokretljivosti. U razvijenim zemljama je uočeno da su pripadnici više i više srednje klase manje vezani za lokalnu sredinu i da često menjaju mesto stanovanja, zavisno od poslovnih obaveza i niza aspiracija koje oblikuju njihov životni stil. S obzirom na to da se u Srbiji ne izdvaja globalno orijentisana klasa koja teži potpunoj dekontekstualizaciji prostora, što je uslovljeno ekonomskim ograničenjima i kulturnim specifičnostima ovog podneblja, u našim uslovima se pre može govoriti o nejednakom intenzitetu vezanosti za mesto nego o njenom odsustvu, pa je, u tom smislu, zanimljivo poređenje izraženosti ove pojave kod različitih društvenih grupa.

Analiza podataka

U radu su korišćeni podaci iz anketnog istraživanja koje je u toku 2012. godine sproveo Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, kao deo projekta *Izazovi nove društvene integracije u Srbiji: koncepti i akteri*. Višeetapni stratifikovani uzorak koji je činilo 2.557 ispitanika iz 80 opština reprezentativan je za Srbiju, te se dobijeni podaci mogu smatrati pouzdanim.

Prikupljeni podaci su omogućili analizu vezanosti za mesto u dve dimenzije: a) emocionalna vezanost za mesto i b) prepoznavanje zajedničkih interesa sa stanovnicima naselja u kojem se živi. Prva dimenzija je eksplicitan pokazatelj vezanosti za mesto, ali je njeno ograničenje to što meri isključivo emocionalni aspekt ove pojave i to na osnovu percepcije ispitanika. Zato je u analizu uvrštena i druga dimenzija, koja preko zajedničkih interesa sagledava racionalni aspekt posmatrane pojave.

Za potrebe ovog rada izvršena je korelaciona analiza obe dimenzije u odnosu na osnovna demografska obeležja ispitanika (pol, starost, obrazovanje, aktivnost, bračni status, tip naselja, regija, nacionalnost), kao i u odnosu na pripadnost

ispitanika društvenom sloju. Zatim je izvršena regresiona analiza radi provere uticajnosti odabranih varijabli.

U anketi je od ispitanika traženo da odgovore u kojoj meri se osećaju emocionalno povezani sa mestima različitog nivoa opštosti (selo ili grad, regija, Srbija, Jugoistočna Evropa, Evropa). Za svaku stavku ispitanici su birali odgovor na skali „Vrlo povezan – povezan – ne baš povezan – uopšte nisam povezan“, a postojala je mogućnost i da se izjasne kao neodlučni.

Podaci u Tabeli 1 prikazuju frekvenciju odgovora ispitanika za svih pet prostornih nivoa. Kao što je donekle očekivano, građani Srbije su najviše vezani za mesto stalnog boravka – čak 80,6% ispitanika je odgovorilo da su vrlo povezani ili povezani sa selom ili gradom u kojem žive. Vezanost za regiju je takođe veoma izražena (74,4%), iako je ona neznatno manja u odnosu na vezanost za Srbiju (76,7%), dok stepen emocionalne vezanosti drastično opada kad su u pitanju Jugoistočna Evropa (36%) i Evropa (33%).

Tabela 1. Osećanje vezanosti za mesta različitog nivoa opštosti (u %)

	Vrlo povezan	Povezan	Ne baš povezan	Uopšte nisam povezan	Ne mogu da se odlučim	Ukupno
Selo ili grad	39,7	40,9	13,8	3,9	1,8	100,0
Regija (Vojvodina, Šumadija, Pomoravlje, Beograd i sl)	28,6	45,8	16,8	6,4	2,4	100,0
Srbija	31,8	44,9	15,7	5,4	2,2	100,0
Jugoistočna Evropa (Balkan)	7,9	28,1	34,5	23,5	6,0	100,0
Evropa	7,3	25,7	30,4	29,9	6,7	100,0

Ovakvi rezultati samo delimično potkrepljuju stanovište da se uže prostorne celine doživljavaju kao emocionalno bliskije od širih prostornih celina. Podaci pokazuju da je osećanje vezanosti veoma izraženo i ujednačeno za mesto, regiju i Srbiju, dok je osećanje vezanosti za šire prostore znatno slabije. Ovo može biti prouzrokovano kulturnim obrascima i sistemom vrednosti koji podstiče zatvorenost u okvire lokalne i nacionalne kulture. S druge strane, ne može se očekivati veliki stepen identifikacije sa prostornim celinama koje su građanima nepoznate ili koje doživljavaju kao suprotstavljene.

Odsustvo ili veoma slaba vezanost za Jugoistočnu Evropu i Evropu objašnjava se nedovoljnom prostornom pokretljivošću građana, koja je prouzrokovana ekonomskom marginalizacijom Srbije i padom životnog standarda stanovništva.

Deo objašnjenja treba potražiti i u neposrednom istorijskom iskustvu u regionu Zapadnog Balkana, kao i aktuelnim političkim odnosima Srbije sa Evropskom unijom. Ekonomski, politički i kulturni razlozi doprineli su učvršćivanju lokalnog i nacionalnog identiteta, zbog čega je vezanost za mesto, regiju i Srbiju veoma izražena, dok je vezanost za Balkan i Evropu zapostavljena, što odražava emotivnu distancu građana Srbije prema tim prostorima.

Nakon poređenja vezanosti za mesto boravka sa drugim prostornim entitetima, više pažnje je posvećeno analizi osećanja vezanosti za selo ili grad. U istraživanju se pošlo od pretpostavke da je stepen emocionalne vezanosti za mesto boravka uslovljen socio-demografskim i klasno-slojnim karakteristikama stanovništva. To, međutim, nije potvrđeno korelacionom i regresionom analizom za većinu obeležja.

Korelaciona analiza je pokazala da jedino starost ispitanika ima nešto izraženiji uticaj u poređenju sa ostalim karakteristikama. Za niz obeležja se pokazalo da je veza veoma slaba (pol, tip naselja, regija, nacionalnost), a parcijalnom korelacionom analizom utvrđeno je i da postoje prividne korelacije uslovljene starošću ispitanika (obrazovanje, aktivnost, bračni status). Društveni sloj nije statistički značajno povezan sa emocionalnom vezanošću za mesto.

Do istih zaključaka se došlo regresionom analizom, korišćenjem modela sastavljenog od većine pomenutih obeležja (videti Tabelu 2). Iz ovog dela analize isključeni su aktivnost i bračni status, zbog pomenutih statističkih razloga, kao i društveni sloj, zbog delimičnog preklapanja sa obrazovanjem ispitanika.

Tabela 2. Osećanje vezanosti za selo ili grad – regresioni model

Model	B	Standardna greška	Beta	t	Značajnost
(Konstanta)	2,652	,081		32,577	,000
Muški pol	,091	,033	,055	2,738	,006
Starost	,006	,001	,121	5,686	,000
Osnovna škola (ili manje)	,009	,056	,005	,153	,879
Srednja škola	,029	,050	,018	,580	,562
Selo	,097	,036	,059	2,679	,007
Vojvodina	,082	,050	,043	1,648	,099
Zapadna Srbija i Šumadija	-,011	,050	-,006	-,218	,828
Istočna i Južna Srbija	,181	,050	,097	3,644	,000
Srbi	,094	,047	,041	1,993	,046

U navedenom regresionom modelu, skup nezavisnih obeležja objašnjava oko 3% varijanse zavisne promenljive. Starost ispitanika predstavlja naj-

jaču determinantu osećanja vezanosti za mesto. Zanimljivo je da su ispitanici iz Istočne i Južne Srbije u većoj meri vezani za mesto nego što je to slučaj sa ispitanicima koji žive u drugim regijama u Srbiji.

Pol i tip naselja su i ovaj put pokazali veoma slabu, ali statistički značajnu korelaciju sa osećanjem vezanosti za mesto. Iako se može pretpostaviti da su žene više vezane za mesto, s obzirom na to da je reč o emocionalnom vezivanju, to ipak nije slučaj. Prema podacima iz ovog istraživanja, muškarci su u nešto većoj meri vezani za mesto boravka, a moguće objašnjenje ovog podatka je patrijarhalni obrazac nasleđivanja imovine, kao i promena mesta boravka žena nakon udaje. Stanovnici sela su u nešto većoj meri vezani za mesto nego stanovnici grada, što je i očekivano, posebno ako se ima u vidu heterogena struktura u urbanim sredinama i stalno doseljavanje novih stanovnika.

Razlike između Srba i drugih nacionalnosti su veoma male i na granici statističke značajnosti. Emocionalna vezanost za mesto je nešto izraženija kod ispitanika srpske nacionalnosti, mada je ova korelacija znatno stabilnija kod emocionalne vezanosti za Srbiju. Regresionom analizom je potvrđeno da obrazovanje nije značajan prediktor osećanja vezanosti za mesto.

Tabela 3. Osećanje vezanosti za selo ili grad prema starosti ispitanika (u %)

	Starost ispitanika				Ukupno
	18-29	30-44	45-60	60+	
Vrlo povezan	34,9	34,6	39,0	47,5	40,4
Povezan	41,8	44,6	44,3	37,7	41,6
Ne baš povezan	17,0	17,0	13,4	11,6	14,1
Uopšte nisam povezan	6,3	3,8	3,3	3,3	93,9
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Fi = 0,129, Kramerov V = 0,074, p = 0,000

Što se tiče starosti ispitanika (videti Tabelu 3), uočena je pravilnost da stepen emocionalne vezanosti za mesto postepeno raste sa godinama. Osobe starije od 60 godina imaju sklonost da izraze jaču emocionalnu vezanost za mesto, za razliku od preostale tri starosne kohorte (47,5% ispitanika starijih od 60 godina i 36,6% ispitanika do 60 godina izjavljuju da su vrlo povezani sa selom ili gradom u kojem žive). Takođe, mladi između 18 i 29 godina češće od drugih izjavljuju da uopšte nisu povezani sa mestom u kojem žive (6,3% mladih u odnosu na 3,4% ostalih). Isti je zaključak i kada se podaci analiziraju u okviru dihotomne podele „Povezan – nije povezan“. Vezanost za mesto raste od 76,7%

mladih, zatim 79,2% mladih odraslih, 83,3% starijih odraslih i 85,2% starih (u ovom slučaju nivo značajnosti iznosi 0,001).

Slična istraživanja sprovedena u drugim zemljama pokazala su da stariji stanovnici i oni koji duže vremena žive u određenom području imaju predispozicije da razviju viši nivo vezanosti za mesto (Livingston et al., 2008: 2). To znači da ovde nije reč o biološko-psihološkim razlozima u vezi sa starenjem, nego uopšte o delovanju protoka vremena na emocionalno vezivanje za mesto kao fizičko i socijalno okruženje.

U anketi je, takođe, postavljeno pitanje kojim se nastojalo utvrditi u kojoj meri ispitanici prepoznaju zajedničke interese sa pripadnicima različitih društvenih grupa. Ispitanici su imali zadatak da od ponuđenih osam odaberu tri društvene grupe sa kojima dele najviše zajedničkih interesa i da ih rangiraju prema značajnosti. Između ostalog, ispitanici su mogli da se opredele za stanovnike naselja u kojem žive, te da na taj način iskažu određenu vrstu povezanosti sa ljudima iz svog sela ili grada. Istovremeno, postupkom rangiranja može se videti relativna značajnost zajedničkih interesa na nivou naselja i posvećenosti lokalnoj sredini u poređenju sa težnjom ka interesnoj vezanosti za druge društvene grupe.

Prilikom analize podataka, uzeto je u obzir koju društvenu grupu su ispitanici češće navodili kao najvažniju (najviše zajedničkih interesa), ali i koja društvena grupa se češće javlja kad se srazmerno obračunaju sva tri ranga značajnosti (najviše zajedničkih interesa – 3 boda, nešto manje zajedničkih interesa – 2 boda, najmanje zajedničkih interesa – 1 bod). Polazna pretpostavka je bila da naselje, kao prostorno orijentisana grupa koja oblikuje lični identitet osobe, predstavlja jednu od značajnijih društvenih grupa sa kojima ispitanici imaju zajedničke interese.

Kao što se vidi u Tabeli 4, prema oba kriterijuma, ispitanici prepoznaju najviše zajedničkih interesa sa pripadnicima iste generacije. Zanimljivo je da drugo i treće mesto dele dve prostorno definisane grupe – stanovnici naselja u kojem se živi i ljudi iz zavičaja, što upućuje na značajnost mesta boravka i mesta porekla u definisanju interesnih prioriteta građana, čime je empirijski potvrđena opravdanost analize interesne vezanosti za mesto.

Pomenimo još i to da se pripadnici iste nacije retko navode kao grupa sa kojom ispitanici imaju zajedničke interese, što je zanimljiv nalaz, s obzirom na prethodno iskazan visok stepen emocionalne vezanosti za Srbiju. Umesto toga, češće se javljaju zajednički interesi sa ljudima iz zavičaja, bez obzira na njihovu nacionalnu pripadnost. Najmanje ispitanika se opredelilo za pripadnike svoje klase, ali to samo znači da klasni interesi nisu jasno izraženi kod većine građana (pre svega kod onih na nižim stupnjevima društvene hijerarhije), ili nisu artikulisani (kod pripadnika viših društvenih slojeva, koji prednost daju

ljudima sličnog obrazovanja i zanimanja, što se delimično podudara sa klasnom pripadnošću).

Tabela 4. Prepoznavanje zajedničkih interesa sa pripadnicima različitih društvenih grupa

	Broj ispitanika kojima je ovo prvi izbor	Bodovi na osnovu tri ranga značajnosti
- s pripadnicima moje GENERACIJE	591	3.149
- s ljudima iz mog ZAVIČAJA	564	2.548
- sa stanovnicima NASELJA u kojem živim	478	2.771
- s pojedincima sličnog ZANIMANJA	368	2.086
- s pojedincima sličnog OBRAZOVANJA	135	1.153
- s pripadnicima moje NACIJE	101	835
- s pripadnicima moje VERE	79	671
- s pripadnicima KLASE kojoj pripadam	68	753

U daljem tekstu sledi nešto detaljniji prikaz rezultata korelacione analize prepoznavanja zajedničkih interesa na nivou naselja u odnosu na socio-demografske i klasno-slojne karakteristike ispitanika. Za razliku od emocionalne vezanosti za mesto, stepen prepoznavanja zajedničkih interesa sa stanovnicima naselja značajno korelira sa većim brojem nezavisnih varijabli.

Jedino pol ispitanika i nacionalna pripadnost nemaju statistički značajan uticaj. Tip naselja i regija pokazuju statističku značajnost, ali je veza veoma slaba. Stanovnici sela, u poređenju sa stanovnicima grada, prepoznaju nešto više zajedničkih interesa sa ljudima koji žive u istom mestu. Vojvođani se izdvajaju od ostalih po tome što u većoj meri navode interesnu povezanost sa stanovnicima svog naselja.

Kao i u slučaju emocionalne vezanosti za mesto, aktivnost i bračni status ispitanika su eliminisani jer je, na osnovu parcijalne korelacione analize, zaključeno da je reč o prividnoj korelaciji koja potiče od uslovljenosti starošću ispitanika (penzioneri i udovci pokazuju iste tendencije kao osobe starije od 60 godina). Na osnovu jačine veze utvrđene korelacionom analizom, kao ključne determinante izdvojeni su starost, obrazovanje i pripadnost društvenom sloju. Zatim je, primenom istog regresionog modela kao u slučaju emocionalne vezanosti, potvrđeno da su starost i obrazovanje veoma značajni prediktori interesne vezanosti za mesto (videti Tabelu 5). Navedeni skup nezavisnih obeležja objašnjava oko 5% varijanse zavisne promenljive.

Tabela 5. Prepoznavanje zajedničkih interesa sa stanovnicima naselja – regresioni model

Model	B	Standardna greška	Beta	t	Značajnost
(Konstanta)	1,383	,117		11,772	,000
Muški pol	-,027	,048	-,011	-,560	,575
Starost	,008	,001	,115	5,442	,000
Osnovna škola (ili manje)	,464	,080	,184	5,813	,000
Srednja škola	,361	,070	,151	5,133	,000
Selo	,146	,053	,061	2,757	,006
Vojvodina	,192	,071	,070	2,699	,007
Zapadna Srbija i Šumadija	,042	,072	,016	,585	,559
Istočna i Južna Srbija	-,068	,072	-,024	-,941	,347
Srbi	-,070	,068	-,021	-1,033	,302

Po pitanju veze između prepoznavanja zajedničkih interesa na nivou naselja i starosti ispitanika (Tabela 6), uočene su slične tendencije kao kod emocionalne vezanosti za mesto. Što su ispitanici stariji, veća je verovatnoća da će prepoznati zajedničke interese sa stanovnicima svog naselja, s tom razlikom što ispitanici između 45 i 60 godina u dimenziji zajedničkih interesa imaju više sličnosti sa ispitanicima starijim od 60 godina nego što je to slučaj u emocionalnoj dimenziji. Više od polovine mladih (54,6%) uopšte nije navelo stanovnike naselja kao grupu sa kojom dele zajedničke interese i drastično manje njih smatra da sa njima ima najviše zajedničkih interesa (samo 8,2% mladih u odnosu na 22,2% ostalih). Objašnjenje ovog podatka leži najpre u činjenici da su mladi ljudi spremniji na prostornu pokretljivost i upoznavanje novog, posebno ako se ima u vidu da njih ne ograničavaju porodične i poslovne obaveze koje imaju odrasle osobe.

Tabela 6. Prepoznavanje zajedničkih interesa sa stanovnicima naselja prema starosti ispitanika (u %)

	Starost ispitanika				Ukupno
	18-29	30-44	45-60	60+	
Najviše zajedničkih interesa	8,2	19,5	23,4	22,8	19,9
Nešto manje zajedničkih interesa	20,2	16,4	19,8	22,9	20,2
Najmanje zajedničkih interesa	17,1	15,6	15,4	14,0	15,2
Nema zajedničkih interesa	54,6	48,5	41,4	40,4	44,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Fi = 0,156, Kramerov V = 0,090, p = 0,000

Obrazovanje ispitanika je još jedna karakteristika koja je u statistički značajnoj korelaciji sa interesnom vezanošću za mesto (Tabela 7). Većina ispitanika koji poseduju više obrazovanje (60,3%) uopšte ne navodi zajedničke interese sa stanovnicima naselja, a tek svaki osmi visokoobrazovani ispitanik (12,3%) smatra da sa njima ima najviše zajedničkih interesa. Nasuprot njima, među ispitanicima sa završenom srednjom školom dominiraju oni koji prepoznaju zajedničke interese sa stanovnicima naselja (54,6%), a taj udeo je još veći među ispitanicima bez škole ili sa osnovnom školom (63,4%).

Nije iznenađujuće to što se veća zavisnost od društvenih veza na nivou naselja javlja kod onih koji su završili najviše osnovnu školu. Završetkom srednje škole, a posebno sticanjem akademskog zvanja, pojedinac postaje deo najmanje još jedne društvene grupe sa kojom ima nešto zajedničko. Ispitanici višeg obrazovanja skloniji su da biraju društvene grupe zasnovane na obrazovanju ili zanimanju jer je upravo to važan element njihovog ličnog identiteta i statusnog grupisanja, dok interesi na nivou naselja gube na značaju.

Tabela 7. Prepoznavanje zajedničkih interesa sa stanovnicima naselja prema obrazovanju ispitanika (u %)

	Obrazovanje ispitanika				Ukupno
	Nezavršena osnovna škola	Osnovna škola	Srednja škola	Viša škola/fakultet	
Najviše zajedničkih interesa	24,8	25,8	18,5	12,3	19,9
Nešto manje zajedničkih interesa	22,7	24,3	20,2	12,3	20,1
Najmanje zajedničkih interesa	13,0	15,3	15,9	15,2	15,3
Nema zajedničkih interesa	39,4	34,6	45,4	60,3	44,7
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

$F_i = 0,178$, Kramerov $V = 0,103$, $p = 0,000$

Pripadnost ispitanika društvenom sloju je takođe u statistički značajnoj korelaciji sa interesnom vezanošću za mesto, što je zanimljivo ako se ima u vidu da ova varijabla nije bila statistički značajna u slučaju emocionalne vezanosti za mesto. Po pitanju zajedničkih interesa, društveni slojevi pokazuju najveću jačinu veze u poređenju sa drugim posmatranim obeležjima. Iako se linija razdvajanja društvenih slojeva u velikoj meri podudara sa obrazovanjem, zbog poređenja sa drugim istraživanjima, značajno je prikazati i ovaj deo analize (videti Tabelu 8).

Tabela 8. Prepoznavanje zajedničkih interesa sa stanovnicima naselja prema pripadnosti ispitanika društvenom sloju (u %)

	Društveni sloj ispitanika							Ukupno
	Viši sloj	Sitni preduzetnici, krupni poljopriv. i niži rukovodioci	Stručnjaci i samozaposl. sa VSS	Službenici, tehničari, poslovođe i samozaposl. bez VSS	VKV i KV radnici	PKV i NKV radnici	Sitni poljoprivrednici	
Najviše zajedničkih interesa	3,9	16,3	9,0	16,2	16,5	25,6	24,4	17,1
Nesto manje zajedničkih interesa	2,0	13,0	12,4	22,8	19,7	23,1	26,7	19,9
Najmanje zajedničkih interesa	19,6	18,5	16,9	14,6	16,2	16,3	12,2	15,6
Nema zajedničkih interesa	74,5	52,2	61,7	46,4	47,6	35,0	36,7	47,4
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Fi = 0,234, Kramerov V = 0,135, p = 0,000

Čak tri četvrtine ispitanika iz višeg sloja (74,5%) uopšte ne prepoznaje zajedničke interese sa stanovnicima naselja. Njima su u tom pogledu najbliži stručnjaci (61,7%), a na drugom polu se nalaze sitni poljoprivrednici, polukvalifikovani i nekvalifikovani radnici. Najniži društveni slojevi znatno iznad proseka navode stanovnike naselja kao grupu sa kojom imaju najviše zajedničkih interesa (24,9%), odnosno sa kojom imaju bar jedan od tri nivoa značajnosti zajedničkih interesa (64%). Ostali društveni slojevi se nalaze između ove dve krajnosti.

Ovakvi nalazi potkrepljuju zaključke sličnih istraživanja sprovedenih u drugim zemljama. Pripadnici nižih društvenih slojeva, posebno radnici, skloni su da izgrađuju društvene veze na lokalnom nivou, dok pripadnici viših društvenih slojeva uspostavljaju veze koje nadilaze lokalnu sredinu. Zato ne treba da čudi činjenica da se njihovi interesni prioriteti razlikuju.

Zaključak

U ovom radu se pošlo od pretpostavke da su emocionalna i interesna vezanost za mesto u značajnoj korelaciji sa socio-demografskim i klasno-slojnim karakteristikama ispitanika u Srbiji. U emocionalnoj dimenziji, korelacija je potvrđena jedino sa varijablom starosti ispitanika (sa godinama života raste stepen emocionalne vezanosti za mesto). Postoje dva objašnjenja ovog nalaza. Jedno se zasniva na uvažavanju fizioloških i psiholoških prepreka kod starijih osoba, odnosno njihovoj nespремnosti da menjaju mesto boravka i da se prilagođavaju novoj sredini. Drugo objašnjenje naglašava da je velika verovatnoća da starije osobe dugo žive u datom mestu i da je protok vremena učinio da postanu privrženije mestu.

Kada je reč o interesnoj vezanosti za mesto, statistički značajna korelacija je utvrđena za varijable starosti, obrazovanja i društvenog sloja. Starost ispitanika utiče na prepoznavanje zajedničkih interesa sa stanovnicima naselja na sličan način kao i na emocionalnu vezanost za mesto. Po pitanju obrazovanja i društvenog sloja ispitanika, primećeno je da visokoobrazovani i pripadnici viših društvenih slojeva imaju manje izraženu interesnu vezanost za mesto, to jest da imaju drugačije interesne prioritete (njima su važnije društvene veze sa ljudima sličnog obrazovanja i zanimanja), dok niže obrazovani i pripadnici nižih društvenih slojeva u većoj meri zavise od lokalnih mreža, te je razumljivo da često navode zajedničke interese sa ljudima iz svoje neposredne blizine.

Ovi nalazi upućuju na razmišljanje da li vezanost za mesto predstavlja izvor delatnog potencijala na lokalnom nivou u Srbiji. S obzirom na ukupnu zastupljenost emocionalne i interesne vezanosti za mesto među građanima Srbije, zaključak bi bio da taj potencijal jeste značajan. Međutim, nije ohrabrujući podatak o

interesnoj vezanosti za mesto među pripadnicima onih kategorija stanovništva za koje se pretpostavlja da poseduju najviše resursa pogodnih za efikasno delovanje na lokalnom nivou. Među ispitanicima do 45 godina starosti koji su stekli visoko obrazovanje, 80,2% je emocionalno povezano sa mestom, ali samo 32,5% njih prepoznaje zajedničke interese sa stanovnicima naselja u kojem žive. Prilikom tumačenja ovog rezultata treba voditi računa da to ipak ne znači da oni uopšte ne prepoznaju zajedničke interese sa stanovnicima svog naselja. To samo znači da su druge društvene grupe za njih važnije, što može biti korisno ako stečeni socijalni kapital upotrebe za delovanje u cilju poboljšanja kvaliteta života u lokalnoj sredini. Izvor motivacije za takvu vrstu delovanja trebalo bi da bude upravo emocionalna vezanost za mesto, koja je veoma izražena kod svih društvenih grupa.

Literatura:

- Giuliani, M. V. 2003. "Theory of Attachment and Place Attachment", in: Bonnes, M., T. Lee and M. Bonaiuto (eds.). *Psychological Theories for Environmental Issues*. Ashgate.
- Hidalgo, C. and B. Hernández. 2001. "Place Attachment: Conceptual and Empirical Questions". *Journal of Environmental Psychology*, 21/2001: 273-281.
- Livingston, M., N. Bailey and A. Kearns. 2008. *People's Attachment to Place – The Influence of Neighbourhood Deprivation*. Chartered Institute of Housing; Joseph Rowntree Foundation.
- Manzo, L. and D. Perkins. 2006. "Finding Common Ground: The Importance of Place Attachment to Community Participation and Planning". *Journal of Planning Literature*, 4/2006: 335-350.
- Stokols, D. and S. A. Shumaker. 1981. "People in Places: A Transactional View of Settings", in: Harvey, J. (ed.). *Cognition, Social Behaviour, and the Environment*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum.

Milan Vukomanović

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

REVITALIZACIJA RELIGIJE U SRBIJI I KONCEPT MNOGOSTRUKKE MODERNOSTI

REVITALIZATION OF RELIGION IN SERBIA AND THE CONCEPT OF MULTIPLE MODERNITIES

Summary

In this work I assess the notions of modernity, modernization and de-secularization, bearing in mind the variety of cultural programs and their constant dynamics in non-Western societies. This includes the reinterpretation and re-formulation of institutional models, as well as of the political and social issues, related to modern Western civilization. Part of this process are the societies undergoing transformation, such as the Serbian society. Religious and church institutions often respond to this process by a unique *religization of modernity*. It is clear that under the new circumstances religion itself may not remain unchanged, whereas the character of that change calls for novel theoretical approaches and research methods.

Is the multiple modernities thesis applicable to the society in Serbia during the period of post-socialist transformation? This is a complex and difficult question deserving of the more comprehensive sociological analyses. I raise it here only in the context of the (de)secularization discourse by tackling religious institutions as bearers of symbolical resources that provide safe haven for a „protection of culture“, i.e. the national, local, particular heritage. Therefore I consider the leading and the most prominent religious institution in Serbia – the Serbian Orthodox Church.

Mnogostruke modernosti

Pod *modernom* se u društvenim naukama obično podrazumeva skup ekonomskih, političkih, društvenih i kulturnih procesa koji su istorijski započeli na

Zapadu s periodom renesanse, a najkasnije do reformacije u XVI veku. Te procese u ekonomskoj sferi odlikuju kapitalistički način proizvodnje, industrijalizacija, privatno vlasništvo i tržište; u društvenoj i kulturnoj – urbanizacija, ideja razvoja (progres), racionalizam i individualizam, a u političkoj nastanak nacije – države. Sociološke teorije modernizacije iz pedesetih i šezdesetih godina težile su ka tome da ove različite, ali i jedinstvene, aspekte modernosti i moderniteta posmatraju zajedno, kao suštinske i neodvojive dimenzije *zapadnog* političkog, ekonomskog i kulturnog „projekta“. Štaviše, u tom periodu se, kao što je znano, u sociologiji religije javljaju i dominantne teorije sekularizacije kao društvene pojave inherentno svojstvene procesu modernizacije. S druge strane, autori poput Baumana (1993) ili Habermasa (1989) modernu vide kao jedan, u osnovi, nedovršeni projekat.

Sekularizacijska „paradigma“ je naročito bila aktuelna i popularna u sociologiji nakon Drugog svetskog rata, osobito tokom pedesetih i šezdesetih godina prošlog veka. Na primer, jedan od najznačajnijih savremenih sociologa, Piter Berger, bio je tada veliki pristalica teorije o sekularizaciji kao pojavi neodvojivo povezanoj s modernizacijom. Danas isti autor smatra da je ta teza u osnovi pogrešna i neodrživa, te da je većina sveta religiozna, pri čemu, možda, jedini izuzetak predstavlja zapadna Evropa (Berger, 2005). Tu tezu zastupa i Grejs Dejvi (Davie, 2005, 2007), kao i veliki broj drugih savremenih sociologa religije. Desekularizacija, dakle, jednako dobro prati modernizaciju svugde u svetu, osim u zapadnoj Evropi.

Nedavno preminuli izraelski sociolog Šmuel Ajzenštat (Shmuel Eisenstadt) razmatra modernost na jedan bitno drukčiji način. On, najpre, osporava shvatanje modernizacije kao „vesternizacije“ koja bi obuhvatala i nezapadna društva na način na koji je to istorijski bilo karakteristično za zapadnu Evropu i Ameriku. On veli da je „stvarni napredak u zemljama u razvoju odbacio homogenizirajuću i hegemonsku pretpostavku o takvom zapadnjačkom programu moderne“ (Eisenstadt, 2000: 1). Mnoštvo različitih društvenih kretanja nakon Drugog svetskog rata i perioda kolonijalizma ima *nezapadni*, pa i *antizapadni* smer, ali se za te pokrete ne bi moglo reći da su i antimoderni. Ajzenštat, dakle, ne veruje u uniformnost moderne, nego je posmatra kao skup heterogenih, dinamičnih i pluralnih, mnogostrukih procesa i kulturnih programa što bitno preispituju simboličke i institucionalne pretpostavke glavnih industrijskih kapitalističkih društava. Modernizacija se, dakle, proširila na veći deo sveta, ali nije vodila nastanku samo jedne civilizacije, ili jednog institucionalnog obrasca, nego nastanku nekoliko modernih civilizacija (ili bar civilizacijskih obrazaca) koje se, uprkos sličnoj ideološkoj i institucionalnoj dinamici, različito razvijaju (Eisenstadt, 2004: 154)¹. Ajzenštat ističe kako su tu stalno na delu bile selekcija, reinterpretaci-

¹ Dovoljno je tu samo podsetiti na uspon Japana kao globalne ekonomske sile osamdesetih godina prošlog veka, ili na Kinu danas, gde se privredni razvoj odvijao, i

ja i preformulacija osnovnih i polaznih modela i obrazaca u društvima izvan zapadne Evrope i Amerike. To je bilo moguće, ali i prirodno, zbog osobenog istorijskog iskustva nezapadnih društava, njihovih različitih kulturnih tradicija i drukčijeg smera ekonomskih, strukturno-demografskih i političkih promena. Tu, dakle, treba imati u vidu „mnogostrukost modernih kulturnih programa kao i njihovu stalnu dinamiku“ (Eisenstadt, 2004: 152) i to ne samo na Zapadu, već i u društvima Azije, Latinske Amerike i Afrike, u kojima je u postkolonijalnom periodu, a naročito u poslednjih nekoliko decenija XX veka, došlo do značajnije reinterpretacije i preformulacije institucionalnih modela, kao i političkih i društvenih tema vezanih za modernu zapadnu civilizaciju. Ajzenštat stoga dovodi u pitanje pretpostavku o konvergentnosti procesa modernizacije u globalnom kontekstu, kao i shvatanje da su evropska i, uopšte zapadna, društva glavni nosioci modernizacijskih procesa.

Oživljavanje religioznosti u Srbiji

Danas je gotovo opšte mesto u sociologiji religije da shvatanje sekularizacije (pa, samim tim, i desekularizacije) u velikoj meri zavisi od pojma i definicije religije. Autori koji koriste funkcionalnu definiciju religije teže, po pravilu, da odbace stanovište o sekularizaciji, dok tu tezu, opet, podržavaju pristalice substantivne definicije (Hamilton, 2003: 306). Na primer, ukoliko se religija odredi kao verovanje u natprirodno, okolnost da u današnje vreme manje ljudi veruje u natprirodne pojave nego što je to bio slučaj u srednjem veku ili u doba renesanse, vodi zaključku da je religija, pa i religioznost, u opadanju u odnosu na ta prošla vremena. Funkcionalna definicija je, pak, suviše inkluzivna, tako da je tu gotovo nemoguće uvesti pojam sekularizacije jer ga sama definicija ne može ni odbaciti. Zbog toga, umesto pitanja šta religija jeste, ili šta religija čini, produktivnije bi, možda, bilo odrediti *šta religija (danas) sve podrazumeva*, imajući u vidu, pre svega, različite aspekte, odnosno konstitutivne elemente religije u politetičkoj i komparativnoj perspektivi. Drugim rečima, koji to tačno aspekti religije doživ-

još uvek odvija, munjevitom brzinom. U oba ova slučaja, a naročito kada je reč o Kini, manjeg uticaja je imao zapadni kulturni ili društveni model. Slično bi se moglo reći i za pojedine arapske, postkolonijalne zemlje u ekspanziji koje su na vrlo selektivan način prihvatale obrasce zapadnog modela modernizacije. To, najzad, važi i za deo muslimanske dijasporu u zapadnoj Evropi (manje u severnoj Americi) gde je tzv. politički islam, islamizam, doprineo stvaranju jedne izrazito antizapadne i antimoderne ideologije. Globalizacijski procesi su pritom vrlo jasno otvorili prostor za razmatranje alternativnih puteva modernizacije (npr. „azijska modernost“), dovodeći u pitanje i budućnost nacionalne države kao modernog projekta.

ljavaju revitalizaciju, ako je o oživljavanju religije, a ne samo religioznosti reč? Na koje aspekte, ili konstitutivne elemente religije, mislimo kada govorimo o njenoj revitalizaciji? Da li je tu, na primer, reč o revitalizaciji religijskog diskursa (npr. teologije, doktrine, dogme), ili, pak, o oživljavanju religijske, ritualne prakse? Da li se, opet, revitalizuju institucije ili dolazi do oživljavanja religijskih zajednica?² I koliko nam u svemu tome mogu pomoći empirijska istraživanja religioznosti? Da li su pojmovna određenja religije i religioznosti koja se koriste u novijim sociološkim istraživanjima još uvek aktuelna za savremene prilike? Da li se, možda, još uvek, svesno ili nesvesno, tu bar ponekad operiše unutar dirke-movske paradigme s početka XX veka?³

Globalna studija *Gallup International* s kraja 2011. godine (Petrović, 2012: 9)⁴ pokazuje, navodno, da su građani Srbije „izuzetno religiozni“ u poređenju s građanima iz drugih evropskih zemalja. Ispred njih su, po indeksu religioznosti, samo stanovnici Makedonije, Rumunije, Moldavije i Poljske. Čak 77% građana Srbije sebe smatra religioznima ukoliko im se postavi pitanje: „Bez obzira na to da li odlazite na mesta bogoslužjenja ili ne, da li biste za sebe rekli da ste religiozna, nereligiozna osoba ili ubeđeni ateista?“ (Ibid.). Ovakvo pitanje ima malo smisla kada je reč o religioznosti i nije nikakav pouzdan indikator religioznosti. Navedeno pitanje zapravo implicira da ispitanici iz Galupovog istraživanja ne moraju: 1) pripadati nekoj religijskoj zajednici ili instituciji; 2) obavljati bogoslužjenje, religijsku praksu; 3) koristiti religijski govor u svakodnevnom životu. U slučaju Srbije – s obzirom na visok postotak konfesionalne samoidentifikacije koji se redovno ispoljava na popisima stanovništva, u javnomnjenjskim, ali i specijalizovanim sociološkim ispitivanjima religioznosti – moglo bi se pretpostaviti

² Istorijske crkve (*institucije*) u zapadnoj Evropi imaju, na primer, sve manje uticaja na samo stanovništvo, odnosno (religijske) *zajednice*. Pa ipak, religija je tu i dalje vrlo živa u svojim neinstitucionalnim oblicima (New Age, novi religijski pokreti, individualna religioznost i sl), kao i među netradicionalnim zajednicama imigranata, koji svoj identitet bitno konstruišu upućivanjem na odgovarajući religijski diskurs ili praksu poreklom iz matične domovine. U istočnoj Evropi su, s druge strane, u usponu tradicionalne religije i tu nema veće diskrepancije između religijskih institucija i zajednica, osim u slučajevima manjih raskola koji povremeno uzdrmaju neke pravoslavne crkve.

³ Problemi koji nastaju prilikom analize pojma religija u kulturno-istorijskom kontekstu, s ciljem da se dođe do nekakvog preciznijeg naučnog određenja tog pojma, jesu, dakle, višestruki. Tu najpre treba imati u vidu divergentnost različitih shvatanja „religioznosti“, „religije“, „vere“, „verovanja“, u uporednoj perspektivi (na istorijskom objekt-nivou), a onda i promenu značenja koju na teorijskom, metanivou uslovljavaju različiti tipovi definicija religije, kao i različite religioleške discipline.

⁴ Ovde je reč o globalnom ispitivanju za *Gallup International Religiosity and Atheism Index* iz novembra i decembra 2011. godine sa 52.000 ispitanika iz 57 zemalja sveta.

da ispitanici iz navedenog istraživanja sebe, ipak, u izvesnom smislu smatraju pripadnicima neke religijske zajednice (npr. pravoslavnim ili katoličkim hrišćanima, muslimanima, itd), bez obzira na njihovu stvarnu, intrinzičnu religioznost. Sasvim je sigurno, međutim, da bi odgovor na pitanje „koliko religija ima uticaja na vaš svakodnevni život“, povlačilo puno niži postotak religioznosti. Jasno je, s druge strane, da bi se ispitanici iz Galupovog istraživanja teško mogli uklopiti u naše određenje onoga što se *podrazumeva* pod religijom.

Postsocijalistička društva u Evropi su se prilično nedvosmisleno opredelila za desekularizacijski model koji favorizuje klasične, „crkvene“ vidove religioznosti. Za razliku od zapadne Evrope, gde tradicionalne, istorijske crkve nisu više u mogućnosti da kao institucije „disciplinuju“ veliki deo stanovništva (Davie, 2007: 96), one u centralnoj i istočnoj Evropi velikim delom učestvuju u obnavljanju tradicionalnih kulturnih modela i obrazaca.

Prema popisu stanovništva sprovedenom 2011. godine, u Republici Srbiji (bez Kosova i Metohije) živelo je 7.186.862 stanovnika. Preko 94% njih izjasnilo se da pripada nekoj od sledećih veroispovesti: 84,6% (6.079.396) pravoslavnoj; 5% (356.957) rimokatoličkoj; 1% (71.284) protestantskoj; 3,1% (222.828) islamskoj. Broj Jevreja (578) i pripadnika istočnjačkih religija (1.237) je tu daleko manji od 1%. Ateista (80.053) i agnostika (4.010) ukupno ima svega 1,17%. Pored toga, čak 220.735 stanovnika se uopšte nije konfesionalno deklariralo (Popis stanovništva, 2013: 14, 47).

Sociolozi religije odavno upozoravaju na to da konfesionalna samoidentifikacija nije, ipak, isto što i intrinzična, aktualna (prava, stvarna) religioznost. Većina istraživača koja se bavila tim pitanjima slaže se da je u Srbiji od devedesetih godina prošlog veka ustanovljen stabilan trend u pogledu religijskih promena. Broj ateista je izrazito opao, a u svakodnevni život je vraćena verska praksa. Uočene su i promene u profilu tipičnog vernika. Dok su rezultati ranijih ispitivanja ukazivali na nešto veći postotak religioznosti kod žena, kao i građana iznad 60 godina starosti, poljoprivrednika, radnika, domaćica, manje obrazovanih građana, danas tipični vernik može biti iz seoske, ali i iz gradske sredine, starija ili mlađa osoba, neobrazovano ili obrazovano lice. Istraživanja s kraja devedesetih i početka novog veka pokazala su, uz izvesna odstupanja, da se tek oko četvrtine građana Srbije može smatrati religioznim ili uverenim vernicima, s preko 30% konformističkih vernika, oko 30% agnostika i oko 15% nereligioznih građana (Radisavljević-Ćiparizović, 2002, 2006: 67).

Novija ispitivanja su, isto tako, pokazala da kod punoletnog stanovništva Srbije religioznost raste, ali da nju većina građana vezuje za pripadnost naciji ili tradiciji, a ne za verovanje u Boga. U svesti vernika temeljne postavke pravoslavnog učenja prilično su nejasne, a postoji i znatan broj onih koji nisu sigurni u svoju religioznost. To, uostalom, potvrđuje i popis iz 2011. godine, prema kojem

se skoro četvrt miliona stanovnika nije uopšte konfesionalno deklariralo. *Believing without belonging* (verovanje bez pripadanja) je kovanica koju koristi sociološkinja religije Grejs Dejvi (Davie 2005: 68) da bi objasnila neekvencijalni karakter religioznosti u zapadnoj Evropi i povećanu individualizaciju religijskog života. U slučaju Srbije bismo, zbog značaja koji konfesionalna pripadnost ima za kolektivni identitet, pre, možda, mogli govoriti o *pripadanju bez (dubljeg) verovanja*, naročito kada se podaci o konfesionalnoj pripadnosti uporede s istraživanjima stvarne, intrinzične religioznosti na osnovu većeg broja složenijih indikatora (Vukomanović, 2008: 63).

U istraživanju iz 1999. godine (Radisavljević-Ćiparizović, 2006) religijska samoidentifikacija u Srbiji kretala se od 60% religioznih građana, preko 21% neopredeljenih, do 19% nereligioznih. Kada se ti rezultati uporede s istraživanjem iz 2010. godine, broj religioznih se povećao na 78%, broj neopredeljenih je pao na 4%, dok je nereligioznih ukupno 14% (Radisavljević-Ćiparizović, 2011: 28). Precizniji podaci o konfesionalnoj samoidentifikaciji iz 2010. godine pokazuju, međutim, da je tzv. tradicionalnih vernika bilo 39,1%, a uverenih vernika (koji prihvataju sva učenja vere) 27,8%, sa još 16,4% onih koji ne prihvataju sva načela svoje vere. Neopredeljenih, ravnodušnih, nereligioznih i ateista ima ukupno 16,6%. Kada je, pak, reč o aktualnoj religioznosti, „crkveno religioznih“, prema istraživanju iz 2010. godine, ima svega 10% (Ibid.: 30).

Prema *Svetskom istraživanju vrednosti* (WVS, 2001) i *Evropskom istraživanju vrednosti* (EVS, 2008) koja su sprovedena i u Srbiji, broj konfesionalno (samo)identifikovanih pravoslavnih vernika prevazilazi samodeklarisanu religioznost ispitanika, što znači da konfesionalnost u percepciji ispitanika nije nužno povezana s ličnom religioznošću (Blagojević, 2010: 140). U Srbiji je konfesionalna samoidentifikacija redovno masovnija pojava od religijske samoidentifikacije, naročito kod pravoslavnog stanovništva. To uostalom potvrđuju i istraživanja iz 2010. godine (Blagojević, 2012: 46). Redovnost ispunjavanja verskih dužnosti sa stanovišta institucionalizovane religije se podrazumeva, ali je stvarna verska aktivnost nedovoljno izražena. To se odnosi i na prihvatanje postavki „dogmatiskog jezgra hrišćanstva“ (Blagojević, 2012: 49). Srbija se, najzad, prema stepenu posećenosti hramovima (7%) nalazi na samom dnu liste evropskih zemalja, iza Poljske, Slovačke, Italije, Belgije, Austrije, Velike Britanije, Hrvatske, Francuske, Rumunije, Češke, Bugarske, ali ispred Rusije (vid. Church attendance).

Crkva i odbrana kulture

U Srbiji se proces revitalizacije religije poklopio s demokratizacijom njenih političkih institucija i pratećim političkim i društvenim pluralizmom. Desekulari-

zacija srbijanskog društva otpočela je još u socijalističkoj Jugoslaviji, ali se sam taj proces intenzivirao u periodu začetka političkog pluralizma i nastojanja da se ustanove i stabilizuju demokratske političke institucije. U periodu nakon oktobarskih promena 2000. godine, najveća religijska organizacija u Srbiji, Srpska pravoslavna crkva (SPC), počela je u svojoj matici da stiže i prva iskustva s modernom demokratijom. Država i većinska crkva su gotovo preko noći zasnovale odnos koji im u prošlosti nije bio poznat. Reč je tu o iskustvu crkve s jednom demokratskom državom. Pre toga, SPC je imala posla s autoritarnom državom mi-loševićevskog tipa, zatim s državom u kojoj je vladao jednopartijski sistem, gde su jedna ideologija i partija imale strukturalni monopol nad državom i društvom. Najzad, pre Drugog svetskog rata, u relativnoj harmoniji su se našle monarhija i SPC kao njena državna crkva.

Istorijski gledano, SPC, kao i većina drugih pomesnih pravoslavnih crkava, razvijala se u političkim kontekstima koji su bili bitno nedemokratski (srednji vek, Vizantija, osmanska osvajanja i dr). Kao posledica toga, javile su se preterana hijerarhijska kontrola i dominacija, pasivnost sveštenika i indiferentnost laika. Ono što je sada tu novo – i što je crkva imala prilike da iskusi jedino u dijaspori, u demokratskim zemljama u kojima su njene eparhije još ranije bile prisutne – jeste čitav niz otvorenih pitanja i problema koji se tiču toga šta su demokratija, modernost, nacionalna kultura, pluralizam, civilno društvo, kao i šta sve podrazumevaju odnosi između verskih zajednica i države u tim novim uslovima. Na primer, koji društveni problemi spadaju u domen crkvene nadležnosti i njenih ustavnih okvira i ograničenja? Koliko su verske zajednice u stanju da se bave tim problemima i kakav kapacitet one imaju za njihovo eventualno rešavanje? Koliko su odgovori crkve relevantni i aktuelni kada je reč o savremenim političkim i društvenim pitanjima? Ukoliko je, recimo, pridruživanje Evropskoj uniji cilj većine građana Srbije i njihovih političkih predstavnika, promovisanje antievropskog diskursa od strane SPC stavlja njene vernike, kao građane te države, u izvestan procep. Prema istraživanju o odnosu građana Srbije prema evropskim integracijama iz 2010. godine⁵, uključivanje Srbije u EU najviše podržavaju upravo tradicionalni vernici (89%), dok je podrška među ambivalentnim ispitanicima 67%, a ateistima 60% (Radisavljević-Čiparizović, 2011). Čak i ako se ovi postoci čine previsokim u 2013. godini, možemo li, ipak, reći, s obzirom na čestu kritiku EU iz redova crkvene hijerarhije, da je tu religijska zajednica u koliziji s religijskom institucijom, njenim evroskepticismom? Da li se tu zapravo institucija, crkvena hijerarhija, odupire evropskim integracijama, dok zajednica (tradicionalnih) vernika nije sklona da prihvati takav stav crkvenih autoriteta?

⁵ Reč je o istraživanju objavljenom u publikaciji *Religioznost građana Srbije i njihov odnos prema procesu evropskih integracija* (2011). To istraživanje je sprovedeno od jula 2010. do februara 2011. godine na ukupnom uzorku od 1.504 ispitanika.

Kakva je, potom, crkvena vizija savremenog društva? Kakav je njen odnos s civilnim društvom: da li verske zajednice sebe doživljavaju kao deo civilnog društva ili ne? U vreme socijalizma, država je, politički i ideološki gledano, prilično jednostrano određivala prirodu svog odnosa s verskim zajednicama. U postsocijalističkom periodu je došlo do značajnog proširenja religijskih prava i sloboda crkava i verskih zajednica, ali to je odmah nametnulo i pitanje njihove povećane odgovornosti u mnogim oblastima. Moglo bi se onda reći da je i u Srbiji u XXI veku došlo do šireg političkog, društvenog i kulturnog preispitivanja uloge religije i crkve, dok su tradicionalne verske zajednice (ponajviše SPC), u svojoj „odbrani kulture“, počele da učestvuju i u preoblikovanju klasičnog modernizacijskog koncepta, njegovog uvijanja u lokalno, nacionalno, partikularno kulturno ruho.

Postavlja se tu onda i pitanje da li je pravoslavlje kompatibilno s demokratijom, shvaćenom ne samo kao volja većine ili izborna procedura, nego i kao politička kultura pluralizma i vladavina prava. Da li je moguće nekakvo „civilno“ pravoslavlje koje bi više bilo u skladu s evropskom demokratijom i pluralizmom? Takva civilna religija bi bila kompatibilna sa demokratijom, ali jedan dogmatski esencijalizam, koji odbacuje mogućnost kulturne promene, svakako ne bi. Na primer, ideja o Božjem suverenitetu (Carstvo nebesko), jedna politička teologija, postavila bi se tu naspram političke filozofije Zapada, prosvetiteljskog koncepta Velikog odvajanja formulisanog još u doba Tomasa Hobsa (Vukomanović, 2008: 43; 2008b). Najveći protivnik takve političke teologije, u očima mnogih pravoslavnih teologa, jesu zapravo *sekularne vrednosti* Zapada. Stavovi Nikolaja Velimirovića i Justina Popovića prema sekularnom i „dehristijanizovanom“ Zapadu i Evropi dobro su poznati i često citirani i u radovima savremenih pravoslavnih bogoslova. Čak i umereniji episkopi su skloni vrlo kritičkoj recepciji zapadnih vrednosti⁶.

Reklo bi se da savremeno pravoslavlje, bar u balkanskom kontekstu, prihvata globalizaciju u tehničkom, tehnološkom, pa i ekonomskom smislu, ali istovremeno teži ka *kulturnoj* fragmentaciji, jer kultura je – kao sistem značenja i

⁶ Jedan od tih umerenijih episkopa, vladika Ignatije Midić, u svom tekstu „Savremeni svet i Pravoslavna crkva“ (Bigović, 2003) s rezignacijom tvrdi da je „Hrišćanstvo na Zapadu prestalo da postoji kao Crkva: postalo je ideologija, skup etičkih zakona“. A u spisu „Pravoslavlje i Evropa“ ovaj vladika veli da bi „prvi razlog zbog kojeg bi pravoslavni narodi trebalo da teže jedinstvenoj Evropi“ to što bi se kroz integracije „uticalo na promenu savremenog evropskog pogleda na svet. Svi smo svesni toga da Evropa, to jest savremena zapadna civilizacija koju je utemeljila Evropa, a čiji smo sudeonici svi mi, i pravoslavni i oni drugi, prolazi kroz duboku krizu“ (Ibid., 2003: 39). Navodi se više razloga zbog kojih je Evropa, prema mišljenju ovog bogoslova, u krizi, a ključ problema je tu, bar u duhovnoj sferi, „pojava nihilizma u zapadnoj filozofiji“. Drugi problem je tu „uzdizanje slobode ličnosti“ (Ibid., 2003: 46).

simboličkih relacija – uvek specifična, unikatna, lokalna (Tibi, 2008: 19). U tom smislu, globalizacija u nezapadnim društvima ne mora nužno da podrazumeva prihvatanje zapadnih kulturnih vrednosti i normi. Jer one danas podrazumevaju i sekularne vrednosti civilnog društva koje nije hrišćansko (pravoslavno, katoličko), ali ni islamsko, jevrejsko, već internacionalno. Postavljaju se tu zahtevi za ljudskim pravima koji bi mogli biti utemeljeni na zajedničkim sekularnim vrednostima i demokratskoj političkoj kulturi. Zbog toga je potreban i konsenzus između pravoslavlja i sekularne političke filozofije oko temeljnih vrednosti kao što su: demokratija, civilno društvo, pluralistički diskurs, sekularna tolerancija i individualna ljudska prava. Kulturni diverzitet je dragocen, ali on ima jasne granice kada dođe u suprotnost s navedenim vrednostima. I multikulturalizam koji deluje u ime kulturnog diverziteta trebalo bi da respektuje ljudska prava, on ne može da bude doktrina prema kojoj je u ime kulture sve dozvoljeno (Vukomanović, 2010). Da li bi, možda, koncept civilnog pravoslavlja (za razliku od *političkog pravoslavlja* kao jedne vrste političke teologije) imao temelja u samoj toj tradiciji? Sekularni racionalizam, svakako, nije stran pravoslavlju, naročito u zapadnim eparhijama Pravoslavne crkve, a možda još više tokom perioda socijalizma u centralnoj i istočnoj Evropi.

Religija danas stupa u različite, vrlo složene interakcije s ideološkim, političkim, kulturnim i ekonomskim sistemima. Ona je, štaviše, sastavni deo globalizacijskih procesa. S druge strane, ona još uvek – posredstvom svojih institucija, njihove interpretativne strategije – pruža sigurno utočište za „odbranu kulture“, nacionalnog, lokalnog, partikularnog. Reč je tu, u stvari, o zaštiti religijskog interpretativnog nasleđa koje pre svega afirmiše versku instituciju (npr. SPC kao „vekovnog čuvara srpske kulture, tradicije, ćiriličnog pisma“, itd). Kulturni identitet nije, međutim, dovoljan preduslov za politički identitet (Majer, 2009: 51).

U Srbiji je danas, i među mlađim generacijama, vaspitavanim u duhu pravoslavlja, vidljiv izvestan otklon prema pluralističkom modelu društva koji je, zapravo, tekovina prosvetćenosti, kao i opredeljivanje za jedan monistički, arhaizovan, zavetni obrazac nacije i države⁷. Oživljavanje, na početku XXI veka, monističkog zavetnog obrasca i principa sabornosti (kao svojevrtnih postsocijalističkih hibrida), ima za rezultat kritiku srpskih prosvetitelja poput Dositeja, ili pluralistički i evropski orijentisanih „novih ideologa“, „novodobaca“, nezavisnih intelektualaca i aktivista u nevladinim organizacijama (Vukomano-

⁷ O tome, možda, najbolje svedoči dokument poznat kao *Predlog Načertanija nacionalnog programa Omladine srpske za 21. vek* (Vukomanović, 2008: 125-126). Slično je intoniran i proglas Prvog sabora pravoslavno-nacionalne omladine srpske na Beogradskom univerzitetu od 6. 12. 2001. pod nazivom *Zavetne dveri – Pozicija nacionalne omladine* (Ibid.: 127-128).

vić, 2008: 128; 2011: 165). Nasuprot takvom konceptu, neki visoki predstavnici SPC smatraju da se treba vratiti starom modelu sabornosti (Vukomanović, 2011: 165).

U svetu koji karakteriše velika dislociranost, izmeštanje etničkih, religijskih i, uopšte, kulturnih manjina, religijske institucije su moćni čuvari grupnih, kolektivnih identiteta. To važi i za društva u procesu transformacije, kao što je društvo u Srbiji. Na izazove modernizacije i sekularizacije religijske i crkvene institucije danas neretko odgovaraju *religizacijom modernosti*. A etnifikacija i religizacija politike uvek su izazov za individualna, ljudska prava. Kultura Moderne počiva, međutim, na Velikom odvajanju vere i razuma, pri čemu je oblast razuma i znanja prepuštena individualnom tumačenju. Ta kultura se, prema rečima nemačkog politikologa Tomasa Majera, „principijelno razlikuje od tradicionalne *zapadne* (ali i pravoslavne – M. V.) *kulture* u Evropi po svojim osnovnim stavovima, po metafizici, socijalnoj ontologiji, principima društvenog legitimiteta i po političkim vrednostima i institucijama“ (Majer, 2009: 61). Utoliko je moderna Evropa mogla da nastane „tek kada je u svemu što se ticalo političkog uređenja zajednice sasvim revolucionarno odbacila hrišćansko poimanje društvenih odnosa“ (Ibid.: 65).

Za procenu društvenog i političkog uticaja religije nije presudno to da li ona u svom kulturnom miljeu ima veći ili manji značaj, nego na kom nivou se ona javlja i na koji način učestvuje u tom miljeu. Tomas Majer (2009: 72) tako razlikuje bar tri nivoa njenog delovanja: 1. pripisivanje metafizičkog smisla i očekivanja spasenja (*ways of believing*); 2. individualno i kolektivno vođenje kroz život: praksa, običaji, etika življenja, rituali, estetika i dr. (*ways of life*); 3. osnovne društvene i političke vrednosti za suživot sa drugima (*ways of living together*). U tom trećem slučaju reč je o osnovnim vrednostima za zajednički život različitih ljudi u istom društvu i istoj političkoj zajednici.

U skladu s našim gornjim određenjem konstitutivnih elemenata religije, prvi Majerov nivo bismo označili kao nivo religijskog (teološkog) *diskursa*, drugi kao nivo *prakse* i *ethosa*, a treći kao nivo učešća zajednice vernika i religijskih institucija u javnoj sferi, uključujući tu i pokušaj njihovog uticaja na praktične politike. U kontekstu Srbije, *političko pravoslavlje*, na primer, odbacuje sekularne vrednosti i demokratsku političku kulturu i utoliko je ono, u osnovi, antievropsko, što se sasvim jasno vidi iz govora paraklerikalnih organizacija, crkvene hijerarhije, pa čak i iz saopštenja nekih političkih partija (Vukomanović, 2011, 2008a). Napred smo, uostalom, već ukazali, na osnovu novijeg empirijskog istraživanja (2010), da česta kritika EU iz redova crkvene hijerarhije pokazuje da je zajednica pravoslavnih vernika u Srbiji u nekoj vrsti kolizije s religijskom institucijom (SPC) i njenim evroskepticizmom. Crkvena hijerarhija se, naime, odupire evropskim integracijama i, u krajnjoj liniji,

evropskoj Moderni, dok zajednica (tradicionalnih) vernika nije sklona da prihvati takav stav svojih crkvenih autoriteta.

Funkcija demokratije u pravnoj državi jeste da se obezbedi onaj minimum na poslednjem, trećem nivou, na osnovu koga će na prva dva nivoa biti omogućen i, na duži rok zagaranovan, maksimum razlika (Majer, 2009: 74). Osnova pravne države i demokratije se, pak, narušava kada većinska („primarna“) kultura na esencijalistički način ugrožava prava drugih na sopstveni identitet (Ibid.: 75). Svim bih se složio s Majerom u njegovoj tezi da za demokratiju u pravnoj državi nije potreban konsenzus na prvoj i drugoj pomenutoj ravni, „već je samo bitno da (prve dve ravni – M. V.) budu principijelno usklađene s trećom ravni, a ona će opet sopstveni legitimitet dovesti u pitanje ako izađe iz svojih okvira“ (Ibid.).

Konsenzus oko političkih vrednosti ne znači nužno i gubitak kulturnog identiteta, kompromitovanje kulturnih vrednosti i posebnosti. Tu onda i pravoslavlje može naći svoje mesto u okviru pluralnog koncepta modernosti. Na Zapadu je danas prisutno mnoštvo različitih kulturnih identiteta i taj diverzitet se prihvata kao stanje stvari. Ujedno postoji i potreba da se postigne konsenzus oko *političkog* identiteta političkih zajednica, država. Naglasak je tu, pre svega, na konsenzusu oko demokratske političke kulture. Ona treba da bude dovoljno inkluzivna za kulturni i religijski diverzitet, ali da se pritom kolektivna kulturna prava ne postavljaju iznad demokratije, vladavine prava, odnosno ljudskih prava građana u sekularnoj državi.

Literatura:

Bauman, Z. 1993. *Modernity and Ambivalence*. Cambridge: Polity Press.

Berger, P. 2005. “The Desecularization of the World: A Global Overview“, u:

Berger, P. (ur.). *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. 1-18. Grand Rapids: William Eerdmans.

Bigović, R. 2003. *Hrišćanstvo i evropske integracije*. Beograd: Hrišćanski kulturni centar.

Blagojević, M. 2010. „Vezanost za pravoslavlje u ogledalu statistike: sociološko merenje crkvenosti“. *Teme*, br. 1: 131-154

Blagojević, M. 2012. „Religijsko-konfesionalna identifikacija i vera u Boga građana Srbije“. *Filozofija i društvo*, vol. 23, br. 1: 40-52.

Church attendance. URL: <http://www.nationmaster.com/country/yi-serbia-and-montenegro> (preuzeto 24. 11. 2012).

Davie, G. 2005. “Europe: The Exception that Proves the Rule?“, u: Berger, P. (ur.). *The Desecularization of the World: Resurgent Religion and World Politics*. 65-83. Grand Rapids: William Eerdmans.

Davie, G. 2007. *The Sociology of Religion*. London: Sage.

- Eisenstadt, S. 2000. "Multiple modernities". *Daedalus* br. 129: 1-29.
- Eisenstadt, S. 2004. *Fundamentalizam, sektaštvo i revolucija*. Zagreb: Politička kultura
- EVS – *European Values Study, Serbia*. 2008. <http://www.europeanvaluesstudy.eu> (preuzeto 24. 11. 2012).
- Habermas, J. 1989. *Filozofski diskurs moderne*. Zagreb: Globus.
- Hamilton, M. 2003. *Sociologija religije*. Beograd: Clio.
- Majer, T. 2009. *Identitet Evrope*. Beograd: Albatros.
- Petrović, M. 2012. „Građani Srbije peti u Evropi po religioznosti“. *Blic*, nedelja, 29. 7. 2012: 9.
- Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji: Stanovništvo: Veroispovest, maternji jezik i nacionalna pripadnost. Podaci po opštinama i gradovima*. 2013. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Radisavljević-Ćiparizović, D. 2002. „Religija i svakodnevni život: vezanost ljudi za religiju i crkvu u Srbiji krajem devedesetih, u: Bolčić, S. i A. Milić (ur.). *Srbija krajem milenijuma*. 215-248. Beograd: ISI FF.
- Radisavljević-Ćiparizović, D. 2006. *Religioznost i tradicija*. Beograd: ISI FF.
- Radisavljević-Ćiparizović, D. 2011. „Religioznost građana Srbije i njihov odnos prema EU – sociološki ugao“, u: *Religioznost građana Srbije i njihov odnos prema procesu evropskih integracija*. 25-42. Beograd: KAS.
- Tibi, B. 2008. *Political Islam, World Politics and Europe*. London: Routledge.
- Vukomanović, M. 2008. *Homo viator: religija i novo doba*. Beograd: Čigoja štampa.
- Vukomanović, M. 2008a. "Serbian Orthodox Church as a Political Actor in the Aftermath of October 5, 2000". *Politics and Religion*, Cambridge U.P., vol. 1, br. 2: 237-269.
- Vukomanović, M. 2008b. "Separation and Dialogue". *Politics and Religion*, Cambridge U.P., vol. 1, br. 2: 305-308.
- Vukomanović, M. 2010. "Hostages of Culturalism". *E-International Relations*. <http://www.e-ir.info/?p=4359> (preuzeto 16. 2. 2012).
- Vukomanović, M. 2011. "Serbian Orthodox Church Between Traditionalism and Fundamentalism", u: Mårtensson, Ulrika et al. (ur.). *Fundamentalism in the Modern World*, vol. 1. Fundamentalism, Politics and History: The State, Globalization and Political Ideologies. London; New York: I. B. Tauris.
- WVS – *World Values Survey*. 2001. The World's Most Comprehensive Investigation of Political and Sociocultural Change (www.worldvaluessurvey.org Online Data Analysis); <http://www.wvsevsdb.com/wvs/WVSAnalyzeQuestion.jsp> (preuzeto 16. 2. 2012).

Dokica Jovanović

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

O RASIZMU U NAŠOJ KULTURI

ABOUT RACISM IN OUR CULTURE

Summary

There are few attempts at studying racism as a phenomenon within our culture. Racism appeared during the period between the two world wars, under the powerful influence of fascism and national-socialist ideology. Its climax, as very well known, happened during the Second World War. While nationalism finds its aims in culture, racism looks for biological differences among various social groups. Interestingly, racism does not rely on ethnic differences only, but tries to discern biological characteristics among different classes. From its biological basis, racism enters culture and becomes a cultural fact. The racists in our country exist within the rigid boundaries of the racial ideology, supporting the notion about the lower and higher racial types of people and claiming for the so-called "racial hygiene", "scientifically" supported by eugenicists. Racism is especially important to study nowadays, since right-wing ideologies breed it. The emergence of racisms has been also identified in post-socialistic countries, and therefore in Serbia. Thus, this paper deals with the phenomenon of the so-called classical racism, being the basis of the racism of our time.

Rasizam u Srbiji je, u vreme nastanka, a i danas je tako, prevashodno bio, i jeste, kopija evropskog, naročito nemačkog (specijalno, nacističkog) rasizma. Razlog za pisanje o rasizmu danas vidim u obnovi rasističke ideologije, potom i u nastajanju raznih ideoloških derivata bliskih rasizmu, kao i, konačno, u pojavi organizacija koje prihvataju rasistička uverenja. Ova ideologija i ova udruženja se još uvek nalaze na tzv. društvenoj margini. Međutim, zbog posledica Drugog svetskog rata koje su nastale provođenjem rasistički intonirane ideologije nacionalsocijalizma i fašizma i zbog opasnosti koje sobom nosi rasizam (u bilo kakvoj ideološkoj formi da se ispoljava), na ovu pojavu treba ukazivati. Ovde se

opredeljujem za ukazivanje na neke dimenzije rasističkih uverenja u vreme nastanka rasizma kod nas. Reč je o osnovama rasizma koje do danas nisu pretrpele bitne transformacije. Radi se o početku XX veka i naročito o periodu između dva svetska rata.

Kao nekoherentan i nesistematičan ideološki izraz, u vreme nastanka kod nas, rasizam je bio na liniji tzv. državne politike integralnog jugoslovenstva i unitarizma, gde bi bila očuvana suprematija srpske dinastije i gde bi se pokazalo da je tzv. dinarski rasni tip superioran u odnosu na druge rasne tipove na Balkanu. O ovome, između dva rata, postoji obimna literatura, od Vladimira Dvornikovića, Jovana Cvijića, Stanoja Stanojevića, Slobodana Jovanovića, Jovana Erdeljanovića do Branka Lazarevića,¹ u kojoj se pokušava dati odgovor na pitanje o prirodi tzv. rasnih kolektiva u Jugoslaviji.

Rasizam pomenutih pisaca nije bio rasizam poput „klasika“ rasizma kao što su Artur de Gobino (Artur de Gobineau) i Hjuston Stjuart Čemberlen (Houston Stewart Chamberlain)². Pomenuti naši pisci ne zastupaju stanovište da je međurasna borba na Balkanu nužnost, iako izdvajaju jedan balkanski „rasni tip“ kao superioran (dinarski rasni tip). Naravno, bez obzira na činjenicu da njihovo tumačenje „rasnih razlika“ nije poziv na rasni sukob, mora se ustvrditi da su oni,

¹ Vidi: Dvorniković, Vladimir. 1939. *Karakterologija Jugoslovena*. Beograd: Geca Kon A. D.; Cvijić, Jovan. 1914. *Geografski i kulturni položaj Srbije*. Sarajevo, 1914.; Cvijić, Jovan. 2000. *Balkansko poluostrvo*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti; Savod za udžbenike i nastavna sredstva.; Stanojević, Stanoje. 1934. *Istorija Jugoslovena (Srba, Hrvata i Slovenaca), zasrednje i stručne škole*, knj. 1, 12. popravljeno, prošireno, ilustrovano izd., Beograd: Geca Kon.; Stanojević, Stanoje. 1926. *Istorija srpskog anaroda*. Beograd: Napredak.; Stanojević, Stanoje. 1928-1929. *Narodna enciklopedija: srpsko-hrvatsko-slovenačka*. Zagreb: Bibliografski zavod.; Jovanović, Slobodan. 1991. *Jedan prilog za proučavanje srpskog nacionalnog karaktera*, u: Jovanović, Slobodan. *Sabrana dela*, knj. 12. Beograd: BIGZ; Jugoslavijapublik; SKZ.; Erdeljanović, Jovan. 1928. *Što su Srbi, Hrvati i Slovenci*. Beograd: Jubilarni zbornik SHS I.; Erdeljanović, Jovan. 2011. *Makedonski Srbi*. Niš: Manastir sv. Prohor Pčinjski.; Lazarević, Branko. 2007. *Političke Rasprave. Ostavština*. Beograd: Zavod za udžbenike.; Lazarević, Branko. *Dnevnik jednoga nikoga, Prvi deo (1942-1946) i Dnevnik jednoga nikoga, Drugi deo (1947)*. Beograd: Zavod za udžbenike.

² Gobino u *Eseju o nejednakosti rasa* (Gobineau, 1853-1855) određuje tri glavne rase: belu, žutu i crnu. Prema Gobinoovoj tipologiji, bela rasa je superiorna. A Čemberlen je u delu *Temelji devetnaestog veka* (Chamberlain, 1899), „otkrio“ koji je „uzrok borbi koje imaju istorijski i presudan značaj za čovečanstvo“. U ovom „velikom“ sukobu se bore Nemci protiv Jevreja. Budući da su Nemci „potomci“ drevnih Arijevaca, oni su tvorci najviše kulture, koju ugrožava jevrejska zavera jer Jevreji žele „nezasluženo“ da zauzmu mesto koje „pripada“ Arijevcima. Rasizam Artura de Gobinoa i Hjustona Čemberlena su prihvatili Adolf Hitler i nemački nacionalsocijalisti kao bitan deo svog političkog programa.

u času kada izriču rasističke iskaze, rasisti. Treba reći i to da su i ovi autori često bili na liniji nacionalizma. Njihova doktrina je bila mešovina rasizma i nacionalizma. Ovo se može ilustrirati Cvijićevim stavom o tome da su „velike *narodne* tvorevine južnoga slovenstva vezane (su) za dinarski tip: crkva Sv. Save, narodne pesme, stvaranje i širenje Srbije. Veliku darovitost i prostrane koncepcije pokazali su dinarski samouci: Karađorđe, Miloš, Vuk Karađžić, Njegoš; *pored drugih* (kurziv – Đ. J) (Rački, Kopitar, Mažuranić, Miklošič, Prešern itd). *Kolika je ta dinarska darovitost vidi se u poređenju sa Bugarima, koji nisu stvorili nijednu od gornjih velikih tvorevina i nisu dali onakve darovite ličnosti i samouke, kao što su pomenuti*“ (kurziv – Đ. J)“ (Cvijić, 2000b: 266). Cvijić na drugom mestu kaže da „kao što su među sobom vezani ljubavlj, dinarski su ljudi isto tako odani precima... (koje – Đ. J) nigde toliko ne vole, ne poštuju i ne misle o njima“ (Cvijić, 2000a: 342-343), pa na kraju istog pasusa zaključuje: „*Naprotiv, Bugari ne pamte svoje pretke, nemaju slave i prezivaju se samo po ocu* (kurziv – Đ. J)“ (Cvijić: 343).

Olivera Milosavljević ukazuje na to da su naši autori tridesetih godina minulog veka pod „rasom“ podrazumevali različite fenomene. „Nekada se on odnosio eksplicitno na biološki 'organizam', ali nekada i na sasvim nedefinisan 'nacionalni', 'sveslovenski' ili 'balkanski' koncept“ (Milosavljević, 2010: 47). Nisu im bila tuđa ona tumačenja raznih etničkih i regionalnih karakteristika kojima se upućivalo na neke „ekskluzivne“ osobine određenog kolektiviteta, kojih nema kod drugih etničkih ili regionalnih kolektiviteta. Rasistička nota u tim tumačenjima izbija iz činjenice da se takve razlike ne tumače kao kulturne, već kao biološki utemeljene i uslovljene razlike. Otuda su kulturni tipovi tumačeni i prema tzv. fiziognomici, ili prema preovlađujućem obliku lobanje kod raznih „rasnih tipova“, pa su kulturni tipovi, dakle, određeni biološkim faktorom, tzv. indeksom lobanje koji se manifestuje kao brahikefalija, mezokefalija ili kao dolihokefalija. Zanimljivo je da Vladimir Dvorniković, prihvatajući pojam o rasi kao legitimno naučan, ima potrebu da se ogradi od njegove „neadekvatne“ primene. Pišući o zloupotrebi reči „rasa“ Dvorniković će reći: „Prerano utekla iz naučne laboratorije, ova mutna reč postala je mističnom krilaticom, mitom i verom milionskih gomila i, kao takva, političkim sredstvom rasnog šovinizma i profetizma. U stvari, po sredi je samo modernizacija stare vere u 'izabrane narode' i antičke podele čovečanstva na 'ljude' i 'varvare'. Noviji nacionalistički imperijalizam često se zaklanjao, i zaklanja, koprenom rasizma“. Naizgled, tačno. Nema se šta prigovoriti ovom zaključivanju. Ali, da bi to bilo tačno, trebalo je prethodno zaključiti da upravo iz ideje rase izrastaju svi Dvornikovićevi „nacionalizmi“ i „šovinizmi“. Malo dalje, na istoj stranici, Dvorniković potvrđuje ovu našu sumnju kada kaže: „U rasi se krije izvesna fizio-psihološka *konstanta*, skup određenih fizioloških i psihičkih crta, zajedničkih velikom broju individua u povezanosti istoriskih gene-

racija“. Pa još dodaje: „Tu okolnost ne sme da zanemari karakterologija naroda ni onda kada joj je pogled sasvim slobodan od rasističkih predrasuda“ (Dvorniković, 1939: 163-164). Pitam: kako se može biti „slobodan od rasističkih predrasuda“, ako se prihvata tvrdnja da se u rasi „krije izvesna fizio-psihološka *konstanta*“? Ta „rasna teorija“ kod domaćih autora je bila politički određena, piše Olivera Milosavljević, u uverenju da će u „novom evropskom poretku“, uređenom na nacifašističkim načelima, rasno pitanje biti presudno za uređenje društvenih prilika. „Zato su pokušavali da pozicioniraju sopstvenu (‘dinarsku’) rasu kao ‘rasno jezgro’ Jugoslovena, na visoko mesto među ‘belim’ rasama, postavljajući ‘dinarca’ neposredno uz ‘nordijca’ i ‘mediteranca’, i utvrđujući njihovu buduću dominantnu ulogu u Evropi“ (Milosavljević, isto). Međutim, rasizam u međuratnoj Srbiji (i Jugoslaviji) nije uspeo da se nametne kao značajna ideologija, još manje kao jedna od vladajućih. Iako su delovi inteligencije koketirali sa ovom ideologijom, njihova koketerija je ostajala u malograđanskim salonima Beograda ili Zagreba. Ovi ideolozi su sami sebe izolovali, verovatno zato što su sebe predstavljali kao duhovnu elitu koja stoji „visoko“ iznad naroda, posebno običnog puka. Politički su bili marginalizovani. Ljotićeva lista je na izborima za narodnu skupštinu 1938. godine osvojila tek 30.734 ili 1,01% glasova (Terzić, 1982: 19).

EksPLICITNO rasističke pozicije, koje se kreću od tvrdnje da postoje „viši“ i „niži“ rasni tipovi, pa do zahteva za tzv. rasnom higijenom, koju su „naučno“ propagirali eugeničari, kod nas zauzimaju Branimir Maleš, Dimitrije Ljotić, Svetislav Stefanović, Milorad Mojić, Milan Nedić³. Bez dvornikovićevskog ustezanja, Svetislav Stefanović će ustvrditi: „Rasna snaga“ je stvarala kulturu, državu i naciju, a ekonomski faktori „koje često nose rasno niži elementi, dolaze onda da stvorenu kulturu degenerišu i upropaste“. Stefanović je zato odobravao gledišta rasista i ‘zakonska nastojanja’ da se očuva ‘čistota rase, odnosno krvi’“ (Milosavljević, 2011: 410). No, ni tu se ne staje, već se tvrdilo da dinarski rasni tip stoji rame uz rame sa arijevim rasnim tipom. Sve u nadi da će srpski rasisti zauzeti

³ Vidi: Maleš, Branimir. 1936. *O ljudskim rasama*. Beograd: Kolarčev narodni univerzitet.; Maleš, Branimir. 2003. „Rasni tipovi Balkanskog poluostrva“. *Unus Mundus*, br. 12.; Maleš, Branimir. 1937. *Rase kojima pripadaju Srbi i Hrvati*. Beograd: Centralni higijenski zavod.; Ljotić, Dimitrije V. 2001. *Zakoni života*. Srbinje; Novi Sad: Dobrica knjiga.; Ljotić, Dimitrije V. 1940. *Drama savremenog čovečanstva*. Beograd: Jugoslovenski narodni pokret „Zbor“.; Ljotić, Dimitrije V. 1942. *Narodni put*. Beograd: Jugoslovenski narodni pokret „Zbor“.; Stefanović, Svetislav. 1934. „O krvnim grupama i rasnom problemu“. *Ideje*, br. 6.; Stefanović, Svetislav. 1935. „Socijalne tendencije rasizma: rasizam i ekonomska struktura društva“. *Ideje*, br. 26.; Mojić, Milorad. 2003. *Srpski narod u kandžama Jevreja: potresna svedočanstva iz Talmuda i Šulhan-aruha i primena njihova u sadašnjosti*. Žabalj.; Nedić, Milan Đ. 1996. *Desna Srbija: Moja reč Srbima, 1941-1944. Izabrani ratni Govori*. Beograd: Slobodna knjiga.; Nedić, Milan. 1943. *Govori generala Milana Nedića predsednika srpske vlade*. Beograd.

počasno (i privilegovano) mesto u „hiljadugodišnjem“ Hitlerovom Trećem Rajhu. No, ova se namera nije dopala nacističkim rasistima, pa su srpski rasisti reterirali, priznajući „suprematiju“ arijevske rase, koju dinarska rasa, zahvaljujući svojim osobinama, prati u stopu. „Suprematija“ arijevske rase je oktroisana tzv. Nirnberškim zakonima (15. 9. 1935). Rasizam postaje državna ideologija u Trećem Rajhu, pa se na tlu nacističke Nemačke praktično realizuju „teorijske“ postavke o svetskoj misiji „najviše“ (arijevske) rase, gde najvažnije mesto zauzima nemački narod. Na osnovu rečenih zakona pooštrene su mere progona nearijevaca (naročito Jevreja), a hajka na „nečistu krv“ u čitavoj okupiranoj Evropi dostigla je vrhunac genocidom nad milionima Jevreja, Roma i drugih „nižih rasa“. Kvislinška uprava u Srbiji je, dakako, bila u službi ideologije Trećeg Rajha.

Na rasizam se nikako ne može gledati samo kao na „teoriju“ koja se poziva na vulgarni biologizam. Rasizam je uvek (kao i nacionalizam) politička ideologija. Baš zato što svaka ideologija tvrdi da je upravo ona *superiorna* u odnosu na sve druge ideologije, tako i svaka rasistička tvrdnja kazuje da je „rasa“, koju ona zastupa, *superiorna* u odnosu na sve druge „rase“. Pokazuje se da je svaka ideološka sakralizacija (posluživši se izrazom Hane Arent), u suštini, banalizacija. Ako se jedna grupa ljudi (ovde „rasa“) sakralizuje, druga se mora, što je moguće više, uniziti. Unižavanjem „drugog“ na sakralizovanu grupu pada prosvetljenje (božanska iluminacija). Otuda je, recimo, za srpske nacionaliste i rasiste, otadžbina srpskog naroda „nebeska Srbija“.

Pogledajmo, ukratko, kako se formirala nacionalistička ideologija i kod Albanaca i kod Srba, te kako su iz toga nastali i rasistički stavovi prema Albancima⁴.

⁴ Ovde ne ukazujem na primere viševjekovnog rasističkog stava prema Romima jer bi time ovaj članak bio znatno obimniji. O problemu diskriminacije nad Romima sam pisao u ovim člancima: 2002. „Lokalna samouprava i manjinske zajednice“ / „Local self-government and minority communities“ / „Lokalno korkorodvipe em minoretijenge kedinipe“, u: *Romi na raskršću*. Đorđević, Dragoljub B. i Jovan Živković (prir.). Niš: PUNTA; DDA; KSS; Bahtalodrom.; 2003. „Mimikrija Roma – poslednje utočište“, u: *Kultura u procesima razvoja, regionalizacije i evrointegracije Balkana*. Niš: Institut za sociologiju; Filozofski fakultet.; 2005. „Kako do kvalitetne promene uslova stanovanja Roma?“ / „Sar dji ko kvaliteti e shaijnasko vash thanbeshimasko?“ / „How to achieve qualitative changes of housing conditions Roma have?“, u: *Izazovi dekade Roma / Dikhipi pi dekada e Romengi/ Challenges of Roma Decade*. Živković, Jovan (priredio/ kerda / arrangedby). Niš: Bahtalodrom; RTV Nišava.; 2006. „Kako do posla?“ / „How to get a job?“. Predgovor u: *Mapa zapošljavanja Roma Nišavskog okruga / EmploymentMap for the Roma of the Niš Region*. Niš: YUROM centar / YUROM Center.; 2008. „...Čuo je da su Cigani streljani na Bubnju... Kultura zaborava ili Romi u Nišu u vreme II svetskog rata“, u: *Kultura sjećanja: 1941*, zbornik. Bosto, Sulejman, Miroslav Cipek i Olivera Milosavljević (uredili). Zagreb: Disput. Saopštenje na međunarodnom naučnom skupu:

Područje Kosova i Metohije, kako ga imenuje zvanična politika Republike Srbije, ili Kosova (Kosova, Kosovë), kako ga imenuju kosovski Albanci⁵ je područje na koje polažu pravo i srpski i albanski nacionalizam. Posle velikih seoba srpskog življa, krajem XVII i početkom XVIII veka, područje Metohije naseljavaju Albanci sa područja Malesije. Krajem XVIII veka srpsko stanovništvo na Kosovu postaje manjinsko. U vreme istočne krize 1879. godine, Osmanska država je podržavala albansko naseljavanje na područje Metohije, kako bi izvršila pritisak na Srbiju i Grčku. „Od osamdesetih godina XIX veka, naporedo sa zaoštavanjem međubalkanskih odnosa došlo je i do sukoba između albanskog pokreta nacionalnog oslobođenja s jedne strane, te Grčke, Srbije i Crne Gore sa druge“ (Đorđević, 1983: 127). Ovome doprinosi, kaže dalje Dimitrije Đorđević, sukobljavanje interesa velikih sila na području gde žive Albanci. Naročito su bile sukobljene Austrougarska i Italija. U slovenskom okruženju albanski pokret traži podršku Osmanske države (koja se nalazi u predrevolucionarnom stanju). „Proces spuštanja albanskog brđanina u plodne doline Kosova bio je deo vekovne borbe siromašnog seljaka da se dočepa zemlje. *Kako je obim zemlje bio ograničen, to su sukobi između domorodaca i pridošlica postajali sve oštrij, uz to podsticani spoljnim uticajima* (kurziv – Đ. J)“ (Đorđević, isto). Cvijić o nestabilnim prilikama na Kosovu svedoči na osnovu ličnog iskustva, kada je boravio u Prizrenu 1910. godine: „Za vreme mladoturskog režima (...) smatrali (su) Arbanase za sultanove saveznike i gonili ih (...) Svakog jutra se video na pijaci po koji u toku noći obešen Arnautin. Dolazi i uticaj Austro-Ugarske, koja (je) potpaljivala mržnje i podbadala jedne protiv drugih, Arbanase protiv Srba, i Arbanase katolike protiv Arbanasa muslimana“. Ista politika evropskih sila bila je na delu i u vreme Prvog svetskog rata, kada su Austrougarska, Nemačka i Bugarska 1915. posele Srbiju. „Shodno polazištu o unošenju novih ili korišćenju ranijih razdora među balkanskim narodima, vlasti su se trudile da pokažu prijateljske namere prema albanskom i muslimanskom stanovništvu. Tako su se pored traganja za mogućnostima da se daju izvesne ekonomske i poreske olakšice posebno trudile da u ovom delu stanovništva nađu saradnike koji bi pomogli upravi u odgovarajućim oblastima“ (Mitrović, 1983: 160).

Kultura sjećanja – i „pamćenje“ nacija: 1941, Friedrich Ebert Stiftung. Banja Luka, 6-8. 12. 2007.; 2006. „Još jedan običan 8. april“. *Republika*: 382-385.; „Vapaj Roma –lahor u Sahari“. *Danas*, 20. 9. 2007.; „Ulica Šabana Bajramovića“. *Danas*, 7. 4. 2009; 2008. „Мимикрия Ромов в Сербии как последнее прибежище“, zbornik, u: *Роми України: із минулого в майбутнє*, Збірник, Том 15. 245-254. Київ: Національна Академія наук України. Saopštenje podneto na međunarodnoj konferenciji *Роми України: із минулого в майбутнє*, Kijev, 10-11. 6. 2008.

⁵ Zapadno područje ove oblasti Srbi imenuju *Metohija*, a Albanci *Rrafsh i Dukagjinit*.

I pored međuetničkih sukoba na Kosovu, „neki od najistaknutijih aktivista nacionalnog pokreta za oslobođenje u ovom periodu bili su inspirisani zajedničkim idealom slobodnog balkanskog društva i propovedali bratstvo među svim narodima na poluostrvu. Pomenimo (...) Rigu od Fere, koji je krajem XVIII veka uputio svesrdan apel svim narodima u Otomanskoj imperiji da se, bez obzira na nacionalnost i religiju, ujedine u odlučujućoj borbi protiv ugnjetača. Za njim su krenule i progresivne ličnosti XIX veka, kao što su bili Marković u Srbiji ili Karavelov, Levski i Botev u Bugarskoj, koji su osuđivali sve vrste uskogrudog nacionalizma i šovinizma kao nešto najštetnije po interese celog Balkana. Osim toga, njihove republikanske sklonosti, bile su vođene utopijskom idejom o balkanskoj federaciji“ (Puto, 1994: 260). Iako ideju o balkanskoj federaciji naziva iluzoronom, Arben Puto priznaje da su njeni nosioci na balkansko društvo gledali „kao na celinu koja proističe iz ujedinjenog fronta pokreta za nacionalno oslobođenje. Oni su zaista bili daleko od programa teritorijalne ekspanzije kakvi subili Načertanije u Srbiji i Megali ideja u Grčkoj“ (Puto, isto). Međutim, posle oslobođenja od osmanske vladavine, Srbija, Bugarska i Grčka nisu krenule putem međusobne saradnje, već su istakle sopstvene programe teritorijalne ekspanzije. Srpska država je polagala pravo na teritoriju tzv. Stare Srbije (Raška /Sandžak/, Kosovo i Metohija i severna Makedonija). Prema odredbama Londonskog mirovnog ugovora 1913. godine, Srbija je morala da se povuče iz severne Albanije, ali je, zauzvrat, dobila Rašku (Sandžak), Kosovo i Metohiju i Vardarsku Makedoniju.

U stvari, temeljni razlog sukoba između albanskog i srpskog nacionalizma je ležao u dubokom nerazumevanju i nepoverenju dveju zajednica ophrvanih svojim nedovršenim nacionalnim romantizmima i polaganju ekskluzivistički orijentisanih „prava“ na kosovsko-metohijsku, odnosno kosovsko-dukađinsku teritoriju. Od 1912. godine ni politika kraljevine Srbije, Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, ni kraljevine Jugoslavije, ni politika „socijalističke nacionalne ravnopravnosti“ Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije ih nije pomirila. Nikada srpska/jugoslovenska država nije pokrenula temeljit dijalog o stvarnim razlozima nepoverenja između Albanaca i Srba. Albanci su smatrali da se nalaze u položaju podanika drugog reda, kojima je, milošću zemljoposjednika, dopušteno da žive na tuđem imanju. I državna ideologija kraljevine SHS/Jugoslavije je polazila od pretpostavke da kosovski Albanci žive na srpskoj teritoriji. U srpskoj mitologiji Kosovo je postalo temeljna pretpostavka nacionalnog mita o Dušanovom carstvu kao „zlatnom dobu“. Ta država je slomljena posle bitke na Kosovu (1389). U periodu tzv. nacionalnog romantizma, nastaje vidovdanski mit. Miodrag Popović piše: „Vidovdanski ‘mit’, koji u našem veku meša istorijsku zbilju sa mitskom realnošću, stvarnu borbu za slobodu sa sačuvanim paganskim sklonostima (osvetu, klanje i prinošenje žrtve, oživljavanje herojskog pretka) potencijalno sadrži u sebi sve osobine sredina sa neukroćenim mitskim impulsima“. Popović nadalje

ukazuje na to da je, u razvoju nacije, mit nužna pojava. Međutim, onda kada mit postane okosnica kulture „može biti i koban po one koji nisu u stanju da se iščupaju iz njegovih pseudomitskih i pseudoistorijskih mreža. U njima, za razliku od pesnika i nacionalnih ideologa iz epohe romantizma, savremena misao, duh čovekov, može doživeti novo Kosovo: intelektualni i etički poraz“ (Popović, 1998: 170).

Bitna mitologema kazuje da je Kosovo centralno „rodno mesto“ srpskog naroda/nacije te, onda, kosovski Albanci mogu biti samo „gosti u tuđoj kući“. „Konačno, bitka na Kosovu bila je 1389. godine; Turci su potukli srpske ratnike i njihove saveznike i ovo je ostavilo duboke ožiljke u narodnom sećanju Srba, mada iz toga ne sledi da ovim može pravdati ugnjetavanje Albanaca koji sada čine 90% stanovništva u pokrajini, ili tvrdnja Srba da je zemlja suštinski njihova“ (Hobsbaum, 1996: 214). *Zato je, prema mišljenju Branimira Stojkovića, razumljiva „situacija u kojoj Albanac, koji nesumnjivo zna srpski, obraćajući se publici koju čine Srbi – govori na engleskom. Njegov etnički identitet (Albanac) je povezan sa odbijanjem da koristi dominantni jezik koji je za njega označavao subordinaciju, odnosno pristajanje na drugorazrednu ulogu koja u pitanje dovodi njegovo dostojanstvo (facework). Drugu stranu te interkulturene konstelacije čine Srbi sa Kosova za koje je stvar etničkog dostojanstva bila – ne poznavati i ne koristiti albanski. Jer, onaj drugi/Albanac treba da govori srpski pošto time prihvata zadati odnos dominacije/subordinacije“* (Stojković, 2009: 358).

Albanska stvarnost je bila stvarnost opterećena obostranim predrasudama: i srpskim i albanskim. Demonstracije Albanaca koje su izbile u Prištini 1981. godine bile su izraz nezadovoljstva značajnog broja Albanaca, a to je, po tadašnji poredak, bilo vrlo opasno. Zato je ta pojava i nazvana, potpuno neadekvatno – kontrarevolucijom. Neadekvatno – ali iz uverenja da će bilo koju „kontrarevolucionarnu pojavu“ najšira jugoslovenska javnost zasigurno odbaciti i time učvrstiti temelje postojećeg poretka. No, pridavanje „kontrarevolucionarnog“ znaka pobuni nosilo je i jednu implicitnu nacionalističku poruku: ko su kontrarevolucionari? Albanci! „Etnički Albanci su u medijima najčešće bili karakterisani kao antijugosloveni i kontrarevolucionari, kao silovatelji i kao pretnjasrpskom narodu“ (Thompson, 1994: 78).

Dugotrajan sukob ova dva nacionalizma (srpskog i albanskog) iznedrio je i rasističke stavove kod dela srpske inteligencije i političke elite. Vladan Đorđević⁶, početkom XX stoleća, postavlja pitanje „ima li uopšte arnautskog naroda“

⁶ Vladan Đorđević nije bio makar ko, ponajmanje je bio kafanski spisatelj-romantik, kojih je beogradska čaršija, na razmeđu XIX i XX stoleća, bila puna. Na web stranici Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, o Vladanu Đorđeviću se kaže, između ostalog, sledeće: „Predsednik Beogradske opštine 1884-1888. Ministar prosvete 1888. Poslanik Srbije u Atini 1891. Poslanik u Carigradu 1894. Predsednik Vlade i ministar ino-

jer „u ostalom Arnauti podsećaju ne samo na finiçane, nego čak i na pra-ljude iz preistorijskog doba, na one ljude koji su zbog straha od divljih zverova spavali na drvima, za koja su se držali svojim repovima da ne padnu“. Da je to tako, vidi se po tome što „jedino među Arnautima izgleda kao da je i u XIX veku živeo još po koji repat ÷ovek“ (Đorđević, 1913: 7-16)⁷. O rasizmu Vladana Đorđevića blagovremeno je izvestio Dimitrije Tucović. Polemišući sa Đorđevićevim stavom o tome da su Albanci jedinstven narod po tome što su zatoçnici krvne osvete, Tucović kaže: „Najpovršniji istorijski pogled na razvitak ÷ovećanstva pokazuje da je krvna osveta jedan oblik javne kazne, da je kao takva vladala kod svih naroda na stupnju plemenskoga života i čak se održavala prilično dugo posle toga, pa ipak se ona upotrebljavala protiv Albanaca kao dokaz neke urođene krvoločnosti tih plemena. Kad to protiv njih ističe Dr. Vladan, nazivajući ih 'repatim ljudima', zar neki Albanac ne bi imao prava da ga potseti kako je do skora Dalmatinka ÷uvala krvavo rublje svoga muža i pokazujući ga sinu na krilu zaklinjala ga na krvnu osvetu?“ (Tucović, 1980: 39). Tucović je, naravno, u ovoj polemici ukazao na „preživeli“ i „davno oboreni kastinski duh“ kome povlađuju Balkanicus i Vladan Đorđević, kada u svojim knjigama nastupaju „sa očitom željom da smožde ovaj bedni albanski narod i da dokažu njegovu nesposobnost za kulturni i nacionalan život“ (Tucović: 38).

Od Vladana Đorđevića pa do danas, objavljeno je mnogo knjiga i tekstova u kojima se albanska nacija tretira manje kao nacija, a više kao tribalna zajednica. U *Knjizi o Milutinu*, autor Danko Popović o Albancima, između ostalog, kaže: „Iza jedne okuke i poveće stene izbiše Arnauti, nji šestorica. Ugledaše nas pa se malo pometoše – nauçilo to da prepada žene i decu pa se od nas kao malo i uplašiše (kurziv – Đ. J)“ (Popović).⁸ Ovu knjigu redakcija podlistka „Beton“⁹, u predgovoru zborniku *Srbija kao sprava*, određuje kao knjigu u kojoj „ideologija ima oblik anticipativnog poziva na istorijski revizionizam“ (Živanović et al., 2007: 12). A Dragan Žunić će ustvrditi: „U krajnjem ishodu ispostavlja se da

stranih dela od 11. oktobra 1897. do 12. jula 1900. (...) U srpsko-turskim ratovima 1876/8. šef srpskog vojnog saniteta. U srpsko-bugarskom ratu 1885/6. načelnik saniteta Vrhovne komande. Osniva Srpsko lekarsko društvo (1872), pokretaće časopis 'Srpski arhiv za celokupno lekarstvo' (1874). Jedan od osnivača srpskog Crvenog krsta (1876). Lični lekar kralja Milana“. U potpunosti je izostavljen podatak o anti-arnautskom rasizmu Vladana Đorđevića. Dostupno na: http://www.msp.rs/History/ministri/VDJordjevic_s.html. (prezeto 6. 11. 2011).

⁷ Knjiga Vladana Đorđevića je, u novije vreme, objavljena u dva navrata – kod izdavačkih kuća: Istočnik u Prnjavoru (2004) i Nikola Pašić u Beogradu (2007).

⁸ Prema Uzajamnoj bibliografsko-kataloškoj bazi podataka *Virtuelne biblioteke Srbije*, *Knjiga o Milutinu* je objavljena u 29 izdanja.

⁹ Podlistak „Beton“ (kulturno propagandni komplet) povremeno objavljuje na svojim stranicama dnevni list *Danas*.

Knjiga o Milutinu dokumentuje pogled na svet srpskog intelektualca nacionalne orijentacije. To je pogled na svet jedne svakako uticajne društvene grupe, ali istovremeno *grupe koja nema globalnu viziju sveta* (kurziv – Đ. J)“ (Žunić: 90).

O srpsko-albanskim odnosima na Kosovu piše i Dimitrije Bogdanović. Iako u, manje-više, uopštenom maniru, ukazuje na to da je srpska država u pojedinim periodima vodila politiku diskriminacije prema Albancima, ovaj autor nedvosmisleno zastupa tezu da su Albanci konstantno vođeni idejom da Kosovo valja nasiljem i terorom očistiti od Srba. A onda nas upoznaje sa srpskim zahtevima izloženim u promemoriji (memorandumu) srpske delegacije na mirovnoj konferenciji ambasadora u Londonu 8. 1. 1913. godine. Naročito je zanimljiv zahtev koji Bogdanović navodi, pozivajući se na knjigu *Arnauti i velike sile* Vladana Đorđevića, a koji glasi ovako: „Sve teritorije koje se nalaze van granica Autonomne Albanije koje smo označili na karti u prilogu, imaju da pripadnu srpskom narodu bez obzira na to da li Albanci čine manjinu ili većinu stanovništva“ (Bogdanović, 1986: 173)¹⁰. Bez obzira na tvrdnju da među Albancima živi „još po koji repat čovek“ i bez obzira na pitanje-tvrdnju o tome „kako mogu ljudi bez svesti o tome da su ikada sastavljali naročiti narod danas već važiti kao takav?“ (Đorđević, 1913: 141), za Dimitrija Bogdanovića Vladan Đorđević je kredibilan autor. Na njega se oslanja u više navrata u svojoj knjizi. Imajući u vidu srpsko-albanske odnose, Dimitrije Tucović rezignirano zaključuje: „Danas je postalo vrlo rizično propovedati potrebu zajedničkog rada sa Arbanasima. U pogubnoj utakmici da opravda jednu naopaku politiku buržoaska štampa je stvorila o Arbanasima čitavu kulu neistinitih i tendencioznih mišljenja, a osvajačka politika Srbije sa svojim varvarskim metodama morala je Arbanase ispuniti dubokom mržnjom prema nama. Ali toga nije nekada bilo. Srpska i arbanaska plemena pod Turskom, kao što se to vidi iz pričanja Marka Miljanova, živela su u bliskim vezama (...) Kao prilog tome da su uspomene na te bliske odnose živlele u arbanaskom narodu može se uzeti i ona izjava Arbanasa koju je na svom putu po Arbaniji zabeležio Dositej Obradović: 'mi smo sa Srbi jedan rod i pleme bili'“ (Tucović, 1946: 114-115). Skoro sedam decenija posle smrti Dositeja Obradovića, jedan *kraljevski srpski žandarmski oficir i kavaljer carskog ruskog krsta svetog Georgija, imenom Aleksa Bogosavljević, zapisao je u svojoj knjizi, koju je naša javnost netragom zaturila*: „Nalazeći se u ovako bliskom srodstvu sa Arnautima, mi bismo imali raznih načina da sa njima vežemo bratske i istinske prijateljske veze. Za to ima raznih načina. Prvi i najpouzdaniji bi bio: da se sprema nekoliko mladića radi

¹⁰ Ovde Dimitrije Bogdanović ipak iskazuje izvesnu rezervisanost prema verodostojnosti onoga što je napisao Vladan Đorđević: „Dokumenti VI/1, 136-142 (br. 30); upor. V. Đorđević, *Arnauti i velike sile*, Beograd 1913, 171-178. Tekst navodimo u svom prevodu sa engleske verzije u Dokumentima, jer je srpska verzija kod V. Đorđevića nepouzdana“ (Bogdanović, isto).

izučavanja jezika, života i običaja ovog u svakom pogledu interesnog naroda. Takim upoznavanjem, uveren sam, da bi veza prijateljstva srpskog i arnautskog naroda postala jaka i iskrena, kao što je nekada i bila“ (Bogosavljević, 1879: 6). I Tucović i Bogosavljević podsećaju na činjenicu da je u srpsko-albanskim odnosima bilo i slučajeva saradnje i obostrane tolerancije, koji, prema mišljenju ovih pisaca, mogu da budu osnova za uspostavljanje kulture mira između Albanaca i Srba. Međutim, isključujuća suprotstavljenost nacionalističkih ideologija presudno je oblikovala srpsko-albanske odnose. Srpski nacionalizam je polazio od polaganja tzv. istorijskog prava u tvrdnji da Kosovo i Metohija pripadaju Srbiji jer je na tom području „stvorena srpska država“¹¹. Sa druge strane, predstavnici albanskog nacionalizma se pozivaju na polaganje prava na teritoriju koje proizlazi iz tzv. etničkog principa jer su Albanci višestruko brojniji od Srba. Čini se da će se prilike na Kosovu pacifikovati tek kada se pronađe (i usvoji) model kojim će se ostvariti istorijsko pravo Srba i etničko pravo Albanaca (Vidi šire: Kisić, 2007: 18-26).

Da su rasistička osećanja, u delu javnosti, prema Albancima i danas snažna i aktuelna, svojim stavom pokazuje Dobrica Ćosić u knjizi *Vreme zmija, piščevi zapisi '99–2000*. O Albancima on kaže: „Taj socijalni, politički i moralni talog tribalnog, varvarskog Balkana, uzima za saveznika Ameriku i Evropsku uniju u borbi protiv najdemokratskijeg, najcivilizovanijeg, najprosvećenijeg balkanskog naroda – srpskog naroda“ (Ćosić, 2011: 211).

Danas se šovinizam i rasizam, u okviru etablirane kulture i politike, ne ispoljavaju otvoreno jer to nije „preporučljivo“. Međutim, danas se objavljuje rasistička literatura bez ozbiljnijeg kritičkog odgovora. *Protokoli Sionskih mudraca* se mogu naći u skoro svakoj knjižari i na skoro svakoj buvljoj pijaci. Preštampana je, primera radi, 2003. i knjiga *Srpski narod u kandžama Jevreja* Milorada Mojića (koja je objavljena 1941. godine). Autor knjigu zaključuje ovako: „Jevrejstvo je najveće zlo sadašnjice. Ono je najpodmukliji i najopasniji protivnik sviju hrišćanskih naroda. Jevrejstvo se zbog toga mora brzo i energično likvidirati, jer u protivnom slučaju neminovna je propast hrišćanske civilizacije i hrišćanskog sveta. Presudna borba za rešenje tog sudbonosnog pitanja u punom je jeku. Od ishoda te borbe zavisi i budućnost našeg naroda i naše Otadžbine. I zato u ovoj borbi moraju svi istinski patrioti dati sve od sebe da se pobjeda nad Jevrejstvom što pre i što efikasnije izvojuje. Inače je i naša propast neminovna“ (Mojić, 2003: 28)¹². Danas će i poslednji rasist i šovinst ustvrditi da nije ni rasist niti šovinst,

¹¹ *Srpska država je stvorena na području Raške u IX veku (Vidi šire: Ćirković, 1981: 141-155).*

¹² Prema predgovoru Mojićevoj knjizi *Srboljuba Lazarevića* „Milorad Mojić je pre rata bio generalni tajnik ‘Jugoslovenskog narodnog pokreta Zbor’, a za vreme rata je, kao major, bio komandant Petog srpskog dobrovoljačkog korpusa. Njegov puk je negde

već da je samo – nacionalist i patriota. Kada rasist javno odbacuje tvrdnju da je sam rasist, to znači da otvoreni rasizam još uvek nije društveno prihvatljiva vrednost. A, sa druge strane, to znači da u javnom diskursu nije artikulisan sadržaj ovog pojma. Zato je i moguća pojava rasizma u društvu u kome preovlađuje stav da rasizma nema („Srbin nikada nije bio ni šovinist ni rasist“). Nacionalizam je, s druge strane, u širokim krugovima javnosti tretiran kao poželjna društvena vrednost. Nije daleko od istine pretpostavka da rasisti svoja uverenja još uvek predstavljaju kao nacionalistička i patriotska.

Radomir Konstantinović je svojevremeno upozorio: „Misticizam srpskog nacizma je 'krstaški', ratnički, u stilu 'odbrane' Hrista od marksističkog Antihrista, misticizam Dimitrija Ljotića koji je svoje kvislinške falange hteo da vidi i prikaže kao falange srednjevekovnih svećenika Hrista. Međutim, taj misticizam (savršeno tuđ duhu palanke) nije bitan ni iz daleka kao misticizam večno-plemenskog, 'rasnog', koji je u samom korenu srpskog nacizma kao krajnjeg izraza srpskog nacionalizma pa i duha palanke koji, u pokušaju povratka duha plemena, neizbežno jeste i ovaj duh nacionalizma“. Srpski nacizam je, piše dalje Konstantinović, svojim „misticizmom večno-plemenskog, 'rasnog', sasvim na putanji duha palanke okrenutog tautologiji večno-svoga, samo-posedujućeg duha koji se, samim posedovanjem, zatvara u krug prema svemu što je *izvan* njega i što je, zato, opako-tuđinsko (i neprijateljsko, jer je tuđe)“. Pa ovome dodaje: „Zlo do koga je srpski nacizam neizbežno dolazio na makrokosmičkoj ravni jeste zlo ovog sukoba sa istorijom, zlo od pokušaja istorijske regresije, linijom nasilnog povratka u van-vremenost prošlosti, a na mikrokosmičkoj ravni (na ravni duha koji dolazi do izražaja kroz nužno *individualno* iskustvo) ovo zlo je, kada je autentični izraz, stihijno-podsvesni pokušaj njegov da se u sebi preobrazi: bitno iracionalno, zlo je ovde tehnika kojom se pokušava da prevaziđe nepobedivi i nerazrešivi sukob između večno-plemenskog ('rasnog') kao iracionalnog i korenskog racionalizma empiričkog duha palanke“ (Konstantinović, 1981: 367). Nadežda Mandeljštam, povodom stanja u Staljinovoj Rusiji, ispisuje redove o tome šta je najopasnije u jednom društvu. Pa, evo šta kaže Mandeljštamova: „Najstrašnija je od svega poluobrazovanost – uvijek je baš poluobrazovana sredina bila najpogodnije tlo za fašizaciju, za niske oblike šovinizma i, uopće, za mržnju prema inteligenciji. Antiintelektualistička raspoloženja opasnija su i rasprostranjenija od primitivnog antisemitizma, a uvijek su snažno izražena u pretrpanim ustanovama u kojima ljudi ogorčeno brane svoje pravo na neznanje“ (Mandeljštam, 1988: 147). To što Nadežda Mandeljštam smatra najopasnijim u ondašnjem Sovjetskom Savezu,

u zimu 1944. godine u istočnoj Srbiji bio razbijen od Sovjeta, a Mojić se s jednim delom vojske uspeo dovući do Zagreba. U Zagrebu se, s ostatkom svog puka, smestio u jedan vagon na železničkoj stanici. Ali, 7. decembra 1944. Milorad Mojić je, s još 39 ljudi (od kojih četiri žene) ubijen od ustaša.“ (Mojić: 3).

jednako je opasno u skoro svakom društvu i skoro u svako vreme jer, između ostalog, predstavlja podlogu iz koje izrasta rasizam. O ovome, uostalom, postoji i obimna literatura napisana kod nas¹³.

Literatura:

- Bogdanović, D. 1986. *Knjiga o Kosovu*. Beograd: SANU.
- Bogosavljević, A. Đ. 1879. *O Arnautima*. Niš: Štamparija Đorđa Đorđevića – Munca.
- Chamberlain, H. S. 1899. *Die Grundlagen des neunzehnten Jahrhunderts*. München: F. Bruckmann. http://archive.org/details/TheFoundationsOfThe19thCentury_362. (preuzeto 5. 4. 2013).
- Cvijić, J. 2000a. *Sabrana dela*, knjiga 2, *Balkansko poluostrvo*. Beograd: SANU; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Cvijić, J. 2000b. *Sabrana dela*, knjiga 3 (tom I), *Govori i članci*. Beograd: SANU; Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Ćirković, S. 1981. „Obrazovanje srpske države“, u: Ćirković, S. (ur.). *Istorija srpskog naroda: Od najstarijih vremena do Maričke bitke (1371)*, prva knjiga. Beograd: Srpska književna zadruka.
- Ćosić, D. 2011. *Vreme zmija, piščevi zapisi '99–200. Mali svetski rat protiv Srbije*. Beograd: Službeni glasnik.

¹³ Vidi: Kuljić, Todor. 1987. *Fašizam: sociološko-istorijska studija*. Beograd: Nolit.; Kuljić, Todor. 1974. „Srpski fašizam I sociologija“. *Sociologija*, br. 16.; Milosavljević, Olivera. 2002. *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.; Milosavljević, Olivera. 2010. *Savremenici fašizma. 1: Percepcija fašizma u beogradskoj javnosti 1933-1941*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.; Milosavljević, Olivera. 2010. *Savremenici fašizma. 2: Jugoslavija u okruženju 1933-1941*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.; Bakić, Jovo. 2011. *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*. Beograd: Službeni glasnik; Filozofski fakultet.; Malović, Ilija. 2008. „Eugenika kao ideološki sastojak fašizma u Srbiji 1930-ih godina XX veka“. *Sociologija*, br. 1.; Jakšić, Božidar. 1989. *Vreme revolucije?*. Niš: Gradina.; Čolović, Ivan. 1995. „Mitska Srbija i komentari“. *Dijalog*, pilot broj, jesen-zima.; Čolović, Ivan. 2000. *Politika simbola: ogledi o političkoj antropologiji*. Beograd: Biblioteka XX vek; Čigoja štampa.; Vogel, Laslo. 1988. „Pismo srpskom prijatelju“. *Književnost*, br. 9.; Đorđević, Mirko (prir.). 2003. *Srpska konzervativna misao*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.; Krleža, Miroslav. 1971. *Deset krvavih godina*. Zagreb: Zora.; Popov, Nebojša. 1993. „Srpski populizam – od marginalne do dominantne pojave“. *Vreme*, specijalni dodatak.; Popov, Nebojša (prir.). 1996. *Srpska strana rata: Trauma i katarza u istorijskom pamćenju*. Beograd: Republika.; Konstantinović, Radomir. 1981. *Filoso-fija palanke*. Beograd: Nolit.; Perović, Latinka. 2000. *Ljudi, događaji i knjige*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

- Dvorniković, V. 1939. *Karakterologija Jugoslovena*. Beograd: Geca Kon A. D.
- Dorđević, D. 1983. „U senci Austro-Ugarske“, u: Mitrović, A. (ur.). *Istorija srpskog naroda: Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878-1918*, šesta knjiga, prvi tom. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Dorđević, V. 1913. *Arnauti i velike sile*. Beograd: izd. trgovine Jevte M. Parlovića i Kompanije.
- Gobineau, A. de. 1853-1855. *Essai sur l' inégalité des races humaines*. Paris: P. Belfond. http://classiques.uqac.ca/classiques/gobineau/essai_inegalite_races/essai_inegalite_races_1.pdf. (preuzeto 5. 4. 2013).
- Hobsbaum, E. 1996. *Nacije i nacionalizam od 1780: program, mit, stvarnost*. Beograd: Filip Višnjić.
- Kisić, I. 2007. *Ka izgradnji održivog kosovskog društva*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Konstantinović, R. 1981. *Filosofija palanke*. Beograd: Nolit.
- Mandeljštam, N. 1988. *Strah i nada: Uspomene*, knj. 2. Zagreb: Znanje.
- Milosavljević, O. 2010. *Savremenici fašizma 2. Jugoslavija u okruženju 1933-1941*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Milosavljević, O. 2011. „Stare vrednosti za novo vreme (Svetislav Stefanović, nekad i sad)“. *Sociologija*, br. 4.
- Mitrović, A. 1983. „Nadrastanje poraza i podela“, u: Mitrović, Andrej (ur.). *Istorija srpskog naroda: Od Berlinskog kongresa do ujedinjenja 1878-1918*, šesta knjiga, drugi tom. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Mojić, M. 2003. *Srpski narod u kandžama Jevreja. Porazna svedočanstva iz Tal-muda i Šulhan aruha i njihova primena u sadašnjosti*. Žabalj: Krv i čast Srbije.
- Popović, D. *Knjiga o Milutinu*. <http://slobadidi.files.wordpress.com/2010/12/knjiga-o-milutinu.pdf>. (preuzeto 15. 4. 2013).
- Popović, M. 1998. *Vidovdan i časni krst*. Beograd: XX vek.
- Puto, A. 1994. „Albansko pitanje na Balkanu – Prošlost i sadašnjost“, u: Janjić, D. i Š. Malići (ur.). *Sukob ili dijalog, Srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana*, Zbornik radova. Subotica: Otvoreni univerzitet; Evropski građanski centar za rešavanje konflikata.
- Stojković, B. 2009. *Mreže identiteta*, Godišnjak. Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Terzić, V. 1982. *Slom kraljevine Jugoslavije 1941*, I. Beograd; Ljubljana; Titograd: Narodna knjiga; Partizanska knjiga; Pobjeda.
- Thompson, M. 1994. “Forging War: The Media in Serbia, Croatia and Bosnia-Herzegovina“. *International Centre Against Censorship, Article 19*. Avon, United Kingdom: BathPress.
- Tucović, D. 1946. *Srbija i Arbanija. Jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*. Beograd: Kultura.
- Tucović, D. 1980. *Srbija i Arbanija*, u: *Sabrana dela*, tom 8. Beograd: Rad.

Živanović, M. et al. (prir.). 2007. *Srbija kao sprava*. Beograd: DAN GRAF.

Žunić, D. *Nacionalizam i književnost. Srpska književnost 1985-1995*. Internet izdanje, 90. <http://rss.archives.ceu.hu/archive/00001127/01/133.pdf>. (preuzeto 9. 5. 20

Marija Radoman

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

Institut za sociološka istraživanja

ANALIZA HOMOFOBIE I DISKURSI O HOMOSEKSUALNOSTI U SRBIJI

HOMOPHOBIA AND ANALYSIS OF DISCOURSE ON HOMOSEXUALITY IN SERBIA

Summary

In this paper my aim is to analyze the discourses about homosexuality that have become dominant in Serbia since 2009. I am also presenting attitudes of citizens according to the results of recent research by the Institute for Social Research. My starting point is that 2009 is a key year in the struggle for LGBT rights and in the raising visibility of the LGBT community. During that year, the announcement of Pride Parade and preparations for the event, as well as adoption of then controversial Anti-discrimination law animated the entire public and political scenes resulting in its engagement in the debate on sexual differences. This obviously has consequences for the LGBT community itself (permanent increase of its visibility), and had certain political implications the LGBT people could not influence upon (speech production on them, tying sexuality issues with ethical issues, family issues, pathology and the fate of the whole society).

Uvod

Može se reći da je došlo do pomeranja granica intimnosti u XXI veku. Više ne možemo da tvrdimo da je seksualnost privatna stvar pojedinca jer ona to faktički nije, treba samo pogledati prakse regulacije koje sprovodi država u oblasti seksualnosti. U toku skupštinske rasprave o „Zakonu o zabrani diskriminacije“¹, tadašnja poslanica Srpske napredne stranke izjavila je:

¹ „Zakon o zabrani diskriminacije” je zakonski akt koji je usvojila Narodna skupština Republike Srbije 26. marta 2009. na predlog Vlade Republike Srbije. Predlog za-

„Nije prihvatljivo da se pod okriljem jednakosti i sloboda afirmišu i javno izražavaju ‘lične sklonosti’. To otvara vrata da jednog dana i sodomija i pedofilija budu zaštićene kao lične sklonosti”². Ovakve izjave u parlamentu nisu retkost kada je u pitanju debata o homoseksualnosti, a ono što ih obeležava, ne samo u Srbiji, jeste stvaranje moralne panike i direktni ili indirektni zahtev da se homoseksualnost ukloni iz javne sfere. Argument da bi pitanje seksualnih izbora trebalo vratiti u njegovo „prirodno“ odredište, sferu privatnosti, značio bi da se jednoj grupi oduzima pravo da svoje „lične“ probleme prikaže kao društvene i političke (upravo država plasira ideju o „intimnosti“ u momentu kada homoseksualci organizuju protest i traže svoja prava, što je osnovni smisao Parade ponosa). Takođe, stalno se zaboravlja da se tu ne radi samo o seksualnosti i pitanju identiteta, koliko o tome da se nekim ljudima svakodnevno uskraćuju prava na izražavanje i emotivnost, a koja se ne negiraju ostatku populacije.

Motivacija za pisanje jedne ovakve analize jeste i uviđanje problema sa kojima se suočavaju LGBT osobe u Srbiji, društvene stvarnosti koja nam se sama nameće kao sociološki značajan fenomen. Društveni činioci koji doprinose da ova tema danas jeste sociološki neizbežna jesu:

– Na makronivou, već duže od decenije, razvijaju se pokreti za LGBT prava kao oblik partikularnih borbi manjinskih grupa – nasuprot ranijim masovnim pokretima stanovništva na ovim prostorima u zahtevima za socijalna i nacionalna prava (npr. u Srbiji osamdesetih i devedesetih godina protesti su okupljali i preko 100.000 ljudi). Takvi novi pokreti i njihov aktivizam su deo šire slike delovanja nevladinog sektora i građanskih pokreta u Srbiji, kao i bivšim zemljama istočnog bloka (model preuzet sa Zapada), gde se građanski aktivizam nakon 2000. godine podstiče finansijski, donacijama od strane vlada zemalja Evropske unije i samih fondova EU;

– Zatim, bitni su procesi „evropeizacije“ i „globalizacije“³ koji su oblikovali taj aktivizam i koji na ideološkom nivou uključuju promociju i konkretne programe za zaštitu prava posebnih grupa stanovništva (žena, dece, osoba sa invaliditetom, Roma i drugih etničkih grupa, homoseksualne populacije, itd). Ta vr-

kona vladi je uputilo Ministarstvo za rad i socijalnu politiku, na čijem je čelu tada bio Rasim Ljajić. Zakon je tesnom većinom izglasan u parlamentu, nakon brojnih opstrukcija i pritisaka od strane Srpske pravoslavne crkve. Razlog opstrukcija je, između ostalog, bio i član 21. koji se odnosi na drugačiju seksualnu orijentaciju. U pregovorima se dogodilo to da su transrodne osobe u poslednjoj verziji teksta zakona izbrisane (naime, izbačena je odrednica koja se odnosi na rodni identitet i transseksualnost, dok je ostala odrednica koja se odnosi na istopolne osobe).

² Jorgovanka Tabaković, danas guvernerka Narodne banke Srbije.

³ Ove pojmove stavljam pod navodnike jer se radi o kontroverznim procesima sa višestrukim političkim posledicama.

sta promocije (ali i zakonskih odredbi) je, unazad dve decenije, u našem društvu otvorila važna pitanja vezana za različite oblike diskriminacije koju ove grupe zaista trpe (jer to se jako često osporava). Međutim, povezivanje procesa evropeizacije sa temom ljudskih prava često je u kritici organizacija civilnog društva značilo i neutralisanje kritike sistema i procesa „tranzicije“ (uloge tržišta i interesa ekonomske i političke elite);

– Na mezonivou, u Srbiji, ali i u regionu, došlo je do razvijanja omladinskih desničarskih organizacija i, uopšte, desnog ekstremizma (ove promene su se odigravale ne samo ideološki, već i u okviru institucija, kroz delovanje političkih partija, medija i crkve). Tema homoseksualnosti je za ove organizacije postala konstitutivni deo njihove ideologije. Jačanje desnice nije izolovan element, on direktno proističe iz tranzicijskih promena nakon sloma socijalizma. To je posebno izraženo danas u vreme ekonomske krize;

– Jačanje desnice nije vezano samo za omladinske organizacije (predstaviti tako desnicu značilo bi prikrivati uzroke nastanka takvih organizacija), već i za promenu socijalne uloge države. Država više nije redistributivna, njene bitne komponente (obezbeđivanje socijalnih prava, kao što su pravo na obrazovanje i zdravstvo) su izmenjene u kapitalizmu: „Ne samo da ona (država) ne aktivira svoje mehanizme kada je posrijedi zaštita socijalnih prava, već – posve suprotno – sudjeluje u ukidanju nekonkurentnoga socijalnog sektora ili ga komodificira u korist tržišne politike“ (Čakardić, 2012: 132).

– Na mikronivou, najvažnije promene vrednosnog sistema vezane za temu homoseksualnosti su one koje se tiču opadanja univerzalnosti braka, viđenja porodice i, uopšte, rodnih uloga (Bobić, 2003; Blagojević, 2013).

Zbog navedenih faktora na makro, mezo i mikronivou i posmatrajući samu društvenu realnost u kojoj je došlo do produkcije govora o drugačijoj seksualnoj orijentaciji, smatram da je tema homoseksualnosti postala jedna od centralnih političkih tema prema kojoj se određuju desnica i liberalne struje⁴.

Metodologija

Teorijski okvir ovog rada oslanja se na razumevanje seksualnosti kao socijalnog konstrukta u radovima teoretičara koji su homoseksualnost istraživali još od sredine osamdesetih godina XX veka (Džefri Viks, Dejvid Helperin, Džudit Batler).

⁴ Zastupnici proevropskih vrednosti (pretežno neoliberalnih politika) koje podrazumevaju brži ulazak u EU i tržišne mehanizme koji postoje u zemljama članicama Unije.

Metod koji koristim u radu je analiza diskursa. Taj je metod odabran kao najpogodniji, iz razloga što se analiza diskursa (*the analysis of discourse*), ili, rede prevedno, diskursna analiza (*discourse analysis*⁵), kao metodološki postupak, fokusira na dekonstrukciju teksta. Cilj analize diskursa je ukazivanje na unutrašnje protivrečnosti u tekstu i odsutna ili potisnuta značenja, kao i na implikacije korišćenja određenih tema i fraza kako bi se ukazalo na namere autora ili govornika da nametnu svoja značenja i svoje predstave o nekom društvenom fenomenu⁶.

Za razliku od analize diskursa, analiza sadržaja (*content analysis*) je metodološki postupak koji se koristi u analizi teksta, govora i dokumenata i ima za cilj da, na osnovu analize tih sadržaja, odgovori na pitanja: ko kazuje, šta i kome kazuje, kako kazuje, zbog čega kazuje i sa kakvim efektom (prema Georgievski, 2007: 11). S obzirom da je analiza sadržaja prvenstveno kvantitativni postupak (iako može biti i kvalitativni⁷), Georgievski smatra da je „nemoguće ili pogrešno izvoditi zaključke samo na osnovu kvantifikacije ili prebrojavanja određenih jedinica analize sadržaja, ako se u obzir ne uzima njihov kontekst“ (Ibid.). Takođe, navodi se i da „ispitivanje samo manifestnog vidljivog sadržaja komunikacije onemogućava da se uoči i ono što je latentno, pa time dođe i do dubljih saznanja i razumevanja određenih sadržaja poruke“ (Ibid.)⁸.

Analiza diskursa, za razliku od analize sadržaja, jeste metodološki postupak novijeg datuma i vezuje se za teorijske pravce i pristupe kao što su sociolingvistika, socijalni konstrukcionizam i poststrukturalizam. Diskurs se kod Gidensa određuje kao „analiza govora i konverzacije u odgovarajućoj situaciji s ciljem da se razumeju socijalna dinamika i pravila koja njome vladaju“ (prema Sekulić, 2007: 86). Ali, pored toga što je neki govor oblikovan u određenoj socijalnoj situaciji, on takođe utiče i na oblikovanje stvarnosti. Tako, za Fukoa, „iskazna pravila definišu kontekst pre nego što socijalni kontekst definiše iskaz“ (Sekulić: 86). To znači da je sam iskaz bitan u tom smislu jer formira određeni pogled na svet, utvrđuje određene norme i istine i utiče na prihvaćenost ili neprihvaćenost

⁵ Oba termina se u srpskom prevode kao analiza diskursa.

⁶ Za detaljnije objašnjenje o analizi diskursa i problemima ovog pristupa pogledati studiju Vivijen Ber (Ber, 2001: 206-234).

⁷ Autor Klaus Krippendorf u svojoj studiji posvećenoj analizi sadržaja tvrdi da su sva čitanja teksta kvalitativna, čak i kad se određene karakteristike iz teksta kasnije pretvaraju u brojeve (Krippendorff, 1980: 16, 20).

⁸ O nekim epistemološkim problemima vezanim za analizu sadržaja pogledati tekstove Ilića (Ilić, 2011: 456-464) i Krippendorfa (Krippendorff, 1980: 15-17; 18-26). Oba autora pominju i analizu diskursa – Ilić govori o *diskurs analizi*, misleći na kvalitativnu analizu sadržaja, a Krippendorf govori o analizi diskursa (*discourse analysis*).

određenih pojava u društvu. Ja ću se ovde poslužiti užim određenjem diskursa koje daje Vivijen Ber: „Diskurs se odnosi na skup značenja, metafora, predstava, slika, priča, iskaza i tako dalje koji, na neki način, zajedno proizvode određenu verziju događaja. On se odnosi na jednu posebnu sliku događaja (ili osobe ili vrste osoba), na poseban način njegovog predstavljanja (...). (S)vaki objekat, događaj, osoba itd. može biti okružen mnoštvom različitih diskursa, pri čemu svi ti diskursi pričaju različitu priču o datom objektu, različito ga predstavljaju svetu“ (Ber, 2001: 83). Vivijen Ber ističe i da diskursi nisu entiteti koji postoje u nekom nezavisnom carstvu, odvojeno od prakse i diskurzivnih borbi stvarnih govornika ili pisaca (Ber, 2001: 224).

U ovom radu ja koristim postupak analize diskursa koji se sastoji u opisivanju diskursa koje koriste desničarske i liberalne struje. Teme koje su analizirane su tema homoseksualnosti, tema Parade ponosa i tema ljudskih prava povezana sa LGBT pravima, a na osnovu sledećih sadržaja:

1. Štampani i elektronski mediji o temi „Zakona o zabrani diskriminacije“ (u dnevnim novinama: *Danas*, *Večernje novosti*, *Politika*, *Kurir*, *Press*, *Blic*), u periodu od 1. februara 2009. do 30. marta 2009).
2. Sajtovi ultradesničarskih organizacija i forumi na kojima se okupljaju simpatizeri tih organizacija. Teme koje su obrađene: *Parada ponosa i homoseksualnost*.
3. Izjave državnih funkcionera, desničarskih organizacija i LGBT aktivista/kinja u vreme najave Parade ponosa 2009, 2010. i 2011. godine. Sadržaji koji su u tu svrhu obrađeni uključuju sledeće izveštaje: Godišnji izveštaj o položaju LGBTIQ populacije u Srbiji, 2012; Evropeizacija, dometi i ograničenja, 2009: 271-293; izveštaji o stanju ljudskih prava LGBT osoba u Srbiji (Izveštaj o LGBT pravima u Srbiji, 2007; Izveštaj o stanju ljudskih prava LGBT osoba u Srbiji za 2009. godinu, 2009; Izveštaj o stanju ljudskih prava LGBT osoba u Srbiji za 2010. godinu, 2010).

Pored analize diskursa, predstaviće se i rezultati istraživanja Instituta za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta o stavovima građana Srbije koji se odnose na homoseksualnu populaciju.

Homoseksualnost kao istorijski i društveni konstrukt

Kada govorimo o seksualnosti uopšte, a samim tim i pojmovima kao što su seksualna orijentacija, seksualni identitet, mora se uzeti u obzir da je formiranje

onoga što danas nazivamo LGBT identitetima formirano kroz istoriju⁹. Danas je već opšte mesto da se homoseksualnost praktikovala vekovima – nazivana je „pederastijom“, „sodomijom“ i „sapfizmom“ – želja i ljubav prema osobama istog pola iskazivala se u antičkoj Grčkoj (o čemu du pisali Platon u *Gozbi* i pesnikinja Sapfo), među američkim urođenicima su postojale interseksualne osobe *berdaši*, u XIV i XV veku organizovane su komisije za progon „sodomista“, dok se o začecima urbane gej supkulture može govoriti još od 1700. godine, prema zapisima koji su dostupni iz policijskih i sudskih izveštaja u Parizu, Londonu i Amsterdamu (Hergemoller, 2011, Sibalis 2011). Romantična prijateljstva i različiti oblici homoerotike postojali su u svim razdobljima istorije, iako nisu nosili etiketu „homoseksualnost“ – izraz koji postaje poznat krajem šezdesetih godina XIX veka. Pojam „homoseksualac“ se retko koristio i u periodu od 1870. do 1940, kada nastaju „gej i lezbejske metropole“ Pariz i Berlin (u Berlinu je, na primer, 1929. godine bilo 22.000 poznatih muških prostitutki, a zabeleženo je da je između dva svetska rata u Velikoj Britaniji i Nemačkoj zbog homoseksualnosti godišnje bilo hapšeno oko 700 osoba; Tamagne, 2011). Danas, u savremenim zapadnim društvima, homoseksualnost više nije krivično delo, brojne države priznaju pravo na brak i usvajanje dece istopolnim osobama, a u onim društvima u kojima je to moguće, sve više ljudi otvoreno ispoljava svoju seksualnu orijentaciju – najnovije istraživanje agencije Galup, na uzorku od 121.000 ispitanika u SAD, pokazuje da se 3,4% odraslih Amerikanaca izjašnjavaju kao lezbejke, gejevi, biseksualci i transseksualci; od tog broja 20% ispitanika je venčano, a 18% živi s partnerom/kom („U SAD 3,4 odsto odraslih pripada LGBT populaciji“).

Oko pojma moderne homoseksualnosti takođe postoje brojne protivrečnosti – obično postoji saglasnost da ponašanje tj. praktikovanje istopolnih seksualnih odnosa ne mora da bude i nije istovetno sa homoseksualnim identitetom (LGBT identiteti se vide kao fenomen XX veka, dok se homoseksualno ponašanje javljalo

⁹ Idenitet se ovde tumači kao društvena konstrukcija – „Mi u stvari prepoznajemo da identiteti nisu unapred dati već da su oni produkt kompleksnih socijalnih okolnosti“ (Weeks, 1990: 50). U radu se neće razmatrati pitanje prirodne osnove homoseksualnosti, iako je to jedan od argumenata LGBT osoba kojima žele da se suprotstave ideji o homoseksualnosti kao izboru, i to „pogrešnom izboru“, koji se može korigovati. Razlog izbegavanja da se odgovori na svaki pojedinačni argument leži u tome što mislim da je ovde bitnije ispitati moguće posledice takve argumentacije nego njenu istinitost na području u kojem postoje naučne debate na tu temu (LeVay, 2011; Hamer and Copeland, 1994). Neke teorije tvrde da, pošto se homoseksualnost ne može „izlečiti“, tj. društveno transformisati (svi pokušaji su uglavnom propali), znači da možemo govoriti o biološkoj uslovljenosti homoseksualnosti pre nego o psihološkoj ili socijalnoj. Za sada, zauzeću stav da, bez obzira da li je homoseksualnost biološki determinisana ili ne, bez obzira da li postoji „gej gen“, ili je sve društveni konstrukt, to ne menja činjenicu da bi LGBT osobe trebalo da budu priznate i vrednovane u društvu.

i kod osoba koje su deklarativno heteroseksualne). Prema Viksu (a ovo možemo primeniti i na područje Srbije), savremene politike vezane za različitu seksualnu orijentaciju uglavnom su politike identiteta (Weeks, 1990: 185). Ovaj autor polazi od stanovišta da je seksualnost ono što je promenljivo i nestabilno, da je pojednako produkt jezika i kulture koliko i prirode. Poznati američki teoretičar koji se bavi istorijom seksualnosti, Dejvid Helperin, tvrdi da se homoseksualnost formira u istorijskom kontekstu, ali da je onda i sama heteroseksualnost istorijski konstrukt (Halperin, 2012). Prema autorki Teresi de Lauretis, našu seksualnost u stvari određuje heteroseksualnost jer nam je nametnula „okvir žudnje“ (De Lauretis, 1994).

Dakle, teorije društvenog konstrukcionizma tumače homoseksualnost kao istorijski i društveni fenomen. Po Viksu, nije sasvim jasno koja sve značenja sa sobom danas nosi homoseksualnost: da li je to orijentacija ili izbor, društvena uloga ili način života, potencijal koji svi nosimo u sebi ili iskustvo manjine ljudi. U svakom slučaju, debate koje se vode na sve te teme ukazuju na *promenljivo značenje* koje pripisujemo seksualnosti uopšte (Weeks, 1990: 6).

Po Viksu, upravo su radikalne struje najviše insistirale na politizaciji seksualnog identiteta kroz njegovo negiranje (Weeks, 1990: 33-53). Ovo bi moglo da bude zanimljivo polazište za analizu uvek povećanog interesovanja koje LGBT osobe svuda izazivaju kod konzervativnih zastupnika. Takođe, istorijsko i kontekstualno situiranje oblika (homo)seksualnosti je značajno jer takva istraživanja pokazuju da ispoljavanje (homo)seksualnosti, njeni različiti varijeteti, imaju malo veze sa prirodnošću, a stoga je teško govoriti i o globalnom homoseksualnom identitetu.

Kontekst Srbije

Poslednjih godina, kada je u pitanju homoseksualnost, pojačane su aktivnosti od strane ultradesnice i ekstremnih desničarskih organizacija. Traži se trajna zabrana održavanja Parade ponosa; donošenje zakona o zabrani „gej Prajd propagande“; zabrana održavanja *Prajd*-a u narednih sto godina; zabrana javnog korišćenja stranog izraza „gej“; kao i zabrana izložbi i muzičkih spotova u kojima postoji gej tematika¹⁰.

Kada su u pitanju ovi zahtevi, možemo poći od teze da diskursi o homoseksualnosti na desnici nastaju kao reakcija na opasnost rušenja patrijarhalnog poretka i pozicija moći (prvenstveno moći muškog odraslog heteroseksualnog subjekta). Moć je, po Fukou, usko vezana za proizvodnju govora o seksualnosti i

¹⁰ „Dveri: Krivična prijava i trajna zabrana Parade“, „SNP NAŠI dostavili dopis Ivici Dačiću povodom stogodišnje zabrane gej prajd propagande“, „DVERI: Vlast da zabrani i gej paradu i skandaloznu izložbu *Ecce Homo*“.

važno je razmotriti ko govori i sa kojih pozicija i stanovišta se govori, kako bismo ustanovili način na koji se seks „pretače u diskurs“, tj. „putem kojih kanala i preko kojih diskursa moć uspeva da proдре do najtananijih i najličnijih ponašanja“ (Fuko, 2006: 18).

Položaj LGBT osoba u Srbiji bitno je određen i ponašanjem državnih institucija. S jedne strane, može se, preko brojnih izjava i postupaka, pratiti podrška koju država daje desničarskim organizacijama, dok, sa druge strane, ta ista država reprodukuje govor o ljudskim pravima, gde se deklarativno zalaže za jednakost LGBT populacije¹¹. Takvi postupci govore o potrebi da se formalno odgovori zahtevima iz EU, dok se, na unutrašnjem planu, oni ne sprovode. Tako je donošenje „Zakona o zabrani diskriminacije“ bio i jedan od uslova na „Mapi puta“ koje je trebalo ispuniti kako bi EU ukinula šengen vize Srbiji i odmrzla primenjivanje Prelaznog trgovinskog sporazuma sa Srbijom.

Što se tiče klasifikacije diskursa na desnici, razlikujem one kod *radikalne desnice*, oličene pretežno u omladinskim ultradesničarskim organizacijama (kao što su Obraz, SNP 1389 i Naši) i diskurse kod *desnice koja je institucionalizovana* (u vidu crkvene elite Srpske pravoslavne crkve i političkih partija kao što su Srpska radikalna stranka, Demokratska stranka Srbije, Nova Srbija i Dveri). Između ove dve struje desnice postoje preklapanja jer institucionalna elita može podržavati aktivnosti radikalne desnice, kao što se to vidi na primeru izjava vladika SPC povodom Parade ponosa.

Ideologija radikalne desnice omladinskih organizacija vodi poreklo od ideologije klasičnog fašizma i čine je elementi kao što su antisemitizam, ekstremni nacionalizam, antikomunizam, hijerarhijsko ustrojstvo i firer princip, korporativizam, rasizam i antiparlamentarizam (Prema Kuljić, 2002: 115-131). Savremena desnica gaji neke od ovih elemenata u autentičnom značenju (antikomunizam ili rasizam, na primer); neke elemente koristi u modifikovanom obliku (antisemitizam se ne iskazuje kao otvoreno negativan stav prema Jevrejima, već u obliku antim Amerikanizma koji se povezuje sa „jevrejskim imperijalnim lobijem“); neki elementi su manje-više odbačeni (antiliberalizam nije popularan, naprotiv, tržišna ekonomija se ne dovodi u pitanje); a neki, koji se sada predstavljaju kao srž ide-

¹¹ O tome svedoči odluka Ustavnog suda Republike Srbije iz decembra 2011, koji je usvojio žalbu organizatora Povorke ponosa iz 2009, donevši odluku po kojoj su državni organi zabranili Prajd te godine i prekršili „Zakon o okupljanju građana“, kao i pravo organizatora na delotvornu sudsku zaštitu. Zatim, 2011, Dragan Đilas, funkcioner vodeće partije u zemlji, koja se, navodno, zalaže za demokratske vrednosti, kaže: „Da je do mene, zabranio bih Prajd“, kao i to da su njegovi stavovi bliski stavovima desničarske organizacije Srpski sabor Dveri. Iste godine, sindikat srpske policije i Dveri (sada politička partija) potpisali su zajedničko saopštenje u kome pozivaju predstavnike LGBT organizacija da odustanu od održavanja Parade ponosa te godine.

ologije, skoro su potpuno novi (strah od „arapskog lobija“ i ideja o gej lobiju¹²). Naime, kritika gej populacije je sada jedan od konstitutivnih elemenata za određenje desnice (Radoman, 2007).

Osim ovako opisane desnice, postoje mnogi elementi sistema i institucionalnog delovanja koji u potpunosti podržavaju delovanje desnice, posebno kada se radi o delovanju omladinskih ultradesnih organizacija koje dobijaju direktnu institucionalnu podršku od države (Ustavni sud Republike Srbije je 2012. odlučio da odbaci kao neosnovane zahteve za zabranu SNP 1389 i SNP Naši, kao i da ukine presudu lideru Obraza za pretnje upućene učesnicima Prajd-a 2009¹³). Konkretno, kada je u pitanju odnos prema LGBT populaciji, država se postavlja u korist desnice kada zabranjuje održavanje Parade ponosa, pod izgovorom očuvanja bezbednosti. Ne treba zaboraviti i delovanje medija, intelektualaca i drugih „satelita“ desnice koji deluju putem propagande.

Diskursi o homoseksualnosti

U sledećim redovima opisaću najupadljivije diskurse o homoseksualnosti u Srbiji na osnovu proučavanja sadržaja nabrojanih u odeljku o metodologiji.

Najupadljiviji *diskursi na desnici* su sledeći:

1. Homoseksualnost je bolesna/neprirodna/prljava/socijalno devijantna pojava, te je stoga ne treba zakonski priznati niti dozvoliti njeno vidljivo ispoljavanje¹⁴. Ovo su na neki način bazični stavovi koji su u osnovi homofobije. Ova zamisao o homoseksualnosti se često, u kontekstu Srbije, ali i uopšte, povezuje sa očuvanjem „prirodnog“ poretka odnosa između muškarca i žene, očuvanjem porodice, vere i nacije. Koriste se izrazi kao što su: „Antihrišćansko opredeljenje“, „gej promoteri“, „provociranje vernika“, „gej brakovi i druge neprirodne pojave“ (SNP 1389). Mitropolit Amfilohije Radović je izjavio da je Parada ponosa „Sodoma i Gomora“ i da se „drvo koje ne rađa siječe i u vatru baca“ (*Press*, 23. 9. 2009). Dragan Marković Palma, lider Jedinstvene Srbije, izjavio je,

¹² Prema forumu Vidovdan, tema „Gej parada u Beogradu“, dostupno u *Korisni linkovi*.

¹³ „Beogradom krv će liti gej parade neće biti“, „Smrt pederima“, „Čekamo vas“, samo su neki od grafiti kojima je grad bio preplavljen.

¹⁴ Svetska zdravstvena organizacija (SZO) je zvanično skinula homoseksualnost s liste mentalnih oboljenja još 1990. godine, a Srpsko lekarsko društvo potvrdilo je ovu odluku 2008. godine.

u toku skupštinske rasprave o „Zakonu o zabrani diskriminacije“ da ne može da glasa za taj akt zato što je program njegove stranke, kao i njegova i ubeđenja sredine u kojoj živi „protiv takvih rešenja“: „Pa, i Biblija ne priznaje homoseksualizam. Kad bi naša crkva to prihvatila, onda to ne bi bila ni crkva, ni pravoslavlje. Osim toga, šta bi bilo sledeće, razumevanje za pedofile?“ (*Politika*, 17. mart 2009: 6). Međutim, do momenta pisanja ovog rada, u Srpskoj pravoslavnoj crkvi dešava se afera koja će možda izmeniti pogled na ovu instituciju i imati na ovim prostorima veliki značaj, s obzirom na razmere medijskog praćenja afere. Naime, u medijima je objavljen video-snimak u kojem bosanski vladika Vasilije Kačavenda ima odnos sa mlađim muškarcem, nakon čega je vladika razrešen dužnosti (tako što je dobio penziju)¹⁵. Povodom slučaja Kačavenda oglasile su se i javne ličnosti koje podržavaju SPC, koje u ovom slučaju opravdavaju i traže „razumevanje“ za vladiku. Ceo slučaj savršeno razotkriva dvostruki moral crkve koja pokazuje određeni senzibilitet za homoseksualce, ali samo kada su „iz njihovih redova“.

2. Delovanje LGBT pokreta u Srbiji povezano je sa gej lobijem. U vezi s ovim su pretpostavke da je LGBT pokret u Srbiji povezan sa stranim faktorom, da se tu radi „kulturnom imperijalizmu“, „antisrpskoj propagandi“, „ekstremnom građanizmu“ i sl. U saopštenjima Pokreta 1389 navodi se: „(Gej parada) je Uslov koji pristizhe iz Brisela“, „Gej aktivizam nema ništa autentično i srpsko već je dirigovan i finansiran iz inostranstva“, „Ne gej paradi, Srbija nije kolonija“ (Srpski narodni pokret 1389). Dragan Todorović, zamenik predsednika Srpske radikalne stranke, u toku rasprave o antidiskriminacionom zakonu u skupštini izjavio je da Vlada po nalogu stranih sila konstantno anatemiše SPC: „Taj zakon u suštini razara srpsko društvo i borićemo se žestoko protiv njegovog usvajanja“ (*Večernje novosti*, 2009: 3). U suštini, ovo je najzastupljenija kritika na desnici – polazi se od ideje opstanka nacije, čiji bi biološki i duhovni opstanak bio ugrožen davanjem prava LGBT populaciji.
3. Diskurs „gej parada je samo početak“ je deo propagande o propadanju nacije i tradicionalne srpske porodice. Ova teza potencira povezanost povećane vidljivosti LGBT populacije sa nestankom Srba kao naroda i urušavanjem tradicionalnog porodičnog sistema. Dveri posebno propagiraju ovaj diskurs, pa je u njihovom programu pitanje gej parade jedno od najvažnijih pitanja porodičnog sistema vrednosti u Srbiji. Koriste sledeći

¹⁵ Samo godinu dana pre toga, srpski patrijarh Irinej je, povodom najavljene Parade ponosa u Beogradu, poručio: „Parada ponosa baca tešku moralnu senku na naš Grad, našu vekovnu hrišćansku kulturu i na dostojanstvo naše porodice, kao osnovne ćelije ljudskog roda (Pismo Patrijarha Irineja premijeru Dačiću).

stav, na primer: „Moramo imati u vidu da je gej parada samo početak, a da onda sledi dolazak u sve naše gradove, škole, vrtiće, medije, zakonodavstvo i da je zato potrebno sada se suprostaviti nametanju promocije homoseksualizma maloletnim licima i zabraniti gej paradu (Dveri na delu). Radikalna verzija ovog diskursa (a skoro uvek je pretpostavka da homoseksualnost dovodi do radikalnih posledica) jeste da će se povećati broj homoseksualnih osoba koje neće biti u stanju da se reprodukuju i da će to u krajnjoj liniji dovesti, ako ne do potpunog propadanja nacije, onda do drastičnog pada nataliteta. Ideja o propadanju srpske porodice je usko povezana sa zabranom gej brakova (kampanja za zakonsko priznavanje istopolnih zajednica uveliko traje u Evropi i Americi, a u Srbiji je na samom početku, u okviru rada OCD Labris). U regionu, jedino Slovenija i Hrvatska priznaju neke vidove registrovanih istopolnih partnerstava. Strah od priznavanja gej braka je usko povezan sa strahom od odgajanja dece od strane LGBT osoba. Dva argumenta se mogu navesti u osporavanju takvih stavova. LGBT osobe su i same odrasle u heteroseksualnim porodicama i odgajali su ih heteroseksualni roditelji (što obara tezu o presudnom uticaju seksualne orijentacije roditelja na decu). A drugo, čak i kada bi zamislili da će zaista doći do povećanja broja homoseksualnih osoba, to ne znači da će heteroseksualci nestati sa lica zemlje. Često se taj „problem“ predstavlja kao demografski – a u Srbiji posebno, kao deo dugoročnog pada fertiliteta – i pored činjenice da LGBT osobe ne odbijaju roditeljstvo, već se upravo bore za to pravo, i činjenice da same heteroseksualne osobe često odlučuju da ne rađaju, iz brojnih razloga, socio-ekonomskih, društvenih i ličnih (Blagojević, 1995).

Navedene teze su najčešće povezane sa radikalnom desnicom i sa pozivima za nasilno obračunavanje sa homoseksualnim osobama.

4. Osim ovih, upadljivi diskursi na desnici jesu oni koji propagiraju ostajanje „u četiri zida“, ili zahtev da se homoseksualnost ne ispoljava javno, kao što je izjava gradonačelnika Beograda iz 2009, a povodom održavanja Parade ponosa – da je „seksualno opredeljenje privatna stvar“ i da „treba da ostane između četiri zida“¹⁶. Ovo je neka vrsta kompromisa kojim se navodno priznaje homoseksualnost, ali samo kada je ona uklonjena iz javnog prostora. Kako navodi David Halperin, postoji niz kontradikcija u ovom diskursu o homoseksualnosti, a čiji je zadatak da održe sve heteroseksualne privilegije, a homoseksualnost drži u potčinjenom položaju. „Primjerice, heteroseksualci svoju heteroseksualnost mogu izražavati u javnosti bez straha, ali je ona istovremeno i njihova privatna stvar koja

¹⁶ Dragan Đilas, *Kurir*, 9. 8. 2009.

nije neka prljava tajna. Homoseksualcima se odriče pravo i na jedno i na drugo” (Halperin, 2012).

Liberalni diskursi. Osim desničarskih diskursa o homoseksualnosti, izdajam i dva liberalna diskursa:

1. Prvi je diskurs ljudskih prava. Naime, seksualna orijentacija se tumači u okviru politike građanskih prava i njima zajamčenih osnovnih ljudskih prava. Seksualna orijentacija se pojavljuje kao jedna od osobina pojedinca slična etničkoj, rasnoj, religijskoj, nacionalnoj ili rodnoj pripadnosti. Na osnovu toga traži se zaštita tog prava sredstvima reprezentativne politike. Međutim, diskurs ljudskih prava, konkretno u Srbiji, služi uglavnom kao sredstvo za sticanje političkog legitimiteta – pozivanje na ljudska prava, pre svega od strane institucija, služi legitimisanju spolja prema evropskim zvaničnicima u cilju ispunjavanja uslova za ulazak u EU, ali i prema unutra, u vidu sticanja moralnog legitimiteta, dok se u praksi malo radi na realnoj zaštiti prava homoseksualnih osoba.
2. Drugi liberalni diskurs, povezan sa prethodnim, jeste diskurs politike identiteta. Ovaj diskurs je povezan sa posmatranjem homoseksualne populacije kao homogene grupe, za koju se pretpostavlja da ima zajedničke interese. Homoseksualni identitet se u ovom diskursu tumači kao samorazumljiva kategorija (neki ga nazivaju i etničkim modelom gej identiteta, po principu uzimanja svih pripadnika jedne etničke skupine kao jednog političkog subjekta). Politike identiteta se danas, od mnogih teoretičara *queer* teorije ili poststrukturalizma, kritikuju kao oblik fiktivnog kolektiviteta.

Šire posmatrano, problem s liberalnim diskursom ljudskih prava i politika identiteta jeste i što oni koji ih zagovaraju LGBT organizacije civilnog društva, evropski zvaničnici, pojedini političari i mediji) ne dovode u pitanje širu socijalnu ili klasnu nejednakost u društvu. To se često od strane LGBT aktivista i aktivistkinja pravda time da su te ostale grupe sa kojima bi LGBT trebalo da se solidarišu i same isključive. Na taj način, pitanje homoseksualnosti kao prava koje je alarmantno ugroženo u srpskom društvu postavlja sebe kao tip ekskluzivnog prava (samim tim što je drugačije od radničkog prava ili prava žena). Drugačija politika otpora bi, na primer, podrazumevala da se barata pojmom „pozicije“, a ne samo „identiteta“, što bi u praksi značilo da seksualna orijentacija ne znači po automatizmu i određenu političku poziciju, već se ta pozicija formira zavisno od situacije u kojoj se osoba nalazi.

Problem vezan za pitanje LGBT organizacija civilnog društva jeste to što one nisu dovoljno kritične prema sistemu i često predstavnike vlasti opisuju kao

da oni dobro obavljaju svoj posao¹⁷. S druge strane, policija za same LGBT osobe predstavlja jednu od glavnih kočnica kada treba da prijave nasilje kada im se dogodi, dok većina nasilje i ne prijavi, u strahu od maltretiranja i dalje institucionalne viktimizacije (Radoman, 2012).

Stavovi građana u istraživanju Instituta za sociološka istraživanja

Da bi se dobila šira osnova za uvid u problem homofobije u Srbiji, korisno je prezentovati i stavove građana po pitanju homoseksualnosti. Stoga se ovde prikazuju rezultati istraživanja Instituta za sociološka istraživanja koji se odnose na dva stava prema lezbejskoj i gej populaciji. Prema tom istraživanju, na uzorku od 2.557 ispitanika sa teritorije Srbije, utvrđeno je da je skoro 30% stanovništva izrazito homofobično. Naime, sa stavom: „Homoseksualci nisu bolji od kriminalaca i treba ih najoštrije kažnjavati“ u potpunosti se slagalo 15,2% ispitanika, a delimično još 12,9% (uz oko 40% onih koji se nisu u celini ili delimično slagali, te dvadesetak posto neodlučnih), dok se sa stavom: „Homoseksualci i lezbejke moraju da imaju pravo da žive svoj život onako kako žele“ u potpunosti nije slagalo 12,6% ispitanika, a delimično još 15,3% (uz 45% onih koji su se slagali, potpuno ili delimično, te 20% neodlučnih).

Detaljnija statistička analiza (Spirmanov koeficijent korelacije) pokazuje da postoji statistički značajna povezanost prvog pomenutog stava i određenih demografskih varijabli (homofobičnost raste sa starošću, dok su žene nešto manje homofobične). Takođe, kada je u pitanju materijalni položaj, pokazuje se da, što je on viši, stav ispitanika prema homoseksualcima je manje negativan (i obrnuto). Statistički značajna povezanost postoji i u odnosu na mesto stanovanja ispitanika (na relaciji grad-selo), kao i u odnosu na obrazovanje, te statistički region. Naime, više su homofobični ispitanici s nižim obrazovanjem, kao i stanovnici sela u odnosu na grad. Stanovnici Beograda su tolerantniji u odnosu na ostale regione, zatim slede stanovnici Vojvodine, a najviše homofobični su stanovnici Zapadne Srbije i Šumadije.

Odgovori na drugi stav iz upitnika „Homoseksualci i lezbejke moraju da imaju pravo da žive svoj život onako kako žele“ pokazuju da postoji statistički značajna povezanost, ali ne i jake veze, kada je u pitanju pol ispitanika (žene su nešto manje tradicionalne), materijalni položaj i obrazovanje. Statistički jake

¹⁷ Odeljenje za organizaciju, prevenciju i rad policije u zajednici Uprave policije Ministarstva unutrašnjih poslova dobilo je 2013. nagradu za doprinos borbi protiv homofobije i transfobije i zaštiti i unapređenju ljudskih prava LGBT osoba u Srbiji, zbog, kako se navodi „unapređenja sveukupnog rada sa LGBT zajednicom u prethodnom periodu“ (Nagrada *Duga* – Gej strejt alijansa).

veze ne postoje ni u odnosu na mesto stanovanja ispitanika na relaciji grad-selo, niti u odnosu na statističke regione.

Zaključak

Analiza diskursa o homoseksualnosti u Srbiji pokazuje da se njima gradi specifična slika o LGBT populaciji u javnosti. To, pre svega, viđeno od strane desničarskih struja, doprinosi normalizaciji nasilja prema ovoj marginalizovanoj grupi. U suštini, homofobija kod desnice se javlja u sklopu širih diskursa, vezanih za pitanje opstanka nacije, ideologije familizma (ugroženost tradicionalne porodice i njenih vrednosti od strane homoseksualne populacije) i pitanja religije i morala. LGBT osobe u desničarskim diskursima se javljaju kao nepoželjni, manje vredni, neprirodni *Drugi*, koji su u stvari pretnja za naciju i pojedinca. Osim desničarskih diskursa, liberalne struje u zemlji promovišu LGBT pitanje preko politike identiteta i uz nedovoljnu kritičnost prema predstavnicima vlasti koji često daju oštre homofobične izjave. To se, pre svega, može pripisati ulozi koju nevladin sektor zauzima prema državnim institucijama – to je uloga u kojoj se prave brojni kompromisi i ustupci koji često imaju negativan efekat za samu zajednicu koju zastupaju (na primer, održavanje Parade ponosa je zabranjeno već dve godine zaredom).

Osim ovih diskursa, istraživanje koje je sprovedeno među stanovništvom Srbije, pokazuje da postoji blizu 30% homofobičnih ispitanika i ispitanica, što je visok procenat koji pokazuje još uvek izraženu homofobiju u društvu (imajući u vidu da je pravna regulativa vezana za homoseksualnost zadovoljavajuća i uglavnom u skladu sa evropskim standardima). Taj procenat znači i da znatan broj građana još uvek nije spreman da prizna bazična prava na život neheteroseksualnoj populaciji u Srbiji. Za buduća istraživanja bila bi zanimljiva detaljnija kvalitativna analiza stavova građana, ali i samih pripadnika i pripadnica homoseksualne populacije, društvenih fenomena koji su još uvek sociološki neistraženi na našem području.

Literatura:

- Ber, V. 2001. *Uvod u socijalni konstrukcionizam*. Beograd: Zepter book world.
- Blagojević, M. 1995. „Nerađanje: pasivni otpor žena“, u: *Osnove i problemi populacione politike*, zbornik. Beograd: SANU.
- Blagojević, M. 2013. *Rodni barometar u Srbiji : razvoj i svakodnevni život*. Beograd: Program Ujedinjenih nacija za razvoj.
- Bobić, M. 2003. *Brak ili/i partnerstvo*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.

- „Dilas: Da je do mene, zabranio bih Prajd”. http://www.b92.net/video/videos.php?nav_category=905&yyyy=2011&mm=10&dd=03&nav_id=546498 (preuzeto 10. 1. 2013).
- Čakardić, A. 2012. „Minimalna država i neoliberalne strategije kapitalizma“, u: Maljković, Dušan, Ana Veselinović i Miloš Jadžić. *Kriza, odgovori, levica – prilozi za jedan kritički diskurs*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung.
- De Lauretis, T. 1994. *The Practice of Love: Lesbian Sexuality and Perverse Desire*. Indiana University Press.
- „DVERI: Vlast da zabrani i gej paradu i skandaloznu izložbu Ecce Homo”. <http://fakti.org/serbian-point/okolo-glada/dveri-vlast-da-zabrani-i-gej-paradu-i-skandaloznu-izlozbu-ecce-homo> (preuzeto 2. 12. 2012).
- „Dveri na delu”. <http://www.dverisrpske.com/sr-CS/dveri-na-delu/2012/septembar/da-li-ce-biti-gej-parade-u-cacku.php> (preuzeto 23. 12. 2012).
- „Dveri: Krivična prijava i trajna zabrana Parade”. <http://www.naslovi.net/2012-10-04/akter/dveri-krivicna-prijava-i-trajna-zabrana-parade/3926500> (preuzeto 20. 5. 2013).
- „Evropeizacija – dometi i ograničenja, Godišnji izveštaj: Srbija 2009“. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. <http://www.helsinki.org.rs/serbian/doc/izvestaj2009.pdf> (preuzeto 2. 2. 2013).
- Fuko, M. 2006. *Istorija seksualnosti I*. Loznica: Karpos.
- Georgievski, P. 2007. „Analiza sadržaja”, u: Mimica, Aljoša i Marija Bogdanović (ur.). *Sociološki rečnik*, Beograd: Zavod za udžbenike.
- „Godišnji izveštaj o položaju LGBTIQ populacije u Srbiji”. 2012. Beograd: Labris http://www.mc.rs/upload/documents/izvestaji/2012/LABRIS_izvestaj_2011.pdf (preuzeto 12. 1. 2013).
- Halperin, D. 2012. „Gay ravnopravnost je kompatibilna s neoliberalnim kapitalizmom“. <http://www.tportal.hr/kultura/kulturmiks/207493/Gay-ravnopravnost-je-kompatibilna-s-neoliberalnim-kapitalizmom.html#.UPdKix072Ag> (preuzeto 7. 1. 2013).
- Hamer, D. and P. Copeland. 1994. *The science of desire: The search for the gay gene and the biology of behavior*. New York: Imons and Schuster.
- Hergemoller, U. B. 2011. „Srednji vek“, u: Aldrich, R. *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*. 57-79. Zagreb; Beograd: Sandorf.
- Ilić, V. 2011. „Prvi aleksandrinski tekst o analizi sadržaja u sociologiji“. *Sociologija*, Vol. LIII, br. 4: 453-474.
- „Izveštaj o LGBT pravima u Srbiji 2007 – Gej strejt alijansa GSA”. 2007. <http://www.gayecho.com/Aktivizam.aspx?id=6328&grid=2001&page=4> (preuzeto 20. 12. 2012).
- „Izveštaj o stanju ljudskih prava LGBT osoba u Srbiji za 2009. godinu, Gej strejt alijansa“. 2009. <http://gsa.org.rs/wp-content/uploads/2012/03/izvestaj-2008.pdf> (preuzeto 12. 1. 2013).

- „Izveštaj o stanju ljudskih prava LGBT osoba u Srbiji za 2010. godinu, Gej strejt alijansa, oktobar 2010“. 2010. <http://ebookbrowse.com/gsa-izvestaj-2009-pdf-d42914669> (preuzeto 21. 1. 2013).
- Krippendorff, K. 1980. *Content Analysis – An Introduction to its Methodology*. Beverly Hills; London: SAGE.
- Kuljić, T. 2002. *Prevladavanje prošlosti*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- LeVay, S. 2011. *Gay, Straight, and the Reason Why: The Science of Sexual Orientation*. New York: Oxford University Press.
- „Nagrada Duga – Gej strejt alijansa“. <http://gsa.org.rs/duga/> (preuzeto 21. 1. 2013).
- „Pismo Patrijarha Irineja premijeru Dačiću“. http://www.spc.rs/sr/pismo_patrijarha_srpskog_g_irineja_predseniku_vlade_r_srbije_g_ivici_dachitshu (preuzeto 21. 1. 2013).
- Radoman, M. 2007. „Predstava o LGBT populaciji na desno-ekstremističkim web sajtovima u Srbiji“. <http://pescanik.net/wp-content/PDF/lgbt.pdf> (preuzeto 23. 5. 2013).
- Radoman, M. 2012. „LGBT populacija u Srbiji i problem bezbednosti. Istraživanje stavova LGBT populacije o sektoru bezbednosti“. *Filozofija i društvo*, br. 1: 150-171.
- Sekulić, N. 2007. „Diskurs“, u: Mimica, A. i M. Bogdanović (ur.). *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Sibalis, M. 2011. „Muška seksualnost u doba prosvetiteljstva i revolucije“. u: Aldrich, Robert. *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*. 103-125. Zagreb; Beograd: Sandorf.
- „SNP NAŠI dostavili dopis Ivici Dačiću povodom stogodišnje zabrane gej prajd propagande“. <http://nasisrbija.org/index.php/2012/09/17/snp-nasi-dostavili-dopis-ivici-dacicu-povodom-stogodisnje-zabrane-gej-prajd-propagande/> (preuzeto 27. 5. 2013).
- „SNP 1389“. <http://www.1389.org.rs/nedelja-porodice.html> (preuzeto 20. 11. 2012).
- „Srpski narodni pokret 1389“. <http://www.1389.org.rs/b92-uzasne-klevete.html> (preuzeto 20. 11. 2012).
- Tamagne, F. 2011. „Homoseksualno doba, 1870.-1940.“ u: Aldrich, Robert. *Povijest gej i lezbijskog života i kulture*. 167-197. Zagreb; Beograd: Sandorf.
- „U SAD 3,4 odsto odraslih pripada LGBT populaciji“. <http://www.24sata.rs/specijal/zivot/vest/u-sad-3-4-odsto-odraslih-pripada-lgbt-populaciji/59811.phtml> (preuzeto 2. 1. 2013).
- Vasiljević, P. 2009. „Opozicija brani stavove Crkve“. *Večernje novosti*, 17. 3. 2009: 3.
- Weeks, J. 1990. *Sexuality and its Discontents Meanings, Myths, and Modern Sexualities*, London; New York: Routledge.

Korisni linkovi:

Srpski narodni pokret 1389: <http://www.1389.org.rs/>

«Borba protiv porodičnih vrednosti i gej parada» <http://www.dverisrpske.com/sr-CS/za-dveri-pisu/autori/vladimir-dimitrijevic/borba-protiv-porodicnih-vrednosti-i-gej-parada.php>

Tema homoseksualizam, na forum *Dodi i vidi – Pravoslavlje*: <http://dodjividi.informe.com/forum/forum-f17/topic-t450.html>

Tema Parade ponosa na forumu *Srpski nacionalisti*: <http://forum.srpskinacionalisti.com/viewtopic.php?f=1&t=19638>

Tema “Gej parada u Beogradu”, forum *Vidovadan*: <http://forum.vidovdan.org/viewtopic.php?f=62&t=4727&p=309115>

Veselin Mitrović

Univerzitet u Beogradu, Srbija

Filozofski fakultet

Institut za sociološka istraživanja

SOCIJALNA STRUKTURA APATIJE I FENOMENOLOGIJA „BESPERSPEKTIVNOSTI“ MEĐU NEZAPOSLENIMA U SRBIJI

THE SOCIAL STRUCTURE OF THE APATHY AND THE PHENOMENOLOGY OF “DESPERATE” AMONG UNEMPLOYED IN SERBIA

Summary

In this research I explore differences and similarities between two groups of the unemployed. The first group of the unemployed is characterised by the possession of the life plans in the next one or two years. The second group of the unemployed is without life perspective.

The study explains relation between reduction of the possibilities (e.g. socio-economical, demographic and regional distinctions) as well as the distinguish answers (e.g. consumption, the careless regarding family members, etc) at such deprivation of the unemployed at the one hand and they life perspective in next one or two years at the other hand.

The correlation between reduction of the possibilities and reduction of the aspiration is stimulated or inhibited regarding accelerants of the interaction. Such stimulation as well as inhibition, remained effects at the five years plans regarding the life conditions of the unemployed. It is determinate that specific socio-economical and demographic conditions affects at the passivity of the unemployed and successful reproducing and prolong they present socio-economical position.

The similarities between mentioned two groups of the unemployed are determinated as well. Those similarities are reflected in the aspect of basic human anticipation capacities e.g. the personal and survival of the family, the vision of the professional solidarity in the possible state of the employment.

The basic conclusion of the study is that, unfortunately, the vicious circle between social position of the unemployed (i.e. the life standard) and social action (i.e. the answer at the deprivation) produce and establish passivity at the longer period, regarding the family and the business aspirations. Such social passivity could be recognised as the act of hopelessness and signal for the government to increase state paternalism.

Uvod: nezaposleni i životna perspektiva

Bez obzira na veće ili manje pogodnosti koje globalni činioci stvaraju, društvena pokretljivost, u izvesnoj meri, zavisi i od specifičnih lokalnih, grupnih i individualnih uslova. Ovi uslovi se znatno razlikuju i to, kako u različitim geografskim i društvenim sredinama, tako i među različitim pojedincima u istim geografskim i društvenim okvirima.

Istraživanje nezaposlenosti i njenih osobina pokazalo je da uticaj pola i bračni status ispitanika značajno utiču na njihovu aktivnost: Žene imaju veći rizik da budu isključene sa tržišta rada, a među nezaposlenima češće se javljaju ispitanici koji nisu u braku u odnosu na ispitanike koji su u braku. Međutim, ovo istraživanje je pokazalo da, kada se ispitanici jednom nađu u stanju nezaposlenosti, veza između pola i životnih planova nezaposlenih nije od značaja ($p = 0,669$), a njena jačina je slabija (Kramerov $V = 0,024$) nego u ukupnom uzorku. Isto važi i za bračni status; život sa partnerom kod nezaposlenih ne utiče na njihovu životnu perspektivu.

Takođe, registracija u Nacionalnoj službi za zapošljavanje (NSZ) ne predstavlja indikator razlikovanja između grupe nezaposlenih sa i bez životnih planova. Prisustvo u NSZ može imati dvostruki efekat: razočaravajući efekat zbog dugotrajnog neuspeha službe da pronade posao, ali i motivacioni efekat izražen pokrivenim troškovima lečenja ili dohotkom od socijalne pomoći.

Dakle, predmet ovog rada nije nezaposlenost kao entitet, niti je fokus na nezaposlenom pojedincu. Predmet našeg rada je analiza veze između životnih prilika i „bezvoljnosti“ u zajednici nezaposlenih. S obzirom na predmet rada, cilj nam je da ispitamo indikatore razlika i sličnosti u pogledu *životne perspektive* i pasivnosti nezaposlenih koji u stvari predstavljaju fenomenologiju njihove *društvene akcije*. Viđeno sociološkom optikom kategorije nepostojanja planova za budućnost i pasivnosti, mogu se posmatrati kao stanje, ali i kao akcija (Schutz, 2011: 76). Međutim, razdvajati ih kao subjektivno besmislene od subjektivno smislenih, čini se sasvim pogrešnim. Svako od njih je smisleno na određeni način (Schutz, 1967: 18-20). Naime, veza između društvene akcije s jedne strane,

i stanja koje smo definisali kao bezvoljnost (apatija) s druge strane, nalazi se u nemogućnosti definisanja sopstvene budućnosti, na osnovu sadašnjeg i prošlog društveno-ekonomskog položaja (Lazarsfeld et al., 1972: 2, 72, 97).

Značajnost ovog istraživanja bi se, između ostalog, ogledala i u identifikovanju i klasifikaciji dimenzija od kojih se sastoji pasivnost zajednice nezaposlenih. Takva analitička razlučenost bi mogla biti od vitalne koristi ne samo za određeni društveni angažman i (delimično) prevazilaženje stanja pasivnosti, nego i za očitanje stanja društvene (profesionalne) homogenosti i solidarnosti. Značajnost se ogleda i u osvetljavanju društvenog odnosa prema zajednici nezaposlenih zasnovanog na mišljenju, odnosno osećaju samih aktera koji potiču iz proučavane grupe. Pored toga, navedena klasifikacija i analiza dimenzija „besperspektivnosti“ nezaposlenih omogućile bi uočavanje potencijala za, sa jedne strane, očuvanje ljudskih anticipacijskih potencijala, dok bi, sa druge strane, ukazale na podložnost zajednice totalitarnim ideologijama usled nemogućnosti da ličnim zalaganjem utilitarizuju potencijalne šanse za posao i time obezbede sigurnu egzistenciju¹.

Na pitanje (V047) „Šta Vi lično konkretno nameravate da uradite u sledećih godinu-dve da biste živeli bolje?“, dobijen je značajan broj odgovora koji upućuju na očaj ili beznade isptanika oslikano kroz crni humor (Indikativni odgovori su bili: „da kupim konopče“, „da skočim u Dunav“ i sl). Posmatrajući suštinu postavljenog pitanja, uočavamo da se ono odnosi na jednu od tri komponente definicije zdravlja: stanje kompletnog fizičkog, mentalnog i opšteg dobrog društvenog života² (The President's Council on Bioethics: Beyond Therapy, 2003: 15). Ugrožavanje jedne od ove tri komponente ne ostaje bez uticaja na ostale. Navedeni odgovori koji asociraju na očaj izgleda da najbolje izražavaju egzistencijalnu važnost ovog pitanja. Čini se da zdravlje i opstanak, koji bi trebalo da budu vrhovna vrednost i predmet pravedne distribucije, postaju dimenzija društvenog razdvajanja. Sociološki posmatrano, to bi praktično značilo da je različite društveno-ekonomske slojeve moguće razvrstati i grupisati i na osnovu njihovog

¹ Potrebno je naglasiti da dugotrajna apatija i percepcija besperspektivnosti koju takav osećaj proizvodi sprečavaju uzlaznu društvenu pokretljivost. Ovako izazvana petrifikacija društvene strukture u dužem vremenu mogla bi proizvesti specifičan društveni tip zajednice: sindrom Lazarsfeldove „umorne zajednice“ (Lazarsfeld et al., 1972: 36-45) koja, uz egzistencijalnu nesigurnost i moralni konformizam, razvija potrebu za pojačanim autoritetom i paternalizmom države.

² Stariji oblik norme zdravlja možemo pronaći u osnivačkom aktu Svetske zdravstvene organizacije (*Constitution of the WHO*, p3, from Chronicle of the World Health Organization, 1947, 1: 29-43). U toj definiciji, zdravlje je kvalitet koji proizilazi iz ukupnog funkcionisanja individue, koji joj omogućava da postigne lično i društveno koristan život. Pored toga, u studiji *Zdravlje za efektivno življenje* (*Health for effective living*) (John et al., 1962), zdravlje se definiše kao stanje dobrobiti, prevladavajuće pozitivne ili povoljne adaptacije, proizvedene iz interakcije pojedinca i njegove okoline.

odnosa prema sopstvenom zdravlju i životu. Dakle, bilo bi moguće pretpostaviti da se od delova do sada postojećih najniže rangiranih društveno-ekonomskih stratuma može formirati jedan homogeni sloj depriviranih ili marginalnih aktera koji se, na osnovu odnosa prema drugim članovima društva i obrnuto, nalaze u stanju apatije. Najočigledniji indikator te apatije, odnosno bezvoljnosti, jeste nepostojanje kratkoročnih planova kojima bi se popravila njihova životna situacija. Stoga se pred nama otvorilo pitanje koliko i šta znamo o prirodi, efektima i vezama između pojedinih društvenih grupa i zajednica (nezaposlenih, penzionera, domaćica, itd), besperspektivnosti i bezvoljnosti na nivou globalnog društva.

Naime, u proučavanom nacionalnom uzorku (N=2.542) ukupan broj onih koji *imaju planove* kako da poboljšaju svoju životnu situaciju u narednih *godinu ili dve* je 50,3% odn. 1.108. Onih *bez plana* je 1.094 ili 49,7%. Od ukupnog broja ispitanika, gledajući prema polu, broj žena *bez plana* je 52,5%, dok je muškaraca 46,6%. Testiranjem pitanja da li pol ispitanika utiče na njegove kratkoročne planove, ispostavilo se da su pol i „nepostojanje plana” u statistički značajnoj, ali veoma slaboj korelaciji u našem uzorku³.

U grupi „besperspektivnih” prema društveno-ekonomskom kriterijumu dominantni su oni koji inače čine polovinu uzorka: penzioneri *bez plana* 47,7% (odn. 14,7% od njih *ima plan*), nezaposleni *bez plana* 14,7% (28,6% *ima plan*), domaćice *bez plana* 8,0% (3,3% *ima plan*). Ovo praktično znači da od 1.094 ispitanika koji nemaju planove, 70,4% *besperspektivnih* potiče iz navedene tri grupe. Pošto će u fokusu našeg rada biti zajednica nezaposlenih, zasad (bez detaljnije analize), besperspektivnost domaćica možemo smatrati posrednom. Nepostojanje životnih planova u narednih nekoliko godina kod penzionera, s jedne strane, možemo tumačiti načelnim stavom da relativno redovna, ali i uglavnom niska primanja kod većine u ovoj kategoriji dovode do redukcije mogućnosti, ne samo u upražnjavanju bogatijih životnih sadržaja, nego često i u ostvarivanju osnovnih potreba iz oblasti lečenja i očuvanja zdravlja. S druge strane, problemi vezani za pozno životno doba i redukcija u zadovoljavanju osnovnih potreba uslovljavaju izvesno stanje rezignacije, odnosno predaju koju karakteriše puko preživljavanje.

Teorijski okvir: *buduće prošlo vreme*

Na osnovu Šicove *fenomenologije društvenog sveta*, društvena akcija (koja u proučavanoj društvenoj grupi izostaje) predstavlja akciju ili delanje koje je orijentisano ka prošlom, sadašnjem i (ili) budućem ponašanju druge osobe ili osoba.

³ $X^2 = 7,458$; $p = 0,006$; Kramerov $V = 0,059$.

Potrebno je naglasiti da je modus ove orijentacije subjektivno mišljenje aktera o odnosu društva, odnosno drugih, prema njima.

Dakle, iz Šicove perspektive, pogled u budućnost je vitalan za koncept *akcije*. Akcija je ponašanje usmereno u pravcu realizacije „određenog budućeg cilja“. Ali slika „određenosti“ (perspektive) je u potpunosti definisana, odnosno mora posedovati elemente prošlosti. Cilj akcije mora posedovati komponentu prošlosti, bilo da se slika budućnosti i sadašnja akcija grade na osnovu iskustva prošlosti, ili se prošlost želi prevazići ili zaboraviti. Po Šicu, akteri svoje akcije (delanje) vide u „budućem prošlom vremenu“⁴. Najkraće rečeno, slika akcije u takvom vremenu predstavlja „projekt akcije“. Projekt je akt koji predstavlja ne samo cilj, nego istovremeno i pokreće akciju (motiv). On predstavlja kompleks mišljenja ili kontekst mišljenja, u kome svaka faza tekuće akcije pronalazi značajnost (Schutz, 1967: xxiv, 60). Zasada nećemo ulaziti u dalje, izuzetno korisno, ali za ovaj rad ne preko potrebno, analitičko razlaganje i usitnjavanje ovih Šicovih kategorija, nego ćemo se zadržati na nama zanimljivom fenomenu – nepostojanju, odnosno postojanju projekta kod nezaposlenih aktera i prirodi takvog stanja.

Analitičko-hipotetički okvir: fenomenologija „besperspektivnosti“

Stanje nepostojanja projekta (*beperspektivnost*) u konkretno posmatranom slučaju može se očitati iz seta pitanja (V047-V054) koja ispituju spremnost i oblik angažmana ispitanika da u budućnosti učini nešto za sebe ili svoje bližnje kako bi živeli bolje. Imajući u vidu predmet i cilj rada i polazeći od teorijskih pretpostavki koje se odnose na vezu između odnosa prema sadašnjosti (prošlosti) i budućnosti aktera, stvorili smo okvir koji ima za cilj da, kroz razlike i sličnosti između grupe *sa planom* i *bez plana*, odredi dimenzije i još specifičnije indikatore kojima će se ispitati fenomenologija besperspektivnosti među nezaposlenima. Zbog sistematičnosti, ovaj okvir dajemo u tabeli 1.

Imajući u vidu takav teorijsko-analitički pristup, razvijena je osnovna hipoteza da postoji značajna veza između prošlosti i sadašnjosti nezaposlenih, s jedne strane, i nemogućnosti percipiranja životnih planova u narednih godinu-dve, s druge strane, te da takva redukovana percepcija povratno utiče na učvršćivanje slike o nemoći da se sadašnjost prevaziđe. Drugim rečima, pretpostavili smo da određene društveno-ekonomske i demografske specifičnosti utiču na pasivnost

⁴ Najindikativniji primeri Šicovog viđenja akcije aktera u *budućem prošlom vremenu* (*modo futuri exacti*) u svakodnevnom životu su osveta ili kredit.

nezaposlenih i uspešno reprodukuju i prolongiraju njihov sadašnji društveno-ekonomski položaj.

Tabela 1. Fenomenologija besperspektivnosti

Razlike			Sličnosti	
Redukcija mogućnosti	Katalizator interakcije	Redukcija aspiracija	Katalizator interakcije	Očuvnost osnovnih anticipacijskih kapaciteta
Standard života	Potencijal razočaranja	Porodične aspiracije	Akcioni potencijal	Očuvnost <i>pukog</i> (porodičnog) preživljavanja
Odgovor na deprivaciju ^{9*}		Karijerne aspiracije		Očuvnost osnovne radne (kohezije) solidarnosti

U nastavku rada predstavimo redom navedene dimenzije preko odgovarajućih indikatora, odnosno testiranjem veza između adekvatnih varijabli i životne perspektive nezaposlenih u narednih godinu ili dve. Za te potrebe stvorili smo novu varijablu koja ima vrednosti: *ima plan* = 1, odnosno *nema plan* = 0.

Prvo ćemo krenuti od analize razlika u pogledu postojanja perspektive unutar grupe nezaposlenih. Ove razlike ispitujemo preko utvrđivanja statističke značajnosti i jačine veze između određenih varijabli i postojanja planova kod nezaposlenih.

Suprotno tome, sličnosti se oslikavaju kroz nepostojanje statističke značajnosti u korelacijama između karakterističnih varijabli i ovih grupa koje se razlikuju na osnovu pogleda u budućnost. Postupke testiranja hipoteza, odnosno veza, sprovodimo hi kvadrat testom.

Redukcija mogućnosti

Ova grupa različitosti oslikana je kroz dva aspekta. Prvi, *standard života* nezaposlenih i drugi aspekt, njihov *odgovor na deprivaciju* nastalu usled uskraćivanja mogućnosti boljeg života. Uticaj prvog skupa obeležja na životne planove nezaposlenih testiramo preko veze između sadašnjih uslova života nezaposlenih (socio-ekonomski, demografski i regionalni) i postojanja planova u godinu-dve. Drugi aspekt, odgovor na deprivaciju, oslikava se kroz izvestan slom proizašao iz nemogućnosti ostvarivanja očekivanja i nemogućnosti da se nose sa značajnom razlikom prošlosti i sadašnjosti. Odgovor na deprivaciju ispitaćemo kroz testiranje značajnosti korelacija između postojanja planova kod nezaposlenih i sledećih indikatora: a) ekonomskih indikatora koji se odnose na potrošnju, b)

Tabela 2. Indikatori veze redukovanih životnih mogućnosti i perspektive nezaposlenih

r.br.	Standard života	r.br.	Odgovor na deprivaciju
1.1		1.2	
1.1.1	Indikator materijalnog stanja i planova nezaposlenih $\chi^2=9,060$, $p = ,011$, Kramerov $V = ,138$. Statistički značajna, slaba korelacija između varijabli mat. indeksa i perspektive nezaposlenih	1.2.1	Indikator veze razloga gubitka posla i planiranja $\chi^2=17,409$, $p = ,000$, Kramerov $V = ,191$. Značajna, umerno slaba korelacija
1.1.2	Indikator imovinskog stanja i planova nezaposlenih $\chi^2=8,968$, $p = ,011$ Kramerov $V = ,137$. Značajna, slaba veza	1.2.2	Ekonomski odgovor: veza potrošnje i planiranja $\chi^2=9,327$, $p = ,009$, Kramerov $V = ,140$. Slaba veza
1.1.3	Indikator stepena obrazovanja i perspektive nezaposlenih $\chi^2=8,481$, $p = ,014$, Kramerov $V = ,133$. Značajna, slaba veza	1.2.3	Zanemarljivost razlika selo-grad u planiranju života $\chi^2=3,899$, $p = ,048$, Kramerov $V = ,095$. Veoma slaba veza, na granici značajnosti
1.1.4	Indikator godina starosti i planiranja $\chi^2=70,179$, $p = ,000$, Kramerov $V = ,384$. Umerno jaka srednja veza.	1.2.4	Indikator „nezainteresovanost” za bližnje $\chi^2=5,693$, $p = ,013$, Kramerov $V = ,115$. Statistički značajna, slaba veza. Uočeno je da besperspektivnost nezaposlenih raste paralelno sa razaranjem strukture njihovog dana od oko 27% do blizu 40%.
1.1.5	Indikator veze regionalnih razlika i planiranja $\chi^2=8,936$, $p = ,030$, Kramerov $V = ,137$. Slaba veza		

razloga gubitka posla i uopšte nezaposlenosti, c) nezainteresovanost za zdravlje bližnjih i d) uticaj načina života u odgovoru na deprivaciju. Zbog nemogućnosti da se u ovom radu detaljno bavimo izlaganjem dobijenih empirijskih rezultata i pokazatelja u tabeli 2, dajemo indikatore koji čine okvir analize navedene dve dimenzije redukovanih mogućnosti nezaposlenih u odnosu na njihove životne planove u godinu ili dve.

Iz tabele 2. se vidi da postoje značajne veze između navedenih društveno-ekonomskih, demografskih, prostornih i socio-psiholoških (razaranje strukture dana) indikatora i planova nezaposlenih u narednih godinu ili dve. Pošto ćemo u zaključnom delu analizirati i povezivati dobijene rezultate, zasada je dovoljno da ovu analizu zaključimo opštim nalazom da su i društveni položaj (standard života) i društvena akcija (odgovor na deprivaciju), u značajnoj korelaciji sa stanjem bezvoljnosti kod nezaposlenih. Nažalost, ovom konstatacijom se ne zatvara „krug apatije“ nezaposlenih, nego se sada efekti indukovane bezvoljnosti u godinu-dve reflektuju i na izvesne aspiracije u vezi sa konkretnim petogodišnjim planovima.

Redukcija aspiracija

Ova dimenzija formirana je na osnovu varijable koja meri postojanje petogodišnjih konkretnih planova u grupama sa i bez životne perspektive i operacionalizovana je kroz dva aspekta. Prvi se odnosi na opadanje težnji za pronalazanjem posla i smanjivanje volje nezaposlenih da se (do)školuju. Drugi aspekt se odnosi kako na smanjenu volju u pogledu stvaranja i proširivanja porodice, tako i na pasivnost u obezbeđivanju novog i proširivanju postojećeg stambenog prostora. Značajnost ove dimenzije je barem dvostruke prirode. Prvo, ona pokazuje postojanje, odnosno nepostojanje aspiracija u narednih pet godina kod dve grupe nezaposlenih; sa i bez kratkoročnih planova. Drugo, posmatrajući tzv „unutrašnju bezvoljnost“⁵, među navedenim grupama možemo indukovati dinamiku apatije, ukazati na veličinu grupe nezaposlenih kod kojih postoji mogućnost topljenja konkretnih petogodišnjih projekata. Imajući u vidu da se pitanje o karijernim i porodičnim aspiracijama odnosi na vreme od pet godina, možemo pretpostaviti da petogodišnje aspiracije kod izvesnog broja onih sa očuvanom voljom za planiranje u bližoj perspektivi ne bi izdržale test istrajnosti ukoliko se vreme realizacije jednogodišnjih ili dvogodišnjih planova prolongira ili oni propadnu. Pretpostavljamo da bi značajan uticaj na ovu dinamiku mogli imati i katalizatori interakcije koje ćemo analizirati u nastavku rada.

⁵ „Unutrašnja bezvoljnost“, predstavlja potencijal gubitka petogodišnjih aspiracija nezaposlenih, kod kojih ne dođe do realizacije opštih jedno(dvo)godišnjih planova za popravljavanje uslova života.

Tabela 3. Indikatori veze redukovanih petogodišnjih aspiracija u odnosu na kratkoročne planove

r.br.		r.br.	
2.1	Karijerne aspiracije	2.2	Porodične aspiracije
2.1.1	Indikator poslovnih aspiracija $X^2=70,180$, $p = .000$, Kramerov $V = ,3895$ Statistički značajna i prilično snažna srednja jačina veze između petogodišnjih planova u vezi sa zapošljavanjem i životne perspektive u godinu ili dve	2.2.1	Indikator stambenih aspiracija $X^2=37,794$, $p = ,000$, Kramerov $V = ,287$ Statistički značajna, umereno slaba veza između petogodišnjih planova u pogledu stanovanja i životne perspektive u godinu-dve
2.1.2	Indikator aspiracija u pogledu obrazovanja $X^2=22,419$, $p = .000$, Kramerov $V = ,223$. Značajna umereno slaba veza između petogodišnjeg plana u pogledu škole i životne perspektive	2.2.2	Indikator porodičnih aspiracija $X^2=18,776$, $p = ,000$, Kramerov $V = ,205$ Statistički značajna srednje slaba jačina veze između petogodišnjih planova u pogledu planiranja porodice i životne perspektive

Kada su u pitanju planovi za stvaranje porodice i potomstva, grupa koja *ima planove* u godinu-dve se (poput teškog odlučivanja za planiranje školovanja) više opredeljuje na odlaganje stvaranja porodice. Zanimljivo je da se u grupi *bez planova* za nijansu povećao (u odnosu na karijerne petogodišnje planove) broj onih koji bi menjali svoje porodično stanje. Ovaj pomalo kontradiktorni nalaz nas upućuje da bi trebalo dalje ispitati da li slika o porodici u grupi nezaposlenih ima različitu društvenu funkciju. Uočavamo da kod izvesnog broja onih gde je apatija već prisutna (*bez plana*) vizija porodice može izgledati kao faktor zaštite ili neke emotivne potrebe. Dok nas drugi nalaz, o odlaganju stvaranja porodice, upućuje da razmišljamo da li izvestan broj nezaposlenih koji još uvek imaju očuvanu kratkoročnu perspektivu smatra da bi u datim okolnostima porodica ili njeno proširenje predstavljalo teret.

Katalizatori interakcije

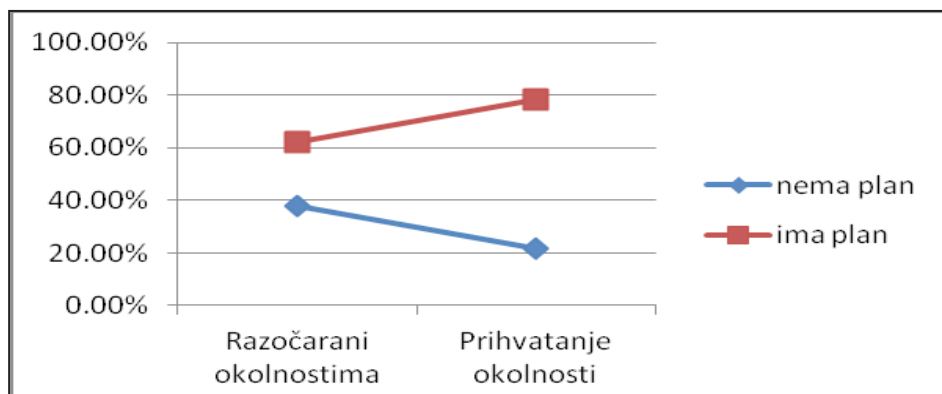
Nalazi koji pokazuju da bi izvesne okolnosti i potencijalni planovi mogli uticati i na gubitak postojeće volje za dugoročnim planovima (redukcija aspiracija), naveli su nas da istražimo uticaj motivacionih i potencijala razočaranja, koji u svakodnevnim interakcijama deluju kao izvesni katalizatori. Pre svega, potražili

smo indikatore koji bi mogli da predstavljaju razlikovne specifičnosti, odnosno potencijal razočaranja između grupe sa i bez plana.

Potencijal razočaranja

Ovu dimenziju smo analizirali testiranjem hipoteze da postoji veza između očuvanosti volje za planiranjem u godinu-dve i razloga neispunjenja planova. Zbog veoma raštrkanih odgovora na pojedina potpitanja, izvršili smo njihovu sintezu koja je rezultirala stvaranjem indikatora koji beleži razočaravanje ili prihvatanje okolnosti koje dovode do neispunjenja planova. Tako dobijeni indikator poslužio je da postavimo hipotetičko pitanje da li postoji veza između razloga neispunjenja planova i životne perspektive kod nezaposlenih.

Grafikon 1. Indikator veze između razloga nezaposlenosti i očuvanosti volje za planiranjem

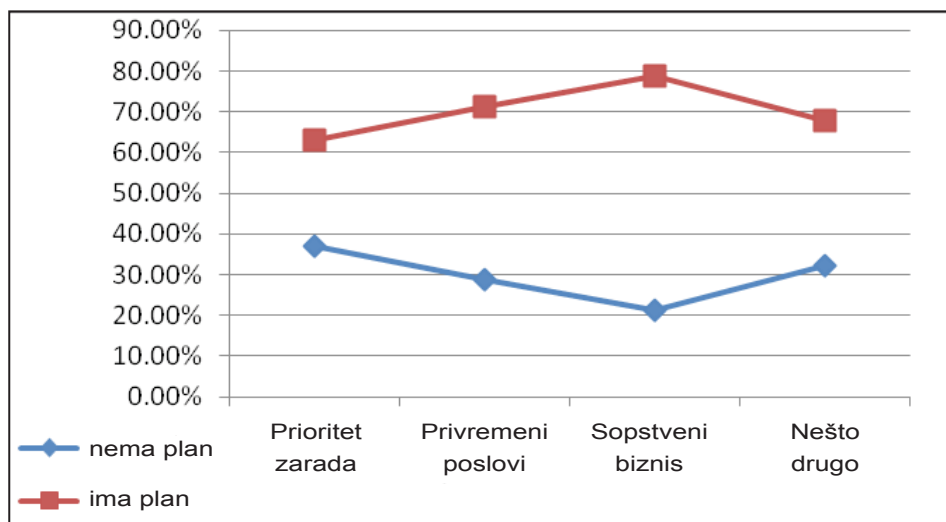
Testiranjem značajnosti i intenziteta veze došli smo do podatka da je ta veza statistički značajna i slabog intenziteta⁶. Gledajući dobijeni rezultat kao izvesnu skalu (Grafikon 1) uočavamo da sa razočaravanjem u okolnosti koje, po ispitanicima, i dovode do neispunjenja aspiracija, opada i volja za planiranjem u narednih godinu-dve. U grupi nezaposlenih koja prihvata izvesne okolnosti koje bi mogle i dovode do propadanja planova nalazi se gotovo 80% ispitanika koji imaju planove u narednih godinu-dve, dok u je grupi koja je razočarana datim okolnostima kapacitet planiranja smanjen na oko 60%. Takođe se vidi da kalkulisanje sa okolnostima koje (potencijalno) prete ispunjenju planova, dovodi do opadanja broja bezvoljnih u godinu-dve za 50%; sa početnih 40% na približno 20% (Grafikon 1).

⁶ $\chi^2 = 9,140$, $p = ,003$, Kramerov $V = ,141$

Akcioni potencijal

Analiza akcionog potencijala kod nezaposlenih zahtevala je da se pronade motivaciona sličnost između obe grupe (sa i bez plana); nepostojanje statistički značajne veze pojedinih varijabli i životnih perspektiva. U te svrhe smo na osnovu pitanja V050 postavili hipotezu da postoji izvesna veza između različitih oblika spremnosti da sebi i sopstvenoj porodici osiguraju potrebna sredstva za život, s jedne strane, i njihove kratkoročne perspektive, s druge strane. Pošto frekvencija ponuđenih odgovora na pitanje V050 nije omogućavala relevantnu analizu, ovu varijablu smo sintetizovali u tri, odnosno četiri opcije koje su prikazane na horizontalnoj osi grafikona 2. Hi kvadrat test je pokazao da ne postoji statistički značajna veza između testiranih varijabli⁷. Drugim rečima, test je pokazao da postoji sličnost u odabiru oblika akcije kada je u pitanju lični i opstanak porodice kod dve grupe nezaposlenih koje se razlikuju na osnovu planova u godinu-dve.

Grafikon 2. Indikator veze između oblika spremnosti da se obezbede sredstva za život i očuvanosti volje za planiranjem

Iz grafikona 2. se jasno vidi da je razlika između dve grupe procentualno najmanja kod spremnosti koja je primarno stimulisana zaradom. Naime, ovaj podatak upućuje da, polazeći od kvalifikovanih radnika, pa sve do visokokvalifikovanih stručnjaka, ovakav vid motiva izvesno ostavlja efekte koji se oslikavaju

⁷ $\chi^2 = 7,721$, $p = ,052$, Kramerov $V = ,136$.

kroz gubitak veze sa vokacijom. Kao što je poznato, profesionalna kohezija je od izuzetnog značaj za klasnu analizu, te podatak o mogućem gubitku profesionalnog identiteta upućuje na početnu zabrinutost o formiranju društvenih slojeva na osnovu odnosa različitih aktera i zajednica prema jednom od tri aspekta zdravlja i opstanka; perspektivi boljeg života.

Očuvanost osnovnih anticipacijskih kapaciteta

Podaci o izvesnoj *spremnosti aktera* da sebi i sopstvenoj porodici osiguraju potrebna sredstva za život naveli su nas da detaljnije istražimo korelacije između njihovih *konkretnih akcija* usmerenih u pravcu opstanka, s jedne strane i postojanja planova, s druge strane. Očuvanost osnovnih anticipacijskih kapaciteta predstavlja glavnu osobinu homogenosti zajednice nezaposlenih. Jedan od aspekata je aktivnost vezana za oblast rada. S tim u vezi, postavili smo hipotezu da veza između ličnog zalaganja za učestvovanje zaposlenih u upravljanju firmama i postojanja planova kod nezaposlenih nije statistički značajna. Drugi aspekt predstavlja očuvanost (porodičnog) pukog preživljavanja, testiran je preko hipoteze da ne postoji značajna veza između planova u godinu-dve kod nezaposlenih i aktivnosti koje su vezane za prostu egzistencijalnu reprodukciju jednog domaćinstva; samostalne, sitne, kućne popravke ili upotreba sopstvenih bašti za uzgajanje useva i životinja i proizvodnju hrane i pića. Hi kvadrat test je potvrdio da ne postoji statistička značajnost između perspektive nezaposlenih i osnovnih pokazatelja pukog opstanka. Činjenica da se u grupi koja ne pribegava ovakvim oblicima samoodržanja nalazi oko 60% nezaposlenih sa planom i oko 40% bez plana pokreće zabrinutost koja se sastoji u pitanju: koliki je broj aktera unutar ovih procenata u mogućnosti da sebi i svom domaćinstvu pomogne, ali ipak to ne čini zbog potpunog očaja i predaje usled okolnosti u kojima se našao. Grupa koja ne upotrebljava popravljenu ili prepravljenu odeću sastoji se od oko 62% nezaposlenih sa planom i 38% bez plana. Ovaj podatak nas navodi da se zapitamo koliko nezaposlenih u okviru grupa koje ne pribegavaju popravkama odeće pristupa kupovini nove odeće i obuće motivisano željom da se barem u toj sferi svakodnevnog života poistoveti sa stilom života zaposlenih kako bi se dobio osećaj samopoštovanja u sadašnjosti i ostvarila veza sa budućnošću; predstava o boljem životu.

Tabela 4. Indikatori aktivnosti vezanih za opstanak koji karakterišu zajednicu nezaposlenih bez obzira na životnu perspektivu

4.1.	Očuvanost (porodičnog) pukog preživljavanja	4.2.	Očuvanost osnovne radne (kohezije) solidarnosti
4.1.1	Indikator proizvodnje i korišćenja sopstvenih prehrambenih resursa $X^2 = 0,379$, $p = ,538$ Veza nije statistički značajna, Kramerov $V = ,033$. Slaba veza		$X^2 = 3,342$, $p = 0,068$. Veza nije statistički značajna, Kramerov $V = 0,088$. Slaba veza Zajednica nezaposlenih ima prilično sličan stav o upravljačkoj homogenosti u uslovima zaposlenosti. Zanimljivo je da akcioni potencijal (takođe sličnost na nivou zajednice) kome je glavni motiv zarada može da indukuje potencijalni gubitak veze sa profesijom u procesu potrage za poslom. Međutim, takođe je izvesno da moguća vizija o poslu kod onih koji nikada nisu radili ili iskustvo onih koji su izgubili posao može predstavljati uslov opstanka osnovne upravljačke solidarnosti (potencijalno) zaposlenih u sferi rada.
4.1.2	Indikator tehničkog (samo)održavanja domaćinstva $X^2 = 0.861$, $p = .353$. Veza nije statistički značajna. Kramerov $V = .047$. Slaba veza		
4.1.3	Indikator racionalisanja budžeta za nabavku odeće i obuće $X^2 = 3,342$, $p = 0,068$. Veza nije statistički značajna, Kramerov $V = 0,088$ Slaba veza		

Zaključna razmatranja

Imajući u vidu osnovnu hipotezu, možemo konstatovati da smo u ovom istraživanju utvrdili da postoji značajna veza između redukcije mogućnosti u vidu socio-ekonomskih, demografskih, regionalnih razlika kao i odgovora različite vrste (potrošnja, „briga o bližnjima”, itd) na takvu deprivaciju nezaposlenih, s jedne strane i njihovih planova u godinu ili dve, s druge strane. Uzajamna povezanost između redukcije mogućnosti i redukcije aspiracija pospešuje se ili inhibira u zavisnosti od katalizatora interakcije i ostavlja efekte i na njihove aspiracije u vezi sa petogodišnjim konkretnim planovima za popravljjanje životnih uslova.

Takođe je utvrđeno da postoje i izvesne sličnosti između dve grupe nezaposlenih koje deli odnos prema boljem životu u bližoj budućnosti. Te sličnosti ogledaju se u očuvanosti osnovnih ljudskih anticipacijskih kapaciteta; lični i opstanak domaćinstva, vizija o radnoj solidarnosti u uslovima zaposlenosti.

Jedna od veoma značajnih sličnosti između navedenih grupa jeste i akcioni potencijal. Naime, ovaj katalizator interakcije, ispitivanih veza, pokazuje oblik spremnosti aktera da sebi i sopstvenoj porodici obezbedi sredstva potrebna za život. Između ponuđenih mogućnosti nezaposleni koji nemaju životne planove su se najčešće opredeljivali za rešenja koja su pre svega motivisana zaradom, a ne toliko za privremene poslove ili započinjanje sopstvenog posla. Nezaposleni sa očuvanom voljom za planiranje u najvećem broju su birali započinjanje sopstvenog posla, a potom bi prihvatili privremene poslove ili neku drugu opciju. Ipak, opcija koja najviše približava ove dve grupe nezaposlenih je opcija koja je motivisana uglavnom zaradom. Poređenja radi, sa grafikona 2. se vidi da je među nezaposlenima koji se vode uglavnom zaradom onih sa planom 60%, a bez plana 40%. Drugačija slika se javlja ako uporedimo učešće ovih grupa kod opcije koja sugerise samostalnu inicijativu, odnosno započinjanje sopstvenog biznisa (sa planom 80%, bez plana 20%).

Dakle, na grafikonu 2. uočavamo da je najveća sličnost akcionog potencijala nezaposlenih izgleda upravo u akciji koja je prvenstveno vođena zaradom. Ovaj podatak može da sugerise da bi prolongiranjem njihovih životnih prilika neki oblici anticipacijskih kapaciteta nezaposlenih (poput potencijalne poslovne homogenosti) mogli da oslabe. Posmatrano iz klasne perspektive, ovaj motivacioni potencijal, pogotovo kod stručnjaka, može dovesti i do gubitka veze sa vokacijom, što na duže staze može imati značajne implikacije u klasnoj analizi.

Pozitivna slika o potencijalnom zaposlenju (Indikator veze razloga gubitka posla i planiranja) posebno je uočljiva kod grupe nezaposlenih koja nikada nije radila, odnosno koja nikada i nije izgubila posao. Tu grupu, shodno tom nalazu, karakteriše i očuvanost životne perspektive. S druge strane, isti pokazatelj, veze između razloga gubitka posla i perspektive nezaposlenih, upućuje na moguće privikavanje na redukovane uslove života kod onih koji su tokom radnog veka jednom ili više puta izgubili posao (*recidiv nezaposlenosti*).

Neki oblici potencijala razočaranja mogu delovati i kao „motivacioni ” faktor u slučaju prihvatanja okolnosti i daljeg planiranja. Na primer, prihvatanje činjenice da registracija u NSZ ne donosi očekivane rezultate, da učestalo konkurisanje na konkurse ne obezbeđuje adekvatan odgovor. U vezi sa tim, moguće je da potencijal razočaranja, pogotovo u slučaju mladih i obrazovanih koji još uvek nisu ušli u ovakav sistem reprodukcije rezignacije, postaje potencijal ukalkulisanih okolnosti (prihvatanje okolnosti) prilikom odlučivanja o odlasku iz zemlje. Dakle, shvatanje odnosa društva prema nezaposlenima viđeno kroz navedene indikatore uskraćivanja i razočaranja utiče na formiranje nečega što bi se moglo nazvati *emigracionim projektom* mladih stručnjaka⁸. Imajući to u

⁸ Više videti u istraživanju „Položaj mladih istraživača u Srbiji 2012“ (Valić-Nedeljković i Kmezić, 2012: 109). Autori ističu: „Pored pitanja vezanih za doktorske studije

vidu, istovremeno se postavlja pitanje i rađa opravdana zabrinutost, da li ovakva rešenja (odlazak iz zemlje kao vid lične borbe za bolje uslove života) srpskom društvu na duže staze obezbeđuju bolju budućnost.

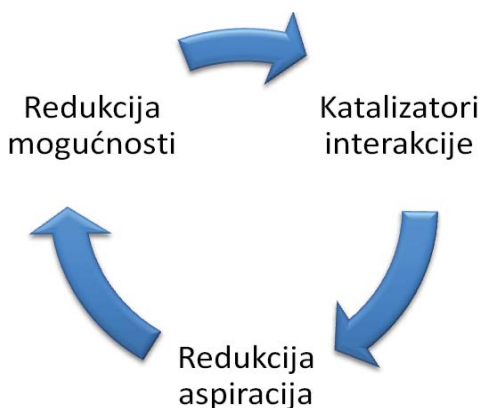
Utvrđeno je da u pogledu aspiracija takođe dolazi do karijernih i redukcija u smislu stvaranja ili proširenja porodice. Vezu između aspiracija na kraći i duži rok karakteriše umereno slaba i prilično jaka srednja veza. Uočava se da je ova kontrakcija u aspiracijama usmerena ka unutrašnjoj solidarnosti, bilo da je reč o očuvanju lične i porodične, ili poslovno upravljačke kohezije, što je jedna od karakteristika koja obeležava čitavu zajednicu nezaposlenih.

Nakon uporedne analize indikatora očuvanosti osnovnog ličnog i porodičnog preživljavanja (npr. proizvodnja hrane i pića iz sopstvenih bašti) i indikatora petogodišnjih planova u pogledu dodatnog školovanja ili karijernih aspiracija, vidimo da je u većem delu zajednice nezaposlenih koja nema kratkoročne planove reč o pukom opstanku ili o prostom samoobnavljanju ličnog ili života domaćinstva. Nalaz o pukom produžetku života pojačava i uporedna analiza odnosa petogodišnjih aspiracija u pogledu školovanja (5%) i porodičnih aspiracija (12%) u delu grupe koja nema kratkoročnu perspektivu.

Opisani uslovi života nezaposlenih i odnos drugih aktera prema njima vode do postojanja tzv. „unutrašnje bezvoljnosti” koja se javlja kao upozorenje i motiv daljeg istraživanja. Takva situacija predstavlja dinamiku apatije i, između ostalog, očitava se kod indikatora koji ispituju redukovanje aspiracija. Grupu *bez planova za poboljšanje života u narednih godinu do dve* sačinjavaju uglavnom oni koji nemaju konkretne planove ni u dužem vremenskom periodu (od, na primer, pet godina). Posebno je zabrinjavajuće da je u grupi nezaposlenih *sa planom* za popravljjanje uslova života u narednih godinu ili dve sasvim izvesno gubljenje petogodišnjih aspiracija ukoliko bi im bili ugroženi i njihovi kratkoročni planovi. Da je ova zabrinutost opravdana, potvrđuje uporedno poređenje efekta dinamike apatije kod nezaposlenih i prisutne dugoročne i veoma duge nezaposlenosti u Srbiji (Tabela 6). Stoga se postavlja pitanje da li će se osnovni i postojeći anticipacijski kapaciteti kod nezaposlenih, usled dejstva „kruga besperspektivnosti” (Slika 1), istopiti, ili će se i koliko dugo očuvati.

doktorantima su postavljena i pitanja da li postoji perspektiva za mlade naučnike u Srbiji, da li planiraju da napuste Srbiju i zašto, da li imaju zaposlenja i ako ga nemaju da li misle da će uspeti da se zaposle posle studija. Rezultati ovih odgovora su veoma poražavajući. Više od 64% doktoranada smatra da nema perspektive u Srbiji. Više od 36% ozbiljno planira da napusti Srbiju. Skoro polovina anketiranih nema posao i smatra da će ga teško i pronaći. Ako se realno pogleda trenutna situacija na tržištu rada u Srbiji, danas sem državnih univerziteta i instituta doktori nauka u znatnijem broju rade još jedino na privatnim univerzitetima i fakultetima, a i to tržište je već zasićeno”.

Slika 1. Začarani krug između redukcije mogućnosti i redukcije aspiracija

U tom smislu, moguće je govoriti o *potencijalu zamora*, kao u slučaju Lazarsfeldove „umorne zajednice”. Taj zamor umesto revolta zbog navedenih redukcija dovodi do rezignacije. Dugotrajna nezaposlenost i redukcija mogućnosti utiču na gubitak volje da se poprave postojeći uslovi života. Otvaranje novih mogućnosti bi, po pretpostavci, trebalo da dovede do povratka volje za planiranjem, međutim, usled prikazanog začaranog kruga to se ne dešava, odnosno, dolazi do redukovanja aspiracija. Stoga je potrebno ponovo „naučiti” bezvoljne da utilitarizuju njihove šanse. To se pokazalo tačnim na primeru Zapadne Srbije i Šumadije, kada smo uporedili slučaj niže stope nezaposlenosti u tom regionu (23,7%) u odnosu na nacionalnu (24,6%) i veoma visokog stepena bezvoljnosti (oko 40%)⁹. Dakle, uticaj apatije nezaposlenih i pored relativno niže stope nezaposlenosti u nekom podneblju od presudnog je značaja za povratak u radni proces i normalne tokove društvenog života.

Region Zapadne Srbije i Šumadije karakteriše veća stopa zaposlenosti (47,3%) u odnosu na Istočnu i Južnu Srbiju (43,8%), pa i u odnosu na Vojvodinu (43,2%). Skupa sa izraženom apatijom kod nezaposlenih u Šumadiji i Zapadnoj Srbiji (Grafikon 3), prethodni podatak o stopi zaposlenosti govori da: a) postojeća ponuda (priroda) poslova ne motiviše u dovoljnoj meri nezaposlene tog regiona da se zaposle, ili je reč o b) gubitku sposobnosti nezaposlenih da ostvare potencijalne šanse za posao.

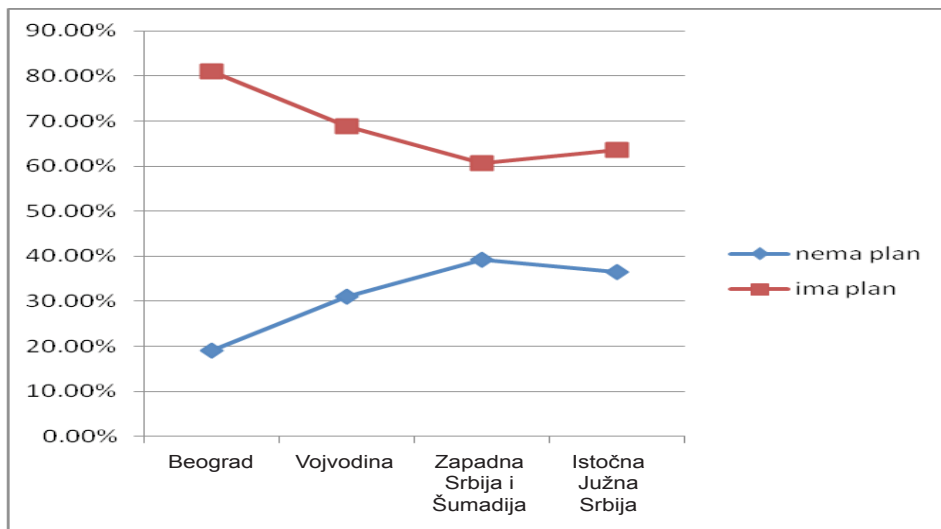
Prva pretpostavka se može delom objasniti mogućim, značajnim, učešćem *ranjive zaposlenosti*¹⁰ u opštoj stopi zaposlenosti u regionu zapadne Srbije i Šu-

⁹ Videti grafikon 3. i tabele 5. i 6.

¹⁰ Više videti u: *Položaj ranjivih grupa na tržištu rada Srbije* (Krstić et al., 2010: 3): „Ranjiva zaposlenost treba da ukaže na zaposlenost na nesigurnim poslovima, najčešće u neformalnom sektoru, sa niskim zaradama i niskom produktivnošću, niskim nivoom

madije. Dakle, besperspektivnost i ujedno nemotivisanost nezaposlenih u tom regionu se može vezati za njihovu predstavu o potencijalnom poslu koji bi mogao biti upravo iz grupe navedenih delatnosti sa visokim rizikom gubitka posla. Drugu pretpostavku je, delom, moguće objasniti preko regionalnog rasporeda dugoročne i veoma duge nezaposlenosti. Podaci iz našeg istraživanja pokazuju da je učešće veoma duge nezaposlenosti (2 i više godina), najviše upravo u regionu Zapadne Srbije i Šumadije (72,3%) (Tabela 6).

Grafikon 3. Regionalna distribucija planiranja budućnosti među nazaposlenima u Srbiji

$\chi^2 = 8,936$, $p = ,030$, Kramerov $V = ,137$

Tabela 5. Regionalni raspored stope zaposlenosti i nezaposlenosti

Oblast	Srbija	Beograd	Vojvodina	Zapadna Srbija i Šumadija	Istočna i Južna Srbija
Stopa nezaposlenosti	24,6	21,6	26,7	23,7	26,2
Stopa zaposlenosti	45,3	46,9	43,2	47,3	43,8

Izvor: RZS, ARS, 2012.

zaštite na radu, lošim radnim uslovima, a vrlo često su u pitanju i poslovi bez plaćenog osnovnog zdravstvenog i socijalnog osiguranja“.

Tabela 6. Regionalni raspored dugoročne i veoma duge nezaposlenosti
(u %)

Oblast	Srbija	Beograd	Vojvodina	Zapadna Srbija i Šumadija	Istočna i Južna Srbija
Dugoročna nezaposlenost	77,5	63,3	78,5	82,0	79,0
Veoma duga	64,3	44,8	67,0	72,3	63,3

Ako se još malo zadržimo na analizi bezvoljnosti u odnosu na mesto stanovanja, primetićemo da je naše istraživanje, za razliku od, na primer, Lazarsfel-dovog, koje se ograđivalo od mogućih generalizacija u odgovoru na deprivaciju po pitanju lokacije selo-grad, pokazalo minimalne različitosti tog odgovora. Ovaj nalaz može biti uslovljen pretpostavkama: a) razvojem sredstava masovnog ko-municiranja i saobraćaja, pa samim tim i ujednačavanjem stila života kod seo-ske i gradske populacije, b) mogućnost pukog opstanka nezaposlenih na osnovu upotrebe sopstvenih izvora za proizvodnju hrane i pića. Ukrštanjem ovih pretpo-stavki dobijamo novu mogućnost koja može rezultovati povratkom na porodični posed u cilju pukog preživljavanja domaćinstva. Ova pretpostavka je delimično potvrđena našim ispitivanjem očuvanosti osnovnih anticipacijskih kapaciteta. Ipak ostaje zabrinutost proistekla iz pitanja koliki procenat nezaposlenih i pored mogućnosti da stvara sopstvenu hranu i piće, ili da aplicira na ponuđeni posao, to ne koristi usled navedenog efekata unutrašnje bezvoljnosti (dinamike apatije); potpunog gubitka volje usled propadanja ili prolongiranja životnih perspektiva nezaposlenih.

Minimalna razlika odgovora na deprivaciju na osnovu mesta stanovanja (selo/grad) ukazuje da je zajednicu nezaposlenih i njihov odnos prema perspekti-vi moguće proučavati na nivou globalnog društva.

U skladu sa našim predmetom istraživanja, pokazano je da stopa nezapo-slenosti ne mora biti u proporcionalnom odnosu sa bezvoljnošću ili očajem ne-zaposlenih. Imajući u vidu teorijski okvir i prethodne navode u razlici između proučavanja nezaposlenosti kao entiteta i proučavanja zajednice nezaposlenih, bezvoljnost kod nezaposlenih može biti viđena i kao akcija usmerena ka drugim akterima; vid iskazivanja bespomoćnosti i očekivanja pojačanog institucionalnog paternalizma.

Ovim istraživanjem su, dobrim delom, objašnjeni društveno-ekonomski i drugi relevantni uzročnici bezvoljnosti kod nezaposlenih. Međutim, zapaženo učešće i drugih društveno-ekonomskih grupa u bezvoljnosti proučavanog nacio-nalnog uzorka upućuje na mogućnost formiranja jednog homogenog sloja depri-viranih ili marginalnih aktera koji se na osnovu odnosa prema drugim članovima

društva, i obrnuto, nalaze u stanju apatije. Stoga bi, radi potpunije slike o realnom i mogućem stvaranju *bezvoljnog društva*, slično istraživanje trebalo nastaviti u pravcu ispitivanja oblika besperspektivnosti u okviru tih zajednica. Pored toga, bilo bi potrebno da se i iz ugla njihovih ličnih priča ostatku društva opiše i približi, odnosno upotpuni, očajna slika njihovog opstanka.

Literatura:

- Chronicle of the World Health Organization I*. 1947. „Constitution of the WHO“.
- John, E. B., W. C. Sutton and L. E. Webster. 1962. *Health for effective living*. McGraw-Hill: Book Company, INC.
- Krstić, G., M. Arandarenko, A. Nojković, M. Vladislavljević i M. Petrović. 2010. *Položaj ranjivih grupa na tržištu rada Srbije*. Beograd: Foundation for the Advancement of Economics. (Radni tekst). <http://www.inkluzija.gov.rs/wp-content/uploads/2010/04/Polozaj-ranjivih-grupa-na-trzistu-rada-FREN.pdf> (preuzeto 30. 1. 2013).
- Lazarsfeld, P., M. Jahoda and H. Zeisel. 1972. *Marienthal. The Sociography of an Unemployed Community*. London, Great Britain: Tavistock Publications Limited.
- Pallant, J. 2009. *SPSS – Priručnik za preživljavanje*. Beograd: Mikro knjiga
- Schutz, A. 1967. *The Phenomenology of Social World*. USA: Northwestern University Press.
- Schutz, A. 2011. *Phaenomenologica* 205. “Collected Papers V. Phenomenology and the Social Sciences”. Edited by Lester Embree.
- The President's Council on Bioethics: Beyond Therapy*. 2003. Staff Working Paper: „Distinguishing Therapy and Enhancement“. <http://bioethics.georgetown.edu/pcbe/background/workpaper7.html> (preuzeto 30. 1. 2013)
- Valić-Nedeljković, D. i M. Kmezić. 2012. „Položaj mladih istraživača u Srbiji 2012“. *Istraživanja u oblasti društvenih nauka u Srbiji: pregled stanja, karakteristični problemi i preporuke*, (Nacrt). 105-115. Beograd: Regional Research, Western Balkans.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.32(082)

316.42(082)

PROMENE osnovnih struktura društva Srbije
u periodu ubrzane transformacije / priredili
Mladen Lazić, Slobodan Cvejić. - Beograd :
Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta : Čigoja štampa, 2013
(Beograd : Čigoja štampa). - 383 str. : graf.
prikazi, tabele ; 24 cm

Prema predgovoru radovi su predstavljeni na
naučnom skupu Stratifikacijske promene u
Srbiji, na osnovu rezultata empirijskog
istraživanja koje je Institut za sociološka
istraživanja izveo u okviru projekta Izazovi
nove društvene integracije u Srbiji: koncepti
i akteri. - Tiraž 500. - Napomene i
bibliografske reference uz tekst. -
Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-86-531-0020-9

1. Лазић, Младен [уредник]

a) Друштвена структура - Зборници - Србија

b) Друштвене промене - Србија - Зборници

COBISS.SR-ID 203097100